
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

Prilozi 46, Sarajevo, 2017.

Prilozi 46, Sarajevo, 2017.

UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi 46, Sarajevo, 2017.

REDAKCIJA:

- dr. Safet Bandžović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Sonja Dujmović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Fahd Kasumović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Elmedina Duranović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- dr. Hrvoje Klasić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
- dr. Dragana Kujović, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, Crna Gora
- dr. Vera Kržišnik Bukić, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija
- dr. Hatidze Oruç, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya, Ankara, Turska
- dr. Marko Atilla Hoare, Faculty of Arts and Social Sciences Kingston University, London, Engleska
- dr. Enes Dedić (sekretar), Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Glavna i odgovorna urednica:

DR. SENIJA MILIŠIĆ

(senija.milisc@iis.unsa.ba)

Naučna gledišta u *Prilozima* odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku
Ministarstva obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
-----------------	---

ČLANCI I RASPRAVE

Salmedin Mesihović HELENISTIČKE PROTOKOMUNISTIČKE UTOPISTIČKE IDEJE I FILOZOFSKA UČENJA.....	13
Sedad Bešlija O POZICIJI I IMENIMA HERCEGOVAČKIH SANDŽAKBEGOVA U OSMANSKOJ ADMINISTRACIJI U 17. STOLJEĆU.....	53
Edin Veladžić BOŠNJAČKA VJERSKA INTELIGENCIJA I IZAZOVI NACIONALNE IDENTIFIKACIJE TOKOM AUSTROUGARSKOG RAZDOBLJA.....	75
Seka Brkljača DIRIGOVANI DRUŠTVENI ŽIVOT GRADA U TOTALNOM RATU – SARAJEVO OD 1914. DO 1918. GODINE	99
Sonja Dujmović RAT PROTIV PODANIKA – SLUČAJ JEFTANOVIĆ.....	117
Hana Younis “SELAMI I POLJUBCI SA FRONTA”	139
Sanja Gladanac PROMJENJIVOST SLIKE SARAJEVSKOG ATENTATA U UDŽBENICIMA HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE.....	159

Senija Milišić “ROZENKAVALIR” (O ŽENSKOJ KOLABORACIJI U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA).....	175
Denis Bećirović USTAVNOPRAVNO REGULIRANJE POLOŽAJA VJERSKIH ZAJEDNICA KAO OSNOVA ZA PERIODIZACIJU HISTORIJE ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1945. DO 1992. GODINE.....	193
Dženita Sarač-Rujanac USTAVNA REFORMA I BOSANSKOHERCEGOVAČKO RUKOVODSTVO KONCEM 1960-IH I POČETKOM 1970-IH GODINA.....	213
Jasmin Medić “OTAC, ČUVAJ MI DJECU...” – ZLOČINI U LOGORU OMARSKA 1992. GODINE	243
Zijad Šehić PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI OD VAŠINGTONSKOG SPORAZUMA DO FORMIRANJA KONTAKT GRUPE (18. MART – 26. APRIL 1994).....	269

HISTORIJSKA GRAĐA

Hasan Škapur IZ RUKOPISNE ZAOSTAVŠTINE (Priredio Kemal Bašić)	297
--	-----

PRIKAZI

Peter Burke, <i>The French Historical Revolution.</i> <i>The Annales School, 1929–2014</i> (Dženan Dautović).....	327
Steffen Patzold, <i>Das Lehnswesen</i> (Nedim Rabić).....	335
Ivana Komatina, <i>Crkva i država u srpskim</i> <i>zemljama od XI do XIII veka</i> (Dženan Dautović)	339

Зборник радова: <i>Власт и моћ – Властела моравске Србије од 1365. до 1402. године</i> (Enes Dedić).....	346
Марко Шуица, <i>Вук Бранковић. Славни и велможни господин</i> (Enes Dedić).....	351
Ivan Čolović, <i>Smrt na Kosovu polju, Istorija kosovskog mita</i> (Edin Omerčić).....	355
Izgubljeno je samo ono čega smo se odrekli! Ibrahim Hodžić, <i>Uvod u genealogiju i historiju familije</i> (Ramiza Smajić).....	360
Amila Kasumović, <i>Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914</i> (Hana Younis).....	363
Sve se to krilo, a moglo se pretpostaviti Andrej Rodinis, <i>Velika praznina, Njemački ratni zarobljenici na radu u Bosni i Hercegovini</i> (Senija Milišić).....	368
<i>Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma</i> (ur. Igor Duda) (Aida Ličina-Ramić).....	372
Amir Duranović, <i>Snažan eho brionski: odjeci Brionskog plenuma u Bosni i Hercegovini 1966. godine</i> (Igor Mišković).....	375

IN MEMORIAM

Akademik Dubravko Lovrenović (1956–2017).....	383
Prof. dr. Mustafa Imamović (1941–2017).....	386
INDEKS AUTORA.....	391
UPUTE SARADNICIMA.....	393

PREDGOVOR

U časopisu *Prilozi* broj 46 nalazi se 12 radova koji tretiraju različite teme, počev od antike pa do kraja 20. stoljeća.

O utopističkim idejama i filozofskim učenjima iz helenističkog historijskog razdoblja, koja su kao posljedicu imala nastanak revolucionarnih pokreta u helenkim polisima, Rimskoj republici i orijentalnim kraljevinama piše u svom radu dr. Salmedin Mesihović. Riječ je o pokretima koji su se temeljili na zastupanju i realizaciji socijalnih reformi i širenju demokratskoga učešća masa u upravi državama.

Središnja tema rada dr. Sedada Bešlije pod naslovom *O poziciji i imenima hercegovačkih sandžakbegova u osmanskoj administraciji u 17. stoljeću* je pozicija hercegovačkog sandžakbega. Pored podataka koji govore o ulozi i specifičnostima Hercegovačkog sandžaka tokom 16. i 17. stoljeća unutar Bosanskog ejaleta, ali i evropskog pograničja Osmanske države, u radu se nalazi spisak imena hercegovačkih sandžakbegova tokom 17. stoljeća, sačinjen na osnovu izvora dubrovačke, venecijanske i osmanske provenijencije.

O izazovima pred kojima se našla bošnjačka vjerska inteligencija u pogledu nacionalne identifikacije tokom austrougarskog razdoblja piše dr Edin Veladžić.

Slijede četiri članka koji su proširene verzije saopštenja podnesenih na međunarodnoj konferenciji *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts*, održanoj u Sarajevu u junu 2014.

Mr. Seka Brkljača u svom radu pod naslovom *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu-Sarajevo od 1914. do 1918. godine* ima za cilj sintetsko identificiranje problema u životu Sarajeva za vrijeme rata.

Dr. Sonja Dujmović u svom radu pod naslovom *Rat protiv podanika-Slučaj Jeftanović* tretira različite faze politike Monarhije prema srpskom stanovništvu

u Bosni i Hercegovini, a koja se kretala u zavisnosti od političkih odnosa sa Srbijom.

Dr. Hana Younis u svom radu pod naslovom *Selami i poljubci s fronta* govori o promjenama koje su sa izbijanjem Prvog svjetskog rata nastupile u svakodnevnom životu stanovnika Sarajeva. Na osnovu nekoliko stotina sačuvanih privatnih pisama porodice Žiga, nastalih u periodu 1914.-1918. godine, autorica ukazuje na različita viđenja rata i odnose prema njemu.

Mr Sanja Gladanac tretira različito vrednovanje Sarajevskog atentata, praćeno kroz prizmu kvalifikacije i motiva izvršenja tog čina u svom radu pod naslovom *Promjenjivost slike sarajevskog atentata u udžbenicima historije Bosne i Hercegovine*.

Sklapanje slike rata i utvrđivanja odnosa domaćeg stanovništva i okupatorskih vojnika, kao i posljedica koje su ti odnosi prouzročili kroz prezentiranje različitih oblika kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvilinskih formacija vrši se u radu dr. Senije Milišić pod naslovom *“Rozenkavalir” (O ženskoj kolaboraciji u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata)*.

Dr. Denis Bećirović razmatra ustavnopravno reguliranje položaja vjerskih zajednica kao osnovu za periodizaciju historije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1992. godine. Premda su ustavne i zakonske promjene utjeicale i na status vjere i vjerskih zajednica u društvu, glavni okviri državne politike prema vjerskim zajednicama nisu se bitnije mijenjali. Stoga okvirna periodizacija pojedinih razdoblja ima smisla samo ako se shvati kao veće stavljanje akcenta na određeni tip politike u navedenom razdoblju.

Dr. Dženita Sarač-Rujanac u svom radu pod naslovom *Ustavna reforma i bosanskohercegovačko rukovodstvo koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina* bavi se pitanjem ustavne strukture i višegodišnje rasprave o ustavnim promjenama u Jugoslaviji, odnosno stavovima bosanskohercegovačke političke elite o položaju i suverenitetu Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji.

O zločinima u logoru Omarska u opštini Prijedor, jednom od nekoliko stotina logora i drugih mjesta nezakonitih zatočenja formiranih na području samoproglašene Srpske republike Bosne i Hercegovine (kasnije Republike Srpske) u toku 1992. godine piše MA Jasmin Medić u svom radu pod naslovom *“Otac, čuvaj mi djecu...”-Zločini u logoru Omarska 1992. godine*.

Dr. Zijad Šehić analizira prilike u Bosni i Hercegovini od Vašingtonskog sporazuma do formiranja Kontakt grupe (18. mart-26. april 1994.). U središtu razmatranja su vojni i politički odnosi u tom razdoblju, s akcentom na zbivanja

u “sigurnosnoj zoni” Goražde, koji su jasno pokazali odnose pojedinih zemalja i međunarodne zajednice na zbivanja u Republici Bosni i Hercegovini.

U rubrici *Grada* Kemal Bašić priredio je članak iz dijela rukopisne ostavštine islamologa, orijentaliste i historičara Hasana Škapura. Riječ je o veoma značajnoj osmanskoj izvornoj građi za proučavanje ustanka u Bosni 1875.-1878. godine. Dokumenti, čiji se prijevod ovdje donosi uništeni su u granatiranju i paljenju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1992. godine, čime će jednim dijelom biti sačuvani u prijevodu na bosanski jezik.

U rubrici *Prikazi* nalazi se 11 prikaza, od čega devet saradnika Instituta za historiju.

ČLANCI I RASPRAVE

Salmedin Mesihović

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

HELENISTIČKE PROTOKOMUNISTIČKE UTOPISTIČKE IDEJE I FILOZOFSKA UČENJA

Apstrakt: Rad se bavi utopističkim idejama i filozofskim učenjima iz helenističkog historijskog razdoblja, a koja su kao posljedicu imala nastanak revolucionarnih pokreta u helenskim polisima, Rimskoj republici i orijentalnim kraljevinama. Ovi pokreti su se temeljili na zastupanju i realizaciji socijalnih reformi i širenju demokratskoga učešća masa u upravi državama. Utopističke ideje su se naslanjale na tada vrlo popularni žanr putopisnog romana, u kome se dolazi do otokā na kojima vladaju pravda, sloboda i jednakost. Filozofsko učenje koje se najviše promicalo bila je starija Stoa. Međutim, nakon završetka grakhovske revolucije i pogibije Gaja Blosija nastupa doba pragmatizacije ovih učenja kako bi se postigao određeni modus vivendi sa vladajućim elitama, poglavito u okvirima Rimske republike koja je postala hegemon euromediteranskog područja.

Ključne riječi: Antički utopizam, Stoici, Antičke demokratske ideje, Antičke socijalne ideje

Abstract: The paper explores utopian ideas and philosophical doctrines of the Hellenistic historical period, which resulted in the emergence of revolutionary movements in the Hellenic poleis, the Roman Republic and Oriental kingdoms. These movements were based on the advocacy and realisation of social reforms and the expansion of democratic participation of the masses in the administration of states. Utopian ideas

leaned on at the time very popular genre of travelogue novel that describes an arrival to the island governed by justice, freedom and equality. The philosophical doctrine that promoted these ideas the most was the older Stoa. However, after the end of the Gracchi revolution and the death of Gaius Blossius, an era of pragmatism of these doctrines had emerged in order to achieve a certain modus vivendi with the ruling elites, particularly within the Roman Republic which had become the hegemon of the Euro-Mediterranean area.

Keywords: *Ancient utopianism, Stoics, Ancient democratic ideas, Ancient social ideas*

Ἔλεγε δὲ μηδὲν εἶναι τῆς οἰήσεως ἀλλοτριώτερον πρὸς κατάληψιν τῶν ἐπιστημῶν, μηδενός θ' ἡμᾶς

(“Govorio je da za shvatanje nauke nije ništa nepodesnije od uobraženosti, i da nam ništa nije potrebnije od vremena.”)

Diogen Laertije (VII, 23) o Zenonu iz Kitiona, osnivaču stoičke filozofske škole

Helenističko razdoblje euromediterranskog civilizacijskog razvitka može se smatrati jednom od najdinamičnijih epoha u svakom pogledu. To nije samo razdoblje u kojemu su se helenske, makedonske, dijadoške, rimsko-republikanske i kartaginske armije kretale po jednom golemom kopnenom i morskom prostranstvu nego je helenizam otvorio mogućnosti i za mnoge djelatnosti što su ne samo širile civilizacijske vidike nego su se i značajno oplemenjivale. Tako su na prostoru od Heraklovih stubova pa sve do Baktrije u dubini središnje Azije cirkulirali, miješali se i prožimali ljudi, zajednice, narodi, najrazličitije kulturne tekovine, politička, ekonomska, vjerska, religijska i filozofska shvatanja (nerijetko u sinkretiziranim formama), nova dostignuća, tehnologije, ekonomski potencijali i posebno ideje. U helenističkom svijetu je bilo vrlo izraženo zanimanje za daleke zemlje, putovanja i geografska otkrića. Helenistički svijet je donio oslobođanje i od okova višemilenijumskog orijentalnog despotizma i od stega helenske ljubomorne samodopadnosti. To doba, u kojem se ideološki dogmatizam povlačio pred eklekticismom, je bilo i plodno tlo za rađanje i razvijanje novih ideja.

Međutim, dinamičnost helenizma je donosila i određene probleme. U prvom redu to je bila skoro kronična pogibelj ratovanja, koja će se tek početi umirivati kada Republika ostvari svoju hegemoniju na Mediteranu. Ratovi su u velikoj mjeri utjecali i na otežavanje ili bar preusmjeravanje ekonomskim aktivnosti običnog stanovništva i doveli do porasta broja robova. Pored ratova, helenističko doba je obilježeno općenitim padom sigurnosti u svakom pogledu, od one osobne i kolektivne, pa do ekonomske/privredne i socijalne.

Novi privredni uvjeti nastali u helenističko doba, koji su mogli biti pravilno usmjeravani i razvijani, su često zloupotrebljavani od elita koje su kontrolirale državne, društvene, ekonomske i religijske institucije i strukture. Naravno da je to dovelo do kriza koje su iznutra uništavale pojedine države, što je kao posljedicu imalo i otvaranje poglavlja klasnih, staleških, frakcijskih/stranačkih i građanskih sukoba pa i ratova. Ekonomske krize, praćene socijalnim raslojavanjem, siromašenjem, pauperizacijom običnog stanovništva, slomom sitnog i srednjeg seljaštva koje je u preindustrijskim društvima imalo ulogu neke vrste “srednje klase”, opadanje prirodnog priraštaja slobodnog stanovništva i kriza političkog poretka sustava helenskog polisa, su prirodno uzrokovale to da se kreiraju ideje i rješenja koji bi išli ka eliminiranju i uzroka i posljedica krize ili bar nadanja i utjehe u nekim utopističkim djelima u kojima bi se izražavala čežnja za imaginarnim pravednim svijetom, u kome nema iskorištavanja, rata i siromaštva. Iz tih utopija ili ideja bi onda proizlazili i pokreti koji bi preuzimali na sebe ostvarivanje idejnih rješenja u praktičnom političkom miljeu.

Zakoni i ustavna uređenja koja su održavala političku, socijalnu i ekonomsku stabilnost, te ravnotežu između različitih klasa, staleža, institucija i interesa, su u novonastalim okolnostima razvitka doživljavali teška iskušenja. U pojedinim državama prenebregavanje i zaobilaženje, pa nekada i očito nipodaštavanje tih stabilizirajućih i amortizirajućih faktora, čak i iako su bili oficijelno još uvijek važeći, su doveli samo do pojačanja efekata krize. Ali postojanje tih zakona i ustavnih rješenja, bez obzira na to koliko bili formalni, služilo je često i kao pokriće za akcije nastalih socijalnih i demokratskih pokreta.

Ovi pokreti su mogli imati različite karaktere, od onih koji su bili prilično umjereni, pa sve do onih koji su bili prilično radikalni ili utopijski, a sve u spektru socijalnih i demokratskih formacija. Najizraženiji i do danas najpoznatiji socijalni i demokratski, revolucionarni i staleški pokreti u III. i II. st. pr. n. e. su bili: protokomunistički eksperimenti u Lakedemonskoj državi za vrijeme kraljeva Agisa IV. i Kleomena III., I. sicilski ustanak robova, pokret braće Grakh i nastanak popularske frakcije, Aristonikov rat, II. sicilski ustanak robova.

Niz tih socijalnih i demokratskih pokreta u mediteranskom svijetu u toku III. i II. st. pr. n. e., bez obzira na konkretne razloge koji su ih uzrokovali, morali su imati i određenu idejnu i ideološku podlogu na kojoj su se razvili i iz koje su crpili svoju motivaciju. Sve te mnogobrojne ideje bi se mogle sistematizirati u dvije glavne skupine:

I. Utopijska djela, često prožeta i mističkim, fikcijskim ili metafizičkim sadržajem u formi putopisnog romana ili običnog putopisa. Potrebno je istaći da je ovaj tip, i pored nesumnjivo utopijskog karaktera, mogao itekako podstaći na snažnu revolucionarnu aktivnost.

II. Određena filozofska učenja koja su se razvijala i širila slično razvijanju i širenju raznoraznih socijalističkih, komunističkih i drugih ljevičarskih ideja, ideologija i tendencija u novom i modernom svijetu.

I. Utopijska djela

Utopizam i nostalgična shvatanja imali su i imaju u cjelokupnoj ljudskoj kulturi značajno mjesto. U tome izuzetak nisu bili ni helenski i helenistički svijet, u kojem su se nostalgičnost i utopizam uspjeli oblikovati unutar ideoloških i religijskih okvira i struktura. Nostalgičnost je uvijek povezivana sa nekadašnjim, davno prošlim dobom, kao što su bili Hesiodovo “Zlatno doba”, vrijeme kada je Kron/Saturn vladao, razdoblje koje je prethodilo Pandorinom otvaranju kutije. Utopizam je često povezan s opisima dalekih zemalja (npr. “na krajevima svijeta”), narodima koji u njima žive i putovanjima u te zemlje (Hiperbojci, mit o Atlantidi, Meropski kontinent koji spominje Teopomp), životopisi legendarnih herosa, filozofa, putnika, mudraca (npr. filozof Anarharsis iz Skitije). Ono što je zajedničko i nostalgičnosti i utopizmu jeste fikcija zadovoljnog života u nekom protokomunističkom društvu, nekoj verziji “raja na Zemlji”. Te nostalgične i utopijske ideje su ustvari bile na neki način ispušni ventil za nagomilane frustracije i probleme svakidašnjeg života, posebno u nestabilnim, ratnim, kriznim, sumornim i turbulentnim vremenima i zajednicama s izraženim staleškim, klasnim, socijalnim i političkim nabojima.

Za našu temu dva su utopijska djela, nastala u helenističko doba, imala značajnu ulogu u utjecaju na socijalne i radikalnodemokratske pokrete III. i II. st. pr. n. e., i to fikcijski opisi putovanja od Evemera i Jambula. Nažalost, djela navedenih autora u svojoj originalnoj verziji su nestala i sačuvani su samo ekcerpti i fragmenti kod kasnijih pisaca.

- a) Euemer ili Evemer ili Euhemer¹ (Ευήμερος, “Sretni”; djelovao na kraju IV. i početku III. st. pr. n. e.), porijeklom Mesenjanin (nejasno je li iz peloponske Mesenije ili iz sicilske Mesene; druga opcija je vjerojatnija)², je bio ranohelenistički pisac, mitograf, filozof, historičar na dvoru Kasandera, jednog od dijadoha. On se nalazio pod značajnim utjecajem Kirenske filozofske škole³, koja je još prije njegovog vremena bila poznata po promoviranju skepticizma u stvarima koje su bile povezane sa religijom.

Početkom III. st. pr. n. e. Evemer je napisao svoje glavno djelo “+Iera... jAnagrafhv” – “Sveta historija” ili “Sveti zapisi” u devet knjiga. Evemerovo djelo ima politički i ideološki cilj, a metode koje se koriste zasnivaju se na kombiniranju elemenata putopisa, istraživanja nepoznatog (u konkretnom slučaju zemljopisnog karaktera), fikcije, filozofskih smjernica i utopizma. Kao što je već rečeno, na veliku žalost, njegovo djelo nije ostalo sačuvano u svome osnovnom obliku, nego samo u vidu fragmenata ili ekscerpta kod nekih klasičnoantičkih i ranokršćanskih pisaca, kao što su Diodor, Laktancije, Eusebije, Augustin. Ranokršćanski pisci su koristili Evemerovo djelo u svrhu svoje propagandne aktivnosti kojom su željeli pokazati inferiornost “paganskih” božanstava u odnosu na abrahamističku religioznost, jer je Evemer zastupao tezu da su drevni bogovi ustvari nekada bili kraljevi, heroji, ratnici, osvajači, pronalazači i inovatori, neki dobrotvori za svoje zajednice ili čovječanstvo, pa su s vremenom postali objekat poštovanja, obožavanja i na kraju deifikacije.⁴ Evemerova metoda interpretacije mitova je bila u skladu sa helenističkom praksom objašnjavanja religijskih ubjeđenja i mitologije

¹ O njemu v. Smith, W., 1849: II, 83–84; PWRE, 1907, VI, 1, col. 952–972; Brown, 1946; Spyridakis, 1968; Angelis – Garstad, 2006; Pinheiro, 2006.

² Pored teze o njegovom mesenskom porijeklu, u literarnim vrelima se spominju i Agrigent, Tegeja u Arkadiji i otok Kos kao njegovo rodno mjesto. O Evemerovom rodnom mjestu i porijeklu v. *Polyb.* XXXIV, 5 (*apud Strab.* II, 4, 2), *Diod.* VI, 1, 1; *Plutar. Moralia, Is. et Os*, 23; *Pseudo – Plutar. Plac. Phil.*; *Athen.* XV, 658; *Lactant. Div. Inst. (de Fals. Relig.)*, I, 11; *Arnob. Adv. Gent.* IV, 15.

³ O ovoj filozofskoj školi v. Đurić, 1976: 302–313.

⁴ Pravac u razumijevanju mitološkog fenomena koji zastupa tezu prema kojoj se mnogi mitovi i božanske, polubožanske i ljudske osobnosti u njima mogu povezati na neki način sa stvarnim povijesnim dešavanjima i ličnostima se naziva euhemerizam/evemerizam, i to upravo po Evemeru. Po tome shvatanju “racionaliziranja mitova” i “historijske interpretacije mitova” stvarni povijesni fenomeni iz davnine su s vremenom i uslijed historijskog razvitka i niza okolnosti u značajnoj mjeri bili izmijenjeni, “iskvarivani” ili preuveličavani, ili bi dobijali i značajne metafizičke i legendarne elemente. I tako bi onda nastajali mitovi koji su nam poznati preko kolektivnog sjećanja Helena u klasičnoj i helenističkoj epohi. Po toj tezi, mitovi bi bili samo “maskirana povijest”.

prirodnim poretkom. Zbog svoga sadržaja, stila i poruke, Evemerovo djelo je bilo popularno u helenističkom i rimskom svijetu te je veoma mnogo utjecalo na kasnije pisce (uključujući i historičare) koji su se bavili prezentiranjem i interpretacijom drevnih mitova, legendi i tradicije. “Sveta historija” je i rano prevedena na latinski jezik, a preveo ju je Enije (*Ennius*). Ovaj prijevod je izgubljen, ali je Laktancije uključio značajne reference Enijevog prijevoda u prvu knjigu djela *Divine Institutes*.⁵

Evemerovo djelo je urađeno u formi fikcionaliziranog putopisa koji ima prepoznatljive odlike filozofskog romana, a u kojem se otkrivaju pseudohistorijski podaci. Evemer tako tvrdi da je (po zahtjevu Kasandera) putovao duž Crvenog mora, i od Arabije do jedne otočne skupine. Na jednom od tih otoka, po imenu Panheja, se nalazilo utopijsko, idealističko društvo. Po povratku je napisao “Svetu historiju” u kojoj je opisao svoje putovanje. Sam naziv svoga djela je namjenski uzet. U staroj Heladi, u hramovima je postojao veliki broj natpisa na stubovima i zidovima koji su se zvali *ajnagrafaiv*. Sam Evemer je navodno informacije za ključne teze u svome djelu dobio iz ove vrste javnih dokumenata, a na koje je nailazio prilikom putovanja na te daleke otoke.

Diodor (u svome djelu Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη: “Historijska biblioteka”) spominje, parafrazira i u određenim dijelovima ekscerpira Evemera i njegovo djelo u svojoj V. knjizi (poglavlja 41–46) kada govori o Arabiji i otocima koji se pružaju od ovoga poluotoka u Indijski okean. Tako se spominje Sveti otok (Ἱερά: Hiera, širine oko 200 stadija), na kojem nije dozvoljeno sahranjivanje mrtvih, i nasuprot njemu (7 stadija udaljen) otok na koji se odnose tijela mrtvih. Otok Hiera je u Diodorovo doba obilno proizvodio tamjan, a imao je značajnu količinu i smirne i svake druge mirisne tvari. Diodor zatim spominje drugi veliki otok (V, 42, 3–5):

ἔστι δὲ καὶ ἄλλη νῆσος μεγάλη, τῆς προειρημένης ἀπέχουσα σταδίου τριάκοντα, εἰς τὸ πρὸς ἕω μέρος τοῦ ὠκεανοῦ κειμένη, τῷ μήκει πολλῶν τινῶν σταδίων: ἀπὸ γὰρ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἀνήκοντος ἀκρωτηρίου φασὶ θεωρεῖσθαι τὴν Ἰνδικὴν ἀέριον διὰ τὸ μέγεθος τοῦ διαστήματος. ἔχει δ' ἡ Παγχαία κατ' αὐτὴν πολλὰ τῆς ἱστορικῆς ἀναγραφῆς ἄξια. κατοικοῦσι δ' αὐτὴν αὐτόχθονες μὲν οἱ Παγχαῖοι λεγόμενοι, ἐπήλυδες δ' Ὑκεανῖται καὶ Ἴνδοι καὶ Σκύθαι καὶ Κρήτες. πόλις δ' ἔστιν ἀξιόλογος ἐν αὐτῇ, προσαγορευομένη μὲν Πανάρα, εὐδαιμονία δὲ διαφέρουσα. οἱ δὲ ταύτην οἰκοῦντες καλοῦνται μὲν ἰκέται τοῦ Διὸς τοῦ Τριφυλίου, μόνοι δ' εἰσὶ τῶν τὴν Παγχαίαν χώραν οἰκούντων αὐτόνομοι καὶ ἀβασίλευτοι. ἄρχοντας δὲ καθιστάσι κατ' ἑνιαυτὸν τρεῖς: οὗτοι δὲ θανάτου μὲν οὐκ εἰσὶ κύριοι, τὰ δὲ λοιπὰ πάντα διακρίνουσι: καὶ αὐτοὶ δὲ

⁵ *Lactan. Div. inst.* I, 11, 13, 14.

οὔτοι τὰ μέγιστα ἐπὶ τοὺς ἱερεῖς ἀναφέρουσιν. ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς πόλεως ἀπέχει σταδίου ὡς ἐξήκοντα ἱερὸν Διὸς Τριφυλίου...

(“I ima još jedan veliki otok, 30 stadija udaljen od onoga koji smo spomenuli, koji se nalazi u okeanu prema istoku i dug je mnogo stadija. Govori se da se sa njegovog rta, koji se proteže prema istoku, može vidjeti Indija, nejasno zbog svoje velike udaljenosti. Što se tiče same Panheje, otok posjeduje mnoge stvari koje zaslužuju da budu zabilježene u historiji. On je naseljen ljudima koji potječu sa njegovog tla /misli se da su oni domoroci, a ne doseljenici, op. S. M./, zvani Panhejci, i tamo su stranci: Okeaniti, Indijci, Skiti i Krećani. Postoji također i značajan grad na otoku, zvan Panara, koji uživa neuobičajenu sreću. Njegovi građani se zovu ‘Molitelji Zeusa Triflija’⁶ i oni su jedini stanovnici panhejske zemlje koji žive u skladu sa zakonima koje su sami stvorili i nemaju kralja nad sobom. Svake godine oni biraju tri glavna upravitelja. Oni nemaju autoritet za smrtne kazne, ali donose presude u svim ostalim stvarima. Najznačajnije poslove oni sami od sebe prenose na svećenike. Nekih 60 stadija udaljeno od grada Panara je hram Zeusa Triflija...”)

Nadalje se opisuje monumentalni hram Zeusa Triflija od bijeloga mramora, koji je drevnog porijekla i situiran je na skoro rajskoj poziciji, sa blagodatima mnogobrojnih resursa. Inače se i sam otok opisuje kao bogat florom i faunom, s obiljem resursa. Tu se nalazi i rijeka koja se zove “Voda od Sunca” (...ὄνομάζεται δ’ ὁ ποταμὸς οὗτος ἡλίου ὕδωρ...). U tekstu opisa otoka govori se da su bogovi nekada bili istaknuti pojedinci, pa je tako u drevnim vremenima Uran bio kralj “naseljenog svijeta”. Tu je bila i jedna planina koja je bila sveta za bogove i koja se zvala “Uranov tron”, a kasnije se počela zvati Trifilijski Olimp jer je stanovništvo koje je bilo naseljeno oko nje bilo sastavljeno od tri naroda: Panhejci, Okeaniti i Doiani. Amon je bio odgovoran za protjerivanje naroda Doiana. Pored Panare, postoje još tri bitna grada: Hirakija, Dalis i Okeanis. U nastavku se navodi sljedeće (V, 45, 3–5) o stanovnicima otoka:

εἶναι δὲ τοὺς ἄνδρας πολεμικοὺς καὶ ἄρμασι χρῆσθαι κατὰ τὰς μάχας ἀρχαϊκῶς. τὴν δ’ ὅλην πολιτείαν ἔχουσι τριμερῆ, καὶ πρῶτον ὑπάρχει μέρος παρ’ αὐτοῖς τὸ τῶν ἱερέων, προσκειμένων αὐτοῖς τῶν τεχνιτῶν, δευτέρα δὲ μερὶς ὑπάρχει τῶν γεωργῶν, τρίτη δὲ τῶν στρατιωτῶν, προστιθεμένων τῶν νομέων. οἱ μὲν οὖν ἱερεῖς τῶν ἀπάντων ἦσαν ἡγεμόνες, τὰς τε τῶν ἀμφισβητήσεων κρίσεις ποιούμενοι καὶ τῶν ἄλλων τῶν δημοσίου πραττομένων κύριοι: οἱ δὲ γεωργοὶ τὴν γῆν ἐργαζόμενοι τοὺς καρποὺς ἀναφέρουσιν εἰς τὸ κοινόν, καὶ ὅστις ἂν αὐτῶν δοκῆ μάλιστα γεγεωργηκέναι, λαμβάνει γέρας ἐξαίρετον ἐν τῇ διαίρεσει τῶν καρπῶν, κριθεὶς ὑπὸ τῶν ἱερέων ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεῦτερος καὶ οἱ λοιποὶ

⁶ Bukvalno prevedeno: “Zeus od tri file (plemena).”

μέχρι δέκα, προτροπῆς ἕνεκα τῶν ἄλλων. παραπλησίως δὲ τούτοις καὶ οἱ νομεῖς τὰ τε ἱερεῖα καὶ τᾶλλα παραδιδόασιν εἰς τὸ δημόσιον, τὰ μὲν ἀριθμῶ, τὰ δὲ σταθμῶ, μετὰ πάσης ἀκριβείας. καθόλου γὰρ οὐδὲν ἔστιν ἰδίᾳ κτήσασθαι πλὴν οἰκίας καὶ κήπου, πάντα δὲ τὰ γεννήματα καὶ τὰς προσόδους οἱ ἱερεῖς παραλαμβάνοντες τὸ ἐπιβάλλον ἐκάστῳ δικαίως ἀπονέμουσι, τοῖς δ' ἱερεῦσι μόνοις δίδεται διπλάσιον.

(“Ljudi su ratoborni i koriste borbene kočije u bici po starinskom načinu. Cjelokupno građanstvo Panhejaca je podijeljeno u tri ‘staleža’: prvi ‘stalež’, među njima je onaj od svećenika, kojem su pridružene zanatlije, drugi se sastoji od zemljoradnika, i treći je onaj sastavljen od vojnika kojima su dodani pastiri. Svećenici služe kao vođe u svim stvarima, donoseći odluke u svim pravnim sporovima, i imaju konačni autoritet u svim ostalim stvarima koje se tiču zajednice. I zemljoradnici koji se bave obradom zemlje donose plodove u zajedničku ostavu, a onaj među njima za kojeg se misli da je bio najbolji zemljoradnik prima specijalnu nagradu kada se plodovi razdjeljuju. Svećenici odlučuju ko je prvi, ko drugi, i tako po redu do desetog, a to se radi kako bi se podstakao ostatak /na veći i bolji rad i učinak, op. S. M./. Na sličan način i pastiri ostavljaju žrtvene životinje i druge /životinje, op. S. M./ u državnu riznicu, sa svom preciznošću, neke po broju i neke po težini. Uopće govoreći, nema nijedne stvari izuzev doma i vrta koju čovjek može posjedovati /kao svoju privatnu imovinu, op. S. M./, nego su svi proizvodi i prihodi uzeti od svećenika koji ih pravedno razdjeljuju svakome čovjeku, a samo je svećenicima dato dvostruko.”)

Diodor nešto kasnije nastavlja (V, 46, 1):

οἱ δὲ στρατιῶται λαμβάνοντες τὰς μεμερισμένας συντάξεις φυλάττουσι τὴν χώραν, διειληφότες ὀχυρώμασι καὶ παρεμβολαῖς: ἔστι γὰρ τι μέρος τῆς χώρας ἔχον ληστήρια θρασέων καὶ παρανόμων ἀνθρώπων, οἱ τοὺς γεωργοὺς ἐνεδρεύοντες πολεμοῦσι τούτους.

(“Vojnici primaju platu koja im je odmjerena, a zauzvrat štite zemlju preko utvrda i postaja postavljenih po određenim udaljenosti. Ima jedan dio zemlje koji je prepun razbojničkih bandi sastavljenih od bestidnih i razularenih ljudi što vrebaju farmere i napadaju ih.”)

Zatim se govori o svećenicima koji daleko nadmašuju ostale u luksuzu i u svakoj drugoj prefinjenosti i eleganciji njihovog načina života. Njihova odjeća je od lana, posebno čista i mehka, a ponekad oni nose odjeću od najmekše vune, ukrašavaju kosu, nose raznobojne sandale i imaju zlatni nakit. Njihova dužnost su molitve i himne bogovima. Ova zemlja posjeduje i bogate rudnike metala, ali je zabranjeno njihovo iznošenje s otoka. Niti mogu svećenici iz bilo kojega razloga napustiti svetu zemlju, a ako neko od njih to učini, svako ga može ubiti. Euhemer/Evemer je ustvari u svojoj literarnoj fikciji, koja je zapravo politički utopistički

projekt, predstavio neku vrstu raja na zemlji, zemlju sa bogatim resursima, stabilnim ekonomskim, političkim i društvenim sustavom u kojem se ne nailazi na trag ustaljenih državnih uređenja, pa samim tim ni same države kao takve.

Ovaj Evemerov opis, koji prenosi Diodor, neodoljivo podsjeća na sovjetsku, staljinističku teoriju prema kojoj su poljoprivrednici ustrojeni u sovhoze i kolhoze. Evemerovi “panhejski svećenici” (koji uključuju i intelektualni sloj i mudrace) s obrtnicima (u koje su sigurno uključeni i umjetnici) odgovaraju svemoćnoj vladajućoj nomenklaturi i državnoj birokratiji, jer se uprava zasniva na načelima posvećene elite. Vojnici bi odgovarali čekistima koji sve to nadgledaju i čuvaju. Kao što je Evemer zamišljao idealni poredak, slično je utopistički i teorijski razmišljao i onaj staljinistički aparat koji je preuzeo vlast u Sovjetskom savezu u godinama nakon smrti Lenjina. Naravno, teorija se u praktičnoj realizaciji staljinističkog režima pokazala u svoj svojoj razaračkoj suprotnosti. To što je Evemer u klasičnohistorijskoj literaturi figurirao i kao neki “ateista”, zbog svoje teorije o bogovima koji su nekada bili smrtnici pa su historijskim procesom postali božanstva oko kojih je izgrađena religija, imalo je sličnosti sa staljinističkim poretkom (bar do svoga pomirenja sa Pravoslavnom crkvom).

Diodor je i u svojoj šestoj knjizi, kada je govorio o mitologiji, ekscerpirao Evemerovu “Svetu historiju”. Međutim, ova knjiga Diodorove “Historijske biblioteke” nije sačuvana u svojoj originalnoj formi, ali je njegove izvatke iz Evemerovog djela citirao Eusebije u svome djelu *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ (Praeparatio evangelica)*, najviše poradi svoje antipaganske propagande. Eusebije je želio iskoristiti evehemerizam kako bi obesmislio Olimpijski panteon i neabrahamističke religijske predstave, ponavljajući da su bogovi bili zemaljska bića na koja su s vremenom prikačena božanska svojstva. Tako se prenosi da je Evemer, koji je bio prijatelj kralja Kasandera što mu je naložio da ide na udaljeno putovanje, zapisao da je putovao južno sve do Okeana. Danima je putovao od “Sretne Arabije” (današnji Jemen) do grupe otoka, od kojih jedan otok nosi ime Panheja.

b) Jambul⁷ (Ἰάμβουλος) je bio helenski autor koji je napisao fiksijsko djelo putopisno-utopističkog karaktera. Ni to djelo nije sačuvano u originalnoj formi, nego su poznati njegovi ekscerpti i fragmenti kod kasnijih antičkih pisaca, posebno kod Diodora koji opisuje njegovo navodno putovanje. Lukijan u uvodu svoje “Istinite priče” (najranijeg poznatog djela naučno-fantastične fikcije) navodi Jambula kao inspiraciju.

⁷ O njemu v. Smith, W., 1849: II, 550; PWRE, 1914, IX, 1, col. 681–683; Rose, 1939; Winston, 1976; Robbio, 2010.

Diodor u svojoj II. knjizi (55–60) prenosi, kako kaže kratki izvještaj, o jednom otoku otkrivenom na jugu Okeana. Za otkriće i opis toga otoka on se poziva na dogodovštine izvjesnog Jambula, koji je od djetinjstva bio posvećen stjecanju obrazovanja, te se nakon smrti oca, koji je bio trgovac, i sam prihvatio toga posla. Dok je bio na jednom kopnenom putovanju u Arabiji, zajedno je sa svojim saputnicima zarobljen. Kada su zatočeni, on i još jedan saputnik su bili određeni da budu pastiri – robovi, a nešto kasnije su njih dvojicu zarobili Etiopljani i odveli ih na etiopsku obalu. Oni su bili oteti radi toga jer su kao stranci mogli utjecati na pročišćenje zemlje. Etiopljani koji su živjeli na tome području imali su jedan drevni običaj – izgradili bi brod koji je dovoljne veličine i prilično jake građe kako bi izdržao oluje na otvorenom moru, a kojim su dvojica ljudi mogli lako rukovati. Brod se napuni zalihama dovoljnim za dvojicu ljudi za šest mjeseci i onda se ta dvojica ukrcaju na brod, te im se naredi da otplove tamo gdje je proročište odredilo. Tako su i Jambul i njegov saputnik ukrcani na taj brod sa narednjem da plove prema jugu. Rečeno im je da će tako njih dvojica doći do jednog sretnog otoka i do ljudi časnog karaktera, a među njima će oni voditi blagoslovljen život. Pojašnjeno im je da, ako oni koje su oni poslali na more stignu do toga otoka, na sličan način bi i njihov narod, tj. Etiopljani, iz toga područja uživao mir i sretan život u svakome pogledu kroz narednih šest stotina godina. Ali, ako bi se oni zbog veličine okeana vratili, pretrpjet će teške kazne. Nakon što su Etiopljani održali veliku obrednu manifestaciju, oni su Jambula i njegovog saputnika poslali na otvoreno more. Nakon što su prešli velika morska prostranstva, njih dvojica su uspjeli doći do otoka na koji su ih Etiopljani poslali. Taj otok je okruglog oblika i s obimom od oko 5.000 stadija. Domoroci su njih dvojicu tretirali sa poštovanjem i dijelili su s njima namirnice. Stanovnici ovoga otoka se i po svome fizičkom izgledu i po svome držanju razlikuju od drugih ljudi. Jambul ih je opisao kao neku vrlo razvijenu, vrlo lijepu rasu ljudi sa specifičnim sposobnostima. I klima na otoku je veoma umjerena, a njegovi stanovnici ne trpe ni žegu ni hladnoću. Dan je uvijek iste dužine kao i noć. Plodovi na ovome otoku dozrijevaju u toku cijele godine. Otok obiluje i izvorima vode. Otočani žive u skupinama koje su bazirane na srodstvu i političkim organizacijama, a zajedno je okupljeno ne više od 400 srodnika. Pošto je zemlja plodna a klima umjerena, hrana je proizvedena u većim količinama nego što zadovoljavaju njihove potrebe. Domoroci su posvećeni svakoj vrsti učenja, posebno astrologiji, a koriste alfabetsko pismo. Oni dugo žive, čak do dobi od 150 godina i veći dio života nisu bolesni. Svaki od njih koji bi bio bogalj ili bi patio od neke fizičke slabosti morao bi, prema njihovom zakonu, izvršiti samoubistvo. Isto tako, među njima ima zakon po kojem oni treba da žive samo propisani broj godina, a na kraju toga perioda oni moraju izvršiti samoubistvo na jedan čudan način.

Diodor prenosi (58, 1):

58, 1: γυναῖκας δὲ μὴ γαμεῖν, ἀλλὰ κοινὰς ἔχειν, καὶ τοὺς γεννηθέντας παῖδας ὡς κοινούς τρέφοντας ἐπ' ἴσης ἀγαπᾶν: νηπίων δ' ὄντων αὐτῶν πολλάκις τὰς τρεφούσας διαλλάττειν τὰ βρέφη, ὅπως μὴδ' αἱ μητέρες ἐπιγινώσκωσι τοὺς ἰδίους. διόπερ μηδεμιᾶς παρ' αὐτοῖς γινομένης φιλοτιμίας ἀστασιάστους καὶ τὴν ὁμόνοιαν περὶ πλείστου ποιουμένους διατελεῖν... 58, 6: ἐκάστου δὲ συστήματος ὁ πρεσβύτερος αἰεὶ τὴν ἡγεμονίαν ἔχει, καθάπερ τις βασιλεύς, καὶ τούτῳ πάντες πείθονται: ὅταν δ' ὁ πρῶτος τελέσας τὰ ἑκατὸν καὶ πενήτηκοντα ἔτη κατὰ τὸν νόμον ἀπαλλάξῃ ἑαυτὸν τοῦ ζῆν, ὁ μετὰ τοῦτον πρεσβύτατος διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν.

(“58, 1: Rečeno im je da se oni ne žene, nego zajednički posjeduju djecu i brinu se o djeci koja su rođena kao da pripadaju svima, i oni ih vole jednako. Dok su djeca mala, oni koje doje bebe često ih izmjenjuju tako da čak ni majke ne znaju svoje potomstvo. Shodno tome, jer ne postoji suparništvo među njima, oni nikada nisu iskusili građanske nemire i nikada ne prestaju cijeniti unutrašnju harmoniju kao najveću vrijednost... 58, 6: U svakoj skupini najstariji čovjek redovno obnaša vodstvo, kao da je on neka vrsta kralja, i njega poštuju svi ostali članovi /skupine, op. S. M./. I kada takav vladar učini kraj svome životu, u skladu sa zakonom, nakon završetka njegove 150. godine sljedeći najstariji nasljeđuje vodstvo.”)

Diodor prenosi Jambulove riječi da domoroci, iako imaju obilje na raspolaganju, prakticiraju jednostavnost te za hranu uzimaju samo ono što je dovoljno za njihove potrebe. Njima je propisano kada koju vrstu i koju količinu hrane mogu uzimati. Tako je određeno da na utvrđene dane smiju jesti jedanput ribu, drugi put ptice, nekada meso kopnenih životinja, nekada masline i najjednostavnije priloge. Diodor prenosi (59, 6–7):

ἐναλλάξ δὲ αὐτοὺς τοὺς μὲν ἀλλήλοις διακονεῖν, τοὺς δὲ ἀλιεύειν, τοὺς δὲ περὶ τὰς τέχνας εἶναι, ἄλλους δὲ περὶ ἄλλα τῶν χρησίμων ἀσχολεῖσθαι, τοὺς δ' ἐκ περιόδου κυκλικῆς λειτουργεῖν, πλὴν τῶν ἤδη γεγηρακότων. ἐν τε ταῖς ἑορταῖς καὶ ταῖς εὐωχίαις λέγεσθαι τε καὶ ᾄδεσθαι παρ' αὐτοῖς εἰς τοὺς θεοὺς ὕμνους καὶ ἐγκώμια, μάλιστα δὲ εἰς τὸν ἥλιον, οὗ τὰς τε νήσους καὶ ἑαυτοὺς προσαγορεύουσι.

(“Oni se također smjenjuju kako bi pomagali jedni druge, neki od njih su u ribolovu, drugi se bave obrtima, ostali se bave drugim korisnim poslovima, i još neki, izuzimajući one koji su ušli u duboku starost, obavljaju poslove grupe u konačnom ciklusu. Na praznicima i svetkovinama koje se održavaju među njima oni izgovaraju i pjevaju himne i glasne pohvale u čast bogovima, posebno u čast Sunca⁸, po kojem oni imenuju i otoke i sebe.”)

⁸ Drugi po redu šolijarh stoičke filozofske škole je tvrdio da je Sunce vladajuća sila neba. *Cic. De Natura Deorum*, II. 15; *Diog. Laërt.* VII, 139.

Nakon što je ostao sedam godina među njima, Jambul i njegov saputnik su bili protjerani jer su bili zločinci odgojeni u zlim navikama. Brod sa njima dvojicom se nakon plovidbe nasukao na obali Indije. Jambulov saputnik je poginuo u talasima, dok se Jambul uspio spasiti i doći do obližnjeg sela. Nakon što je srdačno primljen kod Indijaca, Jambul se sigurno vratio u Heladu. On je svoje putovanje i doživljaje zapisao.

Na osnovi onoga što je Diodor prenio iz Jambulovog djela, ovaj je opisao jedno utopijsko društvo na “Otocima Sunca” i među “djecom, narodom Sunca”. Tu je sve, apsolutno sve, zajedničko i nema nikakve državne strukture niti državnih institucija, državnih prava i državnih obaveza. Čak ni porodica kao društvena jezgra ne postoji, a odgoj i podizanje djece je povjereno zajednici. Ljudi su odgojeni da poštuju jedni druge i pomažu jedni drugima. Na “Otocima Sunca” nema robova niti bilo kakvog iskorištavanja ljudi. Nema ni hramova ni profesionalnog svećenstva. A iako imaju svega u obilju, domoroci iz “naroda Sunca” vole jednostavnost i umjerenost i odbijaju luksuz i uživanje. Oni žive u skladu sa prirodom i ne uništavaju je. Jambulovi “Otoci Sunca” su još više utopistički nego što je to Evemerova Panheja. Ideja o utopijskoj zemlji posvećenoj Suncu, sa društvenim, ekonomskim i kulturnim uređenjem apsolutnog komunizma, se održavala prilično dugo i imala je veliki utjecaj i na kasnije utopističke i idealističke pisce, kao i političke ideologe te radikalne socijalne i demokratske pokrete koji su nastajali u antičkom i medievalnom periodu.

II. Filozofska učenja

ἔκτισας αὐτάρκειαν, ἀφείς κενεαυχέα πλοῦτον, Ζήνων, σὺν πολιῶ σεμνὸς ἐπισκυνίῳ: ἄρσενα γὰρ λόγον εὐρεῖς, ἐνηθλήσω δὲ προνοία αἴρεσιν, ἀτρέστου ματέρ' ἐλευθερίας: εἰ δὲ πάτρα Φοίνισσα, τίς ὁ φθόνος; οὐ καὶ ὁ Κάδμος κείνος, ἀφ' οὗ γραπτὰν Ἑλλάς ἔχει σελίδα.

(“Ostvario si umjerenost odrekavši se hvalisavog bogatstva, Zenone, dostojanstvo i ozbiljnost ti se ocrtavaju na čelu. Nauku muževnosti si pronašao i neumornim radom i velikim naporom stvorio si **novu školu, majku neustrašive slobode**. A ako ti je otadžbina Fenikija, zašto da ti se to uzme kao zlo? Zar i sam Kadmo nije došao odande, od kojeg je Helada dobila knjige i pismo?”)

Diogen Laertije (VII, 30) prenosi epigram koji je napisao stoik Zenodot, učenik Diogenov (Anth. Pal, VII, 117).

U klasičnoj helensko-rimskoj civilizaciji filozofija se uvijek bavila političkom teorijom i praksom, društvenim, socijalnim i ekonomskim uređenjem i ustavnim rješenjima. Često su filozofska učenja bila nerazdvojni pratilac određenih političkih i društveno-ekonomskih sustava ili pojedinaca koji su obnašali visoke političke i državne funkcije. Dinamički i eklektički helenizam je upravo nudio pojedinim filozofskim učenjima – koja su se bavila društvenim problemima, interesima i iskušenjima – da nastanu i razviju se. U rimskom svijetu je osobito bilo popularno stoičko učenje,⁹ koje je upravo nastalo na početku helenističkog razdoblja. Poglavitito je riječ o filozofiji etike, vrline i načina života, po kojoj nije bitno šta čovjek formalno govori, nego kako čovjek radi/djela i kako se ponaša. Upravo je stoičko insistiranje na etici pojedinca bilo osnova iz koje su mogle proizaći ideje i o etici kolektiviteta, bilo nekog određenog u vidu zasebne zajednice ili cjelokupnog humaniteta. A ta etika kolektiviteta podrazumijevala bi reguliranje i socijalnih i ekonomskih i političkih odnosa.

Sama Stoa se dijelila na tri razdoblja: stariju ili ranu (od kraja IV. st. pa do cca 130. god. pr. n. e.), srednju (od 130. do 50. god. pr. n. e.) i mlađu ili kasnu (od cca 50. god. pr. n. e. pa do III. st. n. e.). Starija Stoa, koja je u potpunosti pripadala helenističkom svijetu¹⁰, je bila onaj dio koji je mogao imati značajnog utjecaja na razvoj i socijalne i društveno-ekonomske i demokratske misli u smislu političkog djelovanja i praktične realizacije. Osnivač stoičke filozofske škole je bio Zenon¹¹ iz Kitiona¹² (Ζήνων ὁ Κιτιεύς; živio cca 334. god. – cca 262. god. pr. n. e.) koji se doselio u Atenu. On je 301. god. pr. n. e. kao učitelj filozofije započeo predavanja u kolonadi na atenskoj Agori, koja je bila poznata kao Stoa Poikile¹³ (Στοὰ

⁹ O stoicizmu v. *Diog. Laërt.* VII; SVF, I–IV; PWRE, 1931, IV A. 1, col. 1–47; Hadas, 1961; Đurić, 1976: 457–497; Long, 1996; Inwood, 2003; Inwood – Gerson, 2008; Strange, 2004; Marko Aurelije, 2004; Seneka i Epiktet, 2005; Brennan, 2006; Sellars, 2006; Irvine, 2008; Robertson, 2010; Brooke, 2012; Lachs, 2012; Mesihović, 2011: 231–232; Mesihović, 2015A.

¹⁰ Kasniji periodi su bili helenističko-rimski ili su u potpunosti pripadali rimskom svijetu.

¹¹ O Zenonu v. *Diog. Laërt.* VII, 1–160; Smith, W., 1849: III, 1313–1317; PWRE, 1972, X A, col. 83–121.

¹² Kition (Κίτιον; *Citium*) je današnja Larnaka na Kipru. U to vrijeme je Kition bio grad i zajednica sa značajno prisutnim feničanskim elementom, pa se pretpostavlja da je i sam Zenon bio feničanskog porijekla. U vrijeme Zenonovog rođenja i mladosti Kition je bio pod vlašću feničanskih dinasta, koji su do sloma Ahemenidske iranske države priznavali vrhovništvo ove persijske dinastije. Helenistički vladar Ptolemej I. Soter je zagospodario Kiprom 312. god. pr. n. e.

¹³ “Islikani trijem”, tako se zvao jer je bio ukrašen Polignotovim freskama koje su prikazivale i slavile junačka djela Atenjana. Zenonovi učenici su se prvotno zvali zenonovci, a kasnije, po mjestu gdje su se okupljali, dobili su ime stoičari (Stwikoiv). Ranije se ovo ime odnosilo na pjesnike koji su se okupljali u Stoa Poikileu.

Ποικίλη). Zenon je još prije nego što je osnovao svoju filozofsku školu pokazivao interes i za politička i državna pitanja. O tome Miloš Đurić (1976: 457) kaže:

“Podstaknut proučavanjem Ksenofontovih *spomena o Sokratu*, on se pridružio kiničaru Kratetu, i kako je u to doba sa kiničkog stajališta i napisao spis *Država*, govorilo se u šali da ga je napisao na psećem repu (D. L.¹⁴ VII 4). Posle Krateta, koji mu je svojim načinom života pokazao kako čovek može steći nezavisnost od spoljašnjeg sveta i obezbediti svoju unutrašnju slobodu, slušao je i Stilpona, koji je kiničku etiku spojio s megarskom dijalektikom. Kako se nije mogao složiti s kiničkim bezobzirnim i bestidnim preziranjem svakog ljudskog poretkta, nego je tražio jaku teorijsku osnovu da je uskladi s višom prirodnošću i s pravim čoveštvom, tj. sa socijalnim osećanjima i nagonima ljudske prirode, on je ostavio kinizam i stao slušati i druge filozofe: slušao je dijalektičara Diodora, Ksenokrata, člana Akademije, a posle njegove smrti i Polernona, koji mu je rekao: ‘Dobro znam, Zenone, kako se kroz baštenska vrata usunjavaš i kradeš moja tvrđenja, da ih zaodeneš u feničko ruho’ (D. L. VII 25).”

Sklonost Zenona da svojim učenjem utječe na političke procese dokazuje i događaj pred kraj njegovog života. Makedonsko-antigonidski kralj Antigon Gonata (Ἀντίγονος Β΄ Γονατᾶς; živio cca 319. god. – 239. god. pr. n. e.), koji je bio vrlo sklon znanosti i filozofiji, kad god bi dolazio u Atenu, slušao je Zenonova predavanja. Kao osoba koja je težila ka prosvijećenosti i pravednoj vladavini u jednom dosta turbulentnom vremenu, Antigon Gonata je odlučio uskladiti svoju vlast sa načelima stoičke filozofije, pa je pozvao Zenona da se preseli na njegov dvor. Diogen Laertije (VII, 7) prenosi¹⁵ kraljev poziv:

Βασιλεὺς Ἀντίγονος Ζήνωνι φιλοσόφῳ χαίρειν. Ἐγὼ τύχῃ μὲν καὶ δόξῃ νομίζω προτερεῖν τοῦ σοῦ βίου, λόγου δὲ καὶ παιδείας καθυστερεῖν καὶ τῆς τελείας εὐδαιμονίας ἦν σὺ κέκτησαι. διόπερ κέκρικα προσφωνῆσαι σοι παραγενέσθαι πρὸς ἐμέ, πεπεισμένος σε μὴ ἀντερεῖν πρὸς τὸ ἀξιούμενον. σὺ οὖν πειράθητι ἐκ παντὸς τρόπου συμμίζῃ μοι, διειληφῶς τοῦτο διότι οὐχ ἑνὸς ἐμοῦ παιδευτῆς ἔσῃ, πάντων δὲ Μακεδόνων συλλήβδην. ὁ γὰρ τὸν τῆς Μακεδονίας ἄρχοντα καὶ παιδεύων καὶ ἄγων ἐπὶ τὰ κατ’ ἀρετὴν φανερός ἔσται καὶ τοὺς ὑποτεταγμένους παρασκευάζων πρὸς εὐανδρίαν. οἷός γάρ ἂν ὁ ἡγούμενος ᾗ, τοιοῦτους εἰκὸς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γίνεσθαι καὶ τοὺς ὑποτεταγμένους.

(“Kralj Antigon pozdravlja filozofa Zenona. Moj život, mislim, nadasjava tvoj spoljašnji srećom i slavom, ali zaostaje za tobom u obilju znanja i obrazovano-

¹⁴ D. L. = Diogen Laertije.

¹⁵ Diogen Laertije za sadržaj toga poziva kaže da je: καθὰ καὶ Ἀπολλώνιος ὁ Τύριος ἐν τοῖς Περὶ Ζήνωνός φησι: (“Prema Apoloniju iz Tira u njegovom djelu o Zenonu.”). O stoičkom filozofu Apoloniju iz Tira v. Smith, W., 1867: 241; PWRE, 1895, II, 1, col. 146.

sti kao i u savršenom blaženstvu kakvo ti imaš. Zato sam odlučio da te pozovem da se preseliš meni, uvjeren da mi želju nećeš odbiti. Učini, dakle, sve pripreme da postaneš moj drug, znajući sasvim jasno da ćeš postati učitelj ne samo moj nego i svih Makedonaca. Jer ko obrazuje vladaoca Makedonije i upućuje ga u život pun vrlina, taj nesumnjivo njegovim građanima pokazuje put ljudskom dostojanstvu. Jer kako stvar stoji s vladaocem, tako po svojoj prilici redovno stoji stvar i s njegovim građanima.”)

Zenon je kralju odgovorio (kod Diogena Laertija, VII, 7–9):

Καὶ ὁ Ζήνων ἀντιγράφει ὧδε: “Βασιλεῖ Ἀντιγόνῳ Ζήνων χαίρειν. Ἀποδέχομαι σου τὴν φιλομάθειαν καθόσον τῆς ἀληθινῆς καὶ εἰς ὄνησιν τεινούσης, ἀλλ’ οὐχὶ τῆς δημώδους καὶ εἰς διαστροφὴν ἡθῶν ἀντέχη παιδείας, ὁ δὲ φιλοσοφίας ὠρεγμένος, ἐκκλίνων δὲ τὴν πολυθρύλητον ἡδονήν, ἢ τινῶν θηλύνει νέων ψυχάς, φανερός ἐστίν οὐ μόνον φύσει πρὸς εὐγένειαν κλίνων, ἀλλὰ καὶ προαιρέσει. φύσις δὲ εὐγενῆς μετρίαν ἄσκησιν προσλαβοῦσα, ἔτι δὲ τὸν ἀφθόνως διδάξοντα, ῥαδίως ἔρχεται πρὸς τὴν τελείαν ἀνάληψιν τῆς ἀρετῆς. ἐγὼ δὲ συνέχομαι σώματι ἀσθενεῖ διὰ γῆρας: ἐτῶν γάρ εἰμι ὀγδοήκοντα: διόπερ οὐ δύναμαί σοι συμμίζαι. ἀποστέλλω δέ σοι τινὰς τῶν ἐμαυτοῦ συσχολαστῶν, οἳ τοῖς μὲν κατὰ ψυχὴν οὐκ ἀπολείπονται ἐμοῦ, τοῖς δὲ κατὰ σῶμα προτεροῦσιν: οἷς συνῶν οὐδενὸς καθυστερήσεις τῶν πρὸς τὴν τελείαν εὐδαιμονίαν ἀνηκόντων.”

(“Zenon pozdravlja kralja Antigona. Cijenim tvoju želju za znanošću ukoliko ona vodi istinitom i zaista korisnom obrazovanju, a nikako prostom obrazovanju koje kvari moral. Jer, onaj koji je ispunjen željom za filozofijom i sklanja se od toliko hvaljenog uživanja, koje tako mnoge mlade ljude navodi na mekuštvo, taj, svakako, nije samo po svojoj prirodi sklon plemenitosti, nego i svojom voljom. Jedna plemenita priroda, potpomognuta prikladnim vježbanjem, a uz to još i temeljnim znanjem, lako korača putem koji vodi postizanju pune vrline. Što se mene tiče, ja patim od tjelesne slabosti zbog starosti, jer mi je već osamdeset godina, pa zato ne mogu da dođem tebi. Ali ti šaljem neke od svojih školskih drugova, koji ništa ne zaostaju iza mene po svojim duhovnim sposobnostima, ali su po tjelesnoj snazi ispred mene. U društvu s njima nećeš izostatiti ni za jednim od onih koji su stigli do savršenog blaženstva.”)

Pošto zbog staračke slabosti sâm Zenon nije mogao ići, on je Antigonu Gonati poslao dvojicu svojih učenika, i to Perseja iz Kitiona i Filonida Tebanca. Diogen Laertije navodi da je Epikur u pismu koje je uputio svome bratu Aristobulu spominjao obojicu ovih ranih stoičara kao prijatelje kralja Antigona Gonate. To bi značilo da su oni došli na kraljevski dvor i da su tamo imali značajno mjesto. Persej¹⁶ (Περσαῖος; živio 307/6. god. – 243. god. pr. n. e.) je brzo stekao naklo-

¹⁶ Persej je bio i iz toga grada kao i Zenon, a u Ateni je živio u Zenonovom domu. On je bio omiljeni Zenonov učenik.

nost Antigona Gonate, pa je ovaj ne samo bio njegov politički savjetnik nego i odgajatelj kraljevog sina Halkioneja. Persej je napisao i raspravu “O kraljevstvu” (Περὶ βασιλείας),¹⁷ čije smjernice je Antigon Gonata nastojao i realizirati.¹⁸ O značenju uloge Perseja u makedonskoj politici dovoljno govori podatak da ga je Antigon Gonata postavio za komandanta i upravnika garnizona u Akrokorintu (Ακροκόρινθος), gornjem gradu Korinta, koji je bio jedna od najvažnijih strateških tačaka u balkanskoj Heladi.¹⁹ Prema Plutarhu (*Arat.* 18):

ἀλλὰ γὰρ Ἀντίγονος μὲν, ὥσπερ εἴρηται, κτησάμενος τὸν Ἀκροκόρινθον ἐφύλαττε, μετὰ τῶν ἄλλων οἷς ἐπίστευε μάλιστα καὶ Περσαῖον ἐπιστήσας ἄρχοντα τὸν φιλόσοφον.

(“Antigon je, kako je rečeno, domogavši se Akrokorinta, čuvao ga je uz pomoć ljudi u koje je najviše imao povjerenja postavivši im za zapovjednika filozofa Perseja.”)

Međutim, već iduće godine (243. god. pr. n. e.) Arat je, predvođeci ahejsku vojsku, pobijedio makedonski garnizon, zauzeo Akrokorint i uspješno pridružio Korint Ahejskom savezu. Plutarh (*Arat.* 23) navodi sljedeće:

οὐ βουλόμενον ἀπαλλάττεσθαι: Περσαῖος δὲ τῆς ἄκρας ἀλISCOμένης εἰς Κεγγρεᾶς διεξέπεσεν. ὕστερον δὲ λέγεται σχολάζων πρὸς τὸν εἰπόντα μόνον αὐτῷ δοκεῖν στρατηγὸν εἶναι τὸν σοφόν, ‘ἀλλὰ νῆ θεοῦς,’ φάναι, ‘τοῦτο μάλιστα κάμοι ποτε τῶν Ζήνωνος ἤρεσκε δογμάτων νῦν δὲ μεταβάλλομαι νουθηθηθεὶς ὑπὸ τοῦ Σικυωνίου νεανίου.’ ταῦτα μὲν περὶ Περσαίου πλείονες ἱστοροῦσιν.

(“Perzej, pak, kad je citadela /Akrokorint, op. S. M./ bila zauzeta, uteče u Kegnreju. Poslije kažu da je za jednog predavanja nekome, koji je rekao kako mu se čini da je samo mudrac dobar vojskovođa, odgovorio: ‘Bogova mi, to se od Zenonovih načela i meni nekoč najviše sviđalo, ali sad sam, poučen od sikionskog mladića /misli se na Arata, op. S. M./, drugog mišljenja.’ To izvješćuje o Perzeju veći broj pisaca.”)

¹⁷ Persej je napisao još jedno djelo koje se bavi političkim i ustavnim pitanjima pod naslovom “Ustav Lakedemonjana” (Πολιτεία Λακωνική). Persej je bio vrlo plodan pisac, pa je uz navedena djela napisao još čitav niz drugih radova koji su se bavili najrazličitijim temama. Nažalost, od njegovog opusa su sačuvani samo fragmenti. O njemu v. *Diog. Laërt.* II, 61; 143–144; IV, 47; VII, 1, 6, 9, 13, 28, 36, 120, 162; Smith, W., 1849: III, 203; PWRE, 1937, XIX. 1, col. 926–931.

¹⁸ Đurić, 1976: 459.

¹⁹ Antigon Gonata je 244. god. pr. n. e. na vrlo vješt i mudar način zauzeo Akrokorint. O svim zbivanjima vezanim za Akrokorint, Korint i Perseja v. *Plut. Arat.* 17–23.

Pausanija u opisu Helade (II, 8, 4) daje drugačiji osvrt na sudbinu Perseja nakon pada Akrokorinta:

Κόρινθον δὲ ἔχοντος Ἀντιγόνου καὶ φρουρᾶς Μακεδόνων ἐνούσης τοὺς Μακεδόνας τῷ αἰφνιδίῳ τῆς ἐπιθέσεως κατέπληξε καὶ ἄλλους τε κρατήσας μάχῃ διέφθειρε καὶ Περσαῖον ἐπὶ τῇ φρουρᾷ τεταγμένον, ὃς παρὰ Ζήνωνα τὸν Μνασέου κατὰ μάθησιν σοφίας ἐφοίτησεν.

(“Buduci da je Korint bio u rukama Antigonona i čuvan od makedonske posade, iznenadnim je napadom /Arat, op. S. M./ smeo Makedonce i pošto je postigao pobjedu, ubio je, među ostalim, zapovjednika posade Perseja koji je slušao predavanje iz filozofije kod Zenona, sina Mazejeva.”)

Atenej (IV, 162) se vrlo nepovoljno²⁰ odnosi prema Perseju, pa tako, između ostalog što o njemu govori, navodi i (pozivajući se na peripatetičkog filozofa Hermipa iz Smirne, Kalimahijana²¹) da je Perseju povjerena od Antigonona Gonata i citadela Akrokorint. Međutim, navodi i to da se ovaj filozof napio i da je izgubio čak i sam Korint, nakon što ga je pobijedio Arat iz Sikiona.²² Elijan (*V. H.* III, 17) u svome povelikom spisku filozofa koji su se aktivno bavili praktičnom politikom i zapovijedali vojskom navodi i Perseja (ἐγὼ δὲ πολιτείαν φαίην ἂν καὶ τὸ Περσαίου, εἴ γε Ἀντίγονον ἐπαίδευσεν).

Zenona je na mjestu šolijarha / σχολάρχης (na čelu) stoičke škole u Ateni naslijedio Kleant²³ iz troadskog Assosa (Κλεάνθης; živio cca 330. god. – cca 230. god. pr. n. e.). I Kleant je, slično svome učitelju, imao poziv od jednog

²⁰ Nepovoljnost, pa i otvorena mržnja prema Perseju na koju se nailazi kod drugih helenskih filozofa, njegovih suvremenika i pisaca na grčkom jeziku rezultat je ustvari toga što su mu oni bili ili konkurenti (na antigonidskom dvoru) ili su ga optuživali da je glavni savjetnik i pomagač Antigonona Gonata, kojega su percipirali kao neprijatelja “helenske slobode”. Atenej je koristio takve izvore, pa je i njegov odnos prema Perseju vrlo negativan.

²¹ Ἑρμῖππος ὁ Σμυρναῖος; ὁ Καλλιμάχειος. O njemu v. Smith, W., 1849: II, 416–417; PWRE, 1912, VIII, 1, col. 845–852.

²² U Smith, W., 1849: III, 203: “At last, unhappily for himself, he was appointed to a chief command in Corinth, and hence he is classed by Aelian (*V. H.* iii. 17), among those philosophers who have taken an active part in public affairs. According to Athenaeus (iv. p. 162, c), who has no high opinion of his morality, his dissipation led to the loss of Corinth, which was taken by Aratus the Sicyonian, B. C. 243. Pausanias (ii. 8, vii. 8) states that he was then slain. Plutarch doubtfully represents him as escaping to Cenchreae. But this may have been to put into his mouth when alive, what Athenaeus says of him when dead, that he who had been taught by Zeno to consider philosophers as the only men fit to be generals, had been forced to alter his opinion, being corrected by a Sicyonian youth.”

²³ O njemu v. *Diog. Laërt.* VII, 168–176; Smith W., 1867: I, 779–780; PWRE, 1921, XI, 1, col. 558–574.

od helenističkih kraljeva da dođe kod njega. Ptolemej II. Filadelf (Πτολεμαῖος Φιλάδελφος; vladao 283–246. god. pr. n. e.)²⁴, vladar Aleksandrije, Egipta, niza pozicija u Egejskom moru i istočnom Mediteranu, je pisao Kleantu i tražio od ovoga da dođe ili sam ili da pošalje nekoga na njegov dvor. Na put u Aleksandriju je krenuo njegov učenik Sfer, dok je drugi značajni učenik, Hrisip²⁵ iz maloazijskoga grada Soli (Χρύσιππος ὁ Σολεῦς; živio cca 279. god. – cca 206. god. pr. n. e.), odbio da ide. Izgleda da Hrisip nije bio sklon monarhijama i kraljevima, jer od svih svojih mnogobrojnih spisa nijedan nije posvetio bilo kom kralju.²⁶

Za razvijanje i djelovanje revolucionarnog stoicizma veliko značenje je imao Kleantov već spomenuti učenik Sfer²⁷ Boristenjanin ili Bosporanin (Σφαιῆροσ Βορυσθενίθθ ili Bosporianovθ; *Sphaerus*; živio cca 285. god. – cca 210. god. pr. n. e.)²⁸ Sfer je prvo studirao filozofiju kod Zenona, a onda je nastavio kod Kleanta. I on je, kao i Persej, smatrao da je dužnost filozofa da bude aktivan u političkim procesima, ali i sa dodatkom revolucionarnosti u socijalnom i demokratskom pogledu. Moglo bi se reći da je Sferova aktivnost bila ideološki profiliranija i preciznija. U historiji je ostao zapamćen po svome utjecaju na socijalnu i demokratsku revoluciju koju je u Lakedemonskoj državi proveo kralj Kleomen III.²⁹ (Κλεομένης; vladao 235–222. god. pr. n. e.). Kleomen III. se uspješno obračunao sa do tada svemoćnom plutokratskom oligarhijom, koja je decenijama uništavala lakedemonsko društvo, i uspostavio novi politički, društveni, socijalni i ekonomski sustav. A u svemu tome je Sfer bio nezaobilazna figura. Plutarh o tome u životopisu Kleomena (2) govori sljedeće:

λέγεται δὲ καὶ λόγων φιλοσόφων τὸν Κλεομένη μετασχεῖν ἔτι μειράκιον ὄντα, Σφαιρίου τοῦ Βορυσθενίτου παραβιπόντος εἰς τὴν Λακεδαίμονα καὶ περὶ τοὺς νέους καὶ τοὺς ἐφήβους οὐκ ἀμελῶς διατρίβοντος. ὁ δὲ Σφαιρος ἐν τοῖς πρώτοις ἐγεγόνει τῶν Ζήνωνος τοῦ Κιτιέως μαθητῶν, καὶ τοῦ Κλεομένουσ ἔοικε τῆσ

²⁴ Diogen Laertije ne precizira o kojem Ptolemeju (koji šalje poziv Kleantu) je riječ, pa u obzir dolazi i Ptolemej III. Euerget (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης; vladao 246–222. god. pr. n. e.).

²⁵ O njemu v. *Diog. Laërt.* VII, 179–201; Smith W., 1867: I, 700–701; PWRE, 1905, V, 1–2, col. 2502–2509; Đurić, 1972: 682; isto, 1976: 459–460; isto, 2003: 710–711.

²⁶ *Diog. Laërt.* VII, 185.

²⁷ O Sferu v. *Diog. Laërt.* VII, 37, 162, 177–178; Smith, 1849: III, 895; PWRE, 1929, III A, 2, col. 1683–1693.

²⁸ Boristen (Βορυσθενής) je grčki naziv za rijeku Dnjepr. Znači, Sfer je bio rodom iz zone helenske kolonizacije na pontskom (crnomorskom) Bosporu. U blizini ušća Dnjepra se nalazila helenska apoikija Pontska Olbija, a moguće je da je Sfer dolazio sa područja ovoga polisa.

²⁹ O njemu v. Plutarhov životopis Kleomena III; Smith, W., 1867: I, 793–795; PWRE, 1921, XI, 1, col. 702–710; SVF, 1964: I, 139–142; Mesihović, 2011: 10–12.

φύσεως τὸ ἀνδρῶδες ἀγαπήσαι τε καὶ προσεκαῦσαι τὴν φιλοτιμίαν, Λεωνίδα μὲν γὰρ τὸν παλαιὸν λέγουσιν, ἐπερωτηθέντα ποῖός τις αὐτῷ φαίνεται ποιητῆς γεγονέναι Τυρταῖος, εἰπεῖν ‘γαθὸς νέων ψυχὰς κακκανῆν.’ ἐμπιπλάμενοι γὰρ ὑπὸ τῶν ποιημάτων ἐνθουσιασμοῦ παρὰ τὰς μάχας ἠφείδουν ἑαυτῶν ὃ δὲ Στωϊκὸς λόγος ἔχει τι πρὸς τὰς μεγάλας φύσεις καὶ ὀξείας ἐπισηφαλὲς καὶ παραβόλον, βαθεῖ δὲ καὶ πρᾶφ κεραννύμενος ἦθει μάλιστα εἰς τὸ οἰκεῖον ἀγαθὸν ἐπιδίδωσιν.

(“Priповijeda se da je Kleomen još kao momčić pohađao i filozofska predavanja kada je Sfer Boristenjanin doputovao u Lakedemon³⁰ i ozbiljno se bavio omladinom i efebima /mladićima, op. S. M./ . Sfer je postao jedan od najznačajnijih učenika Zenona iz Kitiona i čini se da je zavolio Kleomenovu muževnu narav te da je uz to uspalio njegovo slavljublje. Kažu da je onaj stariji Leonida /čuvni kralj iz bitke kod Termopila, op. S. M./, upitan kakvim mu se pjesnikom čini Tirtej, rekao: ‘Dobar u poticanju mladića da ginu.’ Ispunjeni, naime, zanosom iz njegovih pjesama, u bitkama nisu štedjeli svojih života. Stoičko, pak, učenje ima nešto opasno i pogibeljno za žestoke i vatrene naravi, ali kad se izmiješa sa dubokim i blagim značajem, ono ga usmjerava ka njemu primjerenu dobru.”)

Kao i svaka revolucija, tako je i ova koju je pokrenuo i vodio Kleomen III. započela s “izvozom revolucije” na okolna područja. To je dovelo do toga da su se i najgorčeniiji protivnici ujedinili protiv kleomenovske revolucije koja se širila Peloponezom. I tada je uslijedila kontrarevolucionarna koalicija Ahejskog saveza, lakedemonskih emigranata sa Makedonijom. Združena vojska, pod komandom makedonskog vladara Antigona Dosona (Ἀντίγονος Γ' Δώσων; vladao 229–221. god. pr. n. e.) je 222. god. pr. n. e. kod Selasije porazila kleomenovsku vojsku, a nedugo zatim okupirala Spartu.

Po svemu sudeći, Sfer je ostao uz Kleomena III. za cijelo vrijeme druge lakedemonске revolucije.³¹ I nakon bitke kod Selasije, zajedno sa Kleomenom III. i njegovim najodanijim sljedbenicima je napustio Peloponez i otišao u Aleksandriju. Kleomen III. je od novoga ptolemeidskog vladara Ptolemeja IV. Filopatora (Πτολεμαῖος Φιλοπάτωρ; vladao 221–204. god. pr. n. e.) očekivao pomoć kako bi se povratio u Lakedemonску državu. Međutim, ovaj ptolemeidski vladar je bio suprotnost u odnosu na svoje prethodnike, a Kleomen III. i njegovi sljedbe-

³⁰ Sigurno nakon povratka iz Aleksandrije i Egipta, gdje je boravio i na dvoru ranije spomenutog ptolemeidskog vladara.

³¹ Prvu je ranije pokušao kralj Agis IV. (Ἄγις; vladao 245–241. god. pr. n. e.). O njemu v. Plutarhov životopis Agisa IV; Smith, W., 1867: I, 73; PWRE, 1894, I, 1–2, col. 819–821; Mesihović, 2011: 10–12.

nici su samo doživjeli veliko razočarenje. Nakon neuspjelog pokušaja da izazove revoluciju u Aleksandriji i Egiptu, Kleomen III. je izvršio samoubistvo. Ipak, u činu kolektivnog samoubistva nakon propalog pokušaja da pokrene revoluciju u Aleksandriji, koje su izvršili Kleomen III. i njegovi sljedbenici, nije učestvovao Sfer. On je nastavio živjeti i poučavati u Aleksandriji.

Kao i drugi stoičari, i Sfer je bio vrlo plodonosan pisac, a bavio se bukvalno svim aspektima postojanja. Od političkih spisa treba navesti “O kraljevstvu” (Περὶ βασιλείας) i “O lakedemonskom ustavu” (Περὶ Λακωνικῆς πολιτείας). Nažalost, originalna djela koja je pisao Sfer za sada su nepoznata, a jedino čime raspoložemo su oskudni fragmenti.

Kleanta je na mjestu šolijarha stoičke škole u Ateni naslijedio već spomenuti Hrisip, koji se smatra najznačajnijim filozofom starije Stoe. Njegov nasljednik na mjestu šolijarha je bio Zenon iz Tarsa³² (Ζήνων ὁ Ταρσεύς), kojega je opet naslijedio Diogen³³ iz mesopotamijske Seleukije (Διογένης Βαβυλώνιος; *Diogenes Babylonius*; živio cca 230. god. – cca 150/140. god. pr. n. e.). U vrijeme šolijarhata Diogena Babilonskog stoičko učenje se značajno raširilo i u rimskoitalskom svijetu, gdje će vrlo brzo steći svoje “najplodonosnije tlo”. Stoicizam je bio vrlo prijemčiv za mentalitet, način života, sustav vrijednosti, razmišljanja i moral tadašnjih Rimljana. Diogena Babilonskog naslijedio je Antipatar iz Tarsa³⁴ (Ἀντίπατρος; umro 130/129. god. pr. n. e.). Prema Milošu Đuriću (1976: 460):

“Diogenovi učenici bili su Antipatar iz Tarsa, njegov nasljednik u sholarhatu, uz kojega se često spominje njegov zemljak Arhedem, osnivač stoičke filijale u Babilonu, zatim veoma samostalni i mnogostrani Boet iz Sidona, Apolodor iz Seleukije, znameniti gramatičar Apolodor iz Atine, pisac *Hronike*, i Gaj Blosije iz Kume, koga Plutarh u *Životu T. Grakha* prikazuje kao slobodoumna čovjeka: on je bio duhovni začetnik agrarnih reformi Tiberija Sempronija Grakha, jer, kao što kaže Kikeron u *Leliju*: “non enim paruit illi Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praefuit (= jer on se nije poveo za Tiberijem Grakhom u njegovoj smeloj nameri, nego njime upravljao, nije bio sledbenik njegove mahnitosti, nego vođa” (*Lael.* 11, 37). Po svom odnosu prema T. S. Grakhu Blosije liči na Sfera, koji je Kleomena podsticao na agrarne reforme i s njime saradivao u obnavljanju stare spartanske discipline.”

³² O njemu v. Smith, W., 1849: III, 1318; PWRE, 1972, X A, col. 122.

³³ O njemu v. Smith, W., 1867: I, 1020; PWRE, 1905, V, 1–2, col. 773–776; Đurić, 1976: 460.

³⁴ O njemu v. Smith, W., 1867: I, 203–204; PWRE, 1894, XXI I, 1–2, col. 2515–2516; Đurić, 1976: 460.

Gaj Blosije je bio nesumnjivi *spiritus movens* i reformnog socijalnog i demokratskog pokreta Tiberija Sempronija Grakha³⁵ (plebejskog tribuna za 133. god. pr. n. e.), iz kojega je proizašla popularska frakcija Kasne Republike i Aristonikove³⁶ protokomunističke “Države Sunca”.³⁷

Od svih antičkih filozofskih škola stoicizam ima najhumanističkiji i najkosmopolitskiji poziv. O njegovoj otvorenosti najbolji govori činjenica o porijeklu šolijarha stoičke filozofske škole u Ateni. Oni su dolazili iz različitih strana tadašnjeg helenističkog svijeta, a neki od njih originalno možda nisu ni bili Heleni. Stoicizam nije bio elitistički niti misterijski zatvoren, i po njemu vrlina nije nikome uskraćena, nego u svoje okrilje dopušta pristup svim ljudima bez obzira na status, položaj, imovinu, prebivalište, porijeklo, životno opredjeljenje i spol. Diogen Laertije (VII, 16) prenosi informaciju da su se oko Zenona okupljali siromasi, jadni ljudi i oni bez igdje ičega. Jednostavno, oni su osjećali da preko njegovih predavanja i učenja mogu naći neko svoje mjesto u društvu i socijalnim strukturama. Iz ideja o dužnostima, vrlini, dobrom i mudracima vrlo lako se kod pojedinaca koji žive u određenom kriznom okruženju može razviti i podsticaj za javni nastup i djelovanje sa ciljem rješavanja te krize. Po stoicizmu, mudar čovjek živi u skladu sa prirodom i sa racionalnim promišljanjem i po načelu da je blažen onaj koji je zadovoljan onim što ima. Stoicizam je promoviran kao način života koji se ne dokazuje riječima, već djelima, o čemu dovoljna svjedočanstva nude analize Diogena Laertija (VII, 90–97):

Ἀρετὴ δ' ἢ μὲν τις κοινῶς παντὶ τελείωσις, ὥσπερ ἀνδριάντος: καὶ ἡ ἀθεώρητος, ὥσπερ ὑγίεια: καὶ ἡ θεωρηματικὴ, ὡς φρόνησις. φησὶ γὰρ ὁ Ἐκάτων ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ ἀρετῶν ἐπιστημονικὰς μὲν εἶναι καὶ θεωρηματικὰς τὰς ἐχούσας τὴν σύστασιν ἐκ θεωρημάτων, ὡς φρόνησιν καὶ δικαιοσύνην: ἀθεωρήτους δὲ τὰς κατὰ παρέκτασιν θεωρουμένας ταῖς ἐκ τῶν θεωρημάτων συνεστηκυῖαις, καθάπερ ὑγίειαν καὶ ἰσχύν. τῇ γὰρ σωφροσύνη τεθεωρημένη ὑπαρχούση συμβαίνει ἀκολουθεῖν καὶ παρεκτείνεσθαι τὴν ὑγίειαν, καθάπερ τῇ ψαλίδος οἰκοδομία τὴν ἰσχύν ἐπιγίνεσθαι. καλοῦνται δ' ἀθεώρητοι ὅτι μὴ ἔχουσι συγκαταθέσεις, ἀλλ' ἐπιγίνονται καὶ περὶ φαύλους [γίνονται], ὡς ὑγίεια, ἀνδρεία. τεκμήριον δὲ τοῦ ὑπαρκτῆν εἶναι τὴν ἀρετὴν φησὶν ὁ Ποσειδώνιος ἐν τῷ πρώτῳ τοῦ

³⁵ O svim aspektima agrarne, ekonomske, socijalne, društvene i demografske krize, agrarnom zakonu (*Lex Sempronia Agraria*) koji je predviđao zaustavljanje zloupotreba i reguliranje javnog zemljišta (*ager publicus*) i njegovu djelomičnu redistribuciju bezemljašima, daljim pokušajima demokratskih i socijalnih mjera u Rimskoj republici u godini (133. god. pr. n. e.) plebejskog tribunata Tiberija Grakha v. Mesihović, 2011: 171–371; isto, 2015: 464–510.

³⁶ Mesihović, 2016A; isto, 2017.

³⁷ O životu i djelatnosti Gaja Blosija v. Mesihović, 2015A.

Ἠθικοῦ λόγου τὸ γενέσθαι ἐν προκοπῇ τοὺς περὶ Σωκράτην καὶ Διογένην καὶ Ἀντισθένην. εἶναι δὲ καὶ τὴν κακίαν ὑπαρκτὴν διὰ τὸ ἀντικεῖσθαι τῇ ἀρετῇ. διδακτὴν τ' εἶναι αὐτήν, λέγω δὲ τὴν ἀρετὴν, καὶ Χρύσιππος ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ τέλους φησὶ καὶ Κλεάνθης καὶ Ποσειδώνιος ἐν τοῖς Προτρεπτικοῖς καὶ Ἐκάτων: ὅτι δὲ διδακτὴ ἐστὶ, δηλὸν ἐκ τοῦ γίνεσθαι ἀγαθοὺς ἐκ φαύλων. Παναίτιος μὲν οὖν δύο φησὶν ἀρετάς, θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν: ἄλλοι δὲ λογικὴν καὶ φυσικὴν καὶ ἠθικὴν: τέτταρας δὲ οἱ περὶ Ποσειδώνιον καὶ πλείονας οἱ περὶ Κλεάνθην καὶ Χρύσιππον καὶ Ἀντίπατρον. ὁ μὲν γὰρ Ἀπολλοφάνης μίαν λέγει, τὴν φρόνησιν. Τῶν δ' ἀρετῶν τὰς μὲν πρώτας, τὰς δὲ ταύταις ὑποτεταγμένας. πρώτας μὲν τὰςδε, φρόνησιν, ἀνδρείαν, δικαιοσύνην, σωφροσύνην: ἐν εἶδει δὲ τούτων μεγαλοψυχίαν, ἐγκράτειαν, καρτερίαν, ἀγχίνοιαν, εὐβουλίαν: καὶ τὴν μὲν φρόνησιν εἶναι ἐπιστήμην κακῶν καὶ ἀγαθῶν καὶ οὐδετέρων, τὴν δ' ἀνδρείαν ἐπιστήμην ὧν αἰρετέον καὶ ὧν εὐλαβητέον καὶ οὐδετέρων: τὴν δὲ δικαιοσύνην . . τὴν δὲ μεγαλοψυχίαν ἐπιστήμην ἣ ἕξιν ὑπεράνω ποιούσαν τῶν συμβαινόντων κοινῇ φαύλων τε καὶ σπουδαίων: τὴν δ' ἐγκράτειαν διάθεσιν ἀνυπέρβατον τῶν κατ' ὀρθὸν λόγον ἣ ἕξιν ἀήττητον ἡδονῶν. τὴν δὲ καρτερίαν ἐπιστήμην ἣ ἕξιν ὧν ἐμμενετέον καὶ μὴ καὶ οὐδετέρων. τὴν δ' ἀγχίνοιαν ἕξιν εὐρετικὴν τοῦ καθήκοντος ἐκ τοῦ παραχρῆμα: τὴν δ' εὐβουλίαν ἐπιστήμην τοῦ σκοπεῖσθαι ποῖα καὶ πῶς πράττοντες πράξομεν συμφερόντως. Ἄνὰ λόγον δὲ καὶ τῶν κακιῶν τὰς μὲν εἶναι πρώτας, τὰς δ' ὑπὸ ταύτας: οἷον ἀφροσύνην μὲν καὶ δειλίαν καὶ ἀδικίαν καὶ ἀκολασίαν ἐν ταῖς πρώταις, ἀκρασίαν δὲ καὶ βραδύνοιαν καὶ κακοβουλίαν ἐν ταῖς ὑπὸ ταύτας. εἶναι δ' ἀγνοίας τὰς κακίας, ὧν αἱ ἀρεταὶ ἐπιστήμαι. Ἀγαθὸν δὲ κοινῶς μὲν τὸ <οὔ> τι ὀφελος, ἰδίως δ' ἤτοι ταῦτόν ἢ οὐχ ἕτερον ὀφελείας. ὅθεν αὐτὴν τε τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ μετέχον αὐτῆς ἀγαθὸν τριχῶς οὕτω λέγεσθαι: οἷον τὸ <μὲν> ἀγαθὸν ἀφ' οὗ συμβαίνει <ὀφελεῖσθαι, τὸ δὲ καθ' ὃ συμβαίνει>, ὡς τὴν πράξιν τὴν κατ' ἀρετὴν: ὑφ' οὗ δέ, ὡς τὸν σπουδαῖον τὸν μετέχοντα τῆς ἀρετῆς. Ἄλλως δ' οὕτως ἰδίως ὀρίζονται τὸ ἀγαθόν, “τὸ τέλειον κατὰ φύσιν λογικοῦ ὡς λογικοῦ.” τοιοῦτον δ' εἶναι τὴν ἀρετὴν, ὡς τε μετέχοντα τὰς τε πράξεις τὰς κατ' ἀρετὴν καὶ τοὺς σπουδαίους εἶναι: ἐπιγεννήματα δὲ τὴν τε χαρὰν καὶ τὴν εὐφροσύνην καὶ τὰ παραπλήσια. ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν κακιῶν τὸ μὲν εἶναι ἀφροσύνην, δειλίαν, ἀδικίαν καὶ τὰ παραπλήσια: μετέχοντα δὲ κακίας τὰς τε πράξεις τὰς κατὰ κακίαν καὶ τοὺς φαύλους: ἐπιγεννήματα δὲ τὴν τε δυσθυμίαν καὶ τὴν δυσφροσύνην καὶ τὰ ὅμοια. Ἐτι τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν εἶναι περὶ ψυχὴν, τὰ δ' ἐκτός, τὰ δ' οὔτε περὶ ψυχὴν οὔτ' ἐκτός. τὰ μὲν περὶ ψυχὴν ἀρετάς καὶ τὰς κατὰ ταύτας πράξεις: τὰ δ' ἐκτός τὸ τε σπουδαῖον ἔχειν πατρίδα καὶ σπουδαῖον φίλον καὶ τὴν τούτων εὐδαιμονίαν: τὰ δ' οὔτ' ἐκτός οὔτε περὶ ψυχὴν τὸ αὐτὸν ἑαυτῷ εἶναι σπουδαῖον καὶ εὐδαίμονα. ἀνάπαλιν δὲ καὶ τῶν κακῶν τὰ μὲν περὶ ψυχὴν εἶναι, τὰς κακίας καὶ τὰς κατ' αὐτάς πράξεις: τὰ δ' ἐκτός τὸ ἄφρονα πατρίδα ἔχειν καὶ ἄφρονα φίλον καὶ τὴν τούτων κακοδαιμονίαν: τὰ δ' οὔτ' ἐκτός οὔτε περὶ ψυχὴν τὸ αὐτὸν ἑαυτῷ εἶναι φαῦλον καὶ κακοδαίμονα. Ἐτι τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν εἶναι τελικά, τὰ δὲ ποιητικά, τὰ δὲ τελικά καὶ ποιητικά. τὸν μὲν οὖν φίλον καὶ τὰς ἀπ' αὐτοῦ γινομένας ὀφελείας ποιητικά εἶναι ἀγαθὰ: θάρσος δὲ καὶ φρόνημα καὶ ἔλευθερίαν καὶ τέρψιν καὶ εὐφροσύνην καὶ ἀλυπίαν καὶ πᾶσαν τὴν κατ' ἀρετὴν

πρᾶξιν τελικά. Ποιητικά δὲ καὶ τελικά εἶναι ἀγαθὰ <τὰς ἀρετάς>. καθὸ μὲν γὰρ ἀποτελοῦσι τὴν εὐδαιμονίαν, ποιητικά ἐστὶν ἀγαθὰ: καθὸ δὲ συμπληροῦσιν αὐτήν, ὥστε μέρη αὐτῆς γίνεσθαι, τελικά. ὁμοίως δὲ καὶ τῶν κακῶν τὰ μὲν εἶναι τελικά, τὰ δὲ ποιητικά, τὰ δ' ἀμφοτέρως ἔχοντα. τὸν μὲν ἐχθρὸν καὶ τὰς ἀπ' αὐτοῦ γινομένας βλάβας ποιητικά εἶναι: κατάπληξιν δὲ καὶ ταπεινότητα καὶ δουλείαν καὶ ἀτερπλίαν καὶ δυσθυμίαν καὶ περιλυπλίαν καὶ πᾶσαν τὴν κατὰ κακίαν πρᾶξιν τελικά: ἀμφοτέρως δ' ἔχοντα <τὰς κακίας>, ἐπεὶ καθὸ μὲν ἀποτελοῦσι τὴν κακοδαιμονίαν, ποιητικά ἐστί: καθὸ δὲ συμπληροῦσιν αὐτήν, ὥστε μέρη αὐτῆς γίνεσθαι, τελικά.

("Vrlina, na prvom mjestu, na neki način je savršenstvo nečega uopće, kao kod neke statue; ali može biti i bez nekog teoretskog znanja, kao naprimjer: zdravlje, ili može obuhvatiti i teoretsko posmatranje, kao razumnost. Hekaton, naime, u prvoj knjizi rasprave *O vrlinama* kaže da su neke vrline naučne i da se zasnivaju na teoriji, a to su one koje su sastavljene od teoretskih principa, kao što su razumnost i pravičnost; druge su bez teoretskog razmišljanja, i to su one za koje se smatra da su uporedne sa ranije pomenutim vrlinama što se zasnivaju na teoriji, kao što su zdravlje i snaga. Umjerenosti se pridružuje zdravlje kao pratilac na čitavom putu, upravo onako kao što je izdržljivost posljedica građenja jednog luka (svoda). Ove se vrline zovu neteoretske (neintelektualne), zato što im nije potrebna saglasnost razuma; one se javljaju i nastaju čak i kod loših ljudi, naprimjer: zdravlje, odvažnost. Dokaz, tako kaže Posejdonije u prvoj knjizi svoje rasprave *O etici*, da vrlina zaista postoji jeste činjenica da su Sokrat, Diogen i Antisten zaista učinili napredak u moralnom pogledu. A za postojanje poroka kao osnovne činjenice jeste dokaz taj što je on suprotan vrlini. Da se vrlina može učiti, iznio je Hrizip u prvoj knjizi svog djela *O ciljevima*, Kleant, i Posejdonije u svom djelu *Opomene*, i Hekaton. Da se ona može naučiti, dokaz je što i od loših ljudi mogu postati dobri. Panetije, s druge strane, dijeli vrlinu na dvije vrste, teoretsku i praktičnu. Drugi autori dijele je na tri vrste: na logičku, fizičku i etičku vrlinu. A Posejdonijeva škola priznaje četiri vrste; više od četiri priznaju Kleant, Hrizip, Antipater i njihovi sljedbenici. Apolofan priznaje samo jednu: praktičnu mudrost. Među vrlinama neke su primarne, a neke su ovima potčinjene. Primarne vrline su ove: mudrost, hrabrost, pravičnost, umjerenost. Njihove vrste su: velikodušnost, uzdržavanje, izdržljivost, prisutnost duha (oštroumnost) i dobar savjet. Mudrost oni definiraju kao znanje i poznavanje dobrih i loših stvari i poznavanje onog što nije ni dobro ni zlo. Hrabrost se sastoji u poznavanju onoga što treba da odaberemo, čega treba da se čuvamo i što je indiferentno; pravičnost... Velikodušnost obilježavaju kao znanje ili naviku (duševno stanje) koja čini čovjeka nadmoćnim nad svime što se događa, bilo da je to dobro ili zlo. Samosavlađivanje je nesavladivo pridržavanje principa zdravog razuma ili držanje koje se uspješno odupire svim primamljivostima uživanja. Izdržljivost je znanje koje nam daje uputstvo čega treba da se pridržavamo, a čega ne treba, i što je indiferentno. Prisutnost duha kao spretnost da odmah pronađemo ono što u svakom trenutku treba da se uradi. Dobar savjet

je znanje pomoću koga vidimo šta treba da uradimo ako treba da radimo prema svojim sopstvenim interesima. Slično tome, i među porocima neki su primami, a drugi ovim podređeni; naprimjer: ludilo, kukavičluk, nepravda, neobuzdanost smatraju se primamim porocima, a neumjerenost, glupost i loše savjetovanje smatraju se potčinjenim. Oni, dalje, smatraju da su poroci oblici neznanja (nepoznavanja) u odnosu na one stvari čije znanje predstavlja vrline. Dobro je, uopće uzev, nešto od čega dolazi neka korist, a u određenijem smislu ono što je ili identično sa korišću ili se od nje ne razlikuje. Odatle slijedi da se vrlina sama i dobro koje ima udjela u njoj naziva dobrim u ova tri smisla: 1) dobro iz kojeg proizlazi korist; 2) ono u skladu s čim nastaje korist, naprimjer radnja koja je u skladu s vrlinom; 3) onaj čijim posredstvom dolazi korist, naprimjer dobar čovjek koji učestvuje u vrlini. Stoici daju još jednu posebnu definiciju dobra: prirodno savršenstvo jednog razumnog bića, ukoliko je razumno. Takve vrste su i vrlina i, budući da učestvuju u vrlini, kreposna djela i dobri ljudi. Njihove prateće pojave su: radost, veselje i slično. Tako stoje stvari i kad je riječ o zlu. Sva zla su ili: poroci, ludilo, kukavičluk, nepravdičnost i slično, ili su stvari koje učestvuju u porocima, zajedno sa poročnim radnjama i nevaljalim ljudima, i s onim što ih prati: očajanjem (neraspoloženjem), nerazumnošću i slično. Neka od dobara su duhovna dobra, a druga dobra su spoljašnja; neka, opet, nisu ni duhovna ni spoljašnja. Duhovna dobra su vrline i kreposna djela; spoljašnja dobra su posjedovanje dobre otadžbine i dobrog prijatelja, kao i njihova sreća. Međutim, da je čovjek sam za sebe dobar i srećan, to ne spada ni u duhovna ni u spoljašnja dobra. Slično tome, i među zlim stvarima neke su duševna zla, naprimjer poroci i poročne radnje; druge su, opet, spoljašnja zla, naprimjer imati nerazumnu otadžbinu ili nerazumnog prijatelja, ili njihova nesreća. Druga zla nisu ni duhovna ni spoljašnja, kao naprimjer ako je čovjek sam za sebe nevaljao i nesrećan. Pored toga, neka dobra sadrže sama u sebi cilj ili su sredstva koja vode cilju, ili su u isto vrijeme i ciljevi i sredstva. Prijatelj i preimućstva koja čovjek ima od njega jesu sredstva uperena dobru, a odvažnost, velikodušnost, sloboda, radost, veselje, bezbolnost i svako kreposno djelo – imaju prirodu ciljeva. Vrline su u isto vrijeme oboje: one su i sredstva i ciljevi. One su, s jedne strane, ukoliko stvaraju sreću, sredstva, a, s druge strane, one su ciljevi ukoliko je čine savršenom, pa su tako i one same njeni dijelovi. Slično i kad je riječ o zlu; neka zla imaju u sebi prirodu ciljeva, a neka sredstva, dok su druga zla u isto vrijeme i sredstva i ciljevi. Tvoj neprijatelj i zlo koje ti on nanosi – to su sredstva; otupjelost, malodušnost, ropski duh, tupavost, očajanje, pretjerana tuga i svako poročno djelo – imaju prirodu cilja. Poroci su zla, kako kao ciljevi tako i kao sredstva; jer ukoliko stvaraju bijedu, poroci su sredstva, a ukoliko je čine potpunom, tako da postanu i njen dio, oni su ciljevi.”)

Diogen Laertije (VII, 98–99):

Ἔτι τῶν περὶ ψυχὴν ἀγαθῶν τὰ μὲν εἰσιν ἕξεις, τὰ δὲ διαθέσεις, τὰ δ' οὐθ' ἕξεις οὔτε διαθέσεις. διαθέσεις μὲν αἰ ἀρεταί, ἕξεις δὲ τὰ ἐπιτηδεύματα, οὔτε

δ' ἔξεις οὔτε διαθέσεις αἱ ἐνέργειαι. κοινῶς δὲ τῶν ἀγαθῶν μικτὰ μὲν ἐστὶν εὐτεκνία καὶ εὐγηρία, ἀπλοῦν δ' ἐστὶν ἀγαθὸν ἐπιστήμη. καὶ αἰεὶ μὲν παρόντα αἱ ἀρεταί, οὐκ αἰεὶ δέ, οἷον χαρά, περιπάτησις. Πᾶν δ' ἀγαθὸν συμφέρον εἶναι καὶ δέον καὶ λυσιτελὲς καὶ χρήσιμον καὶ εὐχρηστον καὶ καλὸν καὶ ὠφέλιμον καὶ αἰρετὸν καὶ δίκαιον. συμφέρον μὲν ὅτι φέρει τοιαῦτα ὧν συμβαινόντων ὠφελούμεθα: δέον δ' ὅτι συνέχει ἐν οἷς χρή: λυσιτελὲς δ' ὅτι λύει τὰ τελούμενα εἰς αὐτό, ὥστε τὴν ἀντικατάλλαξιν τὴν ἐκ τῆς πραγματείας ὑπεραίρειν τῇ ὠφελείᾳ: χρήσιμον δ' ὅτι χρειᾶν ὠφελείας παρέχεται: εὐχρηστον δ' ὅτι τὴν χρειᾶν ἐπαινετὴν ἀπεργάζεται: καλὸν δ' ὅτι συμμετρῶς ἔχει πρὸς τὴν ἑαυτοῦ χρειᾶν: ὠφέλιμον δ' ὅτι τοιοῦτόν ἐστιν ὥστε ὠφελεῖν: αἰρετὸν δ' ὅτι τοιοῦτόν ἐστιν ὥστε εὐλόγως αὐτὸ αἰρεῖσθαι: δίκαιον δ' ὅτι νόμῳ ἐστὶ σύμφωνον καὶ κοινωνίας ποιητικόν. Καλὸν δὲ λέγουσι τὸ τέλειον ἀγαθὸν παρὰ τὸ πάντας ἀπέχειν τοὺς ἐπιζητούμενους ἀριθμοὺς ὑπὸ τῆς φύσεως ἢ τὸ τελῶς σύμμετρον. εἶδη δ' εἶναι τοῦ καλοῦ τέτταρα, δίκαιον, ἀνδρεῖον, κόσμιον, ἐπιστημονικόν: ἐν γὰρ τοῖσδε τὰς καλὰς πράξεις συντελεῖσθαι. ἀνὰ λόγον δὲ καὶ τοῦ αἰσχροῦ εἶναι εἶδη τέτταρα, τό τ' ἄδικον καὶ τὸ δειλὸν καὶ ἄκοσμον καὶ ἄφρον. λέγεσθαι δὲ τὸ καλὸν μοναχῶς μὲν τὸ ἐπαινετοῦς παρεχόμενον τοὺς ἔχοντας <ἦ> ἀγαθὸν ἐπαίνου ἄξιον: ἐτέρως δὲ τὸ εὖ πεφυκέναι πρὸς τὸ ἴδιον ἔργον: ἄλλως δὲ τὸ ἐπικοσμοῦν, ὅταν λέγωμεν μόνον τὸν σοφὸν ἀγαθὸν καὶ καλὸν εἶναι.

(“Duhovna dobra su jednim dijelom navike, neka su kultivirane sklonosti, dok druga, opet, nisu ni jedno ni drugo. Vrline su kultivirane sklonosti, dok su spretnosti i profesije stvar navike, a aktivnosti kao takve ili obavljanje sposobnosti nisu ni jedno ni drugo. Uglavnom, postoje neka mješovita dobra; naprimjer: uživati u djeci ili u starosti. Ali znanje je prosto dobro. I neka dobra su, opet, stalna – kao što su vrline, druga su prolazna – kao što je radost i šetnja. Oni tvrde da je svako dobro korisno, neophodno i unosno, probitačno, svrhovito, poželjno, dobrotvorno i pravično. Ono je probitačno jer ima takve posljedice čija nam pojava donosi koristi. Neophodno je jer stvara jedinstvo tamo gdje je to potrebno; unosno – jer nam vraća ono što je bilo na njega utrošeno tako da korist od posla nadmašuje trošak oko poslova; ono je korisno jer osigurava korisnu upotrebu; svrhovito je jer korist koju daje zaslužuje svaku pohvalu; lijepo – jer je dobro u srazmjeri s njegovom upotrebom; zaslužuje da se bira jer je takvo da je razumno birati ga; pravično – jer je u skladu sa zakonom i stvara zajednicu među ljudima. Razlog zašto oni savršeno (najviše) dobro nazivaju lijepim jeste u tome što ono u potpunosti sadrži sve faktore koje priroda traži, jer raspolaže potpunom simetrijom. Kažu da ima četiri vrste lijepoga: pravičnost, hrabrost (muževnost), urednost i mudrost. Dobra djela nalaze svoje savršenstvo upravo u ova četiri vida. Isto tako postoje i četiri vrste ružnog ili podlog: nepravda, kukavičluk, neurednost, nerazumnost. Pod lijepim se podrazumijeva, u pravom i jedinom smislu, ono dobro koje onoga čovjeka koji to dobro posjeduje čini dostojnim pohvale, ili, ukratko rečeno, to je dobro koje zaslužuje pohvalu; u drugom smislu ono označava dobru prirodnu sposobnost za obavljanje njegovih poslova. U još jednom smislu lijepo je ono što svakoj

stvari daje novu ljupkost, kao kad, naprimjer, kažemo za mudroga čovjeka da je samo on jedini dobar i lijep.”)

Diogen Laertije (VII, 102):

Ἀγαθὰ μὲν οὖν τὰς τ' ἀρετάς, φρόνησιν, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν, σωφροσύνην καὶ τὰ λοιπὰ: κακὰ δὲ τὰ ἐναντία, ἀφροσύνην, ἀδικίαν καὶ τὰ λοιπὰ.

(“Dobra obuhvataju vrline: mudrost, pravičnost, hrabrost, umjerenost i tako dalje; suprotno tome su zla: nerazumnost, nepravičnost i sve ostalo.”)

Diogen Laertije (VII, 108–109):

Κατωνομάσθαι δ' οὕτως ὑπὸ πρώτου Ζήνωνος τὸ καθήκον, ἀπὸ τοῦ κατὰ τινὰς ἦκειν τῆς προσονομασίας εἰλημμένης. ἐνέργημα δ' αὐτὸ εἶναι ταῖς κατὰ φύσιν κατασκευαῖς οἰκεῖον. τῶν γὰρ καθ' ὄρμην ἐνεργουμένων τὰ μὲν καθήκοντα εἶναι, τὰ δὲ παρὰ τὸ καθήκον, τὰ δ' οὔτε καθήκοντα οὔτε παρὰ τὸ καθήκον. Καθήκοντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει τὸ γονεῖς τιμᾶν, ἀδελφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις: παρὰ τὸ καθήκον δέ, ὅσα μὴ αἰρεῖ λόγος, ὡς ἔχει τὰ τοιαῦτα, γονέων ἀμελεῖν, ἀδελφῶν ἀφροντιστεῖν, φίλοις μὴ συνδιατίθεσθαι, πατρίδα ὑπερορᾶν καὶ τὰ παραπλήσια.

(“Kažu da je Zenon prvi upotrijebio ovu riječ *kathekon* (u smislu dužnosti, vladanja). Riječ sama dolazi od izraza *kata tinas hekein*, što znači: dopirati do, biti nekome dorastao. A to predstavlja radnju volje prilagođenu zahtjevima prirode. Od radnji koje se vrše po nagonu, jedne su u skladu s dužnošću, druge su protivne dužnosti, a postoji još jedna vrsta onih koje nisu ni jedno ni drugo. Radnje prema dužnosti su sve one radnje za koje se odlučuje razum, a to su: poštovanje roditelja, braće i domovine i druženja s prijateljima. Protivne dužnosti su one radnje koje razum odbacuje: nepoštovanje roditelja, ne mariti za braću, neslaganje s prijateljima, ne voditi računa o interesima otadžbine i tako dalje.”)

Diogen Laertije (VII, 121–123):

Πολιτεύσεσθαί φασι τὸν σοφὸν ἂν μὴ τι κωλύη, ὡς φησι Χρῦσιππος ἐν πρώτῳ Περὶ βίων: καὶ γὰρ κακίαν ἐφέξειν καὶ ἐπ' ἀρετὴν παρορμήσειν. καὶ γαμήσειν, ὡς ὁ Ζήνων φησὶν ἐν Πολιτείᾳ, καὶ παιδοποιήσεσθαι. ἔτι τε μὴ δοξάσειν τὸν σοφόν, τουτέστι ψεύδει μὴ συγκαταθήσεσθαι μηδενί. κυνιεῖν τ' αὐτόν: εἶναι γὰρ τὸν κυνισμόν σύντομον ἐπ' ἀρετὴν ὁδόν, ὡς Ἀπολλόδοφος ἐν τῇ Ἡθικῇ. γεύσεσθαί τε καὶ ἀνθρωπίνων σαρκῶν κατὰ περίστασιν. μόνον τ' ἐλεύθερον, τοὺς δὲ φαύλους δούλους: εἶναι γὰρ τὴν ἐλευθερίαν ἐξουσίαν αὐτοπραγίας, τὴν δὲ δουλείαν στέρησιν αὐτοπραγίας. εἶναι δὲ καὶ ἄλλην δουλείαν τὴν ἐν ὑποτάξει καὶ τρίτην τὴν ἐν κτήσει τε καὶ ὑποτάξει, ἣ ἀντιτίθεται ἢ δεσποτεία, φαύλη οὖσα καὶ αὕτη. οὐ μόνον δ' ἐλευθεροὺς εἶναι τοὺς σοφοὺς, ἀλλὰ καὶ βασιλέας, τῆς βασιλείας οὔσης ἀρχῆς ἀνυπευθύνου, ἥτις περὶ μόνους ἂν τοὺς

σοφους συσταίη, καθά φησι Χρύσιππος ἐν τῷ Περὶ τοῦ κυρίως κεχρησθαι Ζήνωνα τοῖς ὀνόμασιν: ἐγνωκέναι γάρ φησι δεῖν τὸν ἄρχοντα περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν, μηδένα δὲ τῶν φαύλων ἐπίστασθαι ταῦτα. ὁμοίως δὲ καὶ ἀρχικούς δικαστικούς τε καὶ ῥητορικούς μόνους εἶναι, τῶν δὲ φαύλων οὐδένα. ἔτι καὶ ἀναμαρτήτους, τῷ ἀπεριπτώτους εἶναι ἀμαρτήματι. ἀβλαβεῖς τ' εἶναι: οὐ γὰρ ἄλλους βλέπτειν οὐθ' αὐτούς. ἐλεήμονάς τε μὴ εἶναι συγγνώμην τ' ἔχειν μηδενί: μὴ γὰρ παριέναι τὰς ἐκ τοῦ νόμου ἐπιβαλλούσας κολάσεις, ἐπεὶ τό γ' εἴκειν καὶ ὁ ἔλεος αὐτῆ θ' ἢ ἐπιείκεια οὐδένειά ἐστι ψυχῆς πρὸς κολάσεις προσποιουμένης χρηστότητα: μὴδ' οἴεσθαι σκληροτέρας αὐτὰς εἶναι. ἔτι τε τὸν σοφὸν οὐδὲν θαυμάζειν τῶν δοκούντων παραδόξων, οἷον Χαρώνεια καὶ ἀμπώτιδας καὶ πηγὰς θερμῶν ὑδάτων καὶ πυρὸς ἀναφυσήματα. ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἐν ἔρημίᾳ, φασί, βιώσεται ὁ σπουδαῖος: κοινωνικὸς γὰρ φύσει καὶ πρακτικὸς. τὴν μέντοι ἄσκησιν ἀποδέξεται ὑπὲρ τῆς τοῦ σώματος ὑπομονῆς.

(“Stoici dalje tvrde – a tako kaže i Hrizip u prvoj knjizi rasprave *O različitim načinima života* – da će mudri ljudi učestvovati u javnom životu ako ih ništa u tome ne sprečava, jer oni će na taj način sprečavati porok, a unapređivati vrlinu. Mudar će se čovjek i oženiti (kako tvrdi Zenon u svom djelu *Država*) i rađati djecu. Oni, štaviše, tvrde da se mudar čovjek nikad neće baviti kolebljivim mišljenjima, to jest on nikad neće pristati uz nešto što je pogrešno; on će biti i cinik, jer je cinizam samo prečica koja vodi u vrlinu, kako to kaže Apolodor u svojoj *Etici*; on će čak jesti ljudsko meso ako to prilike (okolnosti) budu zahtijevale. Oni tvrde da je jedino on slobodan, a da su loši ljudi robovi. Sloboda je, naime, sposobnost da se samostalno postupa, dok je ropstvo lišavanje te sposobnosti, mada ustvari postoji još jedna druga vrsta ropstva, koja se sastoji u potčinjenosti, i treća, pod kojom podrazumijevamo posjedovanje roba kao i njegovu potčinjenost; takvom ropstvu odgovara despotizam, a i taj despotizam je zlo. Prema njihovom učenju, mudri ljudi ne samo što su slobodni nego su i kraljevi; jer kraljevstvo je vladavina koju mogu održavati samo mudri ljudi. Tako uči Hrizip u svom spisu *Kako se Zenon služio riječima u njihovom odnosnom značenju*. On, naime, smatra da je poznavanje dobra i zla neophodan atribut svakog kralja (vladara) i da nijedan loš čovjek nije upoznat s tom naukom. Isto tako, jedino mudar i dobar čovjek može biti činovnik, sudija ili besjednik, dok među lošim ljudima nema nijednog koji bi imao te osobine. Mudri su ljudi, tvrde oni dalje, nepogrešivi; oni ne mogu griješiti. Oni su također bezopasni jer ne nanose zlo ni drugima ni sebi. U isto vrijeme oni nisu milosrdni i niko ne može od njih očekivati da će mu oprostiti; oni nikad ne ublažavaju kazne određene zakonima, jer su praštanje i sažaljenje, pa čak i sama popustljivost, znak slabe duše koja pokazuje blagost umjesto strogosti kažnjavanja. Oni kazne ne smatraju suviše strogim. Dalje, oni tvrde da se mudar čovjek nikad neće diviti nijednoj stvari koja izgleda neobična, kao što su: Haronove memljive pećine, plima i oseka, vrela izvori ili, pak, izbijanje vatre. **Oni, dalje, tvrde da mudar čovjek neće živjeti u samoći, jer je po prirodi stvoren za društvo i akciju**; on, naravno, neće izostaviti vježbe da bi povećao svoju snagu tjelesne izdržljivosti.”)

Diogen Laertije (VII, 130–131):

Βίων δὲ τριῶν ὄντων, θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ καὶ λογικοῦ, τὸν τρίτον φασὶν αἰρετέον: γεγονέναι γὰρ ὑπὸ τῆς φύσεως ἐπίτηδες τὸ λογικὸν ζῶον πρὸς θεωρίαν καὶ πρᾶξιν. εὐλόγως τέ φασιν ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφόν, καὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὑπὲρ φίλων, κἂν ἐν σκληροτέρᾳ γένηται ἀλγηδὸν ἢ πηρώσεσιν ἢ νόσοις ἀνιάτοις. Ἀρέσκει δ' αὐτοῖς καὶ κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας δεῖν παρὰ τοῖς σοφοῖς, ὥστε τὸν ἐντυχόντα τῇ ἐντυχούσῃ χρῆσθαι, καθά φησι Ζήνων ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ Χρῦσιππος ἐν τῷ Περὶ πολιτείας, [ἀλλ' ἔτι Διογένης ὁ κυνικός καὶ Πλάτων]. πάντας τε παῖδας ἐπίσης στέρζομεν πατέρων τρόπον καὶ ἢ ἐπὶ μοιχείᾳ ζηλοτυπία περαιορεθήσεται. πολιτείαν δ' ἀρίστην τὴν /μικτὴν ἔκ τε δημοκρατίας καὶ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας. Καὶ ἐν μὲν τοῖς ἠθικοῖς δόγμασι τοιαῦτα λέγουσι καὶ τούτων πλεῖω μετὰ τῶν οἰκείων ἀποδείξεων: ταῦτα δ' ὡς ἐν κεφαλαίοις ἡμῖν λελέχθω καὶ στοιχειωδῶς.

(“Postoje tri načina života: kontemplativni, praktični i razumni, i oni kažu da treba izabrati ovaj treći, jer priroda je razumno biće stvorila istovremeno za kontemplaciju i aktivnost. Oni također kažu da će mudar čovjek, ako postoji neki razuman razlog, i svojevóljno učiniti kraj svom životu, recimo, za svoju otadžbinu ili za svoje prijatelje, ili ako je osuđen na nesnosne patnje, sakaćenje, ili zbog neizlječive bolesti. Oni također uče da među mudrim ljudima treba postoji zajednica žena, tako da svako slobodno bira po svojoj volji svoga druga, kao što kažu Zenon u *Državi* i Hrizip u svojoj raspravi *O vladi* [i ne samo oni, nego i kinik Diogen, pa i Platon]. Pod ovakvim okolnostima mi ćemo osjećati očinsku ljubav podjednako prema svakom djetetu i bit će kraj svakoj ljubomori koja se javlja iz preljubništva. Oni smatraju da je najbolja vrsta vlade i uprave u nekoj mješavini demokratije, kraljevstva i aristokratije. Tako, dakle, oni uče u svojim etičkim postavkama, a toga ima još i više, zajedno s pripadajućim dokazima. Ali neka ovo što smo govorili bude u glavnim crtama i osnovama zasad dovoljno.”)

Zaključak

Prijelomne godine od 138. pa do 129. god. pr. n. e., okarakterizirane I. sicilskim ustankom robova, reformnim zakonodavstvom u Republici, stvaranjem stranaka populara i optimata, Aristonikovim pokretom i “Državom Sunca”, nisu samo dovele do nastupa trećeg republikanskog perioda poznatog kao Kasna Republika nego su prelomile i razvitak stoicizma kao filozofske škole i kao nauke. Revolucionarna i reformna zbivanja iz ovoga decenijskog razdoblja, značajnim dijelom motivirana i učenjima starije Stoe, kao da su imala utjecaja na šolijarha Panetija³⁸ (Παναίτιος; cca 185. god. – cca 110/109. god. pr. n. e.) iz Lindu s otoka Rodosa, a koji je zamijenio Antipatra na čelu stoičke škole u Ateni. On je započeo sa preoblikovanjem stoičkog učenja koje bi više odgovaralo novonastalim okolnostima (uspostava rimske hegemonije na Mediteranu) i dominirajućoj eliti Republike. Panetije je odstupio od do tada zacrtanih učenja starije Stoe preoblikujući, modificirajući i prerađujući ih u skladu sa novonastalim okolnostima hegemonije Rimske republike na Mediteranu i uspona i dominacije rimskog nobiliteta, sa čijim liberalnim krilom³⁹ je Panetije bio u neposrednim kontaktima. Tako je nastala srednja Stoa, koja je iz svoga učenja eliminirala potencijalne klice revolucionarnosti, a kojih je bilo u ranijoj stoičkoj fazi. Na revolucionarni zanos koji je mogao proisteći iz starije Stoe više se ne nailazi u djelima npr. Posejdonija, Marka Porcija Katona, Seneke, Epikteta i Marka Aurelija. Revolucionarni zanos koji je mogao proizaći iz učenja starije Stoe tako je ustupio mjesto političkom pragmatizmu.⁴⁰

³⁸ O njemu v. Smith, W., 1849: III, 108–109; PWRE, 1949, XVIII, 3, col. 418–440; Đurić, 1976: 460–461; 482–484.

³⁹ O liberalnoj frakciji rimskoga nobiliteta, kada ju je predstavljao Scipion Emilijan, v. Mesihović, 2016; isto, 2017A.

⁴⁰ O tranziciji iz revolucionarnosti starije Stoe u političku pragmatičnost srednje Stoe v. Mesihović, 2015A.

Bibliografija

Skraćenice

PWRE⁴¹ *Paulys – Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft*, Stuttgart.

SVF *Stoicorum Veterum Fragmenta* (Vol. I. = 1905. (Joannes ab Arnim), Vol. II. = 1903. (Joannes ab Arnim), Vol. III. = 1903. (Joannes ab Arnim), Vol. IV. = 1924. (Maximilian Adler)), Lipsiae... Reprint izdanje, Vol. I. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. II. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. III. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. IV. = Teubner, Stuttgart, 1964.

⁴¹ *Paulys – Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft* ili *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* ili *Pauly – Wissowa*, također i *Pauly – Wissowa – Kroll* (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE), je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. god. – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (BHS: "Paulijeva Realna enciklopedija klasične nauke o starini"). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom *Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung* (BHS: "Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redoslijedu"). "Realna enciklopedija klasične nauke o starini", čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora), pokrenuta je 1837. god., a nastavljena je i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskog djela započeo je Georg Visova s izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 svezaka dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci se, s obzirom na dužinu, mogu se smatrati kao manje monografije. Neki članci su bili izdati samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. je izlazila kao skraćeno, modernizirano i svima dostupno izdanje – *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike*. Auf Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner (tzv. "Mali Pauly"). Od 1996. izašlo je 12 tomova *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike* (tzv. "Novi Pauly"), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.

Osim antike, "Novi Pauly" u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama, zatim iz egipatske kulture, kao i kulturama okolnih naroda te vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima, "Novi Pauly" više prati transformacije starovjekovnog svijeta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do 600. godine, pa i dalje.

Specifikum projekta "Novog Paulija" je izdanje posebnih svezaka koji se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najprije je bilo u vidu izdavanje 12 tomova "Leksikona antike", 3 toma "Recepcije antike" i jedan registar. Umjesto 16 tomova, na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (zasada 6) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija "Novog Paulija".

Izdanja izvora / vrela

- Arnobije (1871) *The Seven Books of Arnobius Adversus Gentes*, Hamilton Bryce – Hugh Campbell, Anti-Nicene Christian Library, Vol. XIX, Edinburgh.
- Arnobije (1949) *Arnobius of Sicca, the Case Against the Pagans, vol. I.*, George MacCracken, Paulist Press, New York.
- Arnobije (2009) *Arnobius, The Seven Books against the Heathen, I IntraText Edition CT*, <http://www.intratext.com/IXT/ENG1008/>.
- Atenej (1961) *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1957) *Augustine, City of God, Books 1–3*, G. E. McCracken, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1963) *Augustine, City of God, Books 4 –7*, W. M. Green, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1968) *Augustine, City of God, Books 8–11*, David S. Wiesen, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1966) *Augustine, City of God, Books 12–15*, Philip Levine, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1965) *Augustine, City of God, Books 16–18.35*, Eva M. Sanford – W. M. Green, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1960) *Augustine, City of God, Books 18.36–20*, W. C. Greene, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1972) *Augustine, City of God, Books 21–22*, W. M. Green, LCL.
- Ciceron (1933) *On the Nature of the Gods. Academics*, Rackham, H., LCL.
- Diodor (1933) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1–2.34*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1935) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35–4.58*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1939) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59–8*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1946) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9–12.40*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1950) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41–13*, C. H., Oldfather, LCL.

- Diodor (1954) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14–15.19*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1952) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20–16.65*, Sherman Charles L., LCL.
- Diodor (1963) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66–17*, Welles, C. Bradford, LCL.
- Diodor (1947) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18–19.65*, C. H., Geer, Russel M., LCL.
- Diodor (1954) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66 – 20*, Geer, Russel M., LCL.
- Diodor (1957) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21–32*, walton Francis R., LCL.
- Diodor (1967) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33–40*, Walton, Francis R., LCL.
- Diogen Laertije (1925) *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume I, Books 1–5*, R. D. Hicks, LCL.
- Diogen Laertije (1925) *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume II, Books 6–10*, R. D. Hicks, LCL.
- Diogen Laertije (1979) *Diogen Laertije. Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Albin Vilhar, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Elijan Klaudije (1958) *Aelian, On Animals, Volume I: Books 1–5*, A. F. Scholfield, LCL.
- Elijan Klaudije (1958) *Aelian, On Animals, Volume II: Books 6–11*, A. F. Scholfield, LCL.
- Elijan Klaudije (1959) *Aelian, On Animals, Volume III: Books 12–17*, A. F. Scholfield, LCL.
- Elijan Klaudije (1997) *Aelian, Historical Miscellany*, Wilson, Nigel G., LCL.
- Epiktet, Priručnik (Enchiridion), (2005) *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb.
- Eusebije iz Cezareje (1903) *Eusebius of Caesarea: Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*, Edwin Hamilton Gifford, Oxford University Press.
- Eusebije iz Cezareje (1932) *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume II, Books 6–10*, J. E. L. Oulton, LCL.

- Eusebije (1845) *Ecclesiastical History, The Life of the Blessed Emperor Constantine in Four Books from 306 to 337 AD by Eusebius Pamphilus with the Oration of Constantine to the Assembly of Saints*, London: Samuel Bagster and Sons.
- Eusebije iz Cezareje (1999) *Life of Constantine*, Averil Cameron and Stuart G. Hall, trans. Oxford: Clarendon Press.
- Eusebije iz Cezareje (1818) *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco-armeno-latinum*, pars I, Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.
- Eusebije iz Cezareje (1818) *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco-armeno-latinum*, pars II, Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.
- Eusebije iz Cezareje (2008) *Eusebius' Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian For my sister Karen Bedrosian Richardson, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey, 2008.
- Laktancije (2004) *Lactantius: Divine Institutes*, Anthony Bowen – Peter Garnsey, Liverpool University Press.
- Laktancije (2005) *Laktancije, O smrtima progonitelja*, Nenad Cambi – Bratislav Lučin, Split: Književni krug.
- Lukijan (1913) *Phalaris. Hippas or The Bath. Dionysus. Heracles. Amber or The Swans. The Fly. Nigrinus. Demonax. The Hall. My Native Land. Octogenarians. A True Story. Slander. The Consonants at Law. The Carousal (Symposium) or The Lapiths*, Harmon, A. M., LCL.
- Lukijan (1974) *True History & Lucius or The Ass*, Paul Turner, Indiana University Press.
- Marko Aurelije (2004) *Marko Aurelije, Samom sebi*, Albin Vilhar, Beograd: Dereta.
- Pausanija (1913) *Description of Greece*, James Frazer (edited with commentary and translated).
- Pausanija (1989) *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos.
- Plutarh (1914) *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1914) *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL.

- Plutarh (1916) *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1916) *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1917) *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1918) *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1919) *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1919) *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1920) *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1921) *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flaminius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1926) *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1927) *Moralia, Volume I: The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1928) *Moralia, Volume II: How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1931) *Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1936) *Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1936) *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles*, Frank Cole Babbitt, LCL.

- Plutarh (1939) *Moralia, Volume VI: Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body*. Co, Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh (1959) *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, De Lacy, Phillip H. – Einarson, Benedict, LCL.
- Plutarh (1969) *Moralia, Volume VIII: Table-talk, Books 1–6*, Clement, P. A. – Hoffleit, H. B., LCL.
- Plutarh (1961) *Moralia, Volume IX: Table-Talk, Books 7–9. Dialogue on Love*, Minar, Edwin L. – Sandbach, F. H. – Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh (1936) *Moralia, Volume X: Love Stories. That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives*, Fowler, Harold North, LCL.
- Plutarh (1965) *Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, Pearson, Lionel – Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh (1957) *Moralia, Volume XII: Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh*, Cherniss, Harold – Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh (1976) *Moralia, Volume XIII: Part 1: Platonic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh (1976) *Moralia, Volume XIII: Part 2: Stoic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh (1967) *Moralia, Volume XIV: That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is “Live Unknown” a Wise Precept? On Music*, Einarson, Benedict – De Lacy, Phillip H., LCL.
- Plutarh (1969) *Moralia, Volume XV: Fragments*, Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh (2004) *Moralia, Volume XVI: Index*, O’Neil, Edward N., LCL.
- Plutarh (1978) *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N. Đurić, MS.

- Plutarh (1988) *Plutarh, Usporedni životopisi, (I–III)*, Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
- Polibije (1988) *Polibije, Istorije*, Marijana Ricl, MS.
- Polibije (2010) *The Histories, Volume I: Books 1–2*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2010) *The Histories, Volume II: Books 3–4*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2011) *The Histories, Volume III: Books 5–8*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2011) *The Histories, Volume IV: Books 9–15*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2012) *The Histories, Volume V: Books 16–27*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2012) *The Histories, Volume VI: Books 28–39*, Paton, W. R., LCL.
- Strabon (1917) *Strabo, Geography, Volume I: Books 1–2*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1923) *Strabo, Geography, Volume II: Books 3–5*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1924) *Strabo, Geography, Volume III: Books 6–7*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1927) *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8–9*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1928) *Strabo, Geography, Volume V: Books 10–12*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1929) *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13–14*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1930) *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15–16*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1932) *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1954) *The Geography of Strabo*, H. L., Jones, LCL.

Literatura

- Brennan, Tad (2006) *The Stoic Life*, Oxford: Oxford University Press.
- Brooke, Christopher (2012) *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*, Princeton UP.
- Brown, Truesdell S. (1946) Euhemerus and the Historians, *The Harvard Theological Review* 39.4, 259–274.

- Đurić, Miloš (1972) *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, Miloš (1976) *Istorija helenske etike*, Beograd: Beogradski Izdavačko-grafički zavod.
- Đurić, Miloš (2003) *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Dereta.
- De Angelis, Franco – Benjamin Garstad (2006) *Euhemerus in Context, Classical Antiquity*, Vol. 25, No. 2.
- Inwood, Brad (ed.) (2003) *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Inwood, Brad – Gerson Lloyd P. (ed.) (2008) *The Stoics Reader: Selected Writings and Testimonia*, Indianapolis: Hackett.
- Irvine, William (2008) *A Guide to the Good Life: The Ancient Art of Stoic Joy*, Oxford: Oxford University Press.
- Hadas, Moses (ed.) (1961) *Essential Works of Stoicism*, Bantam Books.
- Lachs, John (2012) *Stoic Pragmatism*, Indiana University Press.
- Long, A. A. (1996) *Stoic Studies*, Cambridge University Press.
- Mesihović, Salmedin (2011) *Revolucije stare Helade i Rimske Republike*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Mesihović, Salmedin (2015) *ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin (2015A), “Gaj Blossije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta”, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 44, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 249–265.
- Mesihović, Salmedin (2016) *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan*, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin (2016A) “Aristonik i Država Sunca”, I. dio, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XIV–XIX, Sarajevo, 103–129.
- Mesihović, Salmedin (2017) “Aristonik i Država Sunca”, II. dio, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XX, 17–48.
- Mesihović, Salmedin (2017A) *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan*, II (printano) izdanje, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo.

- Pinheiro, Marilia P. Futre (2006) “Utopia and Utopias: a Study on a Literary Genre in Antiquity”, in: *Authors, Authority and Interpreters in the Ancient Novel*, Groningen: Barkhuis, 147–171.
- Robbio, Fernandez Matías S. (2010) “La travesía de Yambulo por las Islas del Sol (D. S., II. 55–60). Introducción a su estudio, traducción y notas, *MO-RUS – Utopia e Rinascimento*. 7, 27–41.
- Robertson, Donald (2010) *The Philosophy of Cognitive-Behavioral Therapy: Stoicism as Rational and Cognitive Psychotherapy*, London: Karnac.
- Rose, H. J. (1939) *The date of Jambulus, The Classical Quarterly*. 33.
- Sellars, John (2006) *Stoicism*, Berkeley: University of California Press.
- Smith, William⁴² (1849) *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I–III, London: Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
- Smith, William (1867) *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I–III, Boston: Little, Brown and Company.

⁴² William Smith (20. V. 1813. – 7. X. 1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije:

Prvo je 1842. god. objavljen “A Dictionary of Greek and Roman Antiquities“. Drugo, veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije je rječnik izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je napisao sam William Smith.

Zatim je 1849. uslijedio “Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology“ u tri volumena. Ustvari, ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

I na kraju “Dictionary of Greek and Roman Geography“. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha, u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela, oni se navode kao Smith, W., godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na njihovom kraju (u konkretno korištenim rječnicima). U slučaju da iza članka/natuknice nema inicijala autora, onda je članak/natuknicu napisao editor/urednik = Smith, 1867: I, vi : “The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor”.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju “Principia” za učenje starogrčkog i latinskog jezika, “Student’s Manuals of History and Literature”, “Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund” (završeno 1855. god.), “Dictionary of the Bible“ (1860–1865), “Dictionary of Christian Antiquities” (1875–1880), “Dictionary of Christian Biography” (1877–1887), “The Atlas” (1875).

- Spyridakis, S. (1968) “Zeus Is Dead: Euhemerus and Crete”, *The Classical Journal* 63.8, 337–340.
- Strange, Steven (ed.) (2004) *Stoicism: Traditions and Transformations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Winston, David (1976) “Iambulus’ Island of the Sun and Hellenistic Literary Utopias”, *Science-Fiction Studies*, 3, 219–227.

Hellenistic Proto-Communist Utopian Ideas and Philosophical Doctrines

Summary

The paper explores utopian ideas and philosophical doctrines of the Hellenistic historical period, which resulted in the emergence of revolutionary movements in the Hellenic poleis, the Roman Republic and Oriental kingdoms. These movements were based on the advocacy and realisation of social reforms and the expansion of democratic participation of the masses in the administration of states. Utopian ideas leaned on at the time very popular genre of travelogue novel that describes an arrival to the island governed by justice, freedom and equality. The philosophical doctrine that promoted these ideas the most was the older Stoa. However, after the end of the Gracchi revolution and the death of Gaius Blossius, an era of pragmatism of these doctrines had emerged in order to achieve a certain *modus vivendi* with the ruling elites, particularly within the Roman Republic which had become the hegemon of the Euro-Mediterranean area.

Sedad Bešlija

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

O POZICIJI I IMENIMA HERCEGOVAČKIH SANDŽAKBEGOVA U OSMANSKOJ ADMINISTRACIJI U 17. STOLJEĆU

Apstrakt: Središnja tema rada je pozicija hercegovačkog sandžakbega unutar osmanske administracije tokom 17. stoljeća. Da bi se ona mogla pojasniti, bilo je potrebno donijeti određene podatke koji govore o ulozi i specifičnostima Hercegovačkog sandžaka tokom 16. i 17. stoljeća unutar Bosanskog ejaleta, ali i evropskog pograničja Osmanske države. Osim toga, u radu je donesen spisak imena hercegovačkih sandžakbega tokom 17. stoljeća na osnovu izvora dubrovačke, venecijanske i osmanske provenijencije.

Ključne riječi: Osmanska država, Bosanski ejalet, Hercegovački sandžak, sandžakbeg, 17. stoljeće

Abstract: The central theme of the paper is the position of the sanjak bey of Herzegovina in the Ottoman administration during the 17th century. In order to clarify it, it was necessary to bring certain data that indicate the role and specificities of the sanjak of Herzegovina during the 16th and 17th centuries within the Eyalet of Bosnia, as well as within the Ottoman frontier in Europe. In the last part of the article, a list of sanjak beys of Herzegovina in 17th century is presented, based on the sources of the Dubrovnik, Venetian and Ottoman provenances.

Key words: Ottoman Empire, Eyalet of Bosnia, Herzegovina sanjak, sanjak bey, 17th century

Uvod

U ovom radu smo istraživali poziciju i ulogu hercegovačkog sandžakbega u upravnom okviru Bosanskog ejaleta odnosno Osmanske države. Pristup i metodološki okvir pri pisanju rada presudno su predodredili dostupni izvori osmanske provenijencije bez kojih se navedena tema ne bi mogla obraditi. Istraživanja koja smo obavili na prvoj adresi za osmanske izvore, Osmanskom arhivu Predsjedništva vlade u Republici Turskoj, determinirala su sadržaj ovog rada. Nažalost, količina i vrijednost raspoloživih podataka na osnovu kojih bi se mogla rekonstruirati pozicija i uloga hercegovačkog sandžakbega u 17. stoljeću su jako oskudna. Zato smo se u pisanju rada opredijelili za makroplan, tj. uvodni prikaz ključnih zaključaka u vezi sa pozicijom Hercegovačkog sandžaka i sandžakbega u 16. stoljeću, na koje smo, potom, naslonili ključne aspekte te pozicije koji se mogu, koliko god u određenim dijelovima bilo nedostavno, rekonstruirati za 17. stoljeće. U drugom dijelu rada donijeli smo listu imena hercegovačkih sandžakbegova, a koje smo uspjeli pronaći u izvorima primarno osmanske, dubrovačke i venecijanske provenijencije, što je pomjerilo historiografska saznanja o ovoj temi u odnosu na dosadašnja pisanja.

Formiranjem Kliškog sandžaka 1537. godine, Hercegovački sandžak, koji je osnovan 1470. godine, sveo se na granice s početka 16. stoljeća. One se više nisu značajno mijenjale sve do početka Kandijuskog rata 1645. godine.¹

Prema granicama Bosanskog ejaleta, a time i Hercegovačkog sandžaka, poslije sklapanja mira na ušću Žitve 11. novembra 1606. godine, sandžak je graničio sa mletačkom Dalmacijom na liniji od Poljica preko Makarskog primorja do Herceg Novog i Risna. Graničio je sa Dubrovačkom republikom od Hutova do Novog duž rijeke Trebišnjice. U sastavu Hercegovačkog sandžaka bile su, u okviru novskog kadiluka i nahije: Zupci, Vrm ili Klobuk, Ljubomir, Rudine, Riđani, Nikšić, Drobnjaci, Donji Vlasi, Banjani, Donja Morača, Piva, Trebinje i Popovo. Granica se dalje na jugoistoku nastavila prema Skadarskom sandžaku odnosno brdskim, hercegovačkim i crnogorskim plemenima. Zatim je prema sjeveroistoku

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 57. (Dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

graničio sa Bosanskim sandžakom počevši od Bijelog Polja. Pogranična mjesta su bila Mileševo, Prijepolje i Čajniče. Administrativna granica sa Bosanskim sandžakom dalje se nastavljala prema Konjicu i Duvnu i završavala u Poljicama.² Teritorij Hercegovačkog sandžaka doživio je neznatne promjene nakon Kandijskog rata, utvrđivanjem Nanijeve linije 1671. godine, te nakon Velikog bečkog rata, utvrđivanjem Grimanijeve linije 1699. godine, kada je izgubio liniju Gabela, Čitluk, Vrgorac, Vrljica, Zadvarje, Novi i Risan.³

Kada je u pitanju pozicija hercegovačkog sandžakbega tokom 16. stoljeća, on je na neki način bio krajišnik (*uç beyi*), ali i učesnik mnogih vojnih akcija Osmanske države, bilo da je riječ o njemu bliskom području ili najudaljenijim pokrajinama kao što su Misir ili Šam. Neki su, poput Mehmed-bega Isabegovića, cijeli mandat provodili na ratištu.⁴

U mirnodopskim okolnostima u dužnosti sandžakbega spadalo je i držanje vojske u stalnoj pripravnosti koja je mogla značiti učesće jedinica u infrastrukturnoj izgradnji pokrajine. Također, sandžakbeg je imao obavezu da sprovodi određene elemente osmanske vanjske politike tako što je obavještavao komšije o promjenama u Osmanskoj državi koje su trebale izazvati gest državne i diplomatske kurtoazije i čestitke kao što su: promjena na prijestolu, rođenje sultanovog sina (*şehzâde*), čin obrezivanja (*cirkumcizija*), veliki praznici, svetkovine itd. Pored toga, uspostavljali su prve diplomatske i političke kontakte sa evropskim predstavnicima koji su željeli odnose s Osmanskom državom i odlazak u Istanbul. Tako široka ovlaštenja hercegovačkog sandžakbega, koji je bio vrhovni zastupnik sultanove vlasti na ovom području, imala su nekoliko razloga:

- Osjetljivo susjedstvo (posebno zbog buntovnih hercegovačkih, brdskih i crnogorskih plemena);
- Kroz teritoriju Hercegovačkog sandžaka prolazilo je nekoliko važnih puteva na kojima su svakodnevno bili trgovački karavani, haračlije, putnici, glasnici, razni službenici i diplomate. Upravo je hercegovački sandžakbeg bio odgovoran za red, sigurnost i disciplinu na tim putevi-

² Isto, 80, 81. i 161.

³ Detaljnije: Snježana Buzov, “Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon Kandijskog rata”, *Povijesni prilozi*, br. 12, Zagreb, 1993, 1–38; Enes Pelidija, “Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požerevačkog mira (1699–1718)”, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, 239–259.

⁴ Toma Popović, “Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, XII–XIII/1962–1963, Sarajevo, 1963, 78. (Dalje: T. Popović, “Upravna organizacija”).

ma. Bio je materijalno odgovoran za eventualne štete prouzrokovane napadom hajduka ili razbojnika;

- Susjedstvo Dubrovačke republike, mletačkih posjeda, ali i činjenica da je teritorija pod njegovom upravom jednim dijelom izlazila na more, što je otvaralo pitanja tranzitne trgovine i naplate carinske takse koja je bila važan prihod za osmansku kasu;
- Hercegovački sandžakbegovi imali su uvid u rad osmanskih i dubrovačkih slanica, posebno u Gabeli i Novom, opet zbog prihoda;
- Mogućnost hercegovačkog sandžakbega da uvede povremeni jasak, tj. obustavu prometa sa susjednim lukama, prvenstveno Dubrovnikom. Posebno je to bilo na snazi u ratnim okolnostima.⁵ Svi navedeni razlozi važili su i tokom 17. stoljeća.

Dakle, do 1537. godine Hercegovački sandžak bio je izrazito krajiški sandžak čiji su sandžakbegovi imali široka ovlaštenja i privilegije u vojno-političkim akcijama i u unutrašnjoj upravi. Od 1580. godine hercegovački sandžakbegovi su bile istaknute ličnosti, a to područje je centar odakle je Divan u Istanbulu vodio ratne, političke i diplomatske akcije prema moru. Ipak, formiranjem Bosanskog ejaleta 5. septembra 1580. godine upravno-administrativna pozicija Hercegovačkog sandžaka doživjela je temeljitu izmjenu. Nestalo je do tada žive neposrednosti u korespondenciji između Istanbula i Foče odnosno Tašlidže (Pljevlja), a sva krupnija pitanja u vezi s odnosom hercegovačkog područja i Dubrovačke ili Mletačke republike našla su se na dnevnom redu Divana u Banjoj Luci. Niz kompetencija koje je do tada imao hercegovački sandžakbeg preuzeo je bosanski beglerbeg. Također, u Hercegovačkom sandžaku je od početka uspostavljena standardna organizacija vlasti (sandžakbeg, kadija, finansije u rukama države u najvećoj mjeri) kao i u drugim osmanskim pokrajinama. Upravna organizacija je donekle bila specifična usljed krajiškog karaktera sandžaka koji je bio važan posebno u ratnim okolnostima.⁶

U većim gradovima su sjedili upravnici sandžaka i ejaleta. U gradovima su obično imali svoje sjedište i ostali funkcioneri lokalne uprave: vojvode, subaše, serdari, čehaje i dr. Tu su bili još i tržni funkcioneri i noćni čuvari. Tokom 17. stoljeća kao gradski upravni funkcioneri spominju se gradski povjerenik (*şehir emin*) i gradski čehaja (*şehir kethodasi*).⁷

⁵ Isto, 77–95.

⁶ Isto, 75. i 76.

⁷ Avdo Sućeska, “Organizacija lokalne vlasti u Osmanskom carstvu do kraja XVII vijeka”, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XI, Sarajevo, 1963, 248.

Također, poznato je da je egzistirao i sandžakbegov dvor i divan.⁸ E. Čelebi opisuje dvor sandžakbega u Tašlidži iz 1664. godine: “Ima dvadeset soba, dvorana za vijećanja, divan han, više sala, drveni čardak na vrelu vode i brojne staje.”⁹ Na spomenutom dvoru bilo je mnogo personala.¹⁰ Hercegovački sandžakbegovi su se u poslovima oslanjali na niz službenika i pomoćnika od zamjenika (*kaimakam* ili *muselim*), čehaje, kapidžilar-čehaje, kapidžije, čaušbaše, češnegirbaše, sekretar pisara (*divan yazıcı*) do imama, haznadara, sokolara, konakdžije, kuhara, berberina, terzibaše i slično.¹¹ S druge strane, službenici poput kadije, emina, nazira, dizdara i drugih pokrajinskih funkcionera bili su direktno ovlašteni od centralnih vlasti, s tim da je sandžakbeg mogao kontrolirati i uviđati njihov rad.¹²

Između 1470. i 1576. godine zvanično sjedište sandžakbegova Hercegovačkog sandžaka bilo je u Foči. S tim da su hercegovački sandžakbegovi u prvoj polovini 16. stoljeća (1522–1530. i 1533) često boravili u Mostaru, koji se tada više puta spominje kao privremeno sjedište Hercegovačkog sandžaka. Stoga se u to doba ponekad hercegovački sandžakbeg naziva “mostarski sandžak” ili “mostarski paša”. Kao privremeno sjedište Hercegovačkog sandžaka Mostar se prvi put spominje 6. juna 1522. godine.¹³ Osim Mostara, sandžakbegovi su privremeno boravili i u Gackom, Nevesinju, Novom, Gabeli i drugim okolnim mjestima.¹⁴ U ratnim okolnostima nekada su privremeno sjedili i u Livnu.¹⁵ Pa i kad su odsutni iz zemlje, njihovi kajmakami i čehaje sjede redovno u Foči. Gotovo ista praksa nastavljena je i nakon 1576. godine kada zvanično sjedište sandžaka postaje Tašlidža (Pljevlja). To mjesto će biti sjedište sve do 1833. godine.¹⁶

⁸ T. Popović, “Upravna organizacija”, 77–95.

⁹ Evlija Čelebi, *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo, 1967, 393. (Dalje: E. Čelebi, *Putopis*).

¹⁰ Vladislav Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLIII/1931, Sarajevo, 1931, 58. (Dalje: V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”).

¹¹ U selu Čičevo kod Trebinja bila je 1686. godine kula begova i tu je najčešće boravio divan-efendija hercegovačkog sandžakbega. Vidi: Bogumil Hrabak, “Zemljišne parcele feudalaca i muslimanskih seljaka u Popovu, Zažablju i Trebinju početkom Morejskog rata”, *Tribunia*, br. 9, Trebinje, 1985, 44. (Dalje: B. Hrabak, “Zemljišne parcele”).

¹² T. Popović, “Upravna organizacija”, 77–95.

¹³ Isto, 77.

¹⁴ Isto, 95–115.

¹⁵ Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule Contado di Zara 1645–1718*, Viella, 2008, 71. (Dalje: T. Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule*).

¹⁶ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 46. i 47; Toma Popović, “Kad je sedište Hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Plevlja”, *POF*, X–XI, Sarajevo, 1960/61, 271.

Treba spomenuti i to da nikada sandžaci nisu bili neovisni od bosanskog beglerbega, pa tako ni hercegovački. Hazim Šabanović je ukazao na pogrešno tumačenje Bašagića, Skarića i Kreševljakovića, te istakao kako su spomenuti autori “zavedeni time da mnogi hercegovački sandžakbezi u 15. i 16., a naročito u 17. stoljeću nose naziv paša (kao bosanski beglerbezi) ili što se nazivaju valijama”.¹⁷

Od 17. stoljeća, posebno, Hercegovački sandžak je dodjeljivan kao dodatak na već postojeća primanja, tzv. *arpaluk*¹⁸ ne samo bosanskim beglerbegovima nego i bosanskim defterdarima. U tim slučajevima Hercegovinom su upravljali zastupnici (*muteselimi* ili *muselimi*) bosanskih namjesnika odnosno defterdara koji bi bujruđijom bili imenovani i koji su bili plaćeni iz navedenog dodatka na plaću.¹⁹ Muteselim je nadosmjestio raniju ulogu subaše ili vojvode.²⁰ Ukoliko u ratnim uvjetima muteselim ne bi bio imenovan, tu dužnost bi obavljao namjesnikov zamjenik – *kajmakam*.²¹

Tako se u oktobru 1603. godine spominje Jakub, kajmakam hercegovačkog sandžakbega,²² dvije godine kasnije Hamza,²³ 1617. Mustafa,²⁴ 1620. godine Ibrahim,²⁵ a u toku Kandijskog rata, u augusta 1663. godine, spominje se Murteza, “Hersek kaymakami”.²⁶ Praksa postavljanja muteselima (lični službe-

¹⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 47.

¹⁸ Etimološko značenje riječi: tlo pogodno za uzgoj ječma. Detaljnije: M. Tayyib Gökbilgin, “Arpalık”, *İA*, I, 592–595.

¹⁹ Na jednom mjestu se navodi muteselim hercegovačkog sandžakbega. Naime, 1679. godine Mustafa je bio muteselim, a Mehmedu je povjeren sandžak u arpaluku. Vidi: Abdulvahit Çelik, *97 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu (hicri 1090–1092/miladi 1679–1681)*, Neobjavljeni magistarski rad, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2008, 119. (Dalje: A. Çelik, *97 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu (hicri 1090–1092/miladi 1679–1681)*, 119).

²⁰ Avdo Sućeska, “Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do Tanzimata”, *Godišnjak PF*, VII, Sarajevo, 1959, 302. i 303. (Dalje: A. Sućeska, “Mjesto muteselima”). O muteselimima je pisao i Hamdija Kreševljaković. Detaljnije: “Muteselimi i njihov djelokrug”, *Radovi Naučnog društva NRBiH*, VII, Sarajevo, 1957, 81–141.

²¹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 46. i 47; Jusuf Mulić, *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, Knjiga 2.2., Sarajevo, 2007, 2. (Dalje: J. Mulić, *Hercegovina*).

²² Arhiv Franjevačkog samostana u Zaostrugu, *Acta Turcica*, 101.

²³ Isto, 104.

²⁴ DAD, AT, 4563a.

²⁵ Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, *Acta Turcica*, M II-12.

²⁶ BOA, İE.AS., 7/639.

nik sandžakbega ili beglerbega) u nekim kadilucima Hercegovine postojala je i početkom 17. stoljeća. Do sada se za tu praksu znalo prema navodu iz jednog fermanu iz 1618. godine u kojem stoji da je “mutesarrif Hercegovine opet postavio muteselime”.²⁷ Jedno pismo iz jula 1613. godine, u kojem je riječ o zabrani ometanja venecijanskih trgovaca u Kotorskom zaljevu, bilo je upućeno hercegovačkom muselimu Ibrahimu Kethüda. Što će reći da se, za sada, prvi poznati muselim bilježi pet godina ranije.²⁸

Dosadašnja saznanja su bila ta da se prvi poznati namjesnik Bosanskog ejaleta koji je kao mutesarrif upravljao Hercegovačkim sandžakom u arpaluku javlja 1609. godine te da se, najvjerojatnije, radi o Ibrahimu Sokoloviću. Zatim, da su sljedeći bili Derviš Mehmed-paša 1648. godine, pa Köse Ali-paša 1660–63. godine.²⁹ Ostaje pitanje da li se prije 1648. godine pojavljuje još namjesnika u istom svojstvu zbog toga što postoje i sljedeći podaci: 1610. Mehmed-beg – bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk³⁰; 1613. (mart-juli) Ibrahim-paša – “bivši bosanski namjesnik koji je još uvijek na položaju hercegovačkog mutesarrifa po principu arpaluka”³¹; 1615. (juni) Ibrahim-paša – “bivši bosanski namjesnik koji je još uvijek na položaju hercegovačkog mutesarrifa po principu arpaluka”³²; 1637. Nuh-paša – mutesarrif Hercegovačkog sandžaka koji mu je dodijeljen u arpaluk³³; 1641. Hasan-paša – bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk³⁴; 1642. Šahin-paša – bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk³⁵; 1645. Omer – bosanski beglerbeg

²⁷ A. Sućeska, “Mjesto muteselima”, 302. i 303.

²⁸ Serap Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589–1684)*, Hilal. Ca'Foscari, Univerzitet u Veneciji, Venezia, 2014, 141. (digitalno izdanje), (Dalje: S. Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589–1684)*).

²⁹ Safvetbeg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od g. 1463–1850*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900, 178. (Dalje: S. Bašagić, *Kratka uputa*); J. Mulić, *Hercegovina*, 9. i 10; Vesna Miović navodi da je, prema dubrovačkim izvorima, prvi mutesarrif s Hercegovačkim sandžakom kao arpalukom bio Ibrahim iz 1613. godine. Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, Državni arhiv u Dubrovniku, Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, Istorijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, Dubrovnik, 2008, 34. i 35. (Dalje: V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*).

³⁰ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56.

³¹ S. Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589–1684)*, 131.

³² Isto, 114. i 139.

³³ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184; S. Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589–1684)*, 279.

³⁴ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

³⁵ Isto, 56–58.

kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk³⁶ i 1648. Mehmed – bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžakbeg dat u arpaluk.³⁷

Nekada je Hercegovački sandžak davan u arpaluk i muhafizima tj. vojnim zapovjednicima. Tako je 1698. godine taj sandžak dat u arpaluk muhafizu Bosanskog ejaleta Halil-paši, a 1699. godine muhafizu livanjske tvrđave³⁸ Redžep-paši Nevesinju.³⁹ Pošto mu je Hercegovački sandžak dat u arpaluk, Nevesinjac je imenovao Fazli-buljubašu za zapovjednika nevesinjskog kadiluka i stavio mu u dužnost “zaštitu raje i svega ostalog”. Prihode za muteselima imao je sakupiti iz kadiluka: Nevesinje, Blagaj, Stolac i Ulog. Nakon toga, imenovao ga je za muteselima i zapovjednika navedenih kadiluka.⁴⁰

Šta je u osnovi značio arpaluk? Arpaluk je označavao prihod s određenog područja koji je iz raznih razloga davan osmanskim uglednicima poput velikih vezira, šejhu-l-islama, vezira, namjesnika pokrajina i slično. Služio je kao pomoćna zarada u vremenu od svrgnuća s jednog položaja do dobivanja drugog, zatim kao nagradni prihod za posebne zasluge, naprimjer u bitkama, a mogao je služiti i kao dopunska zarada. Uživaoci arpaluka obično nisu lično odlazili na područje s kojeg su ga crpili, već su onamo slali svoje predstavnike, koji su za predstavničku plaću uzimali 1/5 ili 1/4 prihoda.⁴¹

U izvorima Dubrovačkog arhiva arpaluk je definiran nešto drukčije. Naime, postojala su dva sistema crpljenja arpaluka iz Hercegovačkog sandžaka. Od početka 17. stoljeća do 30-ih godina 18. stoljeća sandžakbegovi s naslovom paše

³⁶ Isto, 56–58.

³⁷ Isto, 56–58.

³⁸ J. Mulić, *Hercegovina*, 9. i 10.

³⁹ Redžep-paša iz Nevesinja od oca Derviša. Sudjelovao je u odbrani Bosne od habsburškog nadiranja 1687–1690. godine. Za stečene zasluge imenovan je muhafizom Nikšića. Organizirao je i rukovodio izgradnju novog grada Onogošta, koji je trebao zamijeniti dotadašnju ulogu Novog. Rukovodio je preseljavanjem hercegovačkih muslimana u Hercegovinu, posebno na prostore Klobuka i Nikšića. Bio je hercegovački namjesnik. Sudjelovao je u opsadi Gabele 1695. godine. Izgradio je i obnovio nekoliko gradova u Hercegovini. Ubijen je tajno u Drob-njacima 1703. godine. (Prema: Mustafa Memić, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998, 22), (Dalje: M. Memić, *Poznati Bošnjaci*). Koliko je Redžep-paša vrijedio, najbolje pokazuje molba stanovnika Trebinjske nahije tokom 1690. godine da im se on ostavi za zapovjednika zbog svoje hrabrosti i sposobnosti. Vidi: *Tuba Meryem Yıldız Karacan*, *101 no'lu Mühimme Defteri'nin transkripsiyonu ve deęerlendirmesi*, Neobjavljeni magistarski rad, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2010, 252.

⁴⁰ Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1698–1779)*, list 8/a. Obrada: Hivzija Hasandedić (Dalje: Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1698–1779)*).

⁴¹ V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*, 33–35.

i vezira upravljali su Hercegovačkim sandžakom, koji im je ujedno bio dodijeljen u arpaluk. Inače, nije rijetkost bila da osmanski dostojanstvenici djeluju kao namjesnici sandžaka iz kojeg crpe arpaluk kao npr. namjesnici Skadarskog sandžaka. Fermani koji su pohranjeni u Dubrovniku pokazuju da hercegovački namjesnici bez naslova paše arpaluk nisu dobivali, npr. Ali Čengić u vrijeme dok nije bio paša.⁴²

Drugi sistem korištenja Hercegovačkog sandžaka kao arpaluka bio je taj da su njegovi uživaoci bili bosanski namjesnici, pa su tako vršili funkciju namjesnika i tog sandžaka. Njime su vladali preko svojih zastupnika (*muteselima*).⁴³ U arpaluk hercegovačkog sandžakbega spadali su izvjesni prihodi koje je ranije, vjerovatno u korist državne blagajne, plaćalo vlaško stanovništvo u tom sandžaku. To su poljačina, novac za maslo i novac umjesto ovna (resm-i polačina ve koč ve yağ).⁴⁴ Hercegovački sandžakbeg je imao ekskluzivitet i kod ispaša vlastitih konja. Naime, iz bujruđije Ahmed-paše, sandžakbega iz 1698. godine, vidi se da su “livade u blizini kasabe Blagaj” bile rezervisane za “konje hercegovačkog valije”. Vlasnicima livade (čaira) uredno su isplaćivane naknade, a blagajski kadija se trebao pobrinuti da “po njima ne hoda druga stoka”.⁴⁵

Na osnovu raspoloživih izvornih podataka teško je izvući precizan zaključak o tome kakav je bio materijalni položaj jednog sandžakbega. S jedne strane, ako se u obzir uzme jedna vrsta dubrovačkih darova, kao i sistem arpaluka, zaključuje se da hercegovački sandžakbegovi u 17. stoljeću nisu raskošno živjeli. Poznato je da je u tom periodu has bosanskog namjesnika bio jedan od najnižih u Osmanskoj državi, što je čudna situacija s obzirom na graničnu važnost tog područja. Time se može objasniti pritisak pojedinih namjesnika na stanovništvo u pogledu ubiranja dodatnih nameta. Naprimjer, hercegovački sandžakbeg imenovan 1647. godine nije mogao stupiti na dužnost jer nije imao 8.000 talira za zamjenika velikog vezira koji mu se izborio za taj položaj.⁴⁶ S druge strane, has hercegovačkog sandžakbega u prvoj polovini 17. stoljeća iznosio je 410.515 akči, što je 3.400 zlatnika. Kada se na to doda i dubrovački dar koji je nekada iznosio 680 zlatnika,

⁴² Isto, 33–35.

⁴³ Isto, 33–35; Šabanović navodi da su u arpaluk sandžak dobijali i bosanski defterdari. Vidi: Hazim Šabanović, “Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom od Karlovačkog mira 1699. god.”, *GDI BiH*, 4, Sarajevo, 1952, 183.

⁴⁴ A. Sućeska, “Mjesto *muteselima*”, 307.

⁴⁵ Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1697–1793) – fragment*, Obradio: Hivzija Hasandedić, list 21/ac (Dalje: Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1697–1793) – fragment*).

⁴⁶ V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*, 46. i 47.

tj. petinu godišnje plaće, onda se može zaključiti da sandžakbeg i nije tako oskuđevao materijalnim sredstvima.⁴⁷

Tokom 17. stoljeća hercegovački sandžakbegovi koji nisu imali naslov paše u fermanima se navode kao “sandžakbegovi”, ali se sve češće javljaju i “mutesarri-fi” s epitetom “najplemenitiji zapovjednik” (kojim su opisivani beglerbegovi), što pokazuje da se radi o hercegovačkim sandžakbegovima koji su imali navedeni naslov. Do 70-ih godina 17. stoljeća stalno su se izmjenjivali sandžakbegovi s naslovom paše i oni bez tog naslova.⁴⁸

Od početka 17. stoljeća naslov “paša” ostaje isključivo na razini oficirskog čina, koji je bio obavezan za namjesnike pokrajina (paša s tri tuga) do sredine 19. stoljeća neobavezan, a nakon toga obavezan i za upravnike oblasti (s jednim, dva, pa čak i tri tuga) i neobavezan za upravnike kaza/srezova ili kotara (s jednim tugom). Prvi samostalni hercegovački sandžakbeg s činom paše bio je Piri Delipaša 1617. godine, a zatim Ali-paša Čengić⁴⁹ (u različitim periodima), ujedno i prvi s počasnim naslovom beglerbega.⁵⁰ Za Ali-pašu Čengića se navodi da je bio imenovan i za beglerbega Kanjiškog ejaleta. Za zasluge u borbama protiv Mlečana u Kandijском ratu 1645–1669. godine sultan mu je dodijelio počasnu titulu beglerbega. Nakon njega, još su u 17. stoljeću istu titulu stekli Ali-paša Skopljak (1694) i Redžep-paša Nevesinjac (1695–97. i 1699–1712).⁵¹

⁴⁷ Faruk Taslidža, *Društveno-privredni odnosi u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog mira do Kandijškog rata (1606.–1645.)*, Filozofski fakultet u Sarajevu, neobjavljeni magistarski rad, Sarajevo, 2009, 48. (Dalje: F. Taslidža, *Društveno-privredni odnosi*).

⁴⁸ V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*, 32. i 33.

⁴⁹ Bio je jedan o istaknutijih mutesellima Hercegovačkog sandžaka iz porodice Čengića. Kao Ali-beg spahija i alajbeg imenovan je za pašu. Više puta je bio Hercegovačkog sandžaka sa sjedištem u Tašlidži. Spominje se 1651. godine kao graditelj Kolašina. Godine 1652. bio je zbornički sandžakbeg. Tada je sagradio jedan lijep odžak u Bijeljini koji opisuje i Čelebija, ali i džamiju. Po nalogu sultana Ibrahima I proširio je tvrđavu u Gabeli. Sa svojom vojskom učestvovao je 1654. godine u odbrani Knina. Podsticao je razvoj trgovine i saradnju sa dubrovačkim trgovcima. Vršio je dužnost sandžakbega u Čustendilu, a bio je od 1661. godine i temišvarski valija. Epska je ličnost. Smatra se da je on junak iz narodne pjesme “Ali-beg Čengić i banova Bisera”. Poginuo je u bici kod Sv. Gottharda 1. augusta 1664. godine u borbama sa Petrom Zrinskim. Imao je dva sina: Ismaila i Rustema. (Prema: E. Čelebi, *Putopis*, 407, fusnota 68; Hamdija Kreševljaković, *Čengići – prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1959, 1–31. (Dalje: H. Kreševljaković, *Čengići*); M. Memić, *Poznati Bošnjaci*, 14; Mustafa Pijalović, *Pljevlja sa okolinom u prošlosti i sadašnjosti*, Sarajevo, 1997, 139. i 149. (Dalje: M. Pijalović, *Pljevlja*); Novak Mandić Studo, *Gacko kroz vijekove – Prilozi istoriji Gacka*, Trebinje, 1985, 364. (Dalje: N. Mandić Studo, *Gacko*).

⁵⁰ J. Mulić, *Hercegovina*, 5.

⁵¹ Namjesnička titula *valija* počinje se koristiti od 18. stoljeća. Također, titula *vezira* nije bila

Prvi poznati sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka s neslužbenim namjesničkim naslovom za oblasne namjesnike – valija – bio je Jusuf-paša (1632–34). Osim njega, u 17. stoljeću su se tako naslovljavali i Ismail-paša (1645/46–48), Husejin-paša (1685–86) i Selim-paša (1691. i 1716).⁵² Taj podatak se treba dopuniti još jednim. Naime, u jednom dokumentu od 5. marta, a u drugom od 23. maja 1698. godine kao “*mutesarraf*” odnosno “hercegovački valija” spominje se i Ahmed-paša.⁵³ Zabilježen je i sandžakbeg Hadžimemić Muslibeg-efendi (1647–1650), s dvojnim neslužbenim namjesničkim naslovom namjesnik sandžaka (*vâli-yi livâ*), te *mutesarraf*. Neki su se potpisivali različitim naslovima: Đurđi Mehmed-paša (Gürücü Mehmed-paša) kao hercegovački *mîr-i mîrân* (1681) i *mutesarraf* (1685), zatim Selim-paša kao *mîri livâ-i Hersek* (1691) ili hercegovački *muhâfiz* i hercegovački *mutesarraf* u kasnijem periodu.⁵⁴

U odnosu na poziciju bosanskog beglerbega, pozicija hercegovačkog, ali i susjednih sandžakbega, bila je pomoćna. Takvu poziciju najbolje ilustrira dokument iz 1697. godine u kojem se Redžep-paša Nevesinjac obavještava o postavljenju novog bosanskog beglerbega i naređuje mu se da “s njim zajedno, vršeći sve što ti naredi i s najvećom pažnjom, dobro paziš i marljivo izvršavaš ono što ti *mîr-i mîrân* naredi. Kad ti u slučaju potrebe pošalje čovjeka i obavještenje i zatraži da se na nekom zadatku u sultanskoj službi založiš koliko god možeš, treba da se dobro čuvaš da to odbiješ i da uskratiš pomoć”.⁵⁵ Također, na drugom mjestu, hercegovačkom *mutesarrafu* Ahmedu se naređuje da se “u svemu povinuje mišljenju vezira Mustafe-paše, bosanskog valije”.⁵⁶ Ličnosti koje su bile na položaju hercegovačkog sandžakbega posjedovali su vojno-političko iskustvo i važili kao dobri poznavaoi prilika na granicama. To potvrđuje i činjenica da su mnogi hercegovački sandžakbegovi prije te dužnosti bili na položaju beglerbega Rumelije, Kanjiže, Očakova, Sivasa, Varada, Bosne i drugih ejaleta.⁵⁷

vezana za dužnost namjesnika ejaleta jer ih je bilo i bez te titule. Vezir je morao imati čin paše s tri tuga. J. Mulić, *Hercegovina*, 6.

⁵² Isto, 8. i 9.

⁵³ Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1697–1793) – fragment*, list 17/b; 18/a.

⁵⁴ J. Mulić, *Hercegovina*, 8. i 9.

⁵⁵ OIS, *Muhimme defteri*, 139 IVa, 478/2, 307. (prijevod: Abdulah Polimac)

⁵⁶ Isto, 487/1, 320.

⁵⁷ Isto, 489/3, 324. (Vidi spisak sandžakbegova u nastavku.)

Jedan od važnih segmenata istraživanja historije Hercegovačkog sandžaka 17. stoljeća je i identifikacija sandžakbegova (ili njihovih zamjenika) odnosno osoba koje su se nalazile na vrhu lokalne upravne piramide u Osmanskoj državi. Otežavajuću okolnost pri rekonstrukciji navedenog pitanja čini izvorna podloga koja ne nudi na jednom mjestu listu hercegovačkih sandžakbegova. Zato je istraživač primoran iz izvora različite vrste i provenijencije tragati za imenima namjesnika koja su bila česta na tom položaju tokom navedenog stoljeća. Olakšavajuću okolnost predstavlja nekoliko pokušaja zabilježenih u historiografiji da se barem djelimično rasvijetli pitanje imena hercegovačkih sandžakbegova. Poznato je da je Toma Popović u jednom svom radu nastojao, na osnovu dubrovačkih izvora, donijeti imena hercegovačkih sandžakbegova koji su se na tom položaju nalazili tokom 16. stoljeća. Tom prilikom, osim pokušaja historijske rekonstrukcije datuma obnašanja položaja sandžakbega, za neke od njih donio je i nekoliko biografskih podataka.⁵⁸ U ovom radu koristit će se slična metoda koju je primijenio i navedeni istraživač, s tim da se neće navoditi biografski podaci (osim nekoliko slučajeva) niti će se utvrđivati tačan mandat sandžakbega ponaosob. Također, njihov spomen u izvorima, što je bio osnovni kriterij analize na ovom mjestu, ne znači nužno i precizan datum imenovanja na funkciju sandžakbega. Ovdje će se donijeti povezani podaci o imenu i godini upravljanja sandžakbega do kojih se došlo analizirajući dostupne izvore i literaturu. Iz podnožnih napomena se vidi da je riječ o izvorima sa više strana. Spisak koji slijedi nije konačan, ali predstavlja značajan pomak u odnosu na postojeća saznanja u literaturi.

Polazeći od navedenog rada, zatim spiska koji je za prvu polovinu 17. stoljeća sačinio Vladislav Skarić⁵⁹ te imena koja je u svojoj *Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine* naveo Safvet-beg Bašagić, ovdje se, uz korekcije i dodatne podatke iz neobjavljenih i objavljenih izvora, donosi lista hercegovačkih sandžakbegova u toku 17. stoljeća:

1600. godine Mustafa⁶⁰;

1601. Ibrahim-beg, hercegovački sandžakbeg⁶¹;

1603. Memi-beg⁶²;

⁵⁸ Toma Popović, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", *POF*, XVI–XVII, Sarajevo, 1970, 93–99. (Dalje: T. Popović, *Spisak*).

⁵⁹ V. Skarić, "Podaci za historiju Hercegovine", 56–58.

⁶⁰ Isto, 56.

⁶¹ Arhiv HNK, OZ-DK, 12/558.

⁶² DAD, AT, C 8-29a.

1604. (februar) Memi-beg.⁶³ Navodi se iste godine i Mustafa, hercegovački muhafiz, mir-i miran⁶⁴;
1605. (april) Mustafa Bošnjak.⁶⁵ Već u decembru se spominje bivši bosanski beglerbeg Mehmed na poziciji hercegovačkog sandžakbega⁶⁶;
1606. (januar) Ahmed.⁶⁷ Krajem istog mjeseca spominje se hercegovački sandžakbeg Mehmed⁶⁸;
1608. (august-septembar) Mehmed, hercegovački sandžakbeg⁶⁹;
1609. Ibrahim Sokolović, bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk⁷⁰;
1610. Mehmed-beg, bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk⁷¹;
1613. (mart-juli) Ibrahim-paša – “bivši bosanski namjesnik koji je još uvijek na položaju hercegovačkog mutesarrafa po principu arpaluka”⁷²;
1615. Husejin⁷³;
1615. (juni) Ibrahim-paša – “bivši bosanski namjesnik koji je još uvijek na položaju hercegovačkog mutesarrafa po principu arpaluka”⁷⁴;
- 1616–1617. Mustafa i Jusuf.⁷⁵ Mustafa se iste godine spominje i kao “kajmekam hercegovačkog sandžaka”.⁷⁶

⁶³ Arhiv Franjevačkog samostana u Zaostrogu, AT, 102.

⁶⁴ DAD, AT, C 6-32a.

⁶⁵ Arhiv Franjevačkog samostana u Zaostrogu, AT, 103.

⁶⁶ DAD, AT, 7/2.1, sv. 12, br. 563; V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56.

⁶⁷ DAD, AT, 7/2.1, sv. 12, br. 564.

⁶⁸ DAD, AT, 7/2.1, sv. 12, br. 565.

⁶⁹ Arhiv Franjevačkog samostana u Zaostrogu, AT, 117.

⁷⁰ V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*, 33–35; Vjerovatno je riječ o Ibrahimu kojeg spominje i Muvekkit u svojoj *Historiji*. On navodi da je spomenuti u Banjoj Luci podigao jedan han i imaret, te da je bio sin Mehmed-paše Sokolovića i njegove sultanije miljenice. (Salih Sidki Hadžihuseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999, 252. (Dalje: Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1).

⁷¹ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56.

⁷² S. Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589–1684)*, 131; DAD, AT, 7/2.1., sv. 13, br. 622.

⁷³ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56.

⁷⁴ S. Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589–1684)*, 114. i 139.

⁷⁵ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

⁷⁶ Arhiv HNK, AT, OZ-DK, 10/484.

- Na drugom mjestu 1617. godine spominje se Piri Deli-paša⁷⁷;
1618. (januar-maj) Ibrahim, hercegovački sandžakbeg, bivši beglerbeg Očakova.⁷⁸ Zatim se od 9. do 18. decembra iste godine kao hercegovački sandžakbeg (arpaluk) spominje Ibrahim-paša, bivši rumelijski beglerbeg.⁷⁹ To pitanje dodatno komplicira dokument od 3. decembra 1618. godine u kojem je potpisan “Hersek mir-i livası Ali”⁸⁰;
- 1618/1619. (decembar-decembar) Mehmed sin Mustafe, herc. sandžakbeg⁸¹;
1621. Husejin, sandžak mu dat u arpaluk⁸²;
1622. Mehmed⁸³;
1628. Mehmed⁸⁴ (u arpaluku);
1629. Osman⁸⁵ (u arpaluku);
1630. Musli⁸⁶;
1631. Hasan Karajazidži, bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk.⁸⁷ Iste, 1631. godine spominje se i Mehmed⁸⁸;
1632. Ali-beg Čengić.⁸⁹ Međutim, na drugom mjestu spominje se Jusuf-paša i to kao namjesnik za godine od 1628. do 1633.⁹⁰;
- 1637–1638. (august) Nuh-paša, bivši rumelijski beglerbeg, “mutesarrif Hercegovačkog sandžaka” koji mu je dodijeljen u arpaluk.⁹¹

⁷⁷ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

⁷⁸ DAD, AT, 7/2.1, sv. 13, br. 646.

⁷⁹ DAD, AT, 7/2.1., sv. 14, br. 692.

⁸⁰ BOA, İE.AS., 4/273.

⁸¹ Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, AT, III-85.

⁸² DAD, AD, 7/2.1, sv. 15, br. 703.

⁸³ Vladislav Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

⁸⁴ DAD, AD, 7/2.1, sv. 17, br. 801.

⁸⁵ DAD, AD, 7/2.1, sv. 17, br. 820.

⁸⁶ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

⁸⁷ Isto, 56–58.

⁸⁸ Isto, 56–58.

⁸⁹ Isto, 56–58.

⁹⁰ DAD, AD, 7/2.1., sv.17, br. 848/1633; Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005, 53. (Dalje: V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*); *Sidžil Mostarskog kadije 1632–1634*, dok. br. 150.

⁹¹ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184; S. Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589–1684)*, 279; DAD, AT, 7/2.1, sv. 18, br. 897.

- Iste godine spominje se i Mehmed⁹²;
1638. Bali-beg⁹³;
1640. Mehmed⁹⁴;
1641. Ibrahim.⁹⁵ Također, za 1641. godinu spominje Hasan-paša, bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk.⁹⁶ Ali, na drugom mjestu spominje se i Šahin paša (juni) kao hercegovački sandžakbeg⁹⁷;
1642. Ali-paša Čengić.⁹⁸ Međutim, 1642. godine spominje se i Šahin-paša, bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžakbeg dat u arpaluk,⁹⁹ ali i “samostalni hercegovački sandžakbeg” Ahmed-paša¹⁰⁰;
1643. (januar) Smail¹⁰¹;
1643. (juli) Ahmed¹⁰²;
1644. Smail¹⁰³;
1645. Omer, bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk.¹⁰⁴ Krajem 1645. (studeni) Ahmed kao samostalni sandžakbeg.¹⁰⁵ Iste godine, u februaru, spominje se i Ismail kao hercegovački sandžakbeg¹⁰⁶;
1646. (januar-listopad) Ahmed.¹⁰⁷ Spominje se i Musli-paša¹⁰⁸;

⁹² V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

⁹³ Vesna Miović, “Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 38, Dubrovnik, 2000, 158. (Dalje: V. Miović, “Bosanski beglerbeg”).

⁹⁴ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

⁹⁵ Isto, 56–58.

⁹⁶ Isto, 56–58.

⁹⁷ DAD, AD, 7/2.1, sv. 20, br. 961–962; Arhiv Samostana u Zaostrogu, *AT*, Z 239; V. Miović, “Bosanski beglerbeg”, 132. (fusnota 36)

⁹⁸ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

⁹⁹ Isto, 56–58.

¹⁰⁰ Isto, 56–58.

¹⁰¹ Isto, 56–58.

¹⁰² Isto, 56–58.

¹⁰³ Isto, 56–58.

¹⁰⁴ Isto, 56–58.

¹⁰⁵ DAD, AD, 7/2.1, sv. 21, br. 1003.

¹⁰⁶ DAD, AD, 7/2.1, sv. 20, br. 993.

¹⁰⁷ DAD, AD, 7/2.1, sv. 21, br. 1005, 1012.

¹⁰⁸ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

1647. Ali-paša Čengić.¹⁰⁹ Na drugom mjestu, 1647. godine, spominje se Hadžimemi-zade Musli-beg¹¹⁰;
1648. Derviš Mehmed-paša, bosanski beglerbeg kojem je Hercegovački sandžak dat u arpaluk.¹¹¹ S kraja iste godine kao valija bosanski i hercegovački spominje se i Hasan-paša, potomak Sarhoš Ibrahim-paše¹¹²;
1649. Smail¹¹³;
- 1649/50. Muslija¹¹⁴ (Hadžimemi-zade Musli-beg);
- 1650/1651. Ali-paša Čengić.¹¹⁵ Na drugom mjestu, od 1650. do 1658. spominje se Ali-paša Čengić.¹¹⁶ U junu 1656. spominje se i Musli kao hercegovački sandžakbeg.¹¹⁷ Međutim, 1657–1660. godine navodi se i Mustafa paša Tekelija kao hercegovački sandžakbeg¹¹⁸;
1659. (maj) Mehmed Jusuf-begov.¹¹⁹ Već u decembru iste godine spominje se Mustafa-paša kao hercegovački sandžakbeg¹²⁰;
1661. Köse Ali-paša.¹²¹ Također, navodi se da je taj namjesnik obavljao tu dužnost između 1660. i 1663. godine¹²²;
1663. (oktobar) Zulfikar, hercegovački muteselim¹²³;
- 1664/1665. Suhrab Mehmed-paša, bivši beglerbeg Sivasa i Kanjiže¹²⁴;

¹⁰⁹ Isto, 56–58.

¹¹⁰ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹¹¹ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58; V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*, 34. i 35.

¹¹² Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 341.

¹¹³ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

¹¹⁴ Isto, 56–58.

¹¹⁵ Isto, 56–58.

¹¹⁶ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹¹⁷ DAD, AD, 7/2.1, sv. 26, br. 1137.

¹¹⁸ V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

¹¹⁹ DAD, AD, 7/2.1, sv. 27, br. 1165.

¹²⁰ DAD, AD, 7/2.1, sv. 27, br. 1170.

¹²¹ Zanimljivo je da je Köse Ali-paša, koji je bio serasker osmanske vojske, dobio Bosanski ejalet i Hercegovački sandžak u arpaluk i time uživao položaj i namjesnika ejaleta i sandžaka. Ali u Bosnu uopće nije došao. Dubrovački poklisari su ga posjećivali u Beogradu. Prema: V. Skarić, “Podaci za historiju Hercegovine”, 56–58.

¹²² V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*, 34. i 35; J. Mulić, *Hercegovina*, 9. i 10.

¹²³ BOA, ĪE.AS., 7/646.

¹²⁴ E. Čelebi, *Putopis*, 378. i 414; V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika*, 33.

1666. (juli) Mustafa, hercegovački mutesarri¹²⁵;
1668. (juni) Mahmud-paša¹²⁶;
1670. Mustafa¹²⁷;
1672. (maj) Mustafa¹²⁸;
1673. (novembar) Mustafa, mutesarri¹²⁹;
1674. (mart) Mustafa-paša.¹³⁰ Jedan ilam iz 17. aprila 1674. godine napisao je “hercegovački valija” po imenu Alija¹³¹;
1676. Veli-paša¹³²;
1677. (mart) Veli-paša¹³³;
1679. (oktobar) Mehmed, drži sandžak u arpaluku¹³⁴;
1680. (oktobar-novembar) Hasan-paša, bivši valija Varada¹³⁵;
1681. Gurdži Mehmed-paša¹³⁶;
1682. Hasan-paša¹³⁷;
1683. Mehmed Mustafa-paša.¹³⁸ Na drugom mjestu spominje se 1683. godine Ahmed-paša¹³⁹;
1684. Hasan-paša, hercegovački kajmakam¹⁴⁰;

¹²⁵ BOA, İE.AS., 9/815.

¹²⁶ BOA, AE.SMMD.IV., 83/9901.

¹²⁷ DAD, AD, 7/2.1., sv. 30, br. 1235.

¹²⁸ S. Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri*, 311.

¹²⁹ Isto, 326.

¹³⁰ Isto, 329.

¹³¹ Arhiv HNK, AT, OZ-DK, 13/607.

¹³² DAD, AD, 7/2.1., sv. 31, br. 1279, 1281.

¹³³ BOA, AE.SMMD.IV., 96/11292.

¹³⁴ Ovaj sandžakbeg je navedene godine imao zadatak da sa svojim ljudima obezbjeđuje Bender, važnu stratešku tačku u današnjoj Moldaviji, koja je Osmanlijama služila kao zborni centar za napade prema Rusiji i centralnoj Evropi. Vidi: A. Çelik, *97 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu (hicri 1090–1092/miladi 1679–1681)*, 119; Ulviyenur Pakize Eskin, *97 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon, Özet)*, neobjavljeni magistarski rad, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009, 21.

¹³⁵ Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 386; S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹³⁶ DAD, AD, 7/2.1., sv. 32, br. 1318, 1319.

¹³⁷ DAD, AD, 7/2.1., sv. 32, br. 1301.

¹³⁸ DAD, AT, br. 1025.

¹³⁹ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹⁴⁰ DAD, AT, C 2-18a.

1685. Ahmed-paša.¹⁴¹ Na drugom mjestu, iste godine, spominje se Gurdži Mehmed-paša.¹⁴² Njegovu tačnost potvrđuje dokument iz Državnog arhiva u Dubrovniku u kojem stoji da je 1685. godine hercegovački sandžakbeg bio Gurdži Mehmed-paša.¹⁴³ Također, u septembru i decembru iste godine spominje se “hercegovački mutesarriif” Mehmed-paša¹⁴⁴;
1686. (oktobar) i 1687. (juni) Husejin¹⁴⁵;
1687. (novembar) Selim¹⁴⁶;
1689. – najkasnije do juna 1690. Džin Husejin Ali-paša Valonija¹⁴⁷;
1690. (novembar) i 1691. (mart-april) Mustafa-paša, hercegovački mutesarriif.¹⁴⁸ Spominje se iz iste godine i Selim-paša.¹⁴⁹ Na jednom mjestu se navodi da je nakon Džin-Alije na mjesto “hercegovačkog paše” došao Miralem Begović¹⁵⁰;
1692. Sulejman-paša¹⁵¹;
1693. Ali-paša Skopljak.¹⁵² U jednom dokumentu od 23. aprila 1693. godine spominje se Selim kao “hercegovački valija”;

¹⁴¹ *Istorija kotarskih uskoka 1684–1749*, sv. II, Sabrao i sredio: Boško Desnica, SAN, Beograd, 1951, 77. (Dalje: *Istorija kotarskih uskoka 1684–1749*, sv. II).

¹⁴² Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 400; S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹⁴³ DAD, AD, 7/2.1., sv. 32, br. 1318, 1319.

¹⁴⁴ BOA, ĆE. DH., 10/1005, 11/1074.

¹⁴⁵ BOA, AE.SMMD.IV., 4/400; DAD, AD, 7/2.2., br. 34; 7/2.1., sv. 33, br. 1336.

¹⁴⁶ BOA, AE.SMMD.IV., 60/7065; DAD, AD, 7/2.2., br. 84.

¹⁴⁷ Muzaffer Fehmi Šakar, *1101–1102 (1690–1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, neobjavljeni magistarski rad, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007, 61. (Dalje: M. F. Şakar, *1101–1102 (1690–1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*); Slavko Mijušković, “Pleme Nikšići u Morejskom ratu (1684–1699)”, *Istorijski zapisi*, I, Cetinje, 1954, 21. (Dalje: S. Mijušković, “Pleme Nikšići”); Marko Perojević-Trpimir Macan, “Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju i u Hercegovini (1683–1723)”, *Historijski zbornik*, 23–24, Zagreb, 1970–1971, 204. (Dalje: M. Perojević-T. Macan, “Odjek Bečkog rata”); Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 4, Beograd, 2003, 300. (Dalje: B. Hrabak, *Iz starije prošlosti*, 4).

¹⁴⁸ BOA, ĆE.DH., 9/841; M. F. Şakar, *1101–1102 (1690–1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 130; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 416.

¹⁴⁹ DAD, AT, C2/16a.

¹⁵⁰ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima*, Istorijski institut, Beograd, 1970, 370. i 371. (Dalje: G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*).

¹⁵¹ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹⁵² Isto, 184.

1694. Sulejman-paša.¹⁵³ Međutim, na drugom mjestu 1694. godine kao hercegovački sandžakbeg spominje se i Sejfullah-paša.¹⁵⁴ Kao mutesarraf sandžaka Hercegovina august 1694. / august 1695. godine spominje se i Alija (Ali-paša).¹⁵⁵ U martu iste godine spominje se i Selim kao mutesarraf hercegovačkog sandžaka¹⁵⁶;
1695. Redžep-paša Nevesinjac¹⁵⁷;
1696. Redžep-paša Nevesinjac¹⁵⁸;
1697. (1109.) Sari Ahmed-paša Osječanin.¹⁵⁹ U jednom dokumentu od 20. novembra 1697. godine spominje se Redžep-paša kao “hercegovački valija”.¹⁶⁰ U jednom dokumentu spominje se i Sejfullah-paša kao “hercegovački paša” za 1108. godinu, tj. od jula-augusta 1696. do jula-augusta 1697. godine. Ovdje se vjerovatno radi o početku jeseni 1696. godine prilikom pohoda na Beograd¹⁶¹;
1698. godine u jednom dokumentu od 5. marta, a u drugom od 23. maja kao “mutesarraf” odnosno “hercegovački valija” spominje se Ahmed-paša.¹⁶² Također, bujruldija iz 23. aprila 1698. godine spominje Ahmed-pašu u svojstvu “hercegovačkog valije”.¹⁶³ Dodatnu komplikaciju unosi bujruldija Sejfullah-paše, “hercegovačkog valije”, koja je datirana 22. maja 1698. godine.¹⁶⁴ Ostaje mogućnost da mu je to bio i zadnji dan na tom položaju, ako se ima u vidu navedeni 23. maj kada se spominje Ahmed-paša. Ponovo se 2. i 10. juna, odnosno 8. i 18. jula 1698. godine spominje Sejfullah-paša na toj poziciji.¹⁶⁵ To bi značilo da je

¹⁵³ Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 419. i 420; M. Perojević-T. Macan, “Odjek Bečkog rata”, 207.

¹⁵⁴ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹⁵⁵ DAD, AT, 4395a; OIS, *Muhimme defteri*, 139 IVa, 419/1, 248; 423/1, 253. (prijevod: Abdulah Polimac)

¹⁵⁶ DAD, AD, 7/2.1, sv. 33, br. 1342.

¹⁵⁷ OIS, *Muhimme defteri*, 139 IVa, 425/1, 254; 434/1, 262. (prijevod: Abdulah Polimac); S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹⁵⁸ BOA, ĀE.AS., 32/2813.

¹⁵⁹ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184.

¹⁶⁰ Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1697–1793) – fragment*, list 12/b.

¹⁶¹ OIS, *Muhimme defteri*, 139 IVa, 473/4. (prijevod: Abdulah Polimac)

¹⁶² Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1697–1793)*, list 17/b, 18/a; Sari Ahmed-paša postao je hercegovački sandžakbeg u februaru 1698. godine. (Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 428)

¹⁶³ Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1697–1793)*, list 21/a.

¹⁶⁴ Isto, list 23/a.

¹⁶⁵ Isto, list 20/a; 7/b: list 23/b.

Ahmed-paša na položaju ostao samo deset dana. U periodu novembar-decembar spominje se Halil-paša, muhafiz livanjske tvrđave, kojem je Hercegovački sandžak datu u arpaluk.¹⁶⁶ Godine 1699. i 1701. spominje se na navedenoj poziciji Redžep-paša Nevesinjac.¹⁶⁷ Također, u jednom hudžetu sarajevskog kadije iz februara/marta 1700. godine spominje se Džafer-paša, bivši hercegovački valija.¹⁶⁸

Zaključak

U 16. stoljeću, posebno do 1537. godine, Hercegovački sandžak nosio je epitet krajiškog sandžaka. Formiranjem Kliškog sandžaka te godine, a zatim i Bosanskog ejaleta 1580. godine, unekoliko je pomjereno težište vojno-političkih odluka u središte ejaleta – Banju Luku, premda su i Hercegovački sandžak i sandžakbeg zadržali svoju specifičnu ulogu u osmanskoj administraciji krajem 16. i u toku 17. stoljeća. U Hercegovačkom sandžaku je od početka uspostavljena standardna organizacija vlasti kao i u drugim osmanskim pokrajinama. Upravna organizacija je donekle bila specifična usljed krajiškog karaktera sandžaka koji je bio važan posebno u ratnim okolnostima. Premda je krajiška uloga hercegovačkog sandžakbega iz 16. stoljeća prestala biti izrazita tokom 17. stoljeća, ipak su sandžakbegovi zadržali svoju pokretljivost i široka ovlaštenja vojnog, političkog, diplomatskog i ekonomskog karaktera, što se posebno vidi u mirnodopskom periodu. Jedna od specifičnosti je dodjeljivanje Hercegovačkog sandžaka u arpaluk, posebno do početka 17. stoljeća, ne samo bosanskim beglerbegovima nego i bosanskim defterdarima te muhafizima koji su za obavljanje te dužnosti primali određeni dodatak na platu. U tim slučajevima, Hercegovinom su upravljali zastupnici (muteselimi ili muselimi) bosanskih namjesnika odnosno defterdara te muhafiza. U odnosu na poziciju bosanskog beglerbega, pozicija hercegovačkog, ali i susjednih sandžakbegova, bila je pomoćna. To je posebno dolazilo do izražaja u vojnim prilikama. Uvidom u spisak imena hercegovačkih sandžakbegova tokom

¹⁶⁶ Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1698–1779)*, list 8/b.

¹⁶⁷ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 184; Arhiv HNK, *Sidžil blagajskog kadije (1698–1779)*, list 8/a; DAD, AT, 7/2.2., br. 37.

¹⁶⁸ GHB, TD, A-62; Još ćemo navesti da su, prema Muvekkitu, dužnost bosanskog beglerbega u 17. stoljeću obnašale sljedeće osobe porijeklom iz Hercegovine: Murad-paša Hercegovac (1629/30), Sulejman-paša Mostarac (1634/35), Salih-paša Mostarac (1635/36), Ibrahim-paša Gabeljak (1646) i Osman-paša Hercegovac (1684). Vidi: Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 285–399.

17. stoljeća može se kazati da su ličnosti koje su bile na položaju hercegovačkog sandžakbega posjedovali vojno-političko iskustvo i važili kao dobri poznavaoци prilika na granicama. To potvrđuje i činjenica da su mnogi hercegovački sandžakbegovi prije te dužnosti bili na položaju beglerbega Rumelije, Kanjiže, Očakova, Sivasa, Varada, Bosne i drugih ejaleta.

On the Position and Names of the Herzegovina Sanjak-beys in the Ottoman Administration in the 17th Century

Summary

In the 16th century, precisely to 1537, the Sanjak of Herzegovina carried the title of the borderland sanjak. With the formation of the Sanjak of Klis in 1537, followed by the Bosnia eyalet in 1580, the focus of military and political decision-making was shifted in the centre of the eyalet – in Banja Luka, although the Sanjak of Herzegovina and sanjak-bey retained their specific role in the Ottoman administration in the late 16th century and in the 17th century. From the beginning, a standard organisation of government had been set up in the Sanjak of Herzegovina as in other Ottoman provinces. The administrative organisation was somewhat specific due to the borderland character of sanjak, which was particularly significant in war circumstances. Although the borderland role of the 16th century Herzegovina sanjak-bey ceased to be prominent in the 17th century, the sanjak-beys retained their mobility and broad military, political, diplomatic and economic powers, which was particularly evident in peacetime. One of the specificities was the assignment of the Sanjak of Herzegovina into arpaluk, particularly until the early 17th century, not only to Bosnian beylerbeys but also to Bosnian *defterdar* and *muhafiz*, who received a certain salary supplement for the performance of these duties. In these situations, Herzegovina was governed by representatives (*mutesellim*) of Bosnian governors, i.e. *defterdar* and *muhafiz*. In relation to the position of the Bosnian beylerbey, the position of the Herzegovina sanjak-bey and neighbouring sanjak-beys was auxiliary. This was particularly prominent in military situations. An examination of the list of names of the Her-

Herzegovina sanjak-beys in the 17th century shows that the figures who were Herzegovina sanjak-beys had military and political experience and were quite familiar with situations at the borders. This is further corroborated by the fact that many Herzegovina sanjak-beys had previously performed the role of beylerbeys of Rumelia, Kanije, Ochakiv, Sivas, Varad, Bosnia and other eyalets

Edin Veladžić

Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine

BOŠNJAČKA VJERSKA INTELIGENCIJA I IZAZOVI NACIONALNE IDENTIFIKACIJE TOKOM AUSTROUGARSKOG RAZDOBLJA

Apstrakt: U radu se govori o izazovima pred kojima se našla bošnjačka vjerska inteligencija¹ u pogledu nacionalne identifikacije tokom austro-ugarskog razdoblja. Istraživanja pokazuju da je ta inteligencija često imala ključnu riječ o svim važnijim političkim, društvenim i kulturnim pitanjima tog vremena. U prve dvije decenije okupacione uprave vjerska inteligencija nerijetko je bila ključni reprezent svoga naroda. Austrougarske vlasti nastojale su tu činjenicu iskoristiti i u svom projektu oblikovanja integralne bosanske nacije koja uključuje tri najveće konfesionalne zajednice u zemlji. Također, jedan broj predstavnika muslimanske vjerske inteligencije biva zahvaćen srpskom i hrvatskom nacionalnom ideologijom koja se u to vrijeme nastojala čvršće pozicionirati u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Bošnjaci, muslimani, identitet, inteligencija, austrougarska uprava

¹ O definiranju i razumijevanju pojma *vjerska inteligencija*, kao jednog društvenog sloja kod Bošnjaka muslimana, koji je u fokusu ovog rada više vidjeti u radu: Edin Veladžić, “Osvrt na mjere austrougarske uprave neposredno nakon okupacije koje su pospješile proces sistemskog potčinjavanja bošnjačke vjerske inteligencije”, *Gračanički glasnik*, Časopis za kulturnu historiju, godina XXII, broj 44, novembar 2017, Monos, Gračanica, str. 22–24. i Edin Veladžić, “Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austrougarskom upravom”, *Znakovi vremena*, br. 61–62, god. XVI, jesen – zima 2013, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo.

Abstract: The paper explores the challenges that Bosniak religious intelligentsia was faced with in terms of national identification during the Austro-Hungarian period. Research shows that this intelligentsia has often had a key role in all the major political, social and cultural issues of that time. In the first two decades of the occupation, religious intelligentsia was often the key representative of its people. The Austro-Hungarian authorities tried to use this fact in their project of creating an integral Bosnian nation that includes the three largest confessional communities in the country. Also, a number of representatives of the Muslim religious intelligentsia was affected by the Serbian and Croatian national ideologies that at the time sought to position themselves more firmly in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosniaks, Muslims, identity, intelligentsia, Austro-Hungarian administration.

Geneza nacionalne identifikacije Bošnjaka² predstavlja dosta složen problem za historijsku nauku. Knjiga Muhameda Hadžijahića, pod naslovom *Od tradicije do identiteta*, predstavlja dosad najcjelovitiju studiju iz ove oblasti.³ Period austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini predstavlja ključno razdoblje za potpunije razumijevanje pitanja nacionalne identifikacije Bošnjaka. Proces sazrijevanja nacionalne svijesti kod bošnjačkog naroda nosi čitav niz specifičnosti koje je mo-

² O bošnjačkom identitetu u 19. stoljeću više vidjeti u radu: Edin Radušić, “Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine”, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, zbornik radova, glavni i odgovorni urednik Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.

³ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Svjetlost, Sarajevo, 1974; Za razumijevanje problematike etničke pripadnosti bosanskih muslimana korisno je konsultirati i sljedeće studije: Salim Čerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968; Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1969; Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo 1974; Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana između teorije i prakse*, Rijeka, 1981; Alija Isaković, *O ‘nacionaliziranju’ Muslimana*, Zagreb, 1990; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Wien, 1973. (prijevod na bosanski 1994) i Muhamed Hadžijahić, “Mahmud Traljić i Nijaz Šukrić”, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991.

guće u cijelosti razumjeti samo pod uvjetom da se historijat nacionalne identifikacije i samoidentifikacije multidisciplinarno obradi, i to kroz različite društvene slojeve. U tom smislu smatramo važnim sagledavanje odnosa pripadnika vjerske inteligencije prema vlastitom nacionalnom identitetu, na koji način se ispoljava i u kojoj mjeri je on uopće prisutan.

Austrougarska vlast dobro je procijenila da je nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini izuzetno osjetljivo i zato je ona u prvoj deceniji svoje uprave bila prilično rezervirana u vezi s tim pitanjem. Već u prvim godinama nakon okupacije urađene su opsežne pripreme za promoviranje ideje bosanske nacije, što je kasnije postao jedan od prioritetnih zadataka Kállayeve uprave.⁴ Okupaciona uprava nastojala je pridobiti najviše predstavnike sve tri velike konfesionalne zajednice u zemlji i uspostaviti dobre odnose sa zvaničnim vjerskim strukturama. U tom kontekstu potrebno je sagledavati i poduzete mjere na uspostavi institucije Ulema-medžlisa i ustrojstvu zasebne Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu kakvu značajnu podršku od predstavnika uleme može dobiti na provođenju kako nacionalne politike u Bosni i Hercegovini tako i svih ostalih političkih planova, okupaciona vlast je inicirala i pokretanje listova namijenjenih muslimanskom narodu.

Takav jedan list bio je i *Vatan (Domovina)*, koji se pojavio 1884. godine. Izlazio je na turskom jeziku, a službena inicijativa za njegovim pokretanjem došla je od predsjednika Ulema-medžlisa Mehmeda ef. Hulusija. U molbi koju je uputio Zemaljskoj vladi reisul-ulema Mustafa Hilmi ef. Omerović u ime grupe muslimanskih prvaka navedeno je da bi list služio prosvjeđivanju naroda tako što bi objašnjavao zakone, naredbe i razne druge vladine mjere, te time olakšao komuniciranje između vlasti i muslimanskog stanovništva.⁵ Iz izvještaja koji je Zemaljska vlada uputila zajedničkom ministru finansija i u kojem se govori o korisnim stranama ove inicijative, za glavnog urednika Mehmeda ef. Hulusija je navedeno da je vladi naklonjena osoba, koja je u prethodnom periodu predstavljala “posve lojalnu i povjerljivu ličnost”. Može se naslutiti da je cijeli taj projekat bio u interesu Zemaljske vlade, da je ona iza njega stajala, a kasnije će se potvrditi, i finansijski ga obilatno podržavala.⁶

⁴ Više vidjeti u: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, str. 88–214.

⁵ ABH, ZVS, Pr. BiH 884, Predstavka za pokretanje lista *Vatan*, 4. april 1884.

⁶ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), redaktor: Risto Besarović, Sarajevo, 1968, str. 420.

Pravi ciljevi projekta vidljivi su iz programske orijentacije lista *Vatan*, a oni se svode na mirenje muslimana sa stvarnim činjeničnim stanjem, to jest prihvatanje nove uprave i čvršće vezanje za Bosnu i Hercegovinu u okvirima Monarhije. Ulema koja se javlja u prvim brojevima ovog lista ukazuje na tešku sudbinu muslimana u drugim državama, koristeći priliku da naglasi kako su muslimani u Bosni i Hercegovini imali sreću da budu dodijeljeni “pravednoj i mudroj upravi veličanstva cara Austrije i kralja Ugarske, da našu vjeru, običaje i imetak možemo da sačuvamo i da istovremeno sve dobiti koje društvenom životu nude izumi novog doba steknemo”.⁷ U *Vatanu* su, pored Mehmeda ef. Hulusija, pisali Mehmed Tevfik ef. Azapagić, Mustafa Hilmi ef. Muhibić, Salih Safvet ef. Bašić, Salih Sidki ef. Hadžihuseinović Muvekit, Esad ef. Kulović i mnogi drugi. Činjenica da je pisan na turskom jeziku ukazuje na to da je bio namijenjen onom malobrojnijem dijelu javnosti koji je poznao turski jezik, a to je u prvom redu ilmijski stalež. Može se kazati da je to bio dobro osmišljen model nove vlasti da se na jedan suptilan način preko vjerske inteligencije djeluje na cjelokupan muslimanski narod u cilju pridobijanja na svoju stranu.

Pored razvijanja bosanskog patriotizma i naklonosti prema Monarhiji, vjerska inteligencija, angažirana na uređivanju i pisanju tekstova u listu *Vatan*, imala je za cilj poticati i osnaživati nepovjerenje prema Srbiji i srpskoj nacionalnoj ideji, koja se sve agresivnije pojavljivala u Bosni i Hercegovini. Sve navedeno trebalo je poslužiti kao dobra terenska priprema za pridobijanje muslimana za Kállayev projekat bosanske nacije. Dakle, primarna ciljna grupa na koju su računali predstavnici Zemaljske vlade kod realizacije projekta lista *Vatan* jeste sloj vjerske inteligencije, koji su na ovaj način nastojali iskoristiti oko pridobijanja muslimanskog stanovništva za ideju bosanske nacije.

U tom pravcu još se dalje otišlo s projektom lista *Bošnjak*. Dok je list *Vatan* bio namijenjen jednom užem krugu obrazovanih muslimana sa znanjem turskog jezika, a za ostalo muslimansko stanovništvo imao je više psihološku funkciju, list *Bošnjak*, u naslovu definiran kao list za politiku, pouku i zabavu, štampan je latinicom na bosanskom jeziku. Namijenjen je bio širim slojevima bošnjačkog naroda, odnosno onima koji su znali čitati latinično pismo. Politikom formalnog i psihološkog povezivanja s turskim vremenom preko sredstava javne riječi Zemaljska vlada je, odobravanjem i finansijskom podrškom, nastojala iskoristiti ugled jedne grupe muslimana, prije svega pripadnika vjerske inteligencije, i na propagandnom djelovanju i oblikovanju integralne bosanske nacije. Ideja integralne bosanske nacije, koju je gotovo cijelu prvu deceniju svoje uprave austro-

⁷ Isto, str. 428.

ugarska vlast pažljivo pripremala, dobila je konkretnija obilježja u političkom pogledu tek u posljednjoj deceniji 19. stoljeća, što koincidira s pojavom *Bošnjaka* i njegovih nacionalno-polemičkih tekstova.⁸

List *Bošnjak*, uz obilatu pomoć Zemaljske vlade, pokrenuo je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak 1891. godine.⁹ Pojavio se u trenutku kada su se nacionalno-političke aktivnosti iz susjedstva, posebno iz Srbije, počele intenzivnije ispoljavati. Cijeli društveno-politički kontekst u kojem se list pojavio, s vrlo naglašenim ciljem otvorenog promoviranja bosanske nacije, ukazuju na to da je angažman vlasti na njegovom izdavanju bio usmjeren na suzbijanje srpskog nacionalnog pokreta, odnosno preventivno djelovanje da se on u Bosni i Hercegovini ne proširi izvan granica pravoslavnog elementa.¹⁰

Oko lista *Bošnjak* okupila se prilično reprezentativna grupa muslimanske inteligencije, kojoj su, pored Kapetanovića, pripadali Mustafa Hilmi ef. Omerović, Jusuf-beg Filipović, Mustafa Hilmi ef. Muhibić, Ibrahim-beg Repovac, Esad ef. Kulović, Ibrahim-beg Bašagić, Esad ef. Uzunić, Mustaj-beg Fadilpašić i drugi. Oni su nastojali da u novonastaloj političkoj situaciji postupaju trezveno i racionalno, da izvuku što veću korist za muslimane i da pomognu narodu u prilagođavanju novom vremenu i novom načinu života. Ova grupa intelektualaca zalagala se za kulturno-prosvjetne reforme i podsticala je evropsko obrazovanje, što je značilo i prešutno prihvatanje latiničnog pisma. Svoj društveni ugled i intelektualni kapacitet angažirali su na prihvatanju nove političke uprave i raskidanju s privrženošću Osmanskom carstvu, uz očuvanje islamske vjerske posebnosti. Također, kod ove grupe inteligencije javlja se i težnja za jačanjem i očuvanjem svijesti o njihovoj narodnoj posebnosti koja se veže za predislamski period i koja se održala tokom cijelog osmanskog razdoblja. Tu ideju od početka okupacije podržavala je okupaciona uprava nastojeći potisnuti jaku emotivnu povezanost bosanskohercegovačkih muslimana s Osmanskom državom.¹¹

Ovu grupu, okupljenu oko *Bošnjaka*, činili su visoki službenici u vakufskim i vjerskim ustanovama, zatim nekoliko zemljoposjednika, članovi gradskog vijeća i prosvjetni radnici. Nit što ih je povezivala jeste obrazovanje koje su stekli u muslimanskim vjerskim školama. Važno je naglasiti da su gotovo svi predstavnici

⁸ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo, 1960, str. 279.

⁹ O Ljubušakovom životu, radu i djelu više vidjeti u: *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, (ur. Munib Maglajlić), Institut za književnost, Sarajevo, 1992.

¹⁰ T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 224.

¹¹ Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 76.

vjerske inteligencije koji su bili angažirani u činovničkim strukturama Zemaljske vlade, kao i većina onih koji su radili u krovnim institucijama Islamske zajednice, aktivno podržavali političke i kulturne inicijative koje su bile u interesu okupacione vlasti. To je iznimno važna činjenica koju je potrebno uzeti u obzir kod traganja za odgovorom zašto ideja bosanske nacije nije uhvatila dublje korijene kod bosanskohercegovačkih muslimana. Kako su nosioci te ideje kod muslimana bili uglavnom ljudi od povjerenja austrougarskih vlasti, tzv. *režimlje*, i kao takvi bili nepopularni u širim muslimanskim narodnim slojevima jer su uveliko bili *vesternizirani*, što je kod običnih muslimana bilo na granici izdaje dina (vjere), oni su radije svoj identitet i razlikovanje od Srba i Hrvata čuvali muslimanstvom, a razliku među sobom i Osmanlijama su najbolje izražavali tako što su Osmanlije pogrdno nazivali *turkušama*.¹²

Iako je među muslimanima bošnjaštvo živjelo kao predaja iz prošlosti, zajedno s vjerskom pripadnošću islamu tvoreći na osoben način etnički i domovinski osjećaj razlikovanja od pravoslavnog i katoličkog elementa, bosanski muslimani nisu ga prihvatili. Istina, ne može se tvrditi ni da su ga odbacili u cijelosti, već jednostavno na ljestvici njihovih tadašnjih identitetskih određenja nacionalni identitet uopće nije bio visoko postavljen. Očigledno je da je za Bošnjake muslimane tokom cijelog austrougarskog razdoblja vjerski identitet bio primaran i da su upravo zbog toga oni pokazivali posebnu posvećenost borbi za one elemente koji su doprinosili očuvanju tog identiteta. S druge strane, nova vlast je u interkonfesionalnom bošnjaštvu vidjela pogodnu osnovu i preduvjet da riješi međuvjerski i međunacionalni partikularizam u ovoj zemlji i na taj način lakše upravlja okupiranim područjem.¹³

Tek kada je okupaciona vlast shvatila da se pojmovi konfesionalno i nacionalno potpuno podudaraju u Bosni i Hercegovini, odustala je od forsiranja ove ideje shvativši da je zakasnjela. Međutim, historijska nauka, i pored ogromnog broja radova napisanih o austrougarskom razdoblju bosanskohercegovačke prošlosti, još uvijek nije uspjela ponuditi razlošan i cjelovit odgovor na pitanje zbog čega se muslimanska inteligencija, vjerska i svjetovna, tako olahko odrekla bošnjaštva kao nacionalne odrednice i naziva bosanskog jezika. I pored svih dosadašnjih istraživanja i dostupnih historijskih izvora, to pitanje i dalje ostaje otvoreno, zbog čega bi historičari u obradi ovog problema u budućnosti morali posegnuti i za metodologijom drugih naučnih disciplina kao što su sociologija, socijalna psihologija, filozofija i teološke nauke.

¹² Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*, Sarajevo, 2002, str. 40.

¹³ Isto, str. 41.

Istina, ideja bošnjaštva zadržala se još neko vrijeme kod pojedinih uglednih muslimanskih prvaka. Tako se Ahmed ef. Burek, profesor u Šerijatskoj sudačkoj školi i jedan od najistaknutijih alima iz prve polovine 20. stoljeća, sve do okončanja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini izjašnjavao kao Bošnjak. To je vidljivo iz faksimila koji se nalazi u njegovom personalnom dosjeu kao vjeroučitelja na Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Prilikom zapošljavanja 1910. godine, kao i svi profesori, ispunio je formular u kojem je u rubriku nacionalnost upisao Bošnjak i tako se izjašnjavao sve do 1918. godine. Nakon uspostave novog državnog poretka, u kojem su organi vlasti Kraljevine SHS tražili popunjavanje sličnih formulara, Ahmed ef. Burek rubriku nacionalnost ostavio je praznu jer mu nije bilo omogućeno da se izjasni kao Bošnjak.¹⁴

Hadžagić Hafiz Hasan iz Bosanskog Broda imao je čak potrebu da se i kroz medije oglasi o pitanju svog nacionalnog identiteta. On je najprije za list *Musavat* izjavio da nije nikakav Hrvat niti će ikad biti, a da je Muslimanskoj naprednoj stranici pristupio u vrijeme kad nije bio upoznat s njenim nacionalno-političkim kursom. Nakon toga je u javnosti bio prozivan da je Srbin, po logici, ako nije prvo, onda je ovo drugo. Očito da je taj pritisak na njega bio takvih razmjera da je imao potrebu vrlo brzo ponovo izjaviti za isti list (*Musavat*, 30. muharema 1328) da nije “nikakav ni Srbin ni Hrvat, te nit sam na taj način govorio, nit govorim, nit ću – haša – ikad govoriti ni srpski ni hrvatski, nego kako sam i do danas bio Musliman Bošnjak i svoj maternji jezik bosanski nazivao. Ovo ću, dok je svijeta i vijeka, ostati i svoj maternji jezik uvijek bosanskim nazivati, kao što i jest bosanski”. Ipak, primjećujemo da su ovakvi primjeri javnog isticanja nacionalnog identiteta rijetkost, što samo dodatno intrigira i aktualizira pitanje nacionalnog opredjeljivanja bosanskohercegovačke muslimanske inteligencije.

Nužno se osvrnuti na pojave prosrpskih i prohrvatskih tendencija u nacionalnom izjašnjavanju vjerske inteligencije. Međutim, značajno je istaknuti da ove pojave nikad nisu zadobile širu podršku u bošnjačkom narodu, kao ni kod većine predstavnika vjerske inteligencije. Uglavnom se radi o pojedinačnim slučajevima koji se mogu razumjeti kao rezultat jednog agresivnijeg nastupa srpske i hrvatske propagande iz susjedstva. Historijska nauka uglavnom je rasvijetlila propagandne aktivnosti koje su poduzimane tokom cijelog austrougarskog perioda, kada je Bosna i Hercegovina postala ozbiljno poprište žestokih borbi na pridobijanju Bošnjaka za ostvarenje srpskog, odnosno hrvatskog nacionalnog programa.

Uporedo s jačanjem srpskog nacionalnog pokreta devedesetih godina 19. stoljeća intenzivirane su aktivnosti na pridobijanju muslimanskog stanovništva

¹⁴ Ahmed Kico, *Učenje i djelo Ahmeda Bureka*, Travnik, 1998, str. 94–95.

da se u nacionalnom pogledu opredijeli za srpsku stranu. Suprotno tajnoj konvenciji iz 1881. godine, zvanična Srbija počela je tolerirati javnu protivaustrijsku propagandu u svojoj zemlji, pružajući na taj način moralnu podršku bosanskohercegovačkim Srbima.¹⁵ U Srbiji su u to vrijeme štampane mnoge brošure protiv Kállayeve uprave u Bosni i Hercegovini. U nacionalnu agitaciju uključeno je više subjekata i ona je dolazila s više strana. U prvom planu isticao se rad učitelja u srpskim konfesionalnim školama, najčešće porijeklom iz Vojvodine, koji su zdušno radili na širenju srpskog nacionalnog imena po Bosni i Hercegovini. Veliku ulogu u tom smislu imala je propagandna djelatnost velikog broja srpskih listova, među kojima se ističu *Zastava*, *Odjek*, *Bratstvo*, *Velika Srbija*, ali i mnogi drugi koji su najoštrije osuđivali okupaciju. Također, mnoga srpska društva u to vrijeme isticala su nacionalno pitanje u svojim programima, a jedan od prioriteta njihovog djelovanja predstavlja i rad na nacionalnom osvještavanju “braće muhamedanske vere”. Najuglednije i najagilnije među njima bilo je *Društvo sv. Save za nacionalni rad u neoslobođenim krajevima*, čija djelatnost je naročito oživjela nakon promjene režima u Srbiji 1889. godine i dolaska na vlast Radikalne stranke.¹⁶

Pojavi prosrpskih orijentiranih muslimana u određenoj mjeri doprinijela je i bosanskohercegovačka politička emigracija koja je nakon okupacije formirana u Istanbulu i Beogradu. Posebno je bila jaka ona u Istanbulu, među kojima je velik broj utjecajnih ličnosti iz begovskog i ulemanskog staleža. Dosta brzo i uspješno su se organizirali. Već u početku njihov klub je prešao brojku od 500 članova, a kako je vrijeme prolazilo, iz Bosne i Hercegovine su pristizali novi emigranti koji su im se pridruživali. Najznačajnije ime koje je pristupilo ovom klubu početkom 20. stoljeća jeste mostarski muftija Ali Fehim ef. Džabić, kojem je austrougarska vlast zbog političkih razloga zabranila povratak.¹⁷

Istanbul je ostao obrazovni centar u koji su Bošnjaci rado slali svoju djecu na školovanje tokom cijelog austrougarskog razdoblja, i to uglavnom da izučavaju teološke nauke. U tom centru formiran je značajan krug inteligencije, koja je u prvi plan isticala svoje protursko raspoloženje, ali se među njima, uslijed različitih utjecaja, javlja i prosrpski orijentirana inteligencija. Značajne aktivnosti u pravcu srpskog nacionaliziranja muslimanske inteligencije poduzimali su srpsko poslanstvo u Istanbulu, te Srpska gimnazija i list *Carigradski glasnik*.¹⁸

¹⁵ T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 282.

¹⁶ Isto.

¹⁷ “Nada istoka”, *Musavat*, 26. decembar 1908, III, br. 53, str. 2.

¹⁸ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 150–151.

Za razliku od Istanbula u kojem je novo utočište pronašla bošnjačka inteligencija, u drugom centru bosanskohercegovačke emigracije – Beogradu – okupljeni su predstavnici srpske pravoslavne inteligencije. Nakon neuspjelog Hercegovačkog ustanka iz 1882. godine, među emigracijom u Beogradu imamo i nekoliko muslimana. Svi su se zalagali za bližu saradnju političkih i vjerskih predstavnika pravoslavnog i muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini u zajedničkom suprotstavljanju austrougarskoj okupacionoj upravi, a u nacionalnom pogledu zagovarali su prihvatanje srpskog nacionalnog imena. Pored jednog dijela begova koji su pristali uz srpsku stranu, kao što su Derviš-beg i Jusuf-beg Ljubović iz Nevesinja, među aktivistima za širenje srpske nacionalne ideje među muslimanima ističe se i nekoliko predstavnika vjerske inteligencije. To su Sulejman ef. Faladžić iz Mostara, koji je nakon javno iskazane prosrpske orijentacije otišao u Beograd i postao beogradski muftija. Nije poznato da li je, i ako jeste od koga, dobio zvanično postavljenje na taj položaj. Opredijeljenost za srpstvo, u jednoj fazi svog života, pokazao je još jedan muslimanski vjerski službenik – Mehmed ef. Spahić iz Mostara. Muslimanima koji su pristali uz srpsku nacionalnu ideju u Srbiji su im poklanjali veliku pažnju i davali im značajnu moralno-političku podršku.¹⁹

Politička emigracija iz Bosne i Hercegovine u Beogradu je od 1896. godine izdavala svoj list *Bosansko-hercegovački glasnik*, koji je izlazi sve do 1905. godine.²⁰ U tom listu oglašavali su se spomenuti muftija Sulejman ef. Faladžić, Mehmed ef. Spahić, kao i još nekoliko muslimana iz redova svjetovne inteligencije. Najčešće su se javljali mladi književnici Osman Đikić, Osman-beg Sulejmanpašić i Avdo S. Karabegović. Prostor za javno oglašavanje i istupanje prosrpski orijentirane muslimanske inteligencije bio je potpuno otvoren i vrlo pristupačan u svim srpskim listovima. Ti listovi su imali oštar antiokupacioni stav i aktivno su se uključili u promociju srpske nacionalne ideologije u Bosni i Hercegovini.

U posljednjoj deceniji 19. stoljeća oštrica političko-nacionalističkih tekstova u srpskim listovima posebno je bila usmjerena prema listu *Bošnjak*, koji uređuje Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. List *Bošnjak* je pokrenut uz podršku austrougarskih vlasti, s neskrivenim ciljem da se direktno suprotstavi širenju srpske nacionalne ideje i posebno da radi na neutraliziranju aktivnosti usmjerenih na srpsko nacionaliziranje muslimana. Zbog toga su tadašnji srpski listovi i davali veliki publicitet izjavama, člancima i tekstovima muslimanskih intelektualaca

¹⁹ Isto, str. 151–152.

²⁰ Ante Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya*, Osijek, 1940, str. 55.

koji su javno isticali svoju prosrpsku orijentaciju. U *Bošnjaku* su takvi muslimani žestoko napadani, prozivani izdajnicima i “murtedima muslimanskog roda”. Poseban ton žustroj polemici između lista *Bošnjak* i srpskih listova dali su beogradski muftija Sulejman ef. Faladžić i Mehmed ef. Spahić, imam iz okoline Mostara.

Prvo je Sulejman ef. Faladžić objavio pismo u listu *Srbobran*, u kojem zagovara prosrpsko opredjeljivanje muslimana. Faladžić je tom prilikom, da bi na čitaoce ostavio što ubjedljiviji dojam, spomenuo i pismo Mehmeda ef. Spahića koje je objavljeno u srpskom glasilu *Dubrovnik*, a u njemu je Mehmed ef. “glasno i jasno izjavio da je Srbin”. Faladžić je u tom pismu optužio list *Bošnjak* da radi u “prilog Hrvatsva i na tome da Muhamedance odvoji od dina”, zatim navodi da je u Bosni još u doba Topal Osman-paše bila priznata srpska nacionalnost i srpski jezik i da se od okupacije pa do tog trenutka iz Bosne iselilo oko 100 hiljada muslimana.²¹

Sve navode uredništvo *Bošnjaka* je kategorički negiralo nazivajući ih potpunim neistinama i produktima srpske propagande u čijem interesu radi i sam Faladžić. Ovaj “hodža iz Biograda”, kako ga oslovljava uredništvo *Bošnjaka* opisujući njegovu ličnost, navodi da je prije odlaska u Beograd, u “prijestolnicu mlađahne kraljevine srpske”, živio u Mostaru, gdje, kako napominje uredništvo lista, nije uživao neki poseban ugled. Zatim se navodi da se od 1881. godine počeo družiti sa krugovima koji ne priliče ozbiljnim ljudima, a posebno ne hodži, da je ubrzo nakon toga počeo nagovarati ljude na iseljavanje i da je pod njegovim utjecajem “više familija otišlo u daleki svijet, a kada je osjetio da je vlast počela pratiti njegovu djelatnost i on napusti svoju zemlju”.²² Ovaj tekst otvara pitanje kako neko ko nema poseban ugled, kako to navodi uredništvo *Bošnjaka*, može utjecati na to da više porodica napusti kuću, imanje i sve ostalo što su stekli i odluči se za iseljavanje. Svakako da negativne kvalifikacije Faladžićeve ličnosti treba uzimati s određenom rezervom jer dolaze od njegovih političkih protivnika.

Uredništvo *Bošnjaka* je oštro osudilo i tekst Mehmeda ef. Spahića zbog njegove izjave u listu *Dubrovnik* da se osjeća Srbinom. *Bošnjak* je objavio i izjavu Mehmeda ef. Spahića datu prilikom sudske rasprave u Mostaru, a u vezi sa Spahićevim dopisom *Dubrovniku* u kome je navedeno da su muslimani Srbi, a tadašnji urednik *Bošnjaka* Edhem Mulabdić nazvan je “izdajicom svoje domovine”. U okružnom sudu u Mostaru je vođen parnični postupak protiv Spahića zbog ovakvih kvalifikacija, a po tužbi urednika lista *Bošnjak*. Na glavnoj raspravi sudskog procesa, koja je održana 9. decembra 1892. godine, Mehmed ef. Spahić se izjasnio da je on zemljoposjednik i hodža i da je njegov dopis objavljen u listu

²¹ “Murtat Faladžić Effendija”, *Bošnjak*, br. 48, god. II, Sarajevo, 1. decembar 1892, str. 1.

²² Isto.

Dubrovnik načinjen zato što je smatrao da je njemu kao vjerskom službeniku bila dužnost zahvaliti *Dubrovniku* zato što je muhamedance pozvao da se drže srpske narodnosti. U ovom sudskom sporu Spahić je zbog izrečenih kvalifikacija na račun Edhema ef. Mulabdića bio proglašen krivim i osuđen je na tri dana zatvora ili da plati globu od 40 forinti. Također, kao i u slučaju Sulejmana ef. Faladžića, u nastojanju da što više diskvalificiraju prosrpsku djelatnost imama Mehmeda ef. Spahića, u *Bošnjaku* se navodi da je riječ o “mladoj osobi, bez ikakva ugleda i da iza njegovog pisanja niko od muslimana ne stoji”.²³

U kojoj mjeri je prosrpska opredijeljenost kod Mehmeda ef. Spahića bila stvar istinski čvrstog i stabilnog nacionalnog ubjeđenja, a koliko se radilo o nacionalnom lutanju povezanom s političkim kalkulacijama, najbolje pokazuje nekoliko tekstova koje je *Bošnjak* objavio u kasnijem periodu. Tako ovaj list u januaru 1895. godine donosi izjavu Mehmeda ef. Spahića da napušta srpstvo s uvjerenjem da se treba držati neutralnosti,²⁴ a godinu dana kasnije objavljuje njegovu dopisnicu u kojoj se on ponovo izjašnjava kao Srbin, te tvrdi da je srpsko ime spreman braniti do posljednje kapi krvi.²⁵ Da bi tri godine kasnije Osman Đikić, kao mladi muslimanski književnik i revnosni zagovornik srpstva, napisao i objavio u listu *Zora* pjesmu koja je posvećena Mehmedu ef. Spahiću, a u kojoj mu na osvetnički način prijeti zbog izdajstva domovine, aludirajući pritom na izdaju srpstva.²⁶

Ovakvih dilema, kolebanja i ograđivanja bilo je dosta u tom vremenu kod muslimanske inteligencije koja je bila u kontaktu sa srpskim krugovima. Nekad je to bilo pod pritiskom muslimanske javnosti koja nije prihvatila ideju srpskog nacionalnog imena, a nekad pod pritiskom okupacione uprave. Prvi period saradnje muslimanske inteligencije sa srpskim listovima vezuje se za *Bosansku vilu*. Nakon neuspjeha s prvom grupom muslimanskih saradnika, od kojih se većina ogradila od svojih stavova iznesenih u *Bosanskoj vili* i prišla *Bošnjaku* ili nekom drugom javnom glasilu, drugi period saradnje i formiranja nove grupe muslimanskih saradnika otpočeo je s pokretanjem novog srpskog lista *Zora* (1896). Okosnicu te grupe sačinjavali su Avdo Karabegović Hasanbegov, Osman Đikić, S. Avdo Karabegović i Omer-beg Sulejmanpašić.²⁷ Oni su u srpskoj nacionalnoj propagandi i političkoj borbi bili uzdignuti do nacionalnih simbola. Njihovo opoziciono i antiokupaciono raspoloženje, politički motivi i iskrene simpatije prema

²³ “Mehmed ef. Spahić pred sudom”, *Bošnjak*, br. 50, god. II, Sarajevo, 15. decembar 1892, str. –3.

²⁴ “Izjava Mehmeda Spahića”, *Bošnjak*, br. 2, god. V, Sarajevo, 10. januar 1895, str. 2.

²⁵ “Opet izjava Mehmed ef. Spahića”, *Bošnjak*, br. 33, god. VI, Sarajevo, 13. august 1896, str. 2.

²⁶ Osman Đikić, “Kad cikne šara... (Mehmed efendiji Spahiću)”, *Zvezda*, br. 5, god. II, 1898, str. 33.

²⁷ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 157.

srpskoj nacionalnoj ideji utjecali su na to da prihvate devizu “brat je mio koje vjere bio”, te da srčano i gorljivo pristanu uz srpsku nacionalnu ideologiju i ostanu joj vjerni do kraja. Uz Osmana Đikića, jedan od najuglednijih promotora srpske ideje kod muslimana bio je Avdo Karabegović Hasanbegov. Po izričitoj želji svoga oca, prvu naobrazbu stekao je u vjerskim školama. Kako mu otac nije dozvolio da pohađa svjetovnu školu, potajno je odlazio iz medrese kod svoga amidžića S. Avde Karabegovića koji ga je naučio čitati i pisati latinicu i ćirilicu, a preko njega se upoznao i sa srpskim nacionalnim idejama.²⁸

Svako učešće muslimana na strani srpskog nacionalnog pokreta u širim muslimanskim krugovima proglašavano je nacionalnom i vjerskom izdajom narodnih interesa. Tako je učešće Mustafe ef. Skopljaka i Osmana Đikića na novinarskom kongresu u Beogradu 1902. godine list *Bošnjak* nazvao odmetništvom i okretanjem leđa svojoj vjeri i narodnosti, opisujući njihove karaktere najcrnjim političkim rječnikom. Naglasivši da je cijela stvar tim gora što je općepoznato da Skopljaković potječe iz poznate ulemanske porodice, otac mu je bio vrlo ugledan hodža, a i sam je završio Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Predstavljen je kao zabludjeli sin koji je rano pao pod utjecaj razvratnih političkih ideja i nakon svršetka nauka otišao je u Istanbul, zatim u Bejrut, odakle je došao u Beograd na mjesto umrlog beogradskog muftije Faladžića. Đikić je okarakteriziran kao čovjek koji je “poodavno pao u mreže srpske propagande, te za istu slijepo radi i posluje”. Kao ilustracija njegove izdajničke misije navedena je pjesma spjevana u slavu novinarskog kongresa i zbog takvog odnosa prigovoreno mu je što takve stvari radi “on koji je dugo vremena u Carigradu živio o hljebu turske vlade naziva Turke dušmanima i krvnicima”.²⁹

Musa Ćazim Ćatić u članku “Moji doživljaji u Carigradu” detaljno je opisao aktivnosti oko pridobijanja muslimanske inteligencije koja se nalazila na školovanju ili u emigraciji u Istanbulu. On vrlo slikovito dočarava situaciju i položaj đačke i studentske omladine iz vremena kada je boravio u Istanbulu 1899. godine i kasnije kada je i sam bio đak u *Mektebi numunci terreki* medresi. U to vrijeme se u raznim istanbulskim nižim i višim školama nalazio priličan broj muslimanskih đaka i studenata koji su emigrirali iz Bosne i Hercegovine u Srbiju, a koji su posredovanjem srpske vlade primljeni kao sultanovi pitomci, u saglasnosti s ranije izdanom sultanovom *iradom* da se svake godine po više učenika iz Srbije i Crne Gore prima u istanbulske škole, uglavnom u licej Sultaniju. Ti bosanskohercegovački muslimani, ili kako su oni sami za sebe voljeli reći, Srbi muhamedanci,

²⁸ Isto, str. 166.

²⁹ “Novinarski kongres u Biogradu”, *Bošnjak*, br. 46, god. XII, Sarajevo, 13. novembar 1902, str. 1.

sastajali su se petkom i za vrijeme školskih praznika u Kirestedži-hanu na Fatihu, gdje je većina imala iznajmljene stanove. Ta grupa muslimanskih studenata srpskog nacionalnog opredjeljenja, kojoj su pripadali i Osman Đikić i Mustafa ef. Skopljaković, bila je pod mecenstvom tada penzioniranog ministra, predsjednika vlade Srbije Aćima Čumića, koji ih je materijalno pomagao i usmjeravao u nacionalnom duhu. Oni su, prema Čatićevim riječima, na svim mjestima gdje je bilo Bošnjaka muslimana agitirali za srpsku nacionalnu ideju nastojeći to potkrijepiti historijskim dokazima.³⁰

Kada je krajem školskog raspusta 1899. godine M. Č. Čatić ostao bez materijalnih sredstava, namjeravao je prekinuti školovanje i vratiti se kući. Srpsko-muslimansko društvo u kome se kretao nagovori ga da s njihovom preporukom otputuje u Beograd i posjeti Čumića, koji bi mu mogao pomoći da dobije stipendiju za nastavak školovanja. Uvjet za materijalnu pomoć bio je da se nacionalno opredijeli i pod takvim okolnostima on je napisao dvije pjesme koje su objavljene u *Bosanskoj vili*, a govore o srpstvu i srpskom ponosu. U ljeto 1899. godine Čatić je došao u Beograd da posjeti Čumića, koji mu je, umjesto povratka u Istanbul, predložio da kao stipendista srbijanske vlade ostane na učiteljskoj školi u Aleksincu, gdje je bio i S. Avdo Karabegović. Jedan od razloga za ovakav prijedlog predstavlja pojava jedne struje suprotnog političkog djelovanja među Bošnjacima muslimanima u Istanbulu, koja je prosrpski orijentirane muslimane namjeravala optužiti da vrše antiosmansku propagandu. To je dovelo u opasnost ljude okupljene oko srpsko-muslimanskih društava i oni zbog toga napuštaju Istanbul, te tako ovaj važan centar za širenje srpske svijesti među muslimanima praktično prestaje postojati. Ni Musa Čazim Čatić nije pristao na to da ostane na školovanju u Srbiji, a kad već nije mogao da se vrati u Istanbul, nakon jednomjesečnog boravka u Beogradu i slušanja Čumićevih predavanja o srpskom porijeklu bosanskohercegovačkih muslimana odlučio se vratiti u Bosnu i time se završio kratkotrajni period njegova srbovanja.³¹

Ovaj Čatićev članak izazvao je reakciju kod prosrpski opredijeljene muslimanske inteligencije i tim povodom dolazi do jedne pjesničke polemike između njega i S. Avde Karabegovića. Prvo je u *Brankovom kolu* Karabegović objavio pjesmu pod naslovom “Sad poreci što si reko!” i posvetio je Čatiću, da bi u *Bošnjaku* Čatić odgovorio s pjesmom “Ja sam Bošnjak”, a u dodatku dodao da je posvećena “Izdajici S. Avdi Karabegoviću”.³²

³⁰ M. Č. Čatić, “Moji doživljaji u Carigradu”, *Bošnjak*, br. 28, god. XIII, 9. juli 1903, str. 3.

³¹ Isto.

³² M. Č. Čatić, “Ja sam Bošnjak... (Izdajici Avdi S. Karabegoviću)”, *Bošnjak*, br. 36, god. XIII, 3. septembar 1903, str. 3.

Srpskoj nacionalnoj ideologiji priklonio se Salih Kazazić, mualim i učitelj iz Travnika. On je bio jedan od aktivnijih saradnika u rukovodstvu muslimanskog opozicionog Pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Istakao se u pisanju brojnih članaka i brošura usmjerenih protiv okupacione vlasti, a postao je poznat nakon što su ga austrougarske vlasti 1901. godine uhapsile zbog njegove protudržavne djelatnosti. Neslavno je završio zbog pristanka na saradnju s okupacionom upravom u procesima koje su vlasti pokrenule protiv muslimanskih opozicionih prvaka.³³

U Beogradu je 1904. godine imam Mehmed ef. Delić, u saradnji s muftijom Mustafom ef. Skopljakovićem, započeo aktivnosti na osnivanju “Društva za propagiranje srpske slovesnosti u okupiranim zemljama”. U jednom izvještaju se navodi da je imamu Deliću pošlo za rukom da pridobije Junuza i Mehmeda Mađarevića, Ibrahimbega Čengića, Hašima i Fejzagu H. Šabanovića, izvjesnog Salića, Avdagu i Mehagu Kabudaje, Muhameda i Mehmeda Žigu, Saliha ef. Žigu, Ibrahima i Aliju H. Osmanovića, Muhameda Ramića, Huseinagu Krajinu, Mehu Zildžu, Muhameda Ahmetaševića i neke druge ljude manjeg ugleda. Također je navedeno i ime Mustajbega Kukavčića iz Travnika, dok se za ostale ne navode mjesta iz kojih potječu. Svi spomenuti obećali su tačno i na vrijeme izmirivati obavezu članarine, ali i da će raditi na pridobijanju muslimana za srpsku ideju. Članarina se trebala koristiti za siromašnije muslimane iz okupiranih zemalja koji ne bi mogli pohađati gimnazije zbog siromaštva, a htjeli bi pohađati gimnaziju u Srbiji (Niš), zatim za plaćanje stranim novinskim listovima koji su voljni objavljivati njihove oštre članke usmjerene protiv okupacione uprave. Popisani članovi spomenutog društva obećali su budno pratiti postupke i reakcije okupacione uprave, te o najmanjoj stvari izvještavati Beograd.³⁴

Mehmed ef. Delić je tokom ljeta 1904. godine posjetio Kiseljak, ali i još neka mjesta po Bosni i Hercegovini radi agitacije. U drugom izvještaju iz novembra 1904. informator Filan piše da ga je Delić izvijestio o tome da je tokom putovanja uspio uspostaviti dobre kontakte s muslimanima te mu je mnogo njih već dosad obećalo pristupanje srpskom društvu koje će se u Beogradu uskoro osnovati.³⁵

Kao aktivne promotore srpskog nacionalnog imena iz redova muslimanske vjerske inteligencije u Bosni izvori navode braću Tajiba i Muhameda ef. Saračevića. Obojica su saradivali s Mehmedom ef. Delićem iz Beograda. Tako je u junu

³³ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, građa, sabrao i uredio: Ferdo Hauptman, Sarajevo, 1967, str. 203–215.

³⁴ ABH, Pr. B. H. 663/1904. (ZV br. 2071/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 408.

³⁵ ABH, Pr. B. H. 1118/1904. Prijepis (ZV br. 2910/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 409.

1905. godine Tajib ef. poslao opširan izvještaj Deliću po svome bratu Muhamedu ef., koji je s kadijom Bulbulovićem putovao u Istanbul, a obrazlaže mu na koji način bi se mogli novčano potpomagati muslimanski studenti sa srpskim opredjeljenjem. U tom izvještaju Tajib ef. je preporučio 32 siromašna studenta i đaka te preko 200 ostale omladine. Međutim, uvjet pod kojim je Tajib ef. bio spreman raditi na potpomaganju tih učenika bio je da se novac za pomoć direktno šalje na njega u strogoj tajnosti, nikako poštom, a da je za podijeljeni novac on uvijek spreman računice priložiti. Treća osoba o ovim aktivnostima ne bi smjela biti upoznata jer se plašio da bi vlast mogla sve saznati, čime bi sebe izložio velikoj opasnosti. S obzirom na to da je te godine Tajib ef. imao neke novce od vasijeta (oporuka umrlog) da ih podjeli siromašnim đacima, što je on već i uradio, predložio je da bi ta činjenica za ovaj angažman mogla poslužiti kao dobar paravan ukoliko bi bio uhvaćen s tim srpskim novcem. Tako bi se lakše mogao opravdati pred vlastima, predstavljajući taj novac kao vasijet, za što je on imao dozvolu.³⁶

Postavljeni uvjeti Tajiba ef. su u Beogradu prihvaćeni, što potvrđuje izvještaj informatora Filana od 16. juna 1905. godine u kojem on kaže da se u Sarajevu prije dva dana vratio pop Stjepo iz Beograda i da je odmah došao u dućan Omeragi Užičaninu te pripovijedao mu da će podjelu novca srpske vlade, namijenjenog za potpomaganje prosrpski naklonjenih muslimanskih siromašnih đaka, povjeriti Tajibu ef. Saračeviću. Radi se o iznosu od 5.000 forinti, što dovoljno govori o tome da srpska propaganda nije štedjela na projektu pridobijanja muslimanskih đaka i studenata za širenje srpskog nacionalnog imena u muslimanskom narodu. Račune o utrošenom novcu Tajib ef. je trebao dostavljati Omeragi Užičaninu ili izvjesnom Halilbašiću, a ova dvojica popu Šćepi (Stjepo).³⁷

Pop Stjepo je bio zadužen i za dostavljanje novca Tajibu ef., ali samo preko spomenutih Užičanina i Halilbašića, kojima je, također, izvjesna suma novca ostavljena da i oni mogu dati tamo gdje procijene da je korisno. Sve trojici je bilo dozvoljeno da za svoj trud uzimaju jedan dio novca. Sudeći po izjavi popa Stjepe, namjera srpskih propagandista bila je da u svakoj okružnoj varoši pronađu po jednog povjerljivog čovjeka za ovu svrhu, a na njihovom pronalaženju trebao se angažirati Tajib ef. Saračević. Također, za Mehmeda ef. Delića pop Stjepo kaže da je bolestan i da će zbog toga tražiti dozvolu za dolazak na liječenje u Kiseljak, ali da je u suštini njegov dolazak više motiviran angažmanom na agitaciji za srpstvo, nego njegovom bolešću.³⁸

³⁶ ABH, Pr. B. H. 751/1905. Prijepis (ZV br. 1502/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 420–421.

³⁷ ABH, Pr. B. H. 802/1905. Prijepis (ZV br. 1588/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 421–422.

³⁸ Isto, str. 422.

Iz ovih nekoliko primjera može se uočiti dobro organizirano i plansko djelovanje srpske propagande, kao i nivo intenziteta njihove djelatnosti na planu pridobijanja muslimana za srpsku nacionalnu ideju. U sprovođenju zacrtanog plana posebna ciljna grupa na koju su računali srpski propagandisti bili su pojedini predstavnici vjerske inteligencije koju su uspjeli pridobiti. S obzirom na to da im je uspjeh u tom pogledu bio dosta ograničen, najčešće na pojedinačne slučajeve, nastojali su svoju djelatnost dodatno pojačati preko omladine koja se školuje u Istanbulu.³⁹ Kako se nerijetko radilo o obrazovnim ustanovama vjerske orijentacije, nedvojbeno se nameće zaključak da je dugoročni plan ideologa i agitatora srpstva bio pridobijanje značajnije podrške u ovom muslimanskom sloju.

Muhamed Hadžijahić je u svojoj studiji utvrdio podužu listu istaknutih muslimana koji su se u jednom periodu svog života nacionalno izjašnjavali kao Srbi. Na čelu ovog popisa nalaze se Hamzaga Rizvanbegović i Rustembeg Bišćević, da bi mu se pridružili Mehmed ef. Spaho, Musa Ćazim Ćatić (poslije se deklarirao kao Bošnjak, a kasnije kao Hrvat), Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, Derviš-beg Ljubović, Osman Đikić, Avdo Karabegović, Salih Safvet Bašić, Selim ef. Muftić, Fehim Musakadić, Velija Sadović, Mustafa ef. Fočo, Ahmed Traljić, Derviš-beg Miralem, Salih Kazazović, Avdo Sumbul, Osman Nuri Hadžić, Husaga Ćišić, (poslije Bošnjak), Suljaga Salihagić (također poslije Bošnjak), dr. Hamdija Karamehmedović, Šukrija Kurtović, Hamid Kukić, Murat Sarić, Hasan Rebac (prvobitno Hrvat), Hadži Hamid Svrzo, Mehmed Zildžić, Mehmed Ćišić, Muhamed Mehmedbašić, Avdo Hasanbegović, Alija Džemidžić, Rešid Kurtaić, Asim Šeremet, Mustafa Golubić i drugi.⁴⁰

Todor Kruševac u svom istraživanju došao je do zaključka da je muslimanska inteligencija za vrijeme austrougarske uprave više pokazivala simpatije prema hrvatstvu nego prema srpstvu. To je, prema njegovom mišljenju, rezultat niza faktora, počevši od historijske tradicije i romantičarskih motiva, savremenih književno-kulturnih dodira, veza i zračenja, do političke simpatije i agrarno-ekonomskih odnosa koji su u svemu bili povoljniji za veći utjecaj hrvatske nacionalne ideje.⁴¹

Za širenje hrvatske nacionalne ideje i njenu prisutnost u krugovima muslimanske vjerske inteligencije u Bosni i Hercegovini glavni ishodišni centar tokom

³⁹ O malom broju muslimana koji su se nacionalno opredijelili za srpsku ideju na početku 20. stoljeća svjedoči i Šukrija Kurtović, koji je u jednoj zabilježki zapisao da se jedino on osjećao Srbinom između trideset i pet đaka u vakufskom konviktu u Mostaru.

⁴⁰ Enver Redžić, "Istoriografija o 'Muslimanskoj naciji'", Institut za istoriju, *Prilozi*, 29, Sarajevo, 2000, str. 233–244.

⁴¹ T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 286.

cijelog austrougarskog perioda bila je Hrvatska stranka prava, čiji je nacionalni program kreirao Ante Starčević. Za Starčevića se zna da je bio beskompromisni protivnik širenja austrougarskog utjecaja na Balkan, jer se time suzbijao prostor za hrvatsku nacionalnu aktivnost, koja je u konačnici za cilj imala oslobađanje i osamostaljenje hrvatskog naroda, odnosno stvaranje nacionalne hrvatske države koja bi se prostirala i na prostor Bosne i Hercegovine, a muslimanski narod je u Starčevićevoj percepciji smatran sastavnim dijelom hrvatskog naroda. Mnogo prije okupacije Bosne i Hercegovine, Starčević se čak namjeravao naseliti u Sarajevu jer je smatrao da u Bosni pod osmanskom upravom postoje uvjeti za poduzimanje šire nacionalne akcije u pravcu propagiranja ideje o hrvatskoj nacionalnosti muslimana.⁴²

U akciju nacionalnog pridobijanja muslimana za hrvatstvo uključila se vrlo aktivno i Matica hrvatska, koja je nastojala putem literature, časopisa i raznih drugih publikacija djelovati u tom pravcu. Izdala je velik broj djela koja su bila namijenjena muslimanskoj populaciji, ali istovremeno služila su i za predstavljanje muslimana široj hrvatskoj javnosti. Tako se u njenom izdanju pojavljuju radovi više muslimanskih autora, od kojih se po zastupljenosti na prvom mjestu izdvajaju Osman Nuri Hadžić i Edhem Mulabdić. Velike simpatije kod jednog dijela muslimanskog naroda Matica hrvatska zadobila je kada je pokrenula akciju prikupljanja i objavljivanja muslimanskih narodnih pjesama. Njena izdanja su se relativno dosta čitala u Bosni i Hercegovini. Tako je, prema jednom izvještaju Matice hrvatske za 1894. godinu, od 890 pretplatnika u Bosni bilo 140 muslimana. To je, s obzirom na tadašnje stanje latinične pismenosti, zanimljiva brojka. Među pretplatnicima je bilo 18 đaka Šerijatske sudačke škole u Sarajevu i oko 40 begova i aga.⁴³

Jedan od pretplatnika na izdanja Matice hrvatske iz Šerijatske sudačke škole bio je i Osman Nuri Hadžić.⁴⁴ On je još kao student ove škole pokazivao simpatije prema Starčevićevoj doktrini, što je bila i direktna posljedica njegovog druženja u ranim đačkim danima u Mostaru s Ivanom Milićevićem. Naročito se isticao na polju pisane riječi. Hadžić surađuje u pravaškoj štampi i u *Obzoru*, u kome

⁴² Više o tome u radu Muhameda Hadžijahića, "Jedan neostvareni nacionalno-politički projekat u Bosni iz g. 1853.", *Historijski zbornik*, Zagreb, god. XIX–XX, 1966–1967, str. 87–102.

⁴³ A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem*, str. 67–68.

⁴⁴ Osman Nuri Hadžić rođen je 1869. godine u Mostaru, a Šerijatsku sudačku školu završio je 1893. u Sarajevu. Studirao je pravo u Beču i Zagrebu. Radnu karijeru započeo je u Okružnom sudu u Mostaru, pa u Sarajevu, a nakon toga prešao je u Zemaljsku vladu u Sarajevu. Istovremeno je bio i profesor na Šerijatskoj sudačkoj školi, a od 1912. do 1914. godine i njen direktor. Esad Zgodić, *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*, Sarajevo, 2003, str. 311–312.

piše članak pod naslovom “Vejsil i Vejsilova šubara”, a sa svojim prijateljem Ivanom Milićevićem pod zajedničkim pseudonimom Osman – Aziz objavljuje prozu u različitim književnim časopisima i listovima kao što su: *Mlada Hrvatska*, *Hrvatsko pravo*, *Bog i Hrvati*, *Prosvjeta*, *Vienac*, *Dom* i *Sviet*, te u izdanjima Matice hrvatske, Društva sv. Jeronima i Hrvatske biblioteke.

U radovima Osman – Aziza iz tog perioda osjeća se vrlo jak utjecaj ideja iz Starčevićevih govora i članaka, koji se uzimaju kao polazišta u kritici savremenog muslimanskog društva i kao koncepcije budućeg kulturnog i društvenog razvitka. Prije zajedničkih radova s Ivanom Milićevićem, prvi važniji spomen Starčevićevih ideja u tekstu jednog muslimanskog pisca dao je sam Hadžić u svojoj knjizi *Islam i kultura*, objavljenoj u Zagrebu 1894. godine. Riječ je o publicističko-polemičkom djelu napisanom s ciljem odbrane islama i njegovih sljedbenika. Knjiga je nastala kao odgovor na izlaganje Milana Nedeljkovića u članku “Islam i njegov uticaj na duševni život i kulturni napredak naroda mu”, objavljenom u “Ljetopisu Matice srpske” 1892. godine. Da bi mogao napadati Osmanlije, Nedeljković je u ovom radu za podlogu uzeo njihov vjerski identitet. On turski narod doživljava kao neobrazovan i divlji, a nakon primanja islama, prema njegovim mišljenju, još je više podivljao. Na vrlo tendenciozan način govori o pogubnom utjecaju islama na opći razvoj društva i kulture, hvaleći istovremeno hrišćansku vjeru, a sve to nastoji potkrijepiti mišljenjima zapadnih misionarskih autoriteta. Prozirajući u Nedeljkovićevu političko-nacionalnu težnju, koja se krila iza potkopavanja temelja duhovne kulture Osmanlija na Balkanu, identificirajući se s islamom, njegovom kulturom i Turcima kao njenim nosiocima na Balkanu, Hadžić je u svojoj knjizi pisao žestoko, inventivno i potpuno politički opredijeljeno, ističući kao primjer političke tolerancije i naklonosti prema islamu Antuna Starčevića. Na mnogo mjesta poziva se na Starčevićeva mišljenja o islamu i Osmanskoj carevini i citira sve najvažnije što je Starčević napisao o muslimanskom pitanju, ne ulazeći pritom u analizu njegovih političkih motiva i pragmatičnih ciljeva.⁴⁵

Odbojan stav nekih slavenskih naroda, posebno balkanskih kršćanskih naroda, prema islamu Osman N. Hadžić je objasnio njihovom mržnjom prema Osmanlijama i njihovoj vladavini, koju su oni identificirali s islamom kao religijom, a smanjivanje te mržnje objašnjavao je time što se s povlačenjem Osmanlija s Balkana “počela lučiti vjera od narodnosti, od države”. Time se nadovezao na ideju narodnosne emancipacije muslimana od Turaka Osmanlija, koju je već Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak u svojim djelima i sa svojim kulturnim kru-

⁴⁵ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 110–111.

gom u listu *Bošnjak* podvlačio, ali je u tome otišao u drugom pravcu, opredjeljujući se u svojim nacionalnim simpatijama za hrvatstvo i starčevićanstvo. Djelo *Islam i kultura* je samostalni Hadžićev rad, ali, po svemu sudeći, ipak izgleda da je stručno-religioznu argumentaciju svojih stavova iznesenih u knjizi, koju je on kao apsolvent Šerijatske sudačke škole “imao u malom prstu”, pretresao i razradio zajedno s Milićevićem.⁴⁶

Nacionalna akcija iz Hrvatske dala je određene rezultate, i to prije svega kod školovane muslimanske omladine. Prvi univerzitetski obrazovani muslimani školovani na evropskim univerzitetima, u prvom redu u Beču, Grazu i Zagrebu, najčešće su se izjašnjavali kao Hrvati: Mehmed Ali-beg Kapetanović, Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg Defterdarević, Ibrahim-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midžić, Safvet-beg Bašagić, Zaim-beg Resulbegović, Avdi-beg Hrasnica, Halid-beg Hrasnica, Mahmud-beg Hrasnica i Hašim-beg Badnjević. U ovoj prvoj generaciji muslimanske inteligencije u nacionalnom pogledu kao Srbin izjašnjavao se jedino Ćamil ef. Karamehmedović, koji je tokom studija u Beču došao u kontakt s članovima *Zore*, udruženja srpskih akademičara u Beču, i aktivno se uključio u rad navedenog društva.⁴⁷

U romanu *Bez svrhe*, koji je Osman – Aziz objavio 1897. godine, data je kritika muslimanskih vjersko-prosvjetnih zavoda, medresa, njihovih nastavnika i zastarjelog sistema obrazovanja. U onovremenoj muslimanskoj javnosti, ne naviknutoj na ozbiljan kritički stav prema ulemi kao nosiocu vjerskog života, pojava ovog djela prošla je gotovo nezapaženo. Čitalo se uglavnom u krugovima muslimanske intelektualne omladine. Poslije Hadžićevog djela *Islam i kultura*, u kome je pokazao simpatije prema Starčevićевой ideologiji, te nekih pripovjedaka iz zbirke *Na pragu novoga doba*, ovaj roman je značio i najotvoreniju hrvatsko-muslimansku nacionalnu deklaraciju, kao antipoziciju i oštro odvajanje od turske historijske tradicije: “Islam ne isključuje ni jednoga naroda, pak ni nama ne brani da ostanemo po prošlosti, po krvi, jeziku, po budućnosti, ono što jesmo – da ostanemo Hrvati.” U nastavku se navode primjeri Gradaševića, Ali-paše Rizvanbegovića i niza velikodostojnika bosanskohercegovačkog porijekla koji su “za slavu Islama radili ne kao Turci, već kao Hrvati”.⁴⁸ Svoju nacionalnu poziciju autori su prvi i posljednji put tako otvoreno i nametljivo izrazili u knjizi *Slika iz života*, koja je štampana u Zagrebu 1897. godine. Tu kažu: “Ako je po vjeri mi

⁴⁶ Ivan Milićević, “Nekoliko uspomena iz prošlih vremena”, *Novi Behar*, br. 6/7, god. VII, Sarajevo, 1933–34, str. 83–84.

⁴⁷ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 202–203.

⁴⁸ Osman – Aziz, *Bez svrhe: Slika iz života*, Matica hrvatska, Zagreb, 1897, str. 126–128.

smo muslimi, a ako po narodu i jeziku, mi smo Hrvati..., Turčin govori turski, mi hrvatski.” “Ako hoćete biti pravi muslimi, morate biti i dobri Hrvati.”⁴⁹

Posljednja zajednička knjiga Osman – Aziza *Pripovijesti iz bosanskog života* izašla je 1898. godine. Nije pobudila interesovanje u javnosti jer nije donosila ništa novo. Time je praktično završeno zagrebačko doba Osman – Azizovog djelovanja koje je započelo s namjerom društvenog, nacionalnog i političkog prosvjetovanja bosanskohercegovačkih muslimana i težnjom za reformiranjem njihovog cjelokupnog prosvjetno-kulturnog i ekonomsko-socijalnog života. Osman – Azizovu aktivnost u izdanjima Matice hrvatske nastavio je krajem devedestih godina Edhem Mulabdić svojim romanom *Zeleno busenje* (1898) i zbirkom pripovjedačka *Na obali Bosne* (1900), ali ne onako kritički radikalno, oštro i angažirano u propagiranju hrvatskog nacionalizma. Njegova osnovna težnja usmjerena je na prosvjetiteljsko osvještavanje muslimana u nastojanju da se oni aktivno prilagode novim uvjetima života koje je sa sobom donijela okupacija.⁵⁰

Također je i Mehmed Dželaludin Kurt iz Mostara pokazao simpatije za hrvatsku nacionalnu ideju. On je nakon završene medrese u svom rodnom gradu upisao Šerijatsku sudačku školu, koju je s uspjehom završio 1902. godine. Studirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu, gdje je stekao širok krug poznanstava iz kulturno-prosvjetnog miljea. Tu je šire upoznao i prihvatio Starčevićeve nacionalne ideje. Napisao je zbirku muslimanskih epsko-lirskih pjesama i objavio ih 1902. godine u Mostaru. Zbirka se pojavila u vrijeme kada je i najgorljiviji pristalica ove ideologije među muslimanima Osman N. Hadžić svoja političko-narodnosna osjećanja svodio na afirmaciju muslimanskih interesa između hrvatskih i srpskih nacionalnih polova. Kurt je idealistički zaneseno posvetio svoju zbirku Anti Starčeviću, “prijatelju islamskog naroda u znak najdublje zahvalnosti”, a njen predgovor prozeo nacionalističkom isključivošću. Činjenica je da ni ova zbirka u muslimanskim intelektualnim krugovima nije dobila veću pažnju, a muslimanski listovi gotovo da nisu ni registrirali njenu pojavu, čime su pokazali distanciranje od nje.⁵¹

Hadžijahić navodi da su hrvatski krug među muslimanima u to vrijeme (prve decenije 20. stoljeća) činili poznati javni radnici kao što su Osman Nuri Hadžić (kasnije eksponiran kao Srbin), Ademaga Fazlagić, Mehmed Ali-beg Kapetanović, Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midžić, Safvet-beg Bašagić (poslije istaknuti Bošnjak), Asim-beg Resulbegović, Avdibeg Hrasnica, Halid-beg Hrasnica, Mehmed-beg Hrasnica,

⁴⁹ Isto, str. 170.

⁵⁰ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 127.

⁵¹ Isto, str. 140.

Hašim-beg Banjević, Edhem Mulabdić, Ademaga Mešić, dr. Hamid Šahinović Ekrem, Musa Ćazim Ćatić, Hamzalija Ajanović, narodni poslanici: Hasan Miljković, Džafer Kulenović, Nuriya Pozderac, Husein Alić, Ahmed Šerić, Hamid Kurbegović, Osman Vilović, Šemsudin Sarajlić, Atif Hadžikadić, Derviš Omerović, Husein Mašić, Salih Babić, Mustajbeg Kapetanović, dr. Šefkija Behmen, Ismet-beg Gavrankapetanović i drugi.⁵²

Sva dosadašnja istraživanja nacionalnog razvoja potvrđuju da religija predstavlja ključnu konstitutivnu determinantu nacije na bosanskohercegovačkom prostoru i da je srasla s historijskim i kulturnim razvojem naroda u Bosni i Hercegovini. Neosporna je činjenica da je pravoslavlje utkano u srpstvo, a katolicizam u hrvatstvo, što ima svoju logiku jer se nacionalne ideologije inspiriraju i tradicijama. Prigovori s muslimanske strane o identificiranju srpstva s pravoslavljem, kao i katoličanstva s hrvatstvom, datiraju već od prvih nacionalnih aktivnosti na ovim prostorima. Mehmed ef. Spahić iz Mostara, koji za sebe kaže da je “prvi otvoreno stupio u srbsko kolo u tvrdoj nadi da će tako pomoći Islamu i islamskome narodu”, tvrdio je da je “pravoslavlje jedina podloga srbstvu, ono se na njemu osniva, pravoslavlje ga uzdržava i sve, što na sebi ne nosi biljeg pravoslavlja, kosi se sa srbskom idejom. O tome sam se osvjedočio na svakom koraku među Srbima”.⁵³

Sumirajući dostignute rezultate bosanskohercegovačke historiografije vezane za nacionalni identitet Bošnjaka na kraju 19. i početkom 20. stoljeća, nedvojbeno se može zaključiti da je za najveći dio muslimanske vjerske inteligencije, kao i za bošnjački narod u cjelini, vjerski identitet bio primaran i ključni, dok su svi ostali kolektivni identiteti, uključujući i nacionalni, bili daleko ispod na ljestvici važnosti. Taj se zaključak u značajnoj mjeri uočava i kod proučavanja migracija Bošnjaka (muhadžira) prema onim teritorijama koji su ostali u sastavu Osmanske države.⁵⁴

Jedan manji broj obrazovanih muslimana, uključujući i neke pripadnike vjerske inteligencije, koji se aktivno uključio u promociju srpske i hrvatske nacionalne ideje u prvom redu predstavlja posljedicu društveno-političkog i kulturno-prosvjetnog ambijenta u kojem su se školovali, zatim odraz potrebe za slijedenjem razvoja nacionalne svijesti kod pravoslavnog i katoličkog stanovništva, a nasuprot konceptu integralnog bosanstva koju je zastupala austrougarska uprava koja je doživljavana kao okupatorska i koja ima skrivene namjere da ih u konačnici “povlaši”.

⁵² E. Redžić, “Istoriografija o ‘Muslimanskoj naciji’”, *Prilozi*, 29, str. 233–244.

⁵³ Mehmed Spahić, “Historija moga srbovanja”, *Osvit*, Mostar, 1. IX 1898.

⁵⁴ O tome više vidjeti u: Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)*, Sarajevo, 2013.

Jednostavno, postojalo je ogromno nepovjerenje prema novoj vlasti, i kad je u pitanju koncept novih obrazovnih ustanova, i kad se radilo na reformi vakufa, uspostavi nove vojne službe, ali i kad se radilo o osjetljivoj i za političko sazrijevanje jednog naroda vrlo važnoj problematici kao što su pitanja nacionalne identifikacije i imenovanja jezika. Sama činjenica da je okupaciona uprava u početnom periodu aktivno podržavala ideju bosanske nacije i bosanskog jezika, i da je to bilo centralno pitanje austrougarske nacionalne i jezičke politike, predstavlja dovoljan razlog za Bošnjake da ispolje suzdržanost i hladnoću prema nacionalnim identitetskim odrednicama.

Historijski gledano, iako su 1878. godine formalnopravno zagazili u austrougarsku epohu, Bošnjaci su, sudeći prema ispoljavanju i isticanju svojih kolektivnih identiteta, još nekoliko decenija ostali živjeti u osmanskoj epohi, u kojoj je osnovna razdjelnica među stanovništvom bila vjera a ne nacija, što se može smatrati jednim od razloga “zakasnjelog” nacionalnog razvitka. U tom smislu potrebno je razumijevati i najčešću samoidentifikaciju u svakodnevnom životu Bošnjaka tog vremena, kada se nazivaju – ili kada ih pripadnici drugih naroda oslovljavaju a oni to najnormalnije prihvataju – “Turcima” ili pripadnicima “turske vjere”. U ovom kontekstu termin “Turčin” jednak je riječi “musliman”, a pripadnik “turske vjere” jednako je izrazu “pripadnik islama”.⁵⁵ Slobodno se može kazati da, osim pojedinaca koji su potpali pod utjecaj srpske ili hrvatske nacionalne ideje, apsolutno niko u bošnjačkom narodu u to vrijeme nije smatrao da je to pogrešno. Naprotiv, svoj “turski” (čitaj: vjerski) identitet su s ponosom isticali.

Vrlo lako se uočava dugo prisutna i vrlo ozbiljna psihološka barijera bosanskohercegovačkih muslimana prema novoj vlasti, koju je nova uprava određenim političkim mjerama dodatno osnažila, a njihova ključna briga nakon okupacije bila je očuvanje vjerskog identiteta. Stoga je donekle razumljivo zašto Bošnjaci u to vrijeme ne pokazuju poseban interes za razvoj nacionalne svijesti i njegovanje elemenata koji određuju njihovu nacionalnu posebnost. Oni pojedinci iz redova muslimanske inteligencije koji su se nacionalno opredijelili za srpstvo ili hrvatstvo, i pored velikog entuzijazma i požrtvovanosti koju su iskazivali, ostajali su u manjini, a nerijetko je njihovo nacionalno deklariranje bilo nestabilno i podvrgnuto promjenama. U mnogo slučajeva prije bi se moglo zaključiti da je to pitanje bilo stvar njihovog (dnevno)političkog, a ne istinski nacionalnog opredjeljenja u

⁵⁵ Zanimljiv razgovor o temi “turske vjere” vodili su Ademaga Mešić i njegova majka. Vidjeti u: *Pokušaj rekonstrukcije ‘Memoara’ Ademage Mešića* – knjiga 1, str. 92: https://www.academia.edu/9674612/Poku%C5%A1aj_rekonstrukcije_Memoara_Ademage_Me%C5%A1i%C4%87a_-_Knjiga_1

današnjem razumijevanju nacionalnog identiteta. Uz ovu konstataciju svakako je važno napomenuti da pojam nacija ne predstavlja krutu, statičnu, zakovanu formu, već da, kao i svi ostali vještački konstrukti, tokom vremena mijenja svoj sadržaj i da je nužno razlikovati sve one elemente i pojavne oblike koji idu uz njegovo definiranje danas i stoljeće ranije.

Bosniak Religious Intelligentsia and the Challenges of National Identification during the Austro-Hungarian Period

Summary

The paper explores the challenges that Bosniak religious intelligentsia was faced with in terms of national identification during the Austro-Hungarian period. Research shows that this intelligentsia has often had a key role in all the major political, social and cultural issues of that time. In the first two decades of the occupation, religious intelligentsia was often the key representative of its people. The Austro-Hungarian authorities tried to use this fact in their project of creating an integral Bosnian nation that includes the three largest confessional communities in the country. Also, a number of representatives of the Muslim religious intelligentsia was affected by the Serbian and Croatian national ideologies that at the time sought to position themselves more firmly in Bosnia and Herzegovina. From the historical viewpoint, although Bosniaks formally and legally entered the Austro-Hungarian era in 1878, judging from the expression of their collective identities, they had remained living in the Ottoman era for several decades more. In this era the fundamental divide among the population was faith, not the nation, which can be seen as one of the reasons for the 'delayed' national development. It is easy to see a long present and very serious psychological barrier towards the new government on the part of Muslims in Bosnia and Herzegovina. This barrier was further strengthened by the new administration through certain political measures, and their main concern after the occupation was the preservation of religious identity. Therefore, it is somewhat understandable why Bosniaks at that time showed no particular interest in the development of national consciousness

and fostering of elements that determine their national singularity. It is important to note that the concept of nation is not a rigid, static, fixed form, but as all other artificial constructs, it changes its content over time, and it is important to distinguish all those elements and forms that go along with its definition at the present time and a century earlier.

UDK: 316.47 (497.6 Sarajevo) “ 1914/1918 ”
Izvorni naučni rad

Seka Brkljača

Sarajevo

DIRIGOVANI DRUŠTVENI ŽIVOT GRADA
U TOTALNOM RATU – SARAJEVO
OD 1914. DO 1918. GODINE

Apstrakt: Ovaj ogled, na osnovu sporadičnih podataka iz literature, arhivske građe i periodike, ima za cilj sintetsko identifikiranje problema Sarajeva za vrijeme rata, njihovih glavnih linija i tačaka, sublimirano u organizaciji, mjerama i efektima dirigovane ratne privrede i njenog uticaja na društveno-ekonomski život grada.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Austro-Ugarska monarhija, Prvi svjetski rat, zakoni, gradska privreda, aprovizacija, mobilizacija, štampa

Abstract: Based on sporadic data from the literature, archival materials and periodicals, this paper aims to synthetically identify the problems of Sarajevo during the war, their main points, sublimated in the organisation, measures and effects of the directed war economy and its impact on socio-economic life of the city.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Austro-Hungarian Monarchy, World War I, laws, city economy, provisioning, mobilisation, press.

Interes svekolike javnosti, publicistike, istoriografije, filma itd. za Sarajevski atentat 1914. godine, njegove političke i vojne konzekvence, bacio je u sjenu druge aspekte u životu grada Sarajeva, koji se više od četiri ratne godine nosio sa složenim posljedicama tog čina. Druga velika tema, aktivirana u svojoj konačnici izbijanjem rata, je prekompozicija državnopravnog statusa južnoslovenskih zemalja, a time i budućeg statusa Bosne i Hercegovine. Složeni aspekti u društveno-ekonomskom životu Sarajeva ostali su marginalizirani kao svojevrsna scenografija uokvirena između dvije velike teme koje su monopolizirale i naučnu i drugu produkciju, kao dvije determinante između kojih, bar kad je riječ o domaćoj istoriografiji, ne samo da ne postoji zaokružena cjelina nego su prisutne i svojevrsne praznine u obradi društvenih problema tog ratnog perioda u najopštijem smislu, koje je do sada više popunjavala naša književnost nego istoriografija (H. Kapidžić, Dž. Juzbašić, H. Kreševljaković, T. Kruševac, V. Dedijer, I. Hadžibegović, R. Donia, Z. Šehić).

Ovaj ogled je zahtijevao vrlo pipavo istraživanje sporadičnih podataka, kao i komentara iz literature, arhivske građe i periodike, koja, kvantitativno reducirana i sa prepoznatljivim bjelinama, i nakon promjena opšte političke klime 1917. godine na izvjestan način simbolizira oštru cenzuru, a time i zbilju u kojoj je živio grad Sarajevo, kao i Bosna i Hercegovina od 1914. do 1918. godine.¹ Nasuprot ovoj složenosti, koncipirani ogled tjera na tešku selekciju i dozvoljava samo sintetsko identificiranje problema, njihovih glavnih linija i tačaka, sublimirano u organizaciji, mjerama i efektima dirigovane ratne privrede i njenom uticaju na ekonomske potencijale grada.

¹ Ograničene Zakonom o štampi iz 1907. godine (*Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Kom. II, Sarajevo, januar 13, 1907, 25), novine u Sarajevu kao centru štamparstva u Bosni i Hercegovini ulaze u ratne uslove već pripremljene "iznimnim mjerama" iz maja 1913. godine – pod tačkom f) koja određuje izvjesna ograničenja u pogledu štampe (Vojislav Bogičević, "'Iznimne mjere' u Bosni i Hercegovini u maju 1913 godine", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, VII (1955), 212. Represija se samo nastavlja nakon Sarajevskog atentata, da bi sljedećim "iznimnim mjerama", počevši od 26. jula 1914. godine, u pravoj poplavi propisa i naredbi, pored ostalog, štampa bila stegnuta cenzurom (*Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Kom. XX, Sarajevo, juli 26, 1914, 314) koja se odnosila na ono nešto preostale periodike kojoj je bilo dozvoljeno, ili koja je finansijski i kadrovski bila u stanju da izlazi pod strogim uzusima cenzure, autocenzure, mobilizacije i pravila totalnog rata.

Predratna situacija u gradu bila je akutna mjesec dana prije zvanične objave rata Kraljevini Srbiji 28. jula 1914. godine. I dok su događaji u gradu nakon Atentata – prvi razarajući udar na privredne potencijale grada,² kao i sam Atentat – bili šokantno iznenađenje za njegove do tada mirne stanovnike,³ spoj organizacije vojno-administrativne vlasti i mjera koje su poduzete imale su svoju predistoriju, koja je dala generalne smjernice, odnosno obol sveukupnih društvenih odnosa u gradu u toku rata.⁴

Kako je Bosna i Hercegovina bila najosjetljivije područje austrougarske balkanske politike, tako je i značaj Sarajeva prevazilazio poziciju samo najvećeg i najznačajnijeg grada u Bosni i Hercegovini, odnosno taj grad je u perspektivi, a posebno u vrijeme balkanskih ratova, imao misiju da postane i najprivlačniji balkanski centar, koji je trebao da igra konkurentsku ulogu u nekim oblastima kulturnog djelovanja srbijanskoj prijestonici Beogradu⁵ i da bude protivteža svakom nacionalnom i kulturnom djelovanju koje je protivno interesima režima, a posebno srpskom kulturnom jačanju u Bosni i Hercegovini. Ne samo kao administrativno-upravni i privredni centar Bosne i Hercegovine, Sarajevo postaje i grad

² Pero Slijepčević, “Bosna i Hercegovina u Svetskom ratu”, u: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje* (Sarajevo: Oblasni odbor Narodne odbrane, 1929), 221–222. Destruktivne demonstracije u gradu nakon Atentata bile su usmjerene prvenstveno na dućane srpskih trgovaca, stambene objekte, Hotel Evropu, srpska društva i mnogobrojne radnje koje su pripadale srpskim organizacijama, sveukupno, devastacija je bila prvi udar na sarajevsku trgovinu i uopšte na privredne potencijale grada u praskozorje rata. Božo Madžar, “Izveštaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 26 (1986), 209. Prema ovom izvještaju, u demonstracijama je nastala šteta od oko 500.000 kruna, a oštećeno je oko 150 osoba kojima je isplaćena pomoć u iznosu od oko 38.000 kruna.

³ *Sarajevski list*, XXXVI, 131, Sarajevo, juni 29, 1914, 1. Isto, 155, juli 26, 1914, 1. Rovita situacija nakon Atentata u gradu rezultirala je objavom o zavodjenju prijekog suda za područje gradske opštine Sarajevo i Sarajevskog kotara 29. juna 1914, koja je ukinuta 26. jula iste godine kada se naredbama i zakonima uvode druge represivne mjere. Tu se, pored naredbi koje omogućavaju ograničavanje kretanja iz grada i u grad, posebno ističe naredba zemaljskog poglavara i vojnog nadzornika u Sarajevu kojom se građanska lica stavljaju pod “vojnu kaznenu sudsku” vlast (*Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Kom. XX, Sarajevo, juli 26, 1914, 305. Isto, 31).

⁴ Dževad Juzbašić, “Uticaj balkanskih ratova 1912/1913. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja”, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002), 459–464.

⁵ Hamdija Kapidžić, “Austrougarski političari i pitanje osnivanja Univerziteta u Sarajevu 1913. godine”, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, (Sarajevo: Svjetlost, 1968), 372–376.

sa misijom koja je trebala da služi “velikoj politici”,⁶ da bi sasvim promijenjenim oblicima u vrijeme rata simbolizirala sve poteze vojno-upravnih struktura u Bosni i Hercegovini. Vidjeti Sarajevo toga doba Velikog rata nije značilo sagledati cijelu Bosnu i Hercegovinu, ali je svakako Sarajevo istovremeno i zračilo i upijalo sve komponente složene situacije u ovoj pokrajini između ratnih poprišta i duboke pozadine. Tu su se projicirali svi potezi, a tu su se u različitom intenzitetu osjetile i sve posljedice. Linije fronta nikada nisu stigle u Sarajevo, ali je Prvi svjetski rat dotakao svakog stanovnika u gradu.⁷

Sjedinjavanje vojne i civilne vlasti 1. aprila, odnosno objavom 5. aprila 1912. godine, personalizirano u funkciji zemaljskog poglavara generala Potioreka, kada je u periodu ustavnosti izrazito osnažena centralna vlast u egzekutivi ne samo prema unutra nego i prema Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, bilo je tada u uslovima mira, kao prikriveni apsolutizam, inicijalna kičma organizacionoga globala ne samo u Sarajevu, ali i posebno u Sarajevu u toku rata, dok su “iznimne mjere” od 3. maja 1913. godine,⁸ bez obzira na njihovo brzo suspendiranje već 15. maja,⁹ bile model sa kratkotrajnom probom, koji je u nijansama, prilagođavajući se opštoj i unutrašnjoj situaciji u gradu i sveukupno, tvorio determinante u čijim okvirima se upravljalo cjelokupnim društvenim životom u Sarajevu u ratno vrijeme.¹⁰ Kontinuirana nit, od prikrivenog apsolutizma šefa Zemaljske vlade kao stvarnog gospodara situacije u zemlji i gradu, ka otvorenom apsolutizmu Sarkotića kao poglavara sa raspuštenim Saborom¹¹ i postavljenim povjerenicima koji su predstavljali gradsku upravu, u skladu je sa devizom *uprava umjesto politike*

⁶ Kapidžić, “Pokušaj osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu 1913. godine”, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 181.

⁷ Robert J. Donia, *Sarajevo: Biografija grada* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), 151.

⁸ “Političke slobode građana su bile ograničene, ustavni život je pretrpio udarac raspuštanjem Sabora, ograničena je sloboda kretanja građana, a nadležnost vojnih sudova proširena je i na građanska lica, što je sve značilo uništenje građanskih prava. Sva vlast u zemlji je stvarno koncentrisana u rukama poglavara zemlje, generala Potioreka.” Kapidžić, “Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine”, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 181–182.

⁹ Vojislav Bogičević, “Iznimne mjere’ u Bosni i Hercegovini u maju 1913 godine”, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, VII (1955), 209–218.

¹⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Kom. XXVI, Sarajevo, avgust 6, 1914, 343. Naredba o ratnom podavanju donesena je već 4. maja 1913. godine u vrijeme balkanskih ratova, da bi nakon objave rata Zemaljska vlada, analogno kao u obje polovine Monarhije, dopunjenu naredbu u formi Zakona o ratnom podavanju proglasila već 29. jula 1914. godine.

¹¹ *Sarajevski list*, 42, februar 10, 1915, 1. Carskim patentom od 6. februara raspušten je bosanskohercegovački Sabor.

– ili: “Nikakva politika u Bosni i Hercegovini je najbolja politika”,¹² a Sarajevo je dobilo koordinate u kojima se odvijao život grada. Dok su iznimne mjere do rata imale političko-sigurnosni i represivni karakter ka segregacijskim ciljevima, one se postepeno proširuju i u dubinu i širinu pravom poplavom uredbi i zakona, i to na sve sfere javnog života, te konačno i formalno dobivaju totalitarni karakter raspuštanjem, već od komemorativne sjednice 28. juna 1914. godine, paralizovanog Bosanskog sabora.

U obolu konstruisanog patriotizma¹³ javni život bio je strogo dirigovan i kontrolisan sve dok ga nedostatak egzistencijalnih pretpostavki, ekonomska situacija kao pitanje svih pitanja, odnosno nametanje prehrane kao ključnog političkog pitanja,¹⁴ ne počne urušavati ratnim profiterstvom, špekulacijama, švercom i korupcijom, kriminalom, sveopštim siromaštvom, masovnim prosjačenjem,¹⁵ haotičnim ispadima, svađama u redovima za hranu itd.¹⁶ Popuštanjem stega 1917. godine specifičnim međunarodnim događajima i promjenama na vrhu, buđenje političkog života prvomajskim manifestacijama u Sarajevu, ponovnim pokretanjem lista *Glas slobode* itd., pustilo je duha iz boce, koga ni nove policijske forme u Sarajevu¹⁷ ni sva politička umješnost austrougarskih faktora nije više mogla

¹² Kapidžić, “Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata”, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 213.

¹³ Donia, *Sarajevo*, 153. Pored represivnih mjera, vlasti su pokušavale održati kult Habzburga, često nepopustljivim autoritarnim mjerama. Državne parade i jubileji su se i dalje slavili. U svim školama dan je počinjao habzburškom nacionalnom himnom...

¹⁴ Kapidžić, “Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata”, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 218.

¹⁵ *Glas slobode*, VIII, 65, Sarajevo, avgust 21, 1918, 3. List često navodi porazne slike prosjačenja, na svakom uglu u Sarajevu “jedno žensko smotano klupko sa ispruženom rukom koja blagodari i vapije za milostinjom” i “mala, prljava, izderana i neumivena djeca koja energično pristaju za čovjekom i neće ga pustiti dok im štogot ne udijeli”.

¹⁶ “Stigli krompiri u Sarajevo!”, *Glas slobode*, VII, 36, Sarajevo, decembar 15, 1917, 4. “Cijele prošle nedelje prestojaše pred gradskom tržnicom duge povorke žena i djece. – Prodavao se krompir! Snijeg, mraz, vika i piska!... cenzurisano...

¹⁷ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Kom. XXV, Sarajevo, maj 9, 1916, 95. Naredba Zemaljske vlade od 9. aprila 1916. godine o osnivanju policijske direkcije I stepena u oblasti glavnog zemaljskog grada Sarajeva u graničnim područjima grada, širokog raspona kontrole javnog života, javne sigurnosti i javnog reda i mira.

Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo (1878–1918) za vrijeme austrougarske uprave* (Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva, 1969), 90. “U junu 1917. godine organizirana je policija u Bosni i Hercegovini sa sjedištem u Sarajevu. Njena centrala smještena je u zgradi Više djevojačke škole na Obali i ondje je počela raditi 21. juna 1917. Ratne prilike donijele su ovu ustanovu. Mislilo se da se ugonjenjem straha može održati vlast, ali je tim vremenima odzvonilo još nakon prvog radničkog štrajka u Sarajevu 1906. godine.”

zatvoriti.¹⁸ Organizaciona konstrukcija i projicirane mjere usmjeravanja i kontrole javnog života u Sarajevu ukazuju na dirigovani sistem koji, uz sav represivni aparat, nije do kraja uspio da anulira tzv. sive zone.¹⁹

Iako je Sarajevo od jeseni 1915. godine promijenilo geostrateški položaj ulazeći u fazu duboke ratne pozadine, već prve mjere organizacije njegovog života ostale su trajna karakteristika. Naime, odmah nakon objave rata grad je proglašen “Tvrđavom Sarajevo”, tada s obzirom na blizinu fronta i kretanje srbijanske vojske, posebno od 18. do 30. oktobra 1914, kada se vode teške borbe na Romaniji za zaštitu samog Sarajeva,²⁰ ali takav status je zadržao bez obzira na izmijenjene uslove neposredne ratne opasnosti od jeseni 1915. godine. Preorijentacija sa tržišne na dirigovanu privredu, radi zadovoljenja ratnih materijalnih potreba, označena je administrativnim ograničenjima u raznim društveno-ekonomskim oblastima. A kako nijedna država nije obavila ozbiljne ekonomske pripreme za rat,²¹ tako su i u Bosni i Hercegovini, pa i u Sarajevu, te mjere više bile rezultat razvoja ratne i privredne situacije, a u okviru zacrtanih vojno-upravnih ciljeva, prvenstveno podređene zadovoljavanju potreba iz Zakona o ratnom podavanju.²² Dok je Zakon – kojim se izdaju odredbe o opskrbljivanju stanovništva najprečim namirnicama dok traju izvanredne prilike nastale po ratnom stanju od 7. avgusta 1914. godine – pretpostavljao kratkotrajnost,²³ već od decembra 1914. godine, Zakonom kojim se Zemaljska vlada ovlašćuje da zbog izvanrednih prilika uzrokovanih ratom na-

¹⁸ *Glas slobode*, VII, 36, Sarajevo, decembar 15, 1917, 4. List prenosi naredbu od 2. novembra kojom se ukida prijeki sud od 16. marta 1915. godine i naredba zemaljskog poglavara za Bosnu i Hercegovinu i nadzornika vojske u Sarajevu od 26. jula 1914. na osnovu koje su građanska lica podvođena pod vojnu sudsku vlast.

¹⁹ *Sarajevski list*, XXXVII, 234, Sarajevo, oktobar 1, 1914, 4. Isto, 270, novembar 6, 1914, 3. Već u septembru 1914. godine cijene žita u Sarajevu bile su više od 50% u odnosu na 1913. godinu, špekulacije i zadržavanje žita kod trgovaca na veliko, uprkos naredbe Zemaljske vlade od 31. jula 1914. o najstrožijem kažnjavanju trgovaca špekulanata, iniciralo je apel da država preuzme ulogu glavnog trgovca koji stvara zalihe, određuje kvote i cijene. Problemi u nabavci hrane rezultirali su i carskom naredbom od 1. oktobra da su zemaljske oblasti obavezne nadgledati zalihe, uz oštre sankcije prema trgovcima koji sakrivaju žito u cilju špekulacija cijenama.

²⁰ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918*. (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1960), 383. Kada su u septembru 1914. godine srpski i crnogorski vojni odredi doprli do Romanije, komandant tvrđave Sarajevo zabranio je naredbom od 18. septembra 1914. sav civilni saobraćaj u gradu i niko bez naročite vojne dozvole nije mogao ući u grad, a ni izaći iz njega. Ova naredba je ukinuta krajem oktobra, kada su srpske i crnogorske čete potisnute sa Romanije.

²¹ Alan Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 475.

²² *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Kom. XXVI, avgust 6, 1914, 343.

²³ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 76, Kom. XXVII, avgust 7, 1914, 363.

redi šta treba na privrednom polju,²⁴ prelazi se u novu, daleko dugotrajniju fazu, sa tržišne na dirigovanu privredu radi zadovoljenja ratnih materijalnih potreba, i označena je administrativnim ograničenjima u raznim privrednim oblastima. Sarajevo postepeno, od tih i sličnih mjera, dolazi u situaciju da njegov najjači i najveći investitor i potrošač – država – prestaje biti privredni partner. Država se u ratu transformiše u ratnog komandanta kome su svi potencijali zemlje, i ljudski i ekonomski, podređeni i usmjereni ka jednom cilju. Mnoštvo kasnijih propisa, od kojih je karakterističan niz specijalnih zakona o aprovizaciji stanovništva iz 1915. godine, samo te godine čak 26 propisa kojima se uređuje opskrba živežom, od zakona do naredbi, uvođenje krušnih karti u maju 1915. godine,²⁵ uz prateću mobilizaciju, rekviziciju,²⁶ militarizaciju željeznica i bazne bosanskohercegovačke industrije kao ratne privrede u užem smislu, te ostale restriktivne mjere zao-kruživale su postepeno organizaciono-sistemske global militarizovane privrede u Bosni i Hercegovini. Slobodno tržište ponude i potražnje zamijenila je totalna birokratizacija, odnosno, propisivanje i najmanjih detalja ekonomskog života je iznuđeno, s jedne strane, ratnim ciljevima, a s druge nedostatkom roba svih vrsta, čija raspodjela dobiva socijalnu funkciju aprovizacijom i maksimalnim cijenama. Proklamovani sistem koji se razvijao u etapama bio je, uz zadržavanje funkcija “slobodne” trgovine prema novim pravilima podržavljene privrede, mješavina suprotstavljenih interesa u čijem je središtu ostajao krajnji potrošač.²⁷

²⁴ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 167, Kom. LIV, Sarajevo, decembar 12, 1914, 589. § 1. Zakona od 12. decembra 1914. godine Zemaljska vlada je ovlaštena da poduzme sve mjere u oblasti privrede, odnosno poljoprivrede, industrije, trgovine, zanatstva i snabdijevanja stanovništva koje nalažu posebni ratni uslovi, § 2. navodi oštre kazne za sve vrste neposlušta.

²⁵ Isto, 38, XVIII, Sarajevo, april 24, 1915, 91. Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 20. aprila 1915. o uvođenju zvaničnih iskaznica za potrošak hljeba i mliva. Isto, 121, LI, Sarajevo, novembar 29, 1915, 279. Zakon od 28. oktobra 1915. kojim se izdaju odredbe o opskrbljivanju naroda najprečim namirnicama.

²⁶ Mjera koja je razarala privredni život Bosne i Hercegovine bila je rekvizicija stoke. Rekvizicije stoke, najvažnijeg blaga za znatan dio stanovništva, provodene su znatno rigoroznije nego u Austriji i Mađarskoj, a cijene rekvirirane stoke su bile znatno niže. Božo Madžar, *Privredne komore u Bosni i Hercegovini, Monografija o njihovom osnivanju i rad 1909.–1945.* (Sarajevo: Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine, 2006), 126.

Iako su na prvi pogled ove mjere pogađale najviše selo i seljake, opadanje njihove ekonomske moći odražavalo se na gradove, jer je osiromašenje seljaka dovodilo i do opadanja njegove kupovne moći, što je uticalo i na gradsku privredu u Sarajevu, ponudu na gradskim pijacama, ishranu stanovništva, snabdijevanje kožom, koja postaje potpuno nedostatna u Sarajevu 1917. godine, itd., kao i na prihode gradske opštine.

²⁷ *Sarajevski list*, 235, Sarajevo, oktobar 4, 1914, 3. Madžar, *Privredne komore*, 124. Prve mjere koje su ugrožavale liberalnu trgovinu i promovisale državu kao nelojalnog konkurenta naila-

Indicije da je bosanskohercegovačko područje, zahvaljujući i svome geostrateškom položaju, među prvima, po mjerama i organizaciji, mobilisano u ratnu privredu potvrđuje činjenica da su još prije nego u Austriji i Ugarskoj u Sarajevu objedinjeni svi živežni uredi u Zavod za promet živežnim sredstvima za Bosnu i Hercegovinu i podređeni šefu privrednog odsjeka Zemaljske vlade,²⁸ dok su, u prvo vrijeme, trgovačke, tehničke i finansijske agende bile povjerene jednom bankovnom konzorciju.²⁹ Neefikasnost ovakve organizacije, nezadovoljstvo stanovništva,³⁰ niz nerodnih godina od 1915, izbjeglice i teškoće u dovozu i nabavci žita, kao i često opravdane sumnje na korupciju išli su u prilog procesu podržavljenja, odnosno preuzimanja od Zemaljske vlade krajem 1916. godine i svih onih preostalih faktora i institucija koje su se u javnom životu bavile egzistencijalnim problemima stanovništva.³¹

Kako je rat duže trajao, to je bila sfera koja je po svojim efektima prije svake politike načela autoritet vojno-upravnih struktura, uz sav arsenal kaznenih mjera koje su pratile svaki zakon i svaku naredbu.³² Uspostavljeni sistem ratne privrede, koji se protokom vremena prilagođavao u nijansama situaciji, ali se nije mijenjao

zile su na otpor trgovaca koji su stalno bili na klackalici. “[D]okle seže ono što je dozvoljeno i gdje počinje kažnjivost.”

²⁸ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 128, Kom. LIII, Sarajevo, decembar 9, 1915, 291. “Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 3. decembra 1915, kojom se osniva zavod zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu za promet životnim namirnicama.”

²⁹ “Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata”, *Glas slobode*, VII, 36, Sarajevo, decembar 12, 1917, 4.

³⁰ *Glas slobode*, VIII, 26, Sarajevo, mart 30, 1918, 5. Na sjednici Aprovizacionog odbora za grad Sarajevo vladin povjerenik Albrecht je izjavio u ime Zemaljske vlade da u gradu ne mogu obezbijediti ni jednomjesečne rezerve brašna. Isto, 86, 30. oktobar 1918, 3. List javlja da u Bosni i Hercegovini nema nikakvih rezervi hrane, nema ih ni vlada, ni gradska ni kotarska aprovizacija, samo ono što stigne uglavnom iz Ugarske, to se dijeli. Isto, 76, septembar 28, 1918, 2. Porodicama rezervista samo u Sarajevu bilo je neophodno podijeliti putem aprovizacije 150 vagona uglja, međutim, vlada je bila u stanju 1917. godine da podijeli samo 28, dok u Sarajevo dolazi dnevno samo 50–60 vagona.

³¹ Isto. Tako je potpora ratnih udova i siročadi prepuštena u početku privatnom dobrotvornom radu, dok je poslije to preuzeo Fond za bosanskohercegovačke udove u Sarajevu raspolažući sa svotom od 979.811 kruna, “pod konac godine 1916. preuzela je i tu stvar zemaljska vlada”. *Sarajevski list*, 288, Sarajevo, novembar 24, 1914, 3. Isto, 306, decembar 12, 1914, 3. Neuspjeh bankovnog konzorcija koji je vodio aprovizaciju grada od početka rata doveo je do toga da gradski komesarijat preuzme tu važnu funkciju, čije finansiranje prelazi na gradski proračun.

³² § 9. Zakona o ratnom podavanju predviđeno je da se podavanja provedu primjenom prinudnih mjera, pri čemu su u obzir uzete i vojne asistencije, a § 2. Zakona od 12. decembra 1914. godine, kojim Zemaljska vlada dobiva pune ingerencije na privrednom polju, regulisao je i neposluh sa kaznom od 5.000 kruna ili 6 mjeseci zatvora.

u principu, urušavao se gubitkom osnovnih pretpostavki za svoj opstanak, a to je potrebna količina egzistencijalnih roba³³ i, analogno tome, pristupačna i zadovoljavajuća raspodjela. Snabdijevanje stanovništva osnovnim životnim potrebama putem aprovizacionih ureda sa od uprave propisanim cijenama nije pretpostavljalo besplatno dijeljenje hrane, ništa nije bilo na poklon, ali je i takvo bilo tokom rata sve nedostupnije na tom kontrolisanom tržištu. Mobilizacijom privredno aktivnog stanovništva, odnosno muške populacije, ostao je veliki broj porodica u gradu bez ikakvih sredstava za život i bio je upućen jedino na novčane potpore koje je davala gradska opština. U vrijeme kada je gradska aprovizacija nailazila na sve brojnije poteškoće usljed vojnih rekvizicija i otežanog dovoza hrane, nestašica, malverzacija svih vrsta³⁴ i velike skupoće,³⁵ u sve veći prazan prostor između rastućih potreba stanovništva u gradovima i tržišta siromašnog ponudom roba, naročito životnim namirnicama,³⁶ kao i slabe i nesigurne ponude aprovizacionih

³³ *Glas slobode*, VIII, 32, Sarajevo, april 24, 1918, 1. *Bosna i Hercegovina u ratu (službeni podaci)*, Ferdo Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, (Sarajevo: ANUBiH, 1987), 204. Bosna i Hercegovina nije ni u mirno doba namirivala svoje potrebe u žitaricama u cijelosti sama, pa je tek uvozom redovito bio nadoknađen manjak. Taj se manjak u ratnim uslovima naglo povećava, a ratna situacija je u većoj mjeri onemogućila uvoz iz ostalih krajeva Monarhije. Stacioniranje vojske u kotaru bijeljinskome već je 1914. godine izbacilo ovo područje kao liferanta žitarica tim više što je odande stanovništvo bilo evakuirano. Agrarni prinosi su brzo opadali, tako da su oni 1916. godine bili gotovo dvostruko manji nego 1914, kada je proizvedeno 650.000 tona žita, a 1918. godine svega 250.000. Kada je Bosnu i Hercegovinu 1917. godine zadesila suša, nastupila je glad, koja se u 1918. pojačala zbog opšte oskudice živeža. Ratne kontribucije i pomanjkanje hrane uslovlili su prekomjerno klanje stoke i brzo nazadovanje stočarstva. Hamdija Kapidžić, "Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918", *Glasnik ADABiH*, III (1963), 278. Prema podacima o obrađenoj zemlji, kojima je raspolagalo NV SHS BiH, umanjio se obrađeni prostor od ukupne površine ziratne zemlje u iznosu od 1,200.000 ha u 1915. godini za 30%, u 1916. za 20%, u 1917. za 50%, a u 1918. godini 60% bilo je neobrađeno. Prema tome, gubitak u žetvi žita u godini 1915. bio je 18.000 vagona, u 1916. 26.000, u 1917. 32.000, a u 1918. 30.000 vagona, ukupno 108.000 vagona, ili, prema cijenama za vrijeme rata, jedna milijarda kruna.

³⁴ *Glas slobode*, VII, 8, Sarajevo, avgust 18, 1917, 3. U Sarajevu su do 1917. godine svi činovnici koji su upravljali aprovizacijom dospjeli zatvora zbog optužbi za krađe i malverzacije, sav posao oko nabavke prehrambenih artikala, prije svega žita, gradski komeserijat predao je jednom bankovnom konzorciju.

³⁵ *Glas slobode*, VII, 3, Sarajevo, juli 14, 1917, 3. Isto, 8, avgust 18, 1917, 8. Isto, 9, avgust 25, 1917, 9. Od 1913. godine do 1916. cijene životnih namirnica porasle su za 300%, dok su prosječne radničke nadnice bilježile jedva 50% povećanja. Do kraja rata, nestašica i skupoća životnih namirnica dobile su takve razmjere da su cijene osnovnih životnih namirnica, koje je utvrdila vlada 1918. godine, bile veće za 350% do 2.300% nego 1914. godine, dok su cijene u slobodnoj prodaji i švercu bile još veće.

³⁶ *Glas slobode*, 18, mart 2, 1918, 2. "U Sarajevu je zatvorena većina dućana, ništa se ne prodaje pa se nema šta kupiti, zatvorena i većina mesnica jer su mesari nezadovoljni cijenama pa neće

ureda, ubacuje se novi čovjek, nelegalni trgovac, švercer, samo djelomično regrutovan iz predratnog trgovačkog staleža. Trgovci torbari su prateća pojava privrednih prilika kakve su bile u Bosni i Hercegovini i njenim gradovima ratnog doba i odraz su poremećenog tržišta i nestabilnih prilika u zemlji. Nedostatak roba dovodi do skoka cijena koje stvaraju plodno tlo razvoju ove špekulantske trgovine,³⁷ kao i trgovanju tzv. izvoznicama, koje će nadživjeti kraj rata, regulaciju tržišta i konsolidaciju državnog aparata. Dio ratnoprofiterskog akumuliranog kapitala,³⁸ u mirnodopskim uslovima, bit će usmjeren u neki drugi vid privredne djelatnosti ovih novoponiklih ratnih bogataša, čiju su ratnu dobit teško otkrivali i ograničavali kasniji porezi za tu oblast.³⁹

Drastične mjere vlasti, kako bi se suzbile špekulacije i nekontrolisano povećanje cijena, više su škodile starom trgovačkom soju, registrovanom i kontrolisanom od policije i opštinskih povjerenika. Ovaj vid legalne trgovine bio je i fizički ograničen mobilizacijom, iako je propisima predviđena mogućnost ograničenog oslobađanja. Međutim, vlasti su teško ili nikako primjenjivale ove olakšice na bosanskohercegovačke trgovce i zanatlije, uopšte privrednike.⁴⁰ Masovna kažnja-

da rade jer ne mogu da zarade. Neko neformalno udruženje trgovaca i mesara pokupovalo svu stoku i monopolistički ucjenjuje zemaljsku vladu da se podigne cijene.”

³⁷ *Glas slobode*, VIII, 21, Sarajevo, mart 13, 1918, 3. Dok se magacini gradske aprovizacije u Sarajevu, kao i u drugim gradovima, prazne, Sarajevo ostaje 5 dana bez brašna, ko ima novaca može sve kupiti, “lihtarstvom bave se svi, i pojedinci koji nisu nikada trgovali”, masti ima, ali za 40 K/kg, petroleum za 13 K/11, brašno 12 K, grah 8–12 K/1 kg, čak i riža ili kafa za 100 K/1 kg, isto je i sa manufakturnom robom, jedna kecelja, koja je 1914. godine koštala 25 h, sada je 25 K.

³⁸ Kapital stican na taj način plasiran je u nekretnine, uglavnom kuće po gradovima koje tako spašavaju bogatstva od rastuće inflacije i čuvaju ih kao svojevrsna banka. Štampa je svakodnevno pratila i ukazivala na ovakve pojave, s imenima i adresama novokupljenih kuća i stanova koje su u Sarajevu bile najizraženije. *Glas slobode*, VIII, 75, Sarajevo, 25. septembar 1918, 3. “Opšti znak bogaćenja u ratu je kupovanje kuća.”

³⁹ Ovakav vid privredne djelatnosti je zbog svoje nelegalne prirode i drastičnih kazni u pravilu nevidljiv i skriven i ne ostavlja pisane tragove. Međutim, mnogobrojne optužbe i prijave nadležnim vlastima nakon 1918. godine ukazuju na novoponikla bogatstva pojedinih. Podaci takve vrste upotrebljavani su i kao argumenti u međuratnoj političkoj borbi i, bez obzira na motive koji su imali za cilj diskreditovanje političkih protivnika, ostavljaju dosta indicija na koji način su stečena pojedina bogatstva kasnije uložena u kuće i ostale nekretnine, kao i u legalnu privrednu djelatnost, trgovinu, industriju. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond Pokrajinska uprava (FPU), k. 124, 15952, 47/66/5, 1923.

⁴⁰ *Glas slobode*, VIII, 44, Sarajevo, juni 8, 1918, 3. Isto, 76, septembar 28, 1918, 2. Mobilizacija je dovela do nestašice i stručne radne snage u gradovima, posebno zanatlija, u Sarajevu, čak i kada se uspjelo putem TOK-a nabaviti nešto kože, skoro da nije imao ko da napravi cipele. List je stalno apelirao na nadležne da urgiraju na oslobodenje od vojske neophodnih stručnih radnika, od 18 minimalno potrebnih zanatlija vojska je oslobodila samo 4.

vanja, a naročito subjektivizam u primjeni propisa o suzbijanju špekulacija, kao i o naplati poreza, doveli su do nesigurnosti i straha kod trgovaca, pa su mnogi, uz ostale poteškoće, napustili taj posao i zatvarali radnje.⁴¹ Oslobođeni svih davanja u ovim sivim zonama, novi ljudi u trgovini, ali svakako i pokoji stari,⁴² akumulirali su svu onu razliku u zaradi koju je od trgovine uzimala država u vidu poreza i raznih davanja, kao i onu razliku u stvarnoj i tržišnoj vrijednosti roba koju je donijela kompleksna ratna zbilja. A kako se tokom rata sve više osjećala rastuća ekonomska iscrpljenost i nedostatak roba, trgovina se spušta na nivo prirodne razmjene dobara, među kojima hrana i duhan imaju prvorazredan strateški značaj.

Početak avgusta 1914. godine predviđene su mjere za evakuaciju dijela civilnog stanovništva i stvaranje tzv. željezne rezerve hrane u slučaju blokade grada.⁴³ Kako je grad prema popisu iz 1910. godine imao 51.919 stanovnika, plus 4 godine i prirodni prosječni priraštaj od 1,9%,⁴⁴ bez brojeva unutrašnje i vanjske migracije, bilo je predviđeno evakuisati, iseliti sve stanovništvo osim oko 20.000 onih koji su vršili razne funkcije, kao: radnici električnih i plinskih preduzeća, vatrogasci, radnici vodovoda, bolnice, apotekari, groblja i sl., zatim radnici svih komunalnih preduzeća, radnici za proizvodnju hrane, trgovci, mesari, gostioničari, pekari itd., kao i svi oni zaposleni u javnim službama i preduzećima. Dakle, bilo je bitno u svim uslovima očuvanje funkcija grada, a provođenje ovog obimnog plana, uz sve tehničke poteškoće, poput male propusne moći transportnih sredstava i saobraćajnica, bilo je djelimično ispunjeno 1915. godine.⁴⁵ Kad je

⁴¹ Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1927.* (Sarajevo: Bosanska pošta, 1928), 23. Za vrijeme rata 1914–1919. godine opadao je broj obrtnica, dozvola za poslovanje u zanatskim i trgovačkim radnjama, prosječno za 1.500, broj radnji u Bosni i Hercegovini opao je od 58.983 u 1913. godini na 50.049 početkom 1919.

⁴² *Glas slobode*, 31, novembar 28, 1917. 3. Isto, 18, mart 2, 1918, 3. Isto, 21, mart 13, 1918, 2. List često navodi trgovca Jakova Kampusu kao monopolistu svih mogućih artikala na veliko, koji je zaradio ogromne pare i čak je ucjenjivao Zemaljsku vladu da povisi maksimalne cijene. Pored njega i nekih novih, tu je i niz imena koja su se bavila trgovinom i prije, kao Sulejman Kunosić, koji je preprodavao so, “kralj jaja” Finzi itd.

⁴³ Madžar, “Izveštaj vladinog komesara”, 206.

⁴⁴ Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Institut za istoriju: Sarajevo, 2004), 304. Đorđe Pejanović, *Stanovništvo, školstvo, pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Prosveta, 1939), 1.

⁴⁵ Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu – Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške Monarhije 1878–1918.* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 118–119. I plan o evakuaciji Sarajeva iz marta 1915. godine pokazao je u proračunima da se u gradu ne mogu obezbijediti zalihe za 90 dana, posebno što je u gradu, pored vojnika i domaćih civila, boravilo i 5.000 izbjeglica iz Sandžaka i istočne Bosne. Optimalan broj stanovnika, prema generalu Sarkotiću, kad je riječ o organizaciji i prehrani do eventualne potpune evakuacije grada, bio je 15.000 osoba.

riječ o samom izmještanju stanovnika iz grada, za to su bili zaduženi komandant tvrđave, vladin komesar i komitet za aprovizaciju. Već 7. avgusta 1914. komandant tvrđave izdao je proglas da je svako od ovih 20.000 stanovnika obavezan da obezbijedi hranu za 40 dana, što je ukupno iznosilo 400.000 kg brašna, 80.000 kg mesa, 80.000 l mlijeka, 8.000 kg masti, 200.000 kg krompira i povrća i 4.000 kafe itd. Komitet za aprovizaciju brinuo se da se te količine nabave i već 15. avgusta izvještava Zemaljsku vladu o teškoćama za aprovizaciju grada. Kada se to sve preračuna po glavi stanovnika, puta godine rata, uz opasku da se na početku operisalo s opštim stavom da će rat kratko trajati, izbio je u prvi plan najvažniji problem grada u ratu, a to je bilo puko preživljavanje, odnosno pitanje ishrane ovisne o uvozu, kao pitanje svih pitanja. Već tada bilo je jasno da sve instance vojno-upravnih struktura, počevši od Zemaljske vlade, komandanta tvrđave i od 28. septembra 1915. godine postavljene gradske vlade, ne mogu da riješe usko grlo grada potpuno ovisnog o uvozu hrane, a sve kasnije mjere bile su pokušaji kojima se ne može osporiti upornost u traženju rješenja. Sarajevo je tada izgubilo i sve svoje đul-bašte i pretvorilo ih u obavezne administrativno propisane povrtlarnice, da bi makar za neznatne količine amortizovalo opasnost od hronične gladi.⁴⁶

I sljedeći ključni problem društvenog života grada Sarajeva u ratu je pitanje šta je Sarajevo moglo da ponudi, odnosno čime i na koji način je grad mogao da doprinese ratnim naporima Monarhije, kakvi su uopšte zadaci bili postavljeni i šta se očekivalo od grada? Grad je kao centar vojno-administrativne vlasti producirao smjernice koje su se centralizovano odnosile na čitavu zemlju, istovremeno proživljavajući sve posljedice tih istih mjera, iste, slične ili potpuno različite u odnosu na druga mjesta i krajeve u ovisnosti od promjenjivog položaja i razvoja grada u dugom ratnom periodu. S druge strane, Sarajevo nije posjedovalo ratnu privredu u užem smislu, bitnu za vođenje rata kao Tuzla ili Zenica, ali je ipak imalo resurse koji su se crpili do posljednjeg dana rata, a to su bili prije svega ljudski potencijali, zatim finansijske i obojeni metali.

Nedostatak roba svih vrsta doveo je do toga da je grad propisima Zemaljske vlade i Zapovjedništva tvrđave Sarajevo od 10. februara 1915. godine, kao i bedemima svojih malta, bio zatvoren za izvoz hrane, koža, tekstila itd. Sve se moglo samo uvoziti, a posebno nedostatno žito.⁴⁷ Međutim, izuzetak su bili ljudski potencijali, finansijska sredstva i obojeni metali. Za tim faktorima, artiklima,

⁴⁶ *Sarajevski list*, 74, mart 14, 1915, 2. U Sarajevu su do početka marta popisane sve zemljišne čestice koje se mogu poljoprivredno obraditi i zasijati, svi vlasnici bili su obavezni da ih zasiju nekom poljoprivrednom kulturom, a kontrola je išla do najviših instanci Zemaljske i gradske vlade.

⁴⁷ *Sarajevski list*, 42, februar 10, 1915, 3.

postojala je stalna potražnja, a to je bila jedina roba koja se dužinom rata stalno izvozila iz grada u organizaciji i pod patronatom austrougarskih vlasti.

Dok je preko 10% muške populacije, uglavnom hranitelja, u rodno i radno podijeljenom tradicionalnom društvu grada bilo angažovano mobilizacijom,⁴⁸ preostalo stanovništvo Sarajeva je kroz nekoliko varijanti plaćalo ratne napore Monarhije i svoju egzistenciju.⁴⁹ Troškovi aprovizacije, kao i pomoć porodicama vojnih obveznika,⁵⁰ padali su na teret gradske opštine, pri čemu je skoro 1/3 stanovništva u Sarajevu bila upućena isključivo na ratnu potporu.⁵¹ Pored toga, finansije gradske opštine bile su obavezne da preuzmu i troškove smještaja vojske, a samo u 1915. godini to je iznosilo 175.000 kruna. Izdatke gradske opštine zaokruživale su i velike sume ratnih zajmova, dok se, i dalje bez subvencija sa strane, gradski proračun punio, tradicionalno, u kontinuitetu, na bazi samofinansiranja, porezima, odnosno daćama koje su građani, stanovnici grada, u raznim vidovima obezbjeđivali. Iscrpljena gradska opština uvodi još jedan porez 21. januara 1915. godine kao vanredan ratni namet u rasponu 35–125% na državni porez.⁵² Sve

⁴⁸ U Bosni i Hercegovini u austrougarsku vojsku bilo je mobilisano i na razne načine stavljeno u vojnu službu 250.000–300.000 ljudi ili 15% ukupnog stanovništva zemlje, što je srazmjerno više nego u bilo kojoj drugoj zemlji Monarhije, a to je u krajnjem slučaju bilo više u 1917. godini, sa 298.773 aktivnih vojnika nego što je prema popisu iz 1910. godine bilo stanovnika u gradovima. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, I, (Sarajevo: Institut za istoriju – Oslobođenje, 1990), 70–72. Prema rezultatima regrutacije, u toku 1917. godine, u odnosu na broj stanovnika, Austrija je iskazivala 0,5%, Ugarska 0,45%, a Bosna i Hercegovina 2,35%. Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 202. Tokom Prvog svjetskog rata za vojnu službu angažovano je iz Bosne i Hercegovine ukupno 291.498 vojnih obveznika ili 16,34% stanovništva. Isto, 247.

⁴⁹ *Sarajevski list*, 4, januar 4, 1915, 4. Ono što bi stanovnici grada dobili besplatno, bilo je toliko zanemarljivo prema njihovim potrebama, a provladinoj štampi jedino je bilo važno da reklamira ta dobročinstva. Tako je ministar Bilinski omogućio 6 vagona uglja za sarajevsku sirotinju.

⁵⁰ *Glas slobode*, VII, 12, Sarajevo, septembar 15, 1917, 3. Nije samo u ovome broju list ukazivao na izrazito male iznose potpora (u Sarajevu 60 helera – 2 krune dnevno, u ostalim mjestima 1,29 kruna, a na selu 1 kruna i 5 helera) na koje su bile oslonjene familije mobilisanih vojnika i koje su bile daleko manje nego potpore u Hrvatskoj, Austriji i Ugarskoj.

⁵¹ *Glas slobode*, VIII, 74, Sarajevo, septembar 21, 1918, 3.

⁵² *Sarajevski list*, 20, januara 20, 1915, 3. Svi oni građani koji su plaćali državni poreza preko 100 kruna bili su obavezni da prema visini poreza plaćaju namet, a od nameta su bili oslobođeni zemaljski i vojni erar, gradska opština, bogomolje, prosvjetne i humanitarne zgrade. *Sarajevski list*, 22, januar 22, 1915, 2. Pretpostavljena cifra od 390.399 kruna bila bi dovoljna za pokriće troškova socijalnih funkcija opštine u iznosu od 387.877 kruna, dok bi opština na jednoj strani uzela putem poreza, na drugoj je vraćala gradskoj sirotinji, koja je isključivo ovisila od te potpore. Isto, 238, oktobar 2, 1917, 3. Manjak od skoro 500.000 kruna u gradskom proračunu promijenio je osnovicu gradskog nameta, od tada su bili oslobođeni samo oni koji su plaćali do 50 kruna državnog poreza.

veća izdvajanja za rat dovode 1917. godine i do uvođenja državnog poreza na ratnu dobit, koji pogađa i ono malo privrede što je poslovala u Sarajevu, i to na bazi poslovanja profitabilne 1913. godine u rasponu 5–45%.⁵³

Grad je već od novembra 1914. godine pa do kraja rata učestvovao u supskripciji osam austrijskih i ugarskih ratnih zajmova.⁵⁴ Bosna i Hercegovina je za prvih šest zajmova uplatila preko 200 miliona kruna, a Sarajevo je svojim finansijskim sredstvima ispunilo najveći dio te sume.⁵⁵ Propagirani entuzijazam za upis zajmova kod raznih banaka uz kamatu od 5,5 do 6%, od svih društvenih faktora, vladine štampe do Trgovačko-obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, opadao je dužinom rata i osiromašenjem grada, uz sve manji finansijski efekat, uprkos agresivnoj propagandi koja je često graničila sa prisilom. U prvom talasu 1914. godine,⁵⁶ pa čak i za drugi i treći u 1915, upisano je najviše, što je dovelo 1916. godine i do otvorene pohvale ministra Burijana, kako prenosi vladina štampa, dok je do preostalih osam pritisak na društva, gradske opštine i pojedince doveo do ukupne sume koja je, ipak, po Monarhiju bila kap u moru ratnih izdataka, a za Sarajevo ogroman rashod.⁵⁷

⁵³ *Narodno jedinstvo*, I, 44, Sarajevo, decembar 15, 1918, 1. Saopštenjem GO NV SHS za BiH od 9. decembra 1918. godine predviđeno je i dalje ubiranje poreza na ratnu dobit po austrougarskim propisima koji se ostavljaju na snazi. Kao osnova poreza, za društva je služio prosjek dobiti u posljednjih pet predratnih godina, a za pojedince dobit iz 1913. godine. Porez je bio po progresivnoj skali, za domaća preduzeća 5–35% od stečene dobiti, za strana 20–40%, a pojedini poreski obveznici plaćali su 5–40% poreza na stečenu dobit.

⁵⁴ *Sarajevski list*, 281, novembar 17, 1914, 1. Isto, 284, novembar 20, 1914, 1. Isto, 129, maj 9, 1915, 4. Isto, 277, oktobar 16, 1915, 3. U oktobru, i to sedmog, počelo je upisivanje trećeg ratnog zajma, TOK BiH je vrlo agilno propagirala upis i ovoga zajma, da bi do kraja rata sama Komora upisala 130.000 kruna. *Glas slobode*, 33, decembar 1917, 3. Upis sedmog ratnog zajma.

⁵⁵ Jedini dostupni objavljeni podaci o ukupnoj sumi ratnih zajmova koje je dala Bosna i Hercegovina ne slažu se u cifri: B. Madžar navodi 250 miliona za prvih šest (Madžar, *Privredne komore*, 121), a P. Slijepčević navodi ukupnu sumu za svih osam u iznosu od 217 miliona kruna (Slijepčević, “Bosna i Hercegovina u Svetskom ratu”).

⁵⁶ *Sarajevski list*, 284, novembar 20, 1914, 1. Privilegovana zemaljska banka kao najjača u Sarajevu upisala je 1,5 miliona kruna kao austrijski i 1 milion kao ugarski zajam, gradska opština 500.000 kruna ukupno, Agrarna banka preko 1 milion, Muslimanska centralna banka 650.000 kruna, Srpska centralna banka 100.000, Srpska narodna banka 20.000, Vakufska uprava 250.000, Vrhbosanska nadbiskupija bila je skromna, samo 40.000 kruna, čak i dobrotvorna društva koja su djelovala na osnovu priloga, Bosanskohercegovačko društvo za pomoć 200.000, Sreska bolesnička blagajna 160.000 itd., do činovnika i pojedinaca.

⁵⁷ Madžar, *Privredne komore*, 121. Gradsko poglavarstvo je uplatilo za ovih osam zajmova 237.000 kruna. *Glas slobode*, 36, decembar 15, 1917, 3. Zvanično objavljeni ratni troškovi Austro-Ugarske monarhije u periodu od 1914–1917. godine iznosili su 42 milijarde i 502 miliona kruna.

Potrošnja ogromnih količina municije i nemogućnost uvoza nedostatnih obojenih metala zbog pomorske blokade sila Antante doveli su ratni potencijal Monarhije do tačke “da ništa nije neznatno od kašike do krova”.⁵⁸ Od kraja aprila 1915. godine, kada počinje akcija otkupa predmeta od bakra, mesinga, olova i slično na dvama za to organizovanim mjestima prikupljanja, do kraja rata grad ostaje bez crkvenih zvona, džamije i kuće bez bakrenih krovova, oluka, kapija, ograda, domaćinstva bez posuđa i ukrasnih umjetničkih predmeta. Putem Centralne kovina za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu grad učestvuje već do juna 1915. godine svojim nekadašnjim bogatstvom u količini od 20 vagona kovine, koliko je iz Bosne i Hercegovine odvezeno u Beč i Budimpeštu, ili pretopljeno u livnici u gradu, a samo je zlata, srebra i nakita iz Sarajeva bilo otpremljeno u 4 velika sanduka, 1.195 kg olova, 3.996 cinka, 5.466 mesinga, 5.009 bakra itd.⁵⁹ Ni ova oblast ratne privrede nije prošla bez zloupotreba i skandala, što je propagirano kao poseban “patriotski i humanički čin”, a to je u 1917. godini preraslo u negodovanje javnosti u Sarajevu – zbog pronevjera i bogaćenja rukovodilaca – do te mjere da je Zemaljska vlada bila prisiljena da uhapsi većinu rukovodećih ljudi.⁶⁰

Cjelokupan finansijski protok grada, od socijalnih funkcija gradske opštine do gradskih direktnih i indirektnih prireza i daća, kao i državnih poreza, crpio se iz ekonomskih potencijala grada koji su bazirani na trgovini i zanatstvu i tzv. državnom fiksu, odnosno sredstvima Zemaljske vlade. Do rata krajem 1912. godine prihodi gradske opštine ostvarili su višak od oko 250.000 kruna, a u novim uslovima dirigovane netržišne i neproizvodne ratne ekonomije bili su dovedeni do potpune istrošenosti. Nakon pola godine rata gradska opština imala je deficit od 313.386 kruna,⁶¹ a već sredinom 1916. godine dug sarajevske gradske opštine popeo se na 12,3 miliona kruna.⁶² Krajnosti u provođenju svih kompleksnih re-

⁵⁸ *Sarajevski list*, 110, april 20, 1915, 3. Pod pokroviteljstvom ministra rata Krobotina i ministra za zemaljsku odbranu Georgia osniva se odbor za prikupljanje kovina, sa izuzetkom željeza, i upućuje se poziv stanovništvu Monarhije kojim se apelira na predaju predmeta od obojenih metala. U novembru 1915. godine došlo je do ugovora između Zemaljske vlade, kao predstavnika vojne uprave, i osnovane Metalne centrale po kome su utvrđeni uslovi otkupa po utvrđenim cijenama, prvenstveno bakra, i to za vojne potrebe.

⁵⁹ *Sarajevski list*, 165, juni 13, 1915, 2. Isto, 307, septembar 20, 1915, 3.

⁶⁰ Kapidžić, “Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata”, u: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*”, 217–218. U malverzaciji su bili umiješani, a potom i uhapšeni direktori Privilegovane agrarne i komercijalne banke i Muslimanske banke, koji su stekli veliko bogatstvo knjigovodstvenim falsifikatima, kao i neki pojedinci koji su poslije pušteni “iz političkih razloga” (Šerif Arnautović).

⁶¹ *Sarajevski list*, 22, januar 22, 1915, 2.

⁶² Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom*, 74.

striktivnih mjera imale su tokom rata kao rezultat posljedice koje su dovele u realne okvire izjavu – koja je krajem rata 1918. godine u ime Trgovačko-obrtničke komore otišla ministarstvu u Beč – “nije dakle pretjerano ako ustvrdimo, da smo izmrcvareni i iscrpljeni do kraja...”⁶³

Biografija korupcije odnosno istorija bogaćenja, koja je kao proces dugog trajanja stvarala novi socijalni sloj spojenog ekonomskog i političkog statusa, kao neizlječiva bolest razarala je tkivo Monarhije. Njeni predstavnici bili su nosioci tih pojava, kao npr. bivši vladin povjerenik Gerde, ili Mirko Bradač, a to se bezbolno prenijelo u novu državu, gdje ovi sada kao nacionalni borci postaju ugledne ličnosti javnog i političkog života.⁶⁴ Afere, koje su imale i sudski epilog, dokaz su mnogobrojnih, ali samo onih javno otkrivenih zloupotreba, na koje nisu ostali imuni ni organi vlasti, odnosno ni pojedinci na položajima.⁶⁵ Ratna cenzura onemogućavala je iscrpnije kritičke izvještaje u štampi, ali su se vijesti širile “od usta do usta” izazivajući opravdano ogorčenje već iscrpljenog stanovništva. Česti, ali šturi novinski izvještaji potvrđuju sve rašireniju pojavu ratnog profiterstva, kao i permanentnu borbu austrougarskih vlasti protiv korupcije i šverca koji prate svaki rat.

Evidentne pojave “sivih zona” u društvenoj stvarnosti, koja je sistemom represivnih mjera i uz sav aparat prisile vojno-upravne vlasti pretpostavljala se poslušnom i iznutra nepromjenjivom, povrđuje šverc, korupcija, sudske afere, izrastanje novih bogataša, uz pojavu opšteg siromaštva, te pokazuju tokom rata sve nedostatke i pukotine u prisilno dirigovanom konceptu upravljanja gradom i zemljom u cjelini.

Zaključak

Sarajevski atentat 1914. godine, njegove političke i vojne konzekvence, zatim prekompozicija državnopravnog statusa južnoslovenskih zemalja, a time i budućeg statusa Bosne i Hercegovine, bacili su u sjenu, bar kad je riječ o domaćoj historiografiji, druge aspekte u životu grada Sarajeva za vrijeme Velikog rata. Spoj organizacije vojno-administrativne vlasti i mjera koje su poduzete u Bosni i Hercegovini i gradskoj opštini Sarajevo imale su svoju predistoriju, koja je dala

⁶³ Madžar, *Privredne komore*, 127.

⁶⁴ *Glas slobode*, VIII, 16, Sarajevo, 23. februar 1918, 3.

⁶⁵ *Glas slobode*, XV, 6, Sarajevo, februar 5, 1925, 1. Isto, 20, maj 21, 1925, 1. Isto, 22, juni 5, 1925, 1. Fedžad Forto, “Afere i prevare u BiH 1914.–1918.”, *Prilozi*, 34 (2005): 67–81. Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji* (Zagreb: Stvarnost, 1968).

generalne smjernice sveukupnih društvenih odnosa u gradu u toku rata. Vidjeti Sarajevo toga doba Velikog rata nije značilo sagledati cijelu Bosnu i Hercegovinu, ali je svakako Sarajevo istovremeno i zračilo i upijalo sve komponente složene situacije u ovoj pokrajini između ratnih poprišta i duboke pozadine. U obolu konstruisanog patriotizma, javni život bio je strogo dirigovan i kontrolisan, odnosno podržavljen, sve dok ga nedostatak egzistencijalnih pretpostavki, ekonomska situacija kao pitanje svih pitanja, odnosno nametanje prehrane kao ključnog političkog pitanja, ne počne urušavati ratnim profiterstvom, špekulacijama, kriminalom, gubicima u ljudstvu i iscrpljivanjem privrednih i finansijskih potencijala, sveopštim siromaštvom, masovnim prosjačenjem. Evidentne pojave “sivih zona” u društvenoj stvarnosti, koja je sistemom represivnih mjera i uz sav aparat prisile vojno-upravne vlasti pretpostavljala se poslušnom i iznutra nepromjenjivom, pokazuju tokom rata sve nedostatke i pukotine u represivno nametnutom, dirigovanom konceptu upravljanja gradom i zemljom u cjelini.

Directed Social Life of the City in Total War – Sarajevo from 1914 to 1918

Summary

The Sarajevo assassination of 1914, its political and military consequences, followed by the rearrangement of the constitutional status of South Slavic countries, including the status of Bosnia and Herzegovina, threw a dark cloud over other aspects of life in the city of Sarajevo during the Great War, at least in terms of domestic historiography. A combination of military and administrative authorities and measures taken in Bosnia and Herzegovina and the city municipality of Sarajevo had its prehistory that provided general guidelines for overall social relations in the city during the war. To see Sarajevo in the era of the Great War did not mean to see Bosnia Herzegovina as a whole, but Sarajevo simultaneously radiated and absorbed all the segments of the complex situation in this region between war zones and deep background. Under the constructed patriotism, public life was strictly directed and controlled, or nationalised. Nonetheless, the lack of existential assumptions, economic situation as the paramount question, i.e.

giving prominence to nutrition as the key political issue, initiated its disintegration through war profiteering, speculation, crime, human casualties, the exhaustion of economic and financial potentials, overall poverty, mass begging. Evident emergence of ‘gray areas’ in social reality, which was assumed to be obedient and internally unalterable through the system of repressive measures and the coercion apparatus of the military and administration authorities, indicate during the war all the shortcomings and cracks in the imposed concept of governing of the city and the country as a whole.

Sonja Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

RAT PROTIV PODANIKA – SLUČAJ JEFTANOVIĆ^{}*

Apstrakt: Politika Monarhije prema srpskom korpusu u Bosni i Hercegovini imala je različite faze i kretala se u zavisnosti od političkih odnosa sa Srbijom. Negativan trend od balkanskih ratova kulminirao je s početkom I svjetskog rata. Odgovori na takvu politiku bili su različiti i potvrđivali su socijalnu nehomogenost srpskog nacionalnog korpusa. U radu je predložen i primjer najbogatijeg i najuticajnijeg Srbina Bosne i Hercegovine – Gligorija Jeftanovića – čija je društvena uloga i pozicija uslovljavala karakterističnu reakciju.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, nacionalni pokret, I svjetski rat, Srbi, represija, Gligorije Jeftanović, podaništvo, građanski otpor, legitimnost

Abstract: The Monarchy's policy towards the Serb corps in Bosnia and Herzegovina had different stages and varied depending on the political relations with Serbia. The negative trend from the Balkan Wars onwards culminated with the beginning of World War I. Responses to such policy were different and confirmed the social inhomogeneity of the Serb

^{*} Prvi dio naslova je preuzet naziv djela, pisanog pod pseudonimom, koje je savremeno sudbosnanskim ratnim godinama nastalo iz ličnog iskustva, ali i na osnovu istraživanja Pere Slijepčevića, kasnije uglednog profesora liberalnih načela, mladobosanca, jednog od osuđenika. Milan Toplica, *Rat protiv svojih podanika u Austro-Ugarskoj: autentične vesti*, izdanje u trošku prof. Mihaila Pupina, Njujork, 1915. O ratnim događajima P. Slijepčević je napisao još *Nova stradanja*, kao nastavak prethodnog djela, a djelo je odštampao Vasilj Grdić. U Pitsburgu je izdao i brošuru *Banja lučki proces* 1916. godine.

national corps. The paper provides the example of the wealthiest and most influential Serb in Bosnia and Herzegovina – Gligorije Jeftanović – whose social role and status provided for a characteristic reaction.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Monarchy, national movement, World War I, Serbs, repression, Gligorije Jeftanović, loyalty, civil resistance, legitimacy.*

Rat protiv svojih podanika Austro-Ugarska monarhija je počela da vodi kada je “izašla iz svoje mudrosti i strpljenja”,¹ onog momenta kada je pokušala, u konačnici neuspješno, da se bori sa jednim dominantnim, narastajućim elementom modernizacije društva – nacionalnim pokretima. Oni su među slovenskim narodima od devedesetih godina XIX st. iskazivali pravo na vlastitu državnost i međusobnu solidarnost, a istorijski dotrajala monarhija se, i pored udara mladih nacionalizama, nije željela odreći svoje dotadašnje politike univerzalnog carstva; njeno se djelovanje izmijenilo i počelo rukovoditi idejom da silom kanališe nacionalne pokrete, uprkos vlastitog iskustva u njemačkom i italijanskom slučaju.

Uz sve nezavisnije vojne krugove u okviru Monarhije nastajalo je “doba ‘prava pesnice’ velikih naroda nad malim i slabim”,² a primijenjeno na Južne Slovene kao težnja za uspostavljanjem kolonijalne kontrole nad prostorom raspadajućeg Otomanskog carstva i eventualnim novoorganizovanim državnim tvorevinama. Nakon mnogobrojnih “mirnodopskih” metoda suzbijanja južnoslovenskih nacionalizama, sve se više uobličavala ideja i za mogući konačni vojni obračun.³ Ovo se naročito odnosilo na Srbiju kao moguću osu ujedinjenja južnoslovenskih naroda i iz regiona sve glasnjiju podršku, naročito izraženu nakon balkanskih ratova, formiranju jedne jugoslovenske države, vezane za ovu nezavisnu kraljevinu, a koja bi Monarhiju onemogućila u nastojanju da ostvari svoje planove o ekspanziji na istok.

¹ R. Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, 215.

² C. Popović, *Sarajevski Vidovdan 1914*, 36.

³ “Ministarstvo spoljnih poslova je u jednom memorandumu 24. juna 1914. preporučilo da se, uz podršku Nemačke, krene borbenim spoljnopolitičkim kursom. Već pre julske krize je, dakle, prihvaćena još 1906. godine razvijena agresivna strategija načelnika generalštaba Konrada fon Hecendorfa.” Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije*, 84–85.

U tom smislu može se reći da je austrougarska politika prema srpskom korpusu u Bosni i Hercegovini bila opterećena odnosom prema Srbiji, koji je imao svoje različite faze, ali je uvijek značajno određivao postupke vlasti prema srpskim podanicima. Taj je odnos imao i svoju unutrašnju razvojnu liniju u pokušaju da se srpski nacionalni pokret oblikuje u smjeru bosanskohercegovačke zemaljske državnosti. Istorija tog odnosa u Bosni i Hercegovini kreće odmah s okupacijom. Nesumnjivo iritirana neočekivanim dočekom u Bosnu i Hercegovinu, organizovanim ustankom (1882),⁴ ustrajnošću pokreta za crkveno-školsku autonomiju, sve brojnijim opozicionim glasovima novostasalih intelektualaca i srpskih udruženja u Bosni i Hercegovini, političkog angažmana srpske studentske omladine u samom Beču, te potajnim, ali za vlast naslućenim srednjoškolskim udruženjima, dakle nemirima i ponekad ekscesima proisteklim iz svih slojeva socijalne strukture srpske zajednice, čak izrazito i suprotstavljenim po metodama djelovanja, ali na svim nivoima iskusišći otpor u različitim vidovima i različitog intenziteta, izuzev u visokom sveštenstvu i vojsci,⁵ a koji se od početka stoljeća sve više osjećao, jačao i usložnjavao, vezujući se ideološki i politički za različite centre van Bosne, austrougarska vlast je, nesigurna u lojalnost ovog dijela podanika, pokušavala organizovano da odgovori na ove izazove na različite načine i sa različitim uspjehom, u zavisnosti od političkih prilika i potreba. Otvorenim prijetnjama, hapšenjima, ucjenama i uslovljavanjima, redovnim nadzorom nad pojedincima, srpskim institucijama, sveštenstvom, oštrom cenzurom, doušničkom mrežom, ali i motivisanjem na saradnju sa doziranjem upotrebe nacionalnog imena, povremenim nagrađivanjem lojalnih pojedinaca,⁶ te i na druge načine – ekonomskim ustupcima i novčanim potporama – vlast je nastojala da postigne željeni politički mir i ostvari društvenu ravnotežu. Sve to ipak nije donijelo željene rezultate u smislu zatamljenja srpskog nacionalnog pokreta, naročito njegovih školovanih predstavnika, koji je i prije Velikog rata bio zvanično pod udarom austrougarskog zakonodavstva, naročito uoči i nakon aneksije.⁷

⁴ Još od 1882. godine vojni krugovi Monarhije su pripremali uvođenje iznimnih mjera u slučaju rata sa Srbijom. Dž. Juzbašić, “Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova”, 34–83.

⁵ To se pokazalo i u ratu. Svaki bosanskohercegovački puk tokom I svjetskog rata bio je formiran od “povjerljivog ljudstva”: 41% pravoslavaca, 34% muslimana i 26% katolika, što je bilo proporcionalno vjersko-nacionalnoj strukturi stanovništva po popisu iz 1910. godine. Isto se odnosi na broj invalida: 42,20% pravoslavnih, 34,68% muslimana i 20,32% katolika. Osim toga, oni su dobitnici najvećeg broja ratnih odlikovanja Monarhije. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 125, 250.

⁶ S. Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 61.

⁷ V. Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske*; “[U] razdoblju od aneksije do početka Prvog svjetskog rata 1914. bilo je 148 političkih procesa.” Đ. Mikić, “Veleizdajnički procesi”,

Ipak, neumitni krešendo uzajamne napetosti vlasti i nacionalnog stremljenja desio se sa balkanskim ratovima, tokom kojih su se prilično otvorile interesne karte svih uključenih strana, a svi socijalni slojevi reagovali otvorenim otporom i probuđenim nadama,⁸ uključivši i druge sunarodnike u vrtlog ideje jugoslovenske solidarnosti i mogućeg ujedinjenja.⁹ Uvođenje iznimnih mjera 1913. prema srpskom i socijaldemokratskom pokretu dodatno je zaoštrilo odnose,¹⁰ a nacionalno raspoloženje se u Bosni i Hercegovini nastojalo obuzdati “veleizdajničkim procesima”. Nakon Skadarske krize politički poraz je naglašeno pogodio povrijeđeni ponos carskih činovnika, budući da je interpelacijom srpskih poslanika, a par mjeseci prije toga potpisnika izjave podrške izlasku na more srpskoj vojsci, traženo objašnjenje vanrednih mjera i odgovornost, čak i ostavka Potioreka, zemaljskog poglavara i glavnokomandujućeg vojskovođe, koji “kao ranjena zver, morade da se formalno izvinjava pred srpskom opozicijom za raspuštanje društava”.¹¹ Poniženje je bilo tim veće za njega, koji je insistirao na uvođenju mjera,¹²

55–56. “O sankcionisanju srpske štampe u Bosni i Hercegovini”; S. Dujmović, “‘Osma sila’ u uvodu Velikog rata”, 124–145.

⁸ Čak je i srpsko seljaštvo, “zahvaćeno nacionalnim oduševljenjem napustilo ranije inertno držanje i nestrpljivo očekivalo da se ukine davanje haka (...)” Dž. Juzbašić, “Uticaj Balkanskih ratova”, 459.

⁹ Jezuita Anton Puntigam u svom pismu od 12. novembra 1912. godine uredniku monarhističkog *Reichsposta* navodi: “Svi mi verujemo u to da se, po svoj prilici, stvaranje jedne velike južnoslovenske zajednice neće moći sprečiti. Postoji velika opasnost da će i austrijski Južni Sloveni, Hrvati i Slovenci, biti privučeni u tu zajednicu. Još pre dve godine Hrvati su gajili jaku mržnju prema Srbima. Ali danas je sasvim drukčije (...) Javno odricanje (od Monarhije) će se ispoljiti čim se ukaže prva povoljna prilika. Jedina stvar koja još uvek drži mnoge Hrvate, naročito sveštenike, da ne pristupe Srbima – jeste katolicizam. (...) (ali) ‘Kada bismo dobili slobodu veroispovesti’, rekao je nedavno jedan bosanski sveštenik, ‘mi bismo se svi sa zadovoljstvom pridružili Srbima.’” V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 341.

O opozicionim, antiaustrijskim raspoloženjima, te orijentaciji za srpski nacionalizam i jugoslovensku ideju kod muslimanske omladine vidi: I. Kemura, *Uloga ‘Gajreta’*, 55–77; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 179–184.

¹⁰ H. Kapidžić, “Skadarska kriza”, 184.

¹¹ “Zagrižljiv i sitničar, ovaj čovek beše jednako surov prema svakome otporu iz naroda kao što beše servilan prema starijima. On stvori za grupu srpskih opozicionera u sarajevskom Saboru ime ‘Antidinastičari.’ (...) U vreme kad otvaraše Sabor, srpska opozicija dočeka ga protestujući i vičući, pa demonstrativno ostavi salu. Poslednji ostade Vasilj Grđić i doviknu mu, sav zažaren, glasno i s pretnjom: Pali, žari udbinski dizdaru, / dok i tvojoj kuli reda dođe!” M. Toplica, *Banjalučki proces*, 9.

Poslije Skadarske krize bila je podnesena “jedna intrpelacija Srba poslanika kojom se tražilo objašnjenje zašto je došlo do izvanrednog stanja i tražila odgovornost pa i ostavka Potioreka”. H. Kapidžić, “Skadarska kriza”, 184.

¹² V. Bogićević, “‘Iznimne mjere’ u Bosni i Hercegovini”, 215.

jer se morao povući pred onima koji su potvrdili svoju nepouzdanost smatrajući kako “treba strpljivo čekati vrijeme kad će kucnuti čas obračuna”.¹³ Smisao ovih riječi se niukoliko suštinski ne razlikuje od onih izrečenih u tajnom uputstvu koje je general Beck dao glavnokomandujućem Filipoviću još 1878. godine, u kome, između ostalog, stoji da se srpsko stanovništvo treba “najoštrije (da) nadzire s obzirom na eventualne, okupaciji neprijateljske aspiracije”.¹⁴ U vremenskom okviru unutar ove dvije izjave otvoreno se iskazivala provođena etnički diferencirajuća politika Austro-Ugarske prema vjersko-nacionalnim grupama u Bosni i Hercegovini, jednako kao što je provođena militarizacija cjelokupnog društva sa samog vrha vlasti, u liku poglavara, istovremeno vrhovnog komandanta svih okupacionih vojnih snaga, ne samo motom “Militarismus nach Aussen” nego i “Militarismus nach Innen”.¹⁵ Tim svim se nazirao obris buduće revanšističke politike čije se ostvarenje desilo već s početkom rata.

Rigorozne mjere srpski narod je doživio odmah nakon samog atentata i neposredno nakon upućivanja ultimatum vladi Srbije, dakle prije zvanične objave rata. Kako su se modaliteti na kojim se carevina željela obračunati sa srpskim nacionalnim pokretom, antidržavnim i antikolonizatorskim, a prvenstveno sa njegovim vođstvom, pokazali neuspješni – rat je napokon pružio priliku za to. “U nameri da pitanje reši na takav način što će od Srbije, ali i od Srba na svojoj teritoriji, odvojiti ostale svoje podanike, ona je taj narod gotovo ucelini proglasila krivim još pre nesrećnog događaja u Sarajevu (...)”¹⁶

¹³ Povodom ulaska srpske vojske u Skoplje Potiorek je “vidio kako stvar stoji sa dinastičkim osjećanjima srpske inteligencije”. H. Kapidžić, “Previranja u austrijskoj politici”, 121. Potiorekovo mišljenje se samo potvrdilo sa 1914-om godinom s obzirom na to da, kako je rekao, “nama nije pošlo za rukom da pridobijemo glavni dio ovdašnjeg srpsko-pravoslavnog stanovništva za našu državnu ideju”. Ima napretek dokaza da duh neloyalnosti nije uhvatio samo ‘poneke političke eksaltadose’, nego je ušao u cijeli srpski narod.” M. Ekmečić, “Žalosna baština”, 32.

¹⁴ General Bek je u ime careve vojne kancelarije izdao uoči okupacije 19. jula 1878. generalu Filipoviću instrukcije: “Preporučuje Vam se najtoplije naročita obazrivost u vjerskim pitanjima, pri čemu ima da kod stanovništva poklonite svoju pažnju brižljivom njegovanju katoličkog elementa koji se pokazao pouzdan i nastojanjima Monarhije prijateljski raspoložen kao i muslimanskom stanovništvu (...) Zatim Vam se preporučuje da dovedete muslimane u bliži kontakt s katolicima i da naročito spriječite približavanje ili savez muslimanskog s pravoslavnim stanovništvom (...)” H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 13.

“Pod politikom identiteta se podrazumijeva posebna, etnički diferencirajuća politika Austro-Ugarske prema tri vjersko-etničke zajednice u Bosni, kako u sferi vjerskog i prosvjetnog samoupravljanja, tako i u sferi kulture gdje je austrougarska uprava razvijala čitavu lepezu inicijativa (...)”, što je u stvari bio dio spomenute politike Monarhije. S. Vervae, *Centar i periferija*, 28.

¹⁵ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 36.

¹⁶ Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, 216. Razlog za to je procjena da je “srbofilska propaganda koja je ranije otklanjana primjenom drakonskih mjera, nakon mobilizacije nastavljena u pu-

Prvi udar nakon atentata, koji se vrlo brzo, difuzno proširio na cijeli prostor Bosne i Hercegovine, doživjeli su Srbi Sarajeva. Isti dan su počela hapšenja i uglednih, koji su po zatvorima već nalazili gomile utamničenih seljaka, dok su se istovremeno gradskim ulicama odvijale prema srpskoj imovini rušilački orijentisane i negativnim emocijama nabijene demonstracije, kako to jedan prikaz kasnije opisuje, pretežno gradskog ološa i sirotinje,¹⁷ ohrabrene prisustvom distancirane žandarmerije i vojske, kao i izlijepljenim plakatima kojim Gradski odbor, glasom i istupom vladinog komesara Josipa Vancaša, poziva ispravne i državi odane građane, “pučanstvo da takove elemente koji se daju na ovakve zločine, iz svoje sredine istrijebe”, uz napomenu da je “sveta dužnost pučanstva da tu sramotu opere”.¹⁸ Podstaknut ovakvim stavom vlasti, krenuo je rušilački val na srpske trgovačke i zanatske radnje, lokale, njihov inventar i robu, privatne kuće i srpske ustanove i društva. Stvari su izbacivane na ulicu i tamo uništavane ili od svjetine razgrađene,¹⁹ a njihovi vlasnici u velikom broju za-

nom obimu” i da “prevratnički duh i nelojalnost nisu zastupljeni samo kod nekih egzaltiranih političara, nego je on uhvatio korjen u do tada neslućenim razmjerama u svim slojevima stanovništva”. Više o tome: Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 97–100.

¹⁷ “(...) hamalima, testerašima, gogama, prljavim ženama pod feredžama, nekakvim silnim odrpancima, kartašima, pijancima, propalicama, ljudima bez zvanja i zanimanja, s koca i kopca, ukratko talogom gradića i okoline (...) Kasnije se saznalo da su te ljude cijelo jutro po donjim mahalama (...) kupili i uspodusavali raznim obećanjima agenti vlasti. (...) Ništa njih nije pokretalo, nikakva misao, nikakav zanos, ništa od jedino i isključivo – pljačka! Viči patriotske, dinastičke državotvorne uzvike pa žari, pali i pljačkaj – istutnji se.” N. Trišić, *Sarajevski atentat*, 28. Detaljno o demonstracijama i uništenju srpske imovine: *Hrvatski dnevnik*, br. 144, 30. lipanj 1914, br. 145, 1. srpanj 1914, br. 146, 2. srpanj 1914, br. 147, 3. srpanj 1914.

¹⁸ “Sa najvećim gnušanjem osugujemo počinjeni pakleni čin, a unesrećeni smo osobito, što se on dogodio u Sarajevu, pa pozivamo cjelokupno sarajevsko građanstvo, koje se je uvijek vjernim i lojalnim pokazalo, da ovakove i slične izmete ljudskoga roda iz svoje sredine istrijebi, da u buduće predusretne tako sramotnim zlodjelima. Sveta će dužnost biti građanstva sarajevskog sve učiniti, da se ova danas našem Sarjevu nanesena ljaga opere, a trebat će složno raditi, da se pročisti sarajevsko stanovništvo, koje je bilo i jeste vazda lojalno i nepokolebivo odano Prejasnoj Kruni i slavnom Habsburškom domu.” *Hrvatski dnevnik*, br. 143, 29. lipanj 1914, 2; Potpisnici su bili gradonačelnik Fehim ef. Čurčić i podnačelnici Josip pl. Vancaš i Risto H. Damjanović. **Josip Vancaš, vladin komesar za grad Sarajevo i gradski podnačelnik – autor proglasa kojim se pozivaju građani na linč svih sumnjivih “elemenata”**. B. Trajković, “Stoja Kašiković – nacionalna heroina”; O prototipu ljudi koji su pokretali hajku, a među njima i Vancaš. *Srpska riječ*, br. 3, mart 5/18, 1919, 3.

¹⁹ U demonstracijama je pričinjena šteta u iznosu oko 500.000 kruna i oštećeno je oko 150 osoba. Isplata štete je iznosila 37.787 kruna. B. Madžar, “Izvještaj vladinog komesara za glavni grad”, 209. Producentska kuća *Ekler*, odnosno njena filijala u Beču, proizvela je film *Ubistvo Franca Ferdinanda i supruge*, koji je sadržavao, pored ostalih, i dio pod naslovom *Demoliranje srpskih radnji po Sarajevu*. D. Dimitrovski, “Na putu uspona – prilog za istoriju bosanskohercegovačke kinematografije”, 156.

vršili su kao hapšenici ili taoci na željeznici ili uz javne građevine, kao otvorene mete za odmazdu.²⁰ Premda je odmah sljedeći dan proglašen prijeki sud za gradsko područje,²¹ da bi bili preduprijeđeni daljnji neredi, reisul-ulema Džemaludin Čaušević je nekoliko dana kasnije uputio sa svoje strane muslimanskom svijetu poslanicu kojom ih je opomenuo na “red i čuvanje dobara svojih sugrađana”.²² Iskazane dobre namjere vjerskog poglavara nisu ipak bile u moći da preduprijeđe dalji tok djelovanja drugih instanci koje su imale posljedice po međuvjerske odnose u Bosni i Hercegovini – vladinih,²³ vojnih,²⁴ društvenih,²⁵

²⁰ “Vojna komanda je krajem septembra 1914. naredila da se u taoce uzimaju naročito učitelji i popovi, jer se o njima govorilo da “su izvan kuće sumnjivi”. M. Ekmečić, “Žalosna baština”, 38. “Od ukupno 380 pravoslavnih svećenika u zemlji, zatvoreno je ili odvedeno u taoce 163.” Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 102.

²¹ *Sarajevski list*, Vanredno izdanje, br. 131, 29. juna 1914, 1.

²² *Sarajevski list*, br. 137, 4. juli 1914, 3.

²³ “Po zakonu od oktobra 1914. konfiscirale se hiljade i hiljade srpskih imanja, srpske porodice izbacile se preko granica, i celi srezovi srpski potpuno opustiše. Samo za jedan mesec dana beše preko 5.500 takvih zaplena.” N. Trišić, *Sarajevski atentat*, 10. “Da bi se obračunala sa srpskim stanovništvom koje je saradivalo sa srpskim i crnogorskim trupama, donešeni su propisi o ekspatrijaciji (progon iz domovine) i konfiskaciji pokretne i nepokretne imovine. Na osnovu tih propisa, do novembra 1915. godine na izgon iz domovine osuđeno je 11.951 lica srpske nacionalnosti. (...) U jednom izvještaju bilo je riječi o 13.000 seljačkih imanja koja su ostala prazna. Ovaj broj se smatrao pretjeranim, i u zvaničnim krugovima, jer nije egzaktno utvrđen (...)” I. Hadžibegović, “Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika”, 160, 161. “Gubitak zemaljske pripadnosti odnosio se, ipso iure, na muškarca, njegovu suprugu i maloljetnu djecu.” Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 106. Isti scenario je bio i 1912. godine: “Imovina društava je nemilice konfiskovana i prodavana na javnoj dražbi (...)” V. Bogičević, “Iznimne mjere”, 209.

²⁴ O formiranju i djelovanju Zaštitnog korpusa (Schutzkorps) vidjeti, između ostalog, i u: Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 86–87.

²⁵ Klerikalna štampa od prvog dana nakon atentata poveća tenzije: “Srpska su lica najednoč obasjala. Da ste vidjeli te pokvarene tipove ljudskoga društva! Zavjetna je misao pokročila! – to je bio odrazaj njihovih lica, to je bio iskaz izbečenih prsiju i gegava hoda. A ona cinična smijanja, koja su se osobito isticala pred hotel “Evropom”, gdje se slegla silna Srbadija, ta su smijanja odavala (...)” U komentaru na žalobnu sjednicu sabora je navedeno: “Upada u oči, da Srbi poslanici kod poklika: ‘Slava’ i ‘Živio’, - šute, kao i to, da metropolita Letica i Gliša Jetanović ulaze tek pri svršetku govora predsjednika u dvoranu.” U tekstu o demonstracijama: “Sve je kipjelo od bijesa prema atentatorima i onima, koji su odavnim uvagjanjem i respiriranjem ovakovih antimonarhijskih dogagjana glavni krivci ovakovih posljedica. Jer su atentatori sve sami Srbi, a svi znamo što se oko nas posljednjih dana odigravalo, kako su izvjesne vogje ove nacije psovali sve, što nosi na sebi monarhijski karakter (...)” “Mrtvi su – ubijeni su od proklete srpske ruke. (...) Bože pravedni, osveti ih!” *Hrvatski dnevnik*, br. 143, 29. lipnja 1914, 2, 3, 4. “Kad će se početi trijebiti?” *Hrvatski dnevnik*, br. 147, 3. srpanj 1914, 2. Hronika antisrpskih demonstracija u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine u ovom dnevniku donijela je niz sličnih, ali i poticajnih iskaza. O pisanju Štadlerovog *Hrvatskog dnevnika*:

pa i vjerskih,²⁶ kao ni da ispravi njihovu predistoriju.²⁷ Ovakvo nekontrolisano nasilje, od vlasti u samom početku prećutno dozvoljeno, trebalo je ohrabriti odane i vjerne, a buntovnim podanicima zadati pokornost i strah. Nakon prvog vala nasilja, koje su vlasti zaustavile, pa, kada su se stvari donekle stabilizovale, slijedilo je sistematsko uvođenje ratnih mjera najprije 26. jula 1914. suspendovanjem pojedinih odredbi Zemaljskog statuta, čime se dobila pravna osnova za uvođenje više naredbi,²⁸ kojim su se prenijele ovlasti sa civilnih na vojne vlasti, suspendovane su zakonske odredbe o slobodi ličnosti, neprikosновенosti stana, o radu udruženja, nepovredivosti i tajnosti pisama, slobodi štampe.²⁹ Dio sarajevskog sreza je posebnim raspisom od oktobra 1914. proglašen za “pobunjenu oblast” (“Insurgiertes

“Treba se sjetiti samo uloge toga lista iza atentata i u početku rata, kada je imao ‘kršćansku’ želju da se sve Srbe povješa. Mnogo žrtava ona ima na svojoj duši. To se ne zaboravlja!” *Glas slobode*, br. 12, 15. septembar, 1917, 1.

²⁶ “General Potiorek je posebno vodio računa da oduševljenje muslimanskog stanovništva iskoristi za ratne ciljeve Monarhije, nastojeći da se to manifestuje u svakom pogodnom trenutku. Nakon izbijanja rata, u svim džamijama u Bosni i Hercegovini su učene dove za pobjedu Centralnih sila.” Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 90.

Pola godine kasnije, poziv iz Fatihove džamije u Sarajevu na sveti rat, proglašen u Carigradu 15. novembra 1914. godine, svakako nije mogao da doprinese poboljšanju međuvjerskih odnosa. *Sarajevski list*, br. 279, 2/17. novembar 1914, 1. “Proglašenje džihada u Begovoj džamiji. – Danas je u Begovoj Džamiji presvijetli gosp. Reis-ul-ulema Čaušević pred nepreglednim mnoštvom muslimanskoga svijeta pročitao fetvu i popratno pismo šejh-ul-Islamovo o džihadu. Tom je prilikom reis-ul-ulema održao oduševljen i patriotski govor sakupljenom svijetu.” Između ostalog je rečeno da “i mi bosanskohercegovački muslimani dužni smo odazvati se džihadu i tijelom i imetkom. Sretni smo, što dihad i rat naše monarhije služi jednom te istom cilju pa nam je pružena prilika da možemo pod slavnim i junačkim zastavam naše monarhije izvršiti i našu vjersku dužnost džihada. Boreći se za pobjedu naše monarhije, borimo se u jedno i za spas i sreću islama.” *Sarajevski list*, br. 305, decembar 28/11 1914, 3; br. 306, 12. decembar / 29. novembar 1914, 2–3.

²⁷ Još u saborskim klupama nacionalni interesi i političke akcije su bile gotovo potpuno polarizovane. Neki od njih su reagovali i tih junskih dana 1914. brzojavom na kabinetsku kancelariju: “Muslimanski članovi sabora Bosne i Hercegovine uz izraz najdublje podaničke vjernosti mole svog Uzvišenog i premilostivog vladara da primi sinovske izraze saučešća nad razbojničkim djelom zlotvora, koji uništiše diku Vašeg Veličanstva i nadu miliona vjernih podanika. Muslimani Bosne i Hercegovine plaču nad odrom svog Uzvišenog Prijestolonasljednika i Prejasne mu supruge, a uvjeravaju svog ljubljenog gospodara, da su na njegov blagi mig pripravnici na sve. Rifatbeg Sulejmanpašić i Dervišbeg Miralem. Iskazi u Tešnju.” *Hrvatski dnevnik*, br. 143, 29. lipanj 1914, 2.

²⁸ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 83.

²⁹ “Proširivanje političkih sloboda. Ukidanje ograničavanja za društva i opoziv raspusta društava i zemljoradničkih zadruga. (...) Vlada NV SHS u BiH ukinula je naredbom, koja je odmah stala na snagu: propise && 14. i 15. naredbe bivše ZV za BiH od 26. jula 1914.” *Glas slobode*, br. 90, novembar 16, 1918, 5.

Gebiet”), čime se i zvanično legalizovao prijevki sud,³⁰ uveden jula te godine, i oza-konila primjena improvizovanih rješenja, tako da je “zavedeno izvanredno stanje koje se ni po čemu nije moglo mjeriti bilo s kojom zemljom u Monarhiji”.³¹

U ovom procesu revanša i odmazde postojala je ipak čitava skala optužbi, stepena represije i odmjeravanja kazni za stvarnu, izvedenu ili pretpostavljenu krivicu,³² proisteklu iz same pripadnosti srpskom narodu, a dokazivanu preko pripadnosti srpskim udruženjima, legalno uspostavljenim i od vlasti odobrenim godinama prije početka rata, kontaktima ili vezama sa pojedincima iz Srbije, naklonosti ili stvarnoj podršci srpskoj vojsci, prilježnosti srpskoj ideji ili onoj “izda-ji države”. Srpske banke su npr. bile pošteđene uništavanja, radile su sve vrijeme rata, oglašavale u štampi svoje akcije, učestovale u ratnim zajmovima,³³ kao i mnogi pojedinci. Mada, generalno rečeno, “Južni Sloveni iz Dvojne monarhije nisu ni pomišljali na to da masovno okrenu leđa carskim zastavama i s oružjem u ruci pređu na srpsku stranu”,³⁴ nešto kasnije, nakon internacija i deportacija

³⁰ “Službeni list donosi: C. i kr. vrhovno zapovjedištvo vojske ukinulo je naredbom od 2. no-vembra 1917. prijevki sud, što ga 16. marta 1915. bješe proglasilo, a 23. aprila 1915. u 113. broju Sarajevskog lista bješe objavilo za građanska lica, koja naredbom zemaljskog poglavara za BiH i nadzornika vojske u Sarajevu od 26. jula 1914. br. 7119 prez. i 71.120 prez. bjehu potvrđena pod vojnu sudsku vlast.” *Glas slobode*, br. 36, decembar 2/15, 1917, 4.

³¹ H. Kapidžić, “Austroougarska politika u BiH”, 203.

³² “Na adresu srpskoga elementa. Službene novine zemaljske vlade ‘Sarajevski List’ donose na adresu srpskoga elementa u Bosni i Hercegovini ovo saopćenje: (...) U Bosni i Hercegovini su na žalost **prokletstva dostojni hajkaški i lažni narodni prijatelji** zloupotrebili one ustavne slobode, što ih je naš najmilostiviji Car i gospodar darovao, te u društvu s inostranim neprija-teljem, pokušavali, aa u mir ovijeh zemalja unesu klicu nemira i da pomute dobar sporazum njezinoga stanovništva. (...) to je i po bos.-herc. stanovništvo nastupio momenat, gdje će na najočevidniji način moći da posvjedoči svoju ljubav, vjernost i odanost prema Previšnjem caarskom domu i Monarhiji. **No u isti mah nastupio je i čas za one dijelove stanovništva, na koje je možda pala bila sumnja, da nijesu sasna solidarni sa jednodušnim lojalnim čuvstvima naroda monarhije, da se sada operu od svake sumnje i da dokažu, da se monarhija može i na njihovu građansku vjernost čvrsto osloniti.**” *Hrvatski dnevnik*, br. 173, 30. srpnja 1914, 2. (boldovano u originalu, op. a.)

³³ Za prvi ratni zajam *Srpska centralna banka za BiH* upisala je 100.000 K, a ukupno je u ovoj banci uplaćeno 275.000 K. *Sarajevski list*, br. 290, 26. novembar / 13. decembar 1914, 3. “Upisivanje drugog ratnog zajma. Srpska centralna banka za BiH u Sarajevu upisala je i ovog puta 100.000 K ratnog zajma i to K 50.000 austrijskog i 50.000 ugarskog.” *Sarajevski list*, br. 156. jun 4/22, 1915, 3. Niz je ličnosti koje su svojim priložima učestvovala e i u ratnoj zakladi “B-h zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba”. *Hrvatski dnevnik*, br. 217, 219, 223, rujan 1914.

³⁴ Na srpsku stranu prešlo je “njih samo 70 posle Cerske bitke (...) a nakon Kolubarske od 20.000 samo 452 i to 430 Srba i 22 Hrvata”. V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914–1945*, 35, 77, 78.

u logore, o čemu nije bilo potpune saglasnosti u vlasti,³⁵ te post festum osudâ seljacima,³⁶ pri čemu su upotrijebljeni vojni sudovi u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci, ali i oni pri svim većim garnizonima ili komandama vojnih jedinica, otpočelo je 1915. godine s organizovanim sudskim procesima pravno, na ratnim zakonima utemeljeno sistematsko disciplinovanje i “prosvetiteljsko” kažnjavanje srpskih intelektualaca i srpskog političkog vođstva, omladine, pripadnika srpskih udruženja (*Narodnoj odbrani, sokolskoj organizaciji, Prosvjeti*), ali i istaknutih pojedinaca,³⁷ s ciljem da se oni proglašavaju odgovornim i da se kazni i obezglavi vrh nacionalnog pokreta, bez obzira na stvarnu ili dokazivanu krivicu,³⁸ što nije bio izuzetak u praksi Monarhije, ali je bio izuzetak u težini presuda.³⁹ S obzirom na ovako široko postavljene ciljeve vlasti, oni su prouzrokovali vidljive pravne ne-logičnosti i često otkrivali iskonstruisanost procesâ.⁴⁰ Isto tako, i primjena ratnog

³⁵ Izjava zajedničkog ministra finansija dr Ernesta Koerbera koji je od Sarkotića tražio i smanjenje broja interniranih lica i talaca u Bosni i Hercegovini. Sarkotić u svojim izvještajima kaže da ne može odustati od svojih mjera protiv Srba i zbog muslimana koji su iznenađeni da su srpske trupe držale dva mjeseca istočnu Bosnu, te gube povjerenje u Monarhiju, a i da se Hrvati drže deprimirajuće, te njihove vođe smatraju da se trebaju držati otvoreni putevi prema Srbiji. Predsjednik mađarske vlade Tisa u svojoj korespondenciji sa ministrom finansija maja 1915. iznosi da je stanje u Bosni rezultat kompromitovanog ugleda države i vlasti, “kao što je za svaku osudu i potiskivanje Srba u pozadinu, njihovo proganjanje i ponižavanje pod utjecajima posljednjih tužnih događaja”. L. Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 45, 49, 53.

³⁶ Službene novine *Sarajevski list* pune su stubaca s imenima lica nad kojim je izvršena smrtna presuda ili protjerivanje, oduzimanje imanja i oduzimanje bosanskohercegovačkog zemaljskog pripadništva. Ne pominju se oni internirani u logore. Pojedini srpski srezovi su potpuno opustjeli. “Kako je u očišćenim krajevima Istočne Bosne”, *Sarajevski list*, br. 264, 31. oktobar / 17. oktobar 1914, 3.

³⁷ Suđeno je čitavoj porodici Nikole Kašikovića, dugogodišnjeg urednika *Bosanske vile* “zbog zločina protiv vojne sile države, koji su počinili špijunažom”. *Glas slobode*, br. 5, 16. januar / 3. februar 1918, 3.

³⁸ Da bi se sprovedla ovakva suđenja, morale su se izvršiti i određene pripreme, naći podobne sudije, što govori da je zakon i sa njim vezana pravna procedura postojao je u Prvom svjetskom ratu, “ali toliko modifikovan da je izgubio moralnu osnovu po kojoj se kvalifikuju pravni sistemi”, i iskazala se tendencija, opravdavana ratnim prilikama, za uspostavljanjem totalitarne vladavine. Ekmečić, “Žalosna baština”, 13, 43.

³⁹ “Dok su sokoli u Bosni i Hercegovini osuđivani i na smrt, sokolima na procesu u Zagrebu od 10. juna 1916, mada su optuženi za veze sa Srbijom, izrečene su kazne teške tamnice najviše do 14 mjeseci, i to onima pod čijim su uticajem bile vođe ‘Sokola’ u Bosni i Hercegovini.” Đ. Mikić, “Veleizdajnički procesi”, 84.

⁴⁰ Za iste optužbe i na osnovu istih dokumenata osuđenici su dobivali različite kazne, ona se odmjeravala na osnovu njihovog značaja u srpskom nacionalnom pokretu. P. Slijepčević, “Bosna i Hercegovina u Svetskom ratu”, *Napor Bosne i Hercegovine*, 237–238.

“prava” nije vodila dosljednom pravnom postupku, nego jedna politička mjera da bi se opravdao sav teror u Bosni.⁴¹

U to smutno ratno doba naročito su se isticali viši državni ciljevi u odbrani od neprijatelja, opravdavanje ulaska u rat,⁴² te uvriježenog stava i pravnika iz stabilnih vremena o pravu države na samo-odbranu, o pravu na legitimno nasilje budući da “krivično delo zaslužuje ‘odmazdu’”, kao djelo zaštite poretka,⁴³ pa i u Austro-Ugarskoj monarhiji, “u kojoj je konstitualizam od apsolutizma dijelio samo jedan korak”.⁴⁴ U tim momentima država nije djelovala na zakonodavnom principu nego na funkcionalnom i sva legitimnost je bila “nategnuta”, neuvjerljiva i stoga surova, a imala je oblike obračuna. Pošto se pošlo se od pretpostavke da među okrivljenim – Srbima – nema nevinih, za osude nisu trebali čvrsti dokazi ni konkretni zločini, nije postojao interes za dokazivanje lične odgovornosti, jer su same pretpostavke o krivici bile dovoljne. Osude na osnovu same pripadnosti srpskim društvima, odobrene u predratno vrijeme od te iste države, između ostalog, o tome govore. Stoga su presude izricane sa istorijskim narativom u formi didaktičke tirade, tek kao aneks političkoj argumentaciji.⁴⁵

⁴¹ Uz to je išao obezvređujući i ponižavajući tretman vlasti, izražavan na razne načine, pa je tako npr. presuda na banjalučkom procesu pročitana osuđenima uoči Vaskrsa.

⁴² “Austro-ugarska sprema crvenu knjigu. (...) Naša monarkija je one dokumente, iz kojih jasno kao dan proizilazi, da ju je željezna nužda prisilila, da se lati mača, još prije početka rata obznanila čitavu svijetu. Ultimatum, *aide memoire*, koji smo dali Srbiji gdje je ukratko prikazana povijest srpskoga rovarstva proti našoj monarhiji, najsnažniji je dokaz, da naša monarhija nije mogla mirno trpjeti drskog i zločinačkog rovarstva zakletog neprijatelja susjeda. (...) Ali u svim državama nijesu narodi razumijeli, zašto je zapravo nastupila nužda, da se prekine mir. Nije baš bilo razloga za ikoju silu trojne sveze, koji bi ju silio, da potegne mač. Boj između Austro-Ugarske i Srbije mogao se je bio lako lokalizirati, da se Rusija nije čutila pobuđena, da pokrije leđa zločinačkoj srpskoj vladi. A onda je Francuska pokrila leđa Rusiji, a Engleska Franceskoj. (...) (Crvenom knjigom) publikacijom dokumenata jasno rastumačili cijelom svijetu naše pravo na rat. (...) Mi smo imali ne samo pravo, nego smo dapače bili dužni, da se stavimo na obranu, pa kad smo potegnuli sablju, to se je dogodilo za to, da pođemo za najnaravnijim nagonom samo održanja. (...) doniječe sigurno dokaz, da nisu bile Njemačka i Austro-Ugarska one sile, koje su stvorile uzrok svjetskom ratu.” *Sarajevski list*, br. 6, 24. decembar 1914/6. januar 1915, 3.

⁴³ Lj. Petrović, “Shvatanje represije u pravnim i sociološkim diskursima Kraljevine SHS”, 51, 57.

⁴⁴ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 698.

⁴⁵ Među interniranim licima u logoru Arad najveći broj je bio pod oznakom P. V. (Politisch Verdächtig – politički sumnjiv). Do aprila 1915. godine u njemu je bilo internirano 4.300 lica, a 520 je umrlo. Među interniranim bilo je 109 žena i 56 djece. Kroz logor u Doboju u periodu od jeseni 1915–1917. godine prošlo je 16.673 muškaraca i 16.966 žena i djece iz Bosne i Hercegovine. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 103–104.

Kakav je u tom vremenu nemira, a i prije njega, mogao biti odgovor na provođenu državnu represiju, novu, ali neiznenadujuću pojavnost kolonijalnog, militantnog sistema koja se postepeno gradila sve vrijeme vladavine Monarhije? Jedinstvo se sastojalo u stavu da imaju pravo na odgovor, ali kako ga iskazati, kako do slobode doći, kada su opet svi “slobodu drugačije shvaćali”, i odgovor im nije bio isti. Socijalno porijeklo, ideološke pripadnosti, generacijska polazišta, interesi i ciljevi – sve je to bilo toliko različito da nije bila dovoljna nacionalna pripadnost da se kanališe unison odgovor na državnu politiku. Odnosno, socijalna struktura generisala je različite strategije prihvatanja ili odbacivanja austrougarske vlasti i potvrđivala nehomogenost srpskog nacionalnog korpusa.

S jedne strane Gavriilo Princip je bio glas onih čije “rodoljublje više nije moglo samo da pjeva”, nego se svrstao među one koji su to učinili širom Evrope i, po njihovim riječima, koji su poštovali ona moralna načela koja kao najvišu vrijednost nalažu potrebu za samožrtvovanjem za dobrobit kolektivnog, i to ne samo srpskog predznaka, sa idejom sveslovenske uzajamnosti, oni su htjeli da probude duboko učmalu jednu patrijarhalnu, primitivnu i ekonomski zaostalu, agrarnu zemlju, ali za koju nije bio dovoljan Masarik, već je “za njeno buđenje bio potreban miris krvi”.⁴⁶ Oni su bili ne samo revolucionarno raspoložene patriote, idealisti i nacionalisti, sa idejom rušenja sistema i klicom anarhije,⁴⁷ koji su u ideji o ubistvu vladara slijedili evropski trend, već i vrlo odlučni kritičari društva, socijalnih nepravdi, konzervativizma i primitivizma u vlastitom nacionalnom korpusu. Kao mlada generacija prkosili su svim institucijama i njihovim rigoroznim pravilima. Mladost im je donosila nestrpljenje, tako da su oni prijekim putem htjeli riješiti sve socijalne i nacionalne probleme svog naroda. Tako je mislio i Gavriilo Princip, koji je 28. juna, na Vidovdan, pucao na prestolonasljednika Franju Ferdinanda, simboličnog predstavnika militantne struje u Monarhiji. Sarajevski tragični gost nije bio jedina moguća meta za mladobosance kojim je pripadao i atentator, a koji su “smerali da ubiju ne samo Franju Ferdinanaca i poglavara Potjoreka, nego i srpskog mitropolita Leticu, kao i srpske građanske prvake Jeftanovića, Dimovića i Jojkića”,⁴⁸ koje je bez njihove dozvole probudio iz njihovog dremeža i

⁴⁶ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 43, 401.

⁴⁷ “Naprije, ne treba zaboraviti da se, blago rečeno, Austro-Ugarska u Bosni nije naročito isticala svojim liberalno-demokratskim načinom upravljanja. Štaviše, čini se da su kolonijalne crte austrougarske uprave samo dolijevale ulje na buntovničko raspoloženje mladobosanaca.” S. Vervaet, *Centar i periferija*, 300.

⁴⁸ “Sam Gavriilo Princip izrazio je tu zajedničku mržnju protiv sarajevske čaršije kada je uoči 28. juna 1914. godine rekao da bi svu čaršiju zapalio kad bi je mogao strpati u kutiju šibica. Istu misao izrazio je i Nedeljko Čabrinović, koji je u istrazi 28. juna priznao da se nosio mišlju da

promijenio njihove sudbine, kao i čitavog naroda kome su zajednički pripadali. Kao i uvijek, pokazalo se da je osveta oružje slabijega, jer je većina mladobosana naca svoje živote ostavila u austrougarskim kazamatima, dok su ostali njihovi sunarodnici, kolektivno i gotovo zvanično proglašeni krivci, sa žigom izdajnika dvora, Monarhije, a podnijeli su različite vrste kazni, kao što je bilo i onih za koje se ništa promijenilo nije.

Učinilo se u prvi mah da je tom nametnutom zajedničkom krivicom srpski korpus stekao zajedničku sudbinu, da se u nacionalnom kolektivitetu zbog ugroženosti intenzivirala nacionalna homogenizacija kada je u prvom rušilačkom naletu demonstracija podjednako bio na udaru ulice i vlasti, ali se pokazalo da je Principov čin u suštini nastavio da razlaže srpsku etniju ideološki, ekonomski i socijalno; tu podjelu učinio je potpuno vidljivom da i u ratnim okolnostima u društvenom tkivu srpskog korpusa postoje različita viđenja kolektivnog pripadanja i puteva obračuna sa vlašću. Svojim je aktom ovaj srednjoškolac isprovocirao odgovore svih socijalnih grupa, pa se pokazalo da su ga podržale samo takozvane niže klase, pjesnici, intelektualci i omladina,⁴⁹ dok su njegovu metodu obračuna sa Monarhijom odmah osudili i crkva i srpski uglednici. Dok je Beč još plesao na taktove valcera, “[p]rilikom pomena u srpskoj crkvi, protojerej je nazvao Principa i Čabrinovića ‘antihristima’”,⁵⁰ a agilni saborski poslanik dr Milan Srškić dočekao je vijest o atentatu sa sabljom u rukama, u uniformi austrougarskog oficira, zaklinjući se da će se osvetiti za smrt Franje Ferdinanda, barem prema pisanju štampe njegovih kasnijih političkih protivnika.⁵¹ Administrativni sistem Monarhije formirao je tokom decenija vlasti sloj Srba bliskih carevini, koji su u ovom momentu “osuđivali Srbiju kao izvoriste nereda, primitivizma i nasilja”,⁵² kao i činovništva i službenika koji su lojalnošću zadržali svoje pozicije tokom rata.⁵³

uđe u sabor i sa galerije baci jednu bombu među poslanike, jer je bio uveren da su oni podlaci i kukavice, koji ništa ne rade, a i kad nešto rade, ništa vredno ne stvaraju.” V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 343.

⁴⁹ Znan dio srednjoškolaca su odmah po atentatu bili privođeni i ispitivani. “To je postala neka vrsta legitimacije za nacionalnu borbenost. Bili smo se već navikli na kućne premetačine i hapšenja kao na svakodnevne pojave.” C. Popović, *Sarajevski Vidovdan*, 22.

⁵⁰ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 894. Austrofilaska orijentacija mitropolita Letice bila je i povod njegovoj smjeni nakon rata. “Sramota mitropolita Letice”, *Srpska riječ*, br. 112, jun 10, 1920, 3.

⁵¹ *Narod*, br. 20, 19. mart 1924, 3.

⁵² R. Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, 215.

⁵³ Ovo su neki od njih – u Administrativnom odjeljenju Zemaljske vlade: Vladimir Besarović, okružni predstojnik, vitez reda želj. krune III razreda, vitez reda Franje Josipa, i Konstantin Čuković, posj. zlat. krsta za zasluge, vladin savjetnik; u Pravosudnom odjeljenju Zemaljske

Sličan odgovor je nudio i Gligorije Jeftanović, najuticajniji Srbin Bosne i Hercegovine, vođa pokreta za crkveno-školsku samoupravu, siva eminencija *Srpske narodne organizacije*, virilni član Sabora, s imenom značenja oprezan ili “biti budan”. Za razliku od Principa, on je drugačije dočekao Ferdinanda,⁵⁴ jer je navikao da vodi svrsishodniju borbu u kojoj se ne nudi vlastiti život, za koju je potrebno mnogo strpljivosti i političke mudrosti. Mada im je zajednička i neupitna borba za kolektivni, nacionalni interes srpske zajednice, cjelokupno Gligorijevo iskustvo sa vlašću i represijom provedenom sve vrijeme borbe njegove i njegovih istomišljenika⁵⁵ donosilo mu je spoznaju da su putevi ka postizanju ciljeva trebali biti usklađeni sa moćnim sistemom koji neosporno raspolaže silom, koja se, posebno u ratnim okolnostima, ne pravda nikome. Njegova svijest, kojoj je imanentna mudrost čaršije, kroz koju je progovaralo iskustvo odnosa prema državi, bila je sa puno opreza i računice, bez ishitrenih poteza i prenaplivanja, s otvorenim vratima i nespaljenim mostovima. Njegov radikalizam u nacionalnoj borbi uvijek je imao mjeru.

Osnovne principe legitimne vlasti Gligorije je po svom dubokom ubjeđenju, proisteklom iz njegovih tradicionalnih, patrijarhalno-*autoritarnih* vrijednosti i političke kulture, duboko poštovao, kao i njenu racionalnost i zakonitost, nužnost njenog postojanja i tradiciju njenog uvažavanja. On je razumijevao njenu represiju, bio je dio društva u kojem se ona cijeni, pa i on sam nije bio imun na sopstveno

vlade: vladin savjetnik Milivoj Simić, dr. pr.; vladin podtajnik – Vaso Petrović; vladin perovođa Milan Ćurčić; u Privrednom odjeljenju Jovo Odović, rač. savjetnik, Simo Stanivuković, rač. savjetnik, Aleksa Đebić, baždar, pristav, Vladislav Đurić – zem. veterinar, vit. o. F. J. posj. zl. kr za zasluga sa krunom; Dodjeljeni: Dušan Petrović, dr, sudski pristav, Milivoj Simić, dr, vladin tajnik, Ljubomir Milošević; u Odjeljenju za bogoštovlje i nastavu Sokrates Petraki-Petrović, vladin savjetnik, vit. reda željezne krune II razreda, vitez reda F. J. poručnik u ev., Jovan Šiljak, okružni školski nadzornik, posj. ratn. kr. za građ. zasl. II razreda, u Tehničkom odjeljenju Vojislav Žakula, rat. kr. za gr. zasl. II razr., građ. savjetnik; Jovo Trifković, tehn. oficijal u upotrebi kod ravn. b.-h. zemaljske bolnice, kao računarski revidenti Bogdan Besarović i Makso Despić, Jovan Simić, direktor pomoćnih ureda pri Vrhovnom sudu i tužilaštvu... te nešto profesora po sarajevskim gimnazijama. *Bošnjak*, zvanični kalendar za prostu godinu 1918, god. 35, Sarajevo, 1918; Jeftan Despić je ostao gradski zastupnik, Risto Hadžidamjanović je ostao na funkciji podnačelnika Sarajeva, saborski poslanik dr Ljubo Simić tokom rata je imao slobodu kretanja i djelovanja. *Sarajevski list*, br. 15, januar 1/15, 1915, 3; Dr Milana Jojkića, gradskog fizika, kao i Aristotela Petrovića, generalnog konzula te nakon rata prvog gradonačelnika Sarajeva, poslovi su npr. primoravali na česta putovanja do Beča. *Sarajevski list*, br. 152, jun 2/20, 1915, 4. “Mitropolit Letica otputovao je sa biv. sabor poslanikom Vasom Vasiljevićem na liječenje u Krapinske toplice i u Rogatac.” *Sarajevski list*, br. 168, jun 3/16, 1915, 3.

⁵⁴ “Konzervativna srpska grupa, oko Gligorija Jeftanovića, pozdravila je Ferdinanda kao budućeg vladara, bez riječi o gorčini srpskog naroda (...)” V. Strugar, *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914–1918*, 116–117.

⁵⁵ H. Kapidžić, “Previranja u austrougarskoj politici”, 125.

iskazivanje moći. Ipak, ta vlast uzela ga je kao primjer, mada je pripadao grupi “Arbeitswillige Serben”, te je sistematski tokom rata pokušavala poništavati njegovo dostojanstvo, ugled i značaj. Vlast mu je slala poruku da je jednak ostalim sarajevskim Srbima, beznačajan kao pojedinac u odnosu na sistem. U prvom redu obezvrijedili su njegovo vlasništvo, dopustili su da njegov simbol i simbol moći sarajevske srpske čaršije – Hotel *Evropa*, u srcu grada, bude dva puta demoliran,⁵⁶ prvi put iste noći nakon što je izveden atentat i drugi put nakon mjesec dana, u večeri nakon objave rata Srbiji, nanoseći mu ogromnu materijalnu štetu.⁵⁷ Otvorenim atakom na najuglednijeg, najbogatijeg i najuticajnijeg Srbina Bosne i Hercegovine bio je u stvari najavljen i objelodanjen stav vlasti i njene buduće akcije prema Srbima. Krenuvši od vrha vođstva srpskog naroda, oličenog u osobi Jeftanovića, i ponizivši ga kao simbola nacionalnog kolektiva, vlast mu se revanširala za dotadašnje držanje, te sprečavala mogući dalji otpor i subverzivno djelovanje zajednice.

Sukobljavanje vlasti i Jeftanovića u ratu generisano je suprotstavljenim pozicijama (država – pojedinac, vlast – podanik, državna – nacionalna koncepcija), ali je bilo podudarno u jednom – nije bio revolucionarno, nasilno i nelegitimno. Pripadnost tradicionalnom, autoritativnom i konzervativnom društvu bila im je zajednička. S obzirom na Jeftanovićevu društvenu poziciju, za koju je često plaćao cijenu,⁵⁸ javno ispoljavanu lojalnost u mnogim prilikama,⁵⁹ kao i veze sa

⁵⁶ U Dimovićevom izvještaju, predatom grofu Tisi septembra 1918. godine, kaže se: “Gore nego u Zagrebu behu demonstracije u Sarajevu. Kasno u noć, između 9–10 sati, na dan atentata, napala je jedna rulja od 200–300 glava na ‘Hotel Evropu’, vlasništvo Gligorija Jeftanovića, polupala tu prozore i počela grdnim psovkama na Srbe i Srbiju.”

“Pred štalom Gligorija Jeftanovića ja sam svojim očima gledao dva oficira, kako sokole polupijani mob kličući im bez zazora: ‘Samo čvrsto!’ ‘Nur alles zertrummern!’” V. Ćorović, *Crna knjiga*, 33, 34, 35, 37, 79.

“Očevici mi pripovedahu, da su im po ulici noge upadale do članaka u staklo razbijenog posuda Hotela Evrope. Žilavi i neustrašivi starina Jeftanović, nabavi i preko noći uspostavi samo njemu poznatim, mogućim i izvedivim načinom i poslednju sitnicu u hotelu, da pokaže bruntalnoj austrijskoj beštiji: da se ugled i dostojanstvo Srbinovo ne ruši razbijanjem tanjura, i usprkos ogromnoj šteti, koju pretrpi na konjima, kolima, automobilu, novcu, kućama, stajama i t.d. stoji još i sad na istom mestu ugleda i dostojanstva ko i do sad. Koliko je to ljutilo i vlasti i podlu dušu đenerala Potioreka, suvišno je i govoriti, jer to beše za njih više od prkosa!” V. Mandić, *Bosna u lancima*, 35–36.

⁵⁷ Historijski arhiv Sarajevo (HAS), O-J, kut. 8, dok. br. 2500. U jednom pismu vlastima Jeftanović svoj gubitak usljed devastacije hotela procjenjuje na “¼ milijuna kruna”, Sarajevo, 21/4. 5. 1915. HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1370, 1409.

⁵⁸ Gligorije je zbog učešća pri predaji prvog memorandum pretrpio materijalnu štetu u vrijednosti 6.000 forinta u zlatu. M. Maksimović, “Crkvene borbe i pokreti”, 79–107.

⁵⁹ G. Jeftanović, kao upravnik Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta, što nije mogao postati bez odobrenja vlasti, bio je virilista i samim tim postao je narodni poslanik u Saboru. Osim

mnogim članovima u strukturi vlasti, očigledno je da u njenim redovima nije bilo potpune saglasnosti kako postupati sa njim, kako iskorijeniti njegovu “neprihvatljivu” lojalnost nacionalnoj zajednici, pa su udari vlasti bili istovremeno snažni, ali i kolebljivi i postepeni.

Nakon uništavanja hotela u koji je vrlo brzo smještena vojska, isto kao za vrijeme balkanskih ratova,⁶⁰ a za čije izdržavanje je trebao sam snositi troškove,⁶¹ Jeftanoviću je uhapšen sin dr Dušan,⁶² pri čemu nisu pomogle ni učtive molbe Potioreku,⁶³ a drugim članovima porodice oduzeta je zemljišna imovina.⁶⁴

toga, Centralni agitacioni odbor 39-orice će, prema izvještaju njegovog potpredsjednika Pere Stokanovića, prihvatiti formulu dr Nikole Stojanovića, a na zahtjev Gligorija Jeftanovića, te donijeti zaključak u kojem se navodi sljedeće: “Pošto pitanje lojalnosti ne može biti predmet diskusije, jer je dužnost svakog građanina da bude odan prestolu (...) ograđujemo se od neopravdanijeh objeda neloyalnosti (...) koje s raznih strana bez razloga podmeću srpskom narodu u Bosni i Hercegovini.” *Srpska riječ*, br. 71, 1910, april 1/14, 3. “U funkciji predsjednika crkveno-školske opštine pozdravio je cara Franju Josipa 1910. godine, koji je došao u posjetu Sarajevu.” *Srpska riječ*, br. 109, juna 19/1, 1910. itd.

⁶⁰ “Za vreme balkanskih ratova na Jeftanovićevom licu se iz daleka videlo, kako stvar stoji. Za vreme svetskog rata, u samom početku, dakle u najopasnije vreme bila je vojska smeštena u njegovim zgradama, a on je zatvorio vodovod, jer da mu tobože za vodu ne plaćaju. Razumljivo je, da su ga austrijske vlasti i vojska strahovito mrzile. Prvu sitničavu pakost učinili su mu, kada su onu ulicu u kojoj on stanuje nazvali Potiorekova ulica.” Ostavština Danila Dimovića, dokument: “Krivična stvar protiv Gligorija M. Jeftanovića i Dra Dušana Jeftanovića – radi zločina veleizdaje”, NUBiH, Odjeljenje rijetkih knjiga i rukopisa, Zbirka rukopisa, Neinventarisana građa, dok. 384, XXI, 3.

⁶¹ “Kod Zapovjedništva tvrđave radi naplate ukonačenja c. i k. vojn časnika u Hotel Evropi oko 20.000 K predana 2/15. okt. 1914. u Sar u Plaz Komandi po gosp. Kubičeli.” HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1447.

⁶² Uhapšen je iste noći nakon objave rata Srbiji, kada je hotel po drugi put bio demoliran, a nakon što je od pedantne austrougarske administracije zaveden kao član upravnog odbora Srpske narodne banke. HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1284; kut. 5, dok. br. 1448, 1449, 1450. U oktobru 1915. je interniran u Bihać. U jednom od pisama njihovom advokatu Dimoviću, Gligorije mu nalaže da moli sud da Dušan u Bihaću odleži svoju kaznu “jer mu tu klima za zdravlje dobro čini i gotovo bolje nego u Sarajevu”. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch, 3, 6.

⁶³ “U stvari moje željene posjete kod poglavara Zemlje Oskara Potioreka.” Jeftanović je dobio sljedeći odgovor: “Kako je ali Njegova Preuzvišenost sada zauzeta ogromnim poslom, to Vas umoljava da od namjerene posjete odustanete, a Njegova Preuzvišenost Vašu dobru namjeru prima na znanje, kao da ste posjetu učinili. Primite izraz mojega poštovanja. Vladin povjerenik: Gerda.” 29. juli 1914. HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1107. “Velemožni gospodine! Čast mi je staviti Vam do znanja, da njegova Preuzvišenost vojni nadzornik i zemaljski poglavar gospodin Oskar Potiorek žali, da Vašoj molbi radi ispuštenja Vašega sina Dušana nije u stanju da udovolji. – 4. augusta 1914.” HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1108.

⁶⁴ Drugom sinu Zdravku, ljekaru, oduzeta je imovina, “jer je pobjegao neprijateljskoj vojsci”, a kćerki Krunici najvjerovatnije jer je bila već udata Srškić i izbjegla iz Sarajeva. HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1347, 1323.

Na ove poteze vlasti, praćene konstruisanim glasinama⁶⁵ i društvenim bojkotom,⁶⁶ Jeftanović reaguje onako kako je to i do tada – djelovanjem “kao da se ništa nije dogodilo”, naročito u sferi trgovine,⁶⁷ ignorancijom cjelokupne situacije kao oblikom otpora, pa iskazujući građansko nezadovoljstvo, nastavlja zvaničnu komunikaciju sa vlašću protestnim pismima i žalbama zbog daljeg obezvređivanja i uništavanja imovine, tuži se na previsoko odmjeren ratni namet i procjenu nekretnina, na zastoj u proizvodnji u ciglanama i krečani zbog sekvestracije,⁶⁸ kao i sekvestracije svojih objekata u Čemaluši,⁶⁹ glavnoj ulici u gradu. U tim kuražnim prigovorima vlasti, gdje izražava svoje neslaganje i prema službenoj ideologiji i nasilnoj politici, krije se još jedan vid otpora, omalovažava-

⁶⁵ “U 798. br. ‘Hrvatske’ moglo se čitati, da je Gligorije Jeftanović na begu u Srbiju uhvaćen u Višegradu i da je ‘u njegovom stanu nađen cieli arsenal’”. V. Ćorović, *Crna knjiga*, 37.

⁶⁶ Bojkot, donekle karikatualan, je vršen i od “Bosanskohercegovačkog zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje – i u mirno doba u Sarajevu”, koje je 9. oktobra 1914. godine vratilo Gligorijevih 100 kruna, jer su saznali da je on “u prošloj godini poklonio za društvo ‘Crkvenog križa’ jedne tugje države znatno veći iznos”. U tom pismu je navedeno i to da se novac vraća u vrijeme kada se: “inače u našoj domovini svatko upravo natječe, da dobrovoljnim priložima dokaže svoj patriotizam davajući ne samo ono što može, već i preko svojih imovinskih prilika (...)” HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1409.

⁶⁷ Naizgled kontradiktorne čitavoj situaciji, ali izgleda funkcionalne, bile su dozvole koje je posjedovao za riskantni izvoz pšenice, željeznicom preko Slavonije, zbog učestalih krađa. Pšenica je preuzimana sa posjeda iz okoline Bijeljine i Gradačca, te predavana filijali *Srpske narodne banke* u Bos. Brodu, po nalogu centrale u Sarajevu. Jeftanovići su npr. imali dozvolu na izvoz 1095 kg pšenice novembra 1917. godine. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch, 70. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch, 62, 63, 66, 82. Doduše, pri tome treba imati na umu da “[i] Pariska deklaracija iz 1865. i Haške konvencije iz 1907. takođe se zalažu za održavanje trgovine u vreme neprijateljstava i za pravnu zaštitu ‘neutralnog trgovca’ u vreme rata. To su prioriteti međunarodnih zakonodavaca početkom 20. veka.” F. Johns, *Critical Legal Thinking*, 30. 07. 2014, Prevela: Milica Jovanović, Peščanik.net, 06. 08. 2014.

⁶⁸ Jeftanović sve vrijeme vodi računa o hotelu, krečani, prihodima, redovnim davanjima kmetova itd. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch (1915–1924), 3, 6, 19.

⁶⁹ U žalbi Finansijskom ravnateljstvu navodi da je previsoko odmjeren ratni namet, u iznosu od K. 14.126, 9, kućarina u iznosu od K. 8.721, 51, te tečevina od K. 2.580. Za proizvodnju kaže: “ja ne radim ništa, niti u Ciglani, niti na Krečani u Hadžiću, i ne mogu raditi ni da hoću, kad su Ciglana i sve za nju potrebne zgrade pa i sama peć od septembra 1914. upotrebljene u vojne svrhe, a na placevima gde se cigla izrađuje načinjene su vojničke barake, meni pristup zabranjen i sve je u vojničkom vlasništvu (...) te porez na tečevinu ne može mi se računati kad ne postoji. (...) – Ovaj je slučaj postigao i moje sve zgrade u Čemaluši br. 76, gde se nalazi 1 velika moderna štala za 12 konja 3 moderne praonice, 3 sobe uz praonicu, nekoliko moderni garaža sa gvoz. roletama za kola, 1 zidana vila sa 5 soba, 1 vel. kuća sa 5 stanova i dvorište sa 3–4.000 m³. – Ovo sve zaposjednuo je vojn. Autokader od 30. jula 1914. te se i danas tamo nalazi bez ikakve kirije. (...)” Sarajevo, 21/4. 5. 1915. HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1370.

jući i cinični stav, sadržajem protkana satirična subverzija i kritički moralni stav kao dio političke igre pojedinca i vlasti.⁷⁰

Na glavni udar vlast se odlučila tek nakon nešto više od godinu dana od početka rata. Prvi sudski proces protiv Gligorija Jeftanovića pokrenut je u jesen 1915. godine. Doduše, i prije ovog suđenja on je bio hapšen i uz kauciju od 40.000 kruna prebačen u kućni pritvor, stavljen pod policijsku kontrolu sa statusom taoca,⁷¹ a oduzet mu je orden Franje Josipa i druge društvene počasti.⁷² Gligorije je bio uhapšen, lišen svih građanskih prava⁷³ i osuđen na godinu dana zatvora, a krivnja se zasnivala na metalnoj tablici s ugraviranim monogramima i grbovima jugoslovenskih zemalja, pronađenih u njegovoj štali.⁷⁴ Zvanična vlast je našla povod prvom hapšenju, mada se nije mogla ponijeti prema Jeftanoviću jednako kao prema ostalima koji nisu imali ni mogućnost žalbe,⁷⁵ pa je njemu dozvolila i odbranu, pri čemu je Gligorije znao da borba između pojedinca i vlasti može imati jedan ishod – poraz pojedinca, pa je s prezrenjem odbio da ulaže žalbu ili da moli za pomilovanje,⁷⁶ te, ne pristajući na konformističku poziciju,

⁷⁰ “Slavnoj Ces. i kr. vojnoj plac komandi u Sarajevu. Ima već skoro 3 nedelje kako vojnički čobani oko 20 kom volova u moja dva skupocjena šljivika u Koševi kraj moje ciglane dogone i pasu travu, pa ne samo što mi se prihod od trave – koji ja trebam za moje konje – upropašćuje, nego mi se šljivik gazi, i šljive satiru, i šteta nanosi. Moram spomenuti da su mi vojnički volovi u jesen prošle 1914. god. u istim šljivicima dosta štete učinili i ogradu porušili.

(...) Kod drugih mojih najbliži susjeda to se ne čini odavno, jer su im date plakate za zabranu koje su pribijene na ogradu i vojnici ne ugone volove niti konje, a ja takovih plakata nejmam. – Ja učtivo molim slavnu Plaz komandu, da blagoizvoli što prije narediti, da se volovi neugone u moje šljivike kraj ciglane, dami se trava ne pase i dalja šteta ne čini, kada sam dosad ce. i kr. vojnom eraru sa mojim nekretninama poslužio više, nego i jedan sugrađanin u Bosni i Hercegovni, pa je pravedno, da se od sada više u obzir uzmem.” Sarajevo, 17/30. aprila 1915. HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1451.

⁷¹ HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1008.

⁷² HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1008. Bio je smijenjen i sa funkcije potpredsjednika Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta u Sarajevu. HAS, O-J, kut. 10, dok. br. 3009.

⁷³ HAS, O-J, kut. 10, dok. br. 3003.

⁷⁴ “(...) u vrhu nalazili državni grb Kraljevine Srbije i grb grada Beograda, a ispod grbovi Kraljevine Dalmacije Hercegovine, Kraljevine Slavonije, Bosne (Rame), Kraljevine Hrvatske i Srema (...) zatim grbovi Crne Gore i Bugarske, te zvijezda dinastije Kradorđevića.” Mikić, “Veleizdajnički procesi”, 60.

⁷⁵ “Opazio sam da među nama, aradskim zatočenicima, ima znatan broj bankovnih činovnika, a velikih trgovaca i bogataša skoro nikako.” V. Skarić, “Dnevnik iz Arada”, 315.

⁷⁶ “Gliša Jeftanović morao je u tamnicu. Obukli su mu robijaško odelo i postupali s njim kao sa svakim robijašem. – Nekako u aprilu 1916, vratio sam se u Sarajevo sa velikog banjalučkog veleizdajničkog procesa. Sreo sam se sa šefom pravosuđa Chmilivskim. On je znao da je Jeftanovićeva osuda jedna sramota, ali ju je ipak forsirao. Kazao mi je da Gliša Jeftanović može

izrazio prigovor savjesti protiv nepravdi vlasti. Ni nakon odslužene ove kazne nije pušten na miru, već je aprila 1917. godine pripremana nova optužnica, i to ovoga puta protiv vođa pokreta za crkveno-školsku autonomiju, završenu dvije decenije prije, u kojoj su Gligorije i njegov stalni saradnik Vojislav Šola terećeni za protivdržavnu djelatnost i veleizdaju,⁷⁷ a u saradnji sa zvaničnim ličnostima srpske vlade, za koju su provodili i špijunske aktivnosti. Materijal za ovaj novi postupak pronađen je u Beogradu i u kući Emila Gavrile u Velikom Bečkereku, u kojem je opisana cjelokupna djelatnost Jeftanovića, u velikoj mjeri i tada poznata vlastima. Kako je u svojim sjećanjima ostavio njihov branilac Danilo Dimović, izjavu je Jeftanović dao “u zapisnik, bez upliva branitelja”, gdje je više napadao vlast nego što se branio, mada je za zločin veleizdaje bila predviđena smrtna kazna. U sudnici podsjeća na vlastito stradanje uz gordost, ali i cinizam (“od tada sam poremetio moje pamćenje”).⁷⁸

Optužnica nije bila dovoljno dobro pripremljena, niti istraga dobro sprovedena, pa su pravne nepravilnosti bile osnova da se podnesu interpelacije u Jugoslo-

odmah biti pomilovan samo da ja podnesem molbu. Otišao sam do Gliše i kazao mu: ‘ja sam mogao poderati molbu za pomilovanje, jer imam vašu punomoć, ali Vi ste politički čovek, a radi se o političkoj stvari pa ne mogu bez Vas.’ – U sobi za razgovore iza nekakve ograde stoji Gliša u robijaškom odelu. U hodniku se čuje mukli hod straže i zveketanje tamničkih ključeva. Na polju je lep proletni dan. – Bez razmišljanja Gliša je stvorio odluku. Kazao mi je: Zar molbu za pomilovanje hoće da ja podnesem? Da se ponizujem zbog njihove lopovske osude! Reci im, da im pas majku njihovu!” Ostavština Danila Dimovića, dokument: “Krivična stvar protiv Gligorija M. Jeftanovića i Dra Dušana Jeftanovića – radi zločina veleizdaje”, NUBiH, Odjeljenje rijetkih knjiga i rukopisa, Zbirka rukopisa, Neinventarisana građa, dok. br. 384, XXI.

⁷⁷ O optužnici više: Fritz von Reinöhl, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges, I Der Fall Jeftanović – Šola – Gavriła*, Wien, 1944.

⁷⁸ “Ja nijesam ništa kriv, niti sam se o zakon ogriješio. Nijesam nikad ništa tajno i nedozvoljeno radio. Ne znam šta da objašnjavam. Nemam razloga ni da se branim, ako mi šta padne na pamet govoriću na glavnoj raspravi. Vi mene pitate za neke stvari koje su bile prije 10, 15–20 godina, a ja od dana demonstracija, kad su mi moju kuću demonstranti usred bijela dana iznutra svu porušili, popljačkali, odnijeli sav nakit, u Hotel Evropi porušili i razbili stakleta i uništili su mi u Čemaluši svu štalu sa 10–12 konja u prisustvu policajnih vlasti u drugih oblasti, od tada sam poremetio moje pamćenje i ne mogu da se snađem. Sve mi se ovo i danas vrti u pameti, kako je to moglo biti, jer ja sam državi redovno plaćao porez, a i gradskoj opštini gradski namet redovno, koji su dužni bili kada snosim terete da mene i moje dobro brane od ovakove nesavjesne mase. Ja sam očekivao od drž. odvjjetništva da će zločince i začetnike, koji su tu demonstraciju stvorili pozvati na odgovornost i istragu proti njima povesti. Nego naprotiv zovu mene pod starost na odgovornost za ono što je bilo prije 10, 15–20 godina, a za ono što je jučer bilo to se pušča, te se niko ne traži, nitko ne odgovornost ne poziva i zločinci hodaju slobodno te njih nitko na odgovornost ne poziva.” Ostavština Danila Dimovića, “Krivična stvar protiv Gligorija M. Jeftanovića i Dra Dušana Jeftanovića – radi zločina veleizdaje”, NUBiH, Odjeljenje rijetkih knjiga i rukopisa, Zbirka rukopisa, Neinventarisana građa, dok. 384, XXI, 3.

venskom klubu u Beču i u peštanskom parlamentu od srpsko-hrvatske koalicije, pri čemu je napadnuta uprava u Bosni i Hercegovini, što je bio povod da državni tužilac odustane od postupka kako protiv E. Gavriće, tako i protiv Jeftanovića i Šole.⁷⁹ Svemu ovom je doprinijela i politička klima, prouzrokovana promjenom na prijestolju i situacijom na ratištu, a koja je bila daleko od one iz prvih godina rata, tako da je krivični postupak koji je počeo 6. juna 1917. završen puštanjem ove dvojice na slobodu 21. septembra 1917. godine. Komentar dnevnih novina je bio da su pušteni “jer državni odvjetnik nije imao radi čega podići optužbu protiv njih”.⁸⁰ Dokazni materijali su ostali da svjedoče o stalnoj vezi Jeftanovića sa srpskom vladom i pojedinim srpskim krugovima u Beogradu.

Koliki su intenzitetom i metodama raznovrsni bili ovi “udari pravde”, proporcionalni smetnji vlastima koju je Gligorije Jeftanović predstavljao, mada do tada interesno i tradicionalno motivisan na lojalnost, a prilikom kojih se odriče “velikodušnih” gesta i ustupaka vlasti, ne prihvatajući ulogu društveno poniženog i poraženog, govori i to da vlasti nisu bili zadovoljne vlastitim učinkom. Da su bili u pravu, govori i to da ni nakon njih nije ostao miran, ne pristajući na podanički status, strah i pokornost, sačuvajući samopoštovanje pred samim sobom i pred drugim, dovodeći ponovno javno u pitanje pravednost sistema i državni teror; što dokazuje već u prvoj prilici – jedan je od potpisnika predstavke u kojoj se traži pomilovanje osuđenih na smrt u velikom banjalučkom procesu.⁸¹ Kao što u sudnici nije prihvatao krivicu niti se pokušavao braniti kao ostali,⁸² ostavši imun na sve provokacije i pružajući građanski otpor, dajući primjer vlastitoj zajednici kako da stiče svoje mjesto ili ga potvrđuje u istorijskom događaju i pripadajućem kolektivu, tako je i van nje nastavio aktivno da djeluje, potvrđuje vlastiti ugled i društvenu poziciju, ali i pripadnost građanskom društvu u državi koja politički nije “njegova”, ali mu je pružila iskustvo parlamentarizma, pa makar i monarhijskog, u kojoj je nacionalni identitet proizveo sferu zasebnosti i iz koje je moguće bilo djelovati samo kroz legalistički, ne u potpunosti liberalni, ali ipak građanski sistem.

⁷⁹ “Ovim obustavlja se u smislu &116 kp. predistraga zbog zločina veleizdaje iz &11 sl. b. kz. protiv Gligorija Jeftanovića i Vojislava Šole. – Okružni sud. Sarajevo, 21. septembar 1917.” HAS, O-J, dokument bez signature.

⁸⁰ “Izašli iz istražnog zatvora”, *Glas slobode*, br. 13, septembar 11, 1917, 3.

⁸¹ Predstavku je napisao Danilo Dimović, a potpisali su mitropolit Letica, Vojislav Šola, Risto Hadžidamjanović i Vlado Andrić. Mikić, “Veleizdajnički procesi”, 87. Predstavka je upućena zajedničkom ministru financija baronu Burianu i poglavaru zemlje Sarkotiću. Ostavština Danila Dimovića, 384.

⁸² Atanasije Šola, pripadnik grupe oko *Naroda*, optužen kao starješina mostarskog sokola, predao je npr. prilikom suđenja odbranu od 400 stranica sucu istražitelju. Vojislav Besarović, optužen po istoj osnovi, govorio je pred sudom tri dana. N. Trišić, *Sarajevski atentat*, 47, 50.

Nenasilni odgovori na državno nasilje za koje je vjerovatno bio nagrađen osiguravanjem vlastite egzistencije, svojih najbližih, kao i preostale imovine, bili su rezultat iskustva, realistične taktike, životne i političke mimikrije, ali je pri tome stvarno i simbolično poništenje podaništva proisteklo iz njegovog djelovanja, njegove slobodne volje kako unutar opšteg okvira ljudskog, tako i bosansko-hercegovačkog, srpskog i sarajevskog društva.

War against subjects and the Jeftanović case

Summary

The Austro-Hungarian Monarchy began waging war against its subjects when it started battling a dominant, growing element of the modernization of society – i.e. the national movements of Slavic peoples. In this framework, its relations towards Serbia as a potential axis of the unification of the South Slavic peoples clouded the Monarchy’s attitude towards the Serbian population in Bosnia and Herzegovina. The unsuccessful attempt to shape the Serb national movement in the direction of its Bosnian and Herzegovinian provincial statehood was increased with tensions from the Annexation crisis and the Balkan Wars, culminating with the outbreak of First World War when revanchists repressive measures were undertaken against Serbs from the very beginning. The response to these actions were different and confirmed the social diversity of the Serb national corps – from the radical Gavrilo Princip to the example of the most distinguished, rich and influential Serb of Bosnia and Herzegovina, Gligorije Jeftanović. According to his deep convictions, which stemmed from his traditional, patriarchal and authoritarian values, and political culture, he respected the basic principles of legitimate governance even when the authorities negated his dignity and importance, devalue his property, boycotting him socially, and filing two lawsuits against him. His response was within legalistic principles – legitimate defence, moral resistance, ignorance, satirical subversion, through which he questioned the institutionalized violence and state terror. In that way he gave sense to the real and symbolical negation of subjecthood, confirming his own dignity and social position, but also his belonging to the civic society in a state which was politically

not “his own”, but which provided him with experience of parliamentarism, even though it was monarchic, where national identity produced a sphere of individuality from which one could only act in a legalist manner, not completely liberal, but a civic system nonetheless. This symbolic negation of subjecthood came from his action, his own free will, from a general human framework, but also from the Bosnian-Herzegovinian, Serb and Sarajevan society.

(Translated by author)

Hana Younis

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

“SELAMI I POLJUBCI SA FRONTA”

Apstrakt: Početak Prvog svjetskog rata promijenio je svakodnevni život stanovnika Sarajeva. Njihove svakodnevne navike zamijenila je borba za opstanak. Rad na osnovu nekoliko stotina sačuvanih privatnih pisma porodice Žiga, nastalih u periodu 1914–1918. godine, ukazuje na različita viđenja rata i odnose prema njemu. Autorica je posebnu pažnju usmjerila na pisma koja je tokom Prvog svjetskog rata razmjenjivao bračni par Žiga, Mahmut-ef. i Čamila-hanuma, a na osnovu kojih se ukazuje na svakodnevni život porodice razdvojene zbog ratnih dejstava, u okolnostima u kojima je ratna zbilja diktirala pravila.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, svakodnevni život, porodica, Sarajevo, Mahmut-ef. Žiga, Čamila-hanuma Žiga

Abstract: The beginning of World War I changed the everyday life of the inhabitants of Sarajevo. Their everyday habits were replaced by the struggle for survival. Based on several hundred preserved private letters of the Žiga family, created in the period 1914–1918, the paper shows different views of the war and attitudes towards it. The author has given special attention to the letters exchanged between the Žiga spouses, Mahmut Efendi and Čamila, during World War I, which depict the everyday life of the family separated by the war, under circumstances in which the reality of war dictated the rules.

Keywords: World War I, everyday life, family, Sarajevo, Mahmut Efendi Žiga, Čamila Žiga.

Uvod

Problemi sa kojima su se suočavale porodice tokom rata su mnogobrojni. Iako je svaka porodica imala svoju priču, sa njima jedinstvenim i najvažnijim ratnim događajima, pokušat ćemo kroz privatnu korespondenciju rasvijetliti svakodnevnicu jedne porodice i ukazati na rat iz njihove perspektive. Sačuvana pisma koja su razmjenjivali Mahmut-ef. i Čamila-hanuma Žiga tokom ratnog perioda poslužila su za analizu u ovome radu, u kojem se kroz njihove privatne zapise nudi mogućnost sagledavanja Prvog svjetskog rata iz jednog intimnog ugla, gdje su osjećaji osnovna vodilja.¹ Pisma su, zavisno od njihovog potpisnika, davala i različitu sliku svakodnevnog, svako od njih jasno ukazuje na najvažnije događaje za tu osobu u datom trenutku. Pisma su ujedno i odraz stanja, prostora i vremena u kojem se ta osoba nalazi te stoga predstavljaju prvorazredni izvor za sagledavanje života u ratu.²

Cilj je ovog rada analizom privatnih pisama prikazati život žene koja je s izbijanjem rata postala glava porodice, njenu borbu sa svakodnevnim problemima, ali i porodične sukobe koji su neminovno izbili na površinu u situaciji kada je ona finansijski postala zavisna od zajedničkih prihoda sa rodbinom, te njen pokušaj da, bez obzira na sve nedaće, održi privid odnosa u porodici kakav je bio prije rata. Rad se fokusira upravo na osjećaje i doživljaje ratom razdvojenih supružnika, kojima su ratni događaji bitni tek ukoliko su oni sudionici tih događaja.

Analiza pisama ukazuje na to da su u suštini ratna dešavanja posmatrana subjektivno, potpuno zavisno od toga ko je pisao ta pisma i u kojim okolnostima. Tako Čamilina pisma ukazuju na to da se život u Sarajevu nastavio u drugačijim uslovima, te da je s vremenom postajao sve teži. U njenim pismima preovladava nekoliko tema: prvenstveno njena neizmjerena briga i želja za suprugom,

¹ Riječ je o ličnom fondu porodice Žiga, koji se nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo. Ovaj fond sadrži raznovrsnu arhivsku građu, a iz Prvog svjetskog rata sačuvana su ukupno 133 pisma i 325 karti i dopisnica. Najviše sačuvanih pisama (87) i karti (168) napisao je upravo Mahmut-ef. svojoj supruzi Čamila-hanumi. Jedan mali broj sačuvanih pisama napisala je Čamila, njih 18 i 16 karti, dok su ostala pisma napisali članovi njihovih porodica i prijatelji, ali i neke poznate ličnosti poput Mehmeda Hulusija i Huseina Mašića. Vidi: Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Porodični i lični fondovi, Žiga Mahmut (dalje: PLFMŽ), kutija br. 1, br. 2, br. 3.

² U bosanskohercegovačkoj historiografiji do sada je napisano mnogo radova o Prvom svjetskom ratu, ali se oni odnose na njegovu vojnu, političku i ekonomsku perspektivu. Pitanje svakodnevnog života, posebno iz ugla “malih, običnih ljudi”, do sada nije bilo predmet istraživanja.

zdravstveno stanje nje i djece, problemi sa nedostatkom prehrambenih proizvoda, porodični problemi, kao i povremena ljubomora. Snagu za svakodnevnu borbu Čamila je crpila iz pisama koja je dobijala sa fronta od supruga, a u kojima su redovni selami i mnogobrojni poljupci bili njeno utočište i potvrda suprugove ljubavi, nada da je rat tek privremena stvarnost.

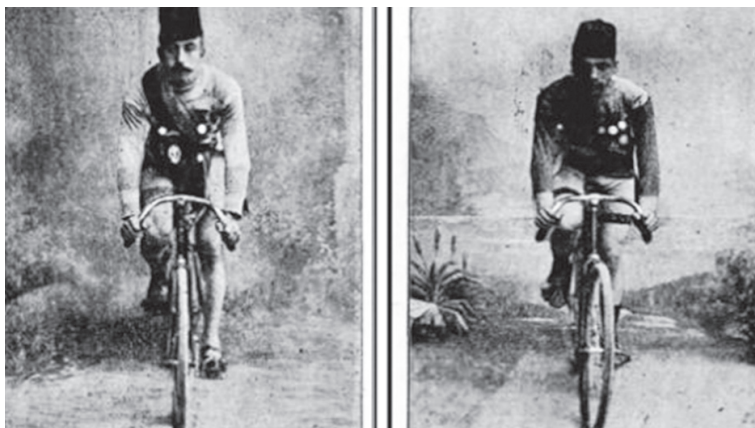
Iz Mahmutovih pisama je teško utvrditi kakvo je bilo opšte stanje vojske jer se i njegova pisma uglavnom odnose na brigu o supruzi i djeci, zatim pokušaje da dobije bolje mjesto ili premještaj, ali se bilježi i tek poneka rečenica o njegovoj ratnoj zbilji. Tako i pisma koja su pisali Mahmutovi prijatelji iz drugih jedinica ukazuju na ono što je svakom od njih bilo u datom trenutku važno, neobično ili novo.³ Pisma koja je pisao Mahmutov brat Salih-ef., ili Čamilin brat Ismet, kada se vratio sa fronta u Sarajevo, ukazuju na pokušaj održavanja života u normama svakodnevnice, koja je bila uobičajena za svakog od njih prije izbijanja rata.⁴

³ U svakom od pisama koje je potpisao neko od Mahmutovih prijatelja sa neke linije fronta nalazi se opis posebnosti tog kraja ili neki događaj koji se u tom trenutku činio zanimljiv. Tako imam hadži Ahmed Grbić, koji je bio na frontu a nadao se premještaju u Grac, piše: "(...) Kanim za 5 marta moliti za urlich ali moguće da neću dobiti jer nemam zastupnika. Ovdje sam 47 dana te kroz ovo vrijeme ovdje nije pao ni snijeg ni ništa te je po ulicama velika prašina te za moja prsa vrlo škodi. Vazda putujemo. Skoro sam išao na frontu te sam se vozio anfnzngom? 20 kl i čuješ družu stara vuče četvoro jer anfnzngom? ide od zemlje visoko. M. Selam." S druge strane, njegov prijatelj Mulo u pismima prepričava i događaje iz Sarajeva o kojima je bio obaviješten. Tako se radovao kada su regrutovani Mehmed Hulusi i Šakir-ef. Mivekitović napisavši: "(...) a sada bar imaju prilike da pokažu svoj patriotizam. Nije vazda u kiraethani i drugdje raspredat i kritizirat." On dalje piše: "Čujem nadalje da se je naš reisulema Čaušević vjenčao sa Pandžinom kćeri. S hajrom i sa srećom. Lijep korak a i velika energija na ovoj skupoci (...)" Vidi: HASA, PLFMŽ, kutija br. 1, pisma 04.03.1916. i 27.02.1918.

⁴ Salih-ef. Žiga bavio se trgovinom i prije Prvog svjetskog rata, tako je i tokom rata pokušavao održati poslove aktivnim, dok se Ismet Sokolović tokom kratkog boravka u Sarajevu trudio što više vremena provesti sa djevojkom sa kojom je ašikovao i prije regrutovanja. Jedno od njegovih pisama, upućeno Mehmetu, bilo je sljedećeg sadržaja: "(...) Upravo evo sad u 9 sati dodoh ušpitalj i mišljah da se lijepo ispavam i pročitah tvoju kartu razabrah tvoje devre i nećeš vjerovat da me je ona pjesma 'Tuguj tugo al nemoj zadugo' toliko dirnula iako je samo napisana da sam evo odlučio da pobjegnem noćas odavlen pa makar bilo i preko zida. Ne poznaš moje raspoloženje sada pošto sam prilično sabidane ne kulanišem ruma a Joško mi još nije zasvirao 'Šariku' podjekad (samo jednom na dan) odem onome mom pa se razgovaramo, čekam samo na tebe dragi imame efendija pa da ostanem ovdje i oženim se, počelo se naime po Sarajevu sve da ženi preključu asistent Rašidagić a noćas će da privede dr. Zečević. Gledaj da se što skoro ovdje pomoliš jer ja neću dugo čekati, ali te naprijed opominjem da na svadbi neće biti ruma niti će te mezetiti konzervom sa barbanjima kao što si ti to naučio. Sve mi se čini da ovo moje neće biti ni dugo, svaki dan sačekujem maršutu, želio bih samo da ovde preko bajrama ostanem a inače mi nebi bilo mrsko da odem u Peštu. Hitim da ti svršim pismo jer neimam vremena (sad će Avdaga u džamiju a ja na pender) pa zato očekuj drugi put više (...)" HAS, PLFŽM, kutija br. 1, pismo na kojem piše 27.08.

Mahmut i Čamila – ljubavna priča

Mahmutova porodica Žiga jedna je od uglednijih sarajevskih porodica, a prvi put se u građi spominje pod tim imenom još sredinom 18. stoljeća.⁵ U 19. stoljeću upoznajemo ih kao poznate veleposjednike koji su zauzimali visoke administrativne položaje u Osmanskom carstvu.⁶ Mahmut je rođen 1886. godine kao četvrto i najmlađe dijete u porodici Ibrahimage Žige. Njegova porodica je, pored ugleda koji su stekli kao obrazovani ljudi na visokim administrativnim položajima, imala i velike posjede u okolini Sarajeva. I pored redovnih prihoda s ovih imanja, oni su se bavili i drugim poslovima poput trgovine.⁷ Mahmut je završio Šerijatsku sudačku školu.⁸ Pored redovnog školovanja, on je bio aktivan i u sportu. Tako je odmah nakon formiranja koturačkog društva El-Kamer u Sarajevu postao njihov aktivni član. Redovno je vježbao, a na takmičenju najboljih biciklista u Bosni,

Ahmed-beg Karabegović i Mahmut Žiga⁹

⁵ Skarić spominje Žige kao poznatiju muslimansku tabačku zanatlijsku porodicu. Vidi: Skarić, Vladislav. *Izabrana djela I*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985, 154–155.

⁶ Godine 1846. Salihaga Žiga je imenovan članom Velikog vijeća Bosne u Sarajevu. Hadžiuseinović, Salih Sidki Muvekkit. *Povijest Bosne 2*. Sarajevo: El-Kalem, 1999, 1015.

⁷ Trgovinom su se aktivnije počeli baviti krajem 19. stoljeća, kada trgovačke poslove preuzima Ibrahimaga Žiga, a nakon njega njegov stariji sin Salih. Više vidi: HAS, PLFŽM, kutija br. 3: HAS, Fond Gradskog poglavarstva grada Sarajeva, 1880, dokumenti br. 793 i 826.

⁸ Hasanbegović, Zlatko. ““Spahina” Islamska vjerska zajednica. Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.–1938.”, u: *Historijski zbornik*, urednik Damir Agičić, vol. 63, no. 2, (Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2010), 506.

⁹ Vidi: E. M. “Naši biciklisti”, u: *Kalendar “Gajret”*, urednik Edhem Mulabdić, god I, (Sarajevo: “Gajret”, društvo za pomaganje gjaka muslimana, 1906), 119 i 152.

koje je održano 1906. godine u Sarajevu, ispred spomenutog koturačkog društva osvojio je prvo mjesto. Tom prilikom u kalendaru Gajret objavljen je i članak sa njegovom slikom na biciklu.

Mahmut je tada bio mlad momak od dvadeset godina i ova pobjeda je bila izuzetno važna ne samo kao priznanje za uloženi trud nego i za njegovu popularnost među djevojkama.¹⁰

Čamila je također bila iz veoma poznate, ugledne i imućne sarajevske porodice Sokolović. Imala je tri brata: Ismeta, Teufika i Osmana, kao i dvije sestre: Almasu i Šemsu. Međutim, ona je bila posebno bliska s Ismetom, koji je ujedno bio i Mahmutov dobar prijatelj, što je također moglo biti važno za njihovo upoznavanje.

Ljubavna priča počela je tajno i kao takva trajala je sve do jednog popodneva, kada ih je neko od poznanika ugledao same na ulici.¹¹ Čamila je naravno odmah *pobjegla*, a Mahmut je ostao da *objasni cijelu situaciju*.¹² U obje kuće nastala je panika. Iako su oboje bili iz uglednih porodica koje su se dobro poznavale i bile povezane prijateljskim vezama, bilo im je zabranjeno dalje viđanje.¹³ Situacija je bila dosta komplikovana jer nisu ispoštovali tradicionalni način ašikovanja, a Čamili se činilo da se našla u *bezizlaznoj situaciji*. Sve je bilo komplikovanije jer je Čamila bila mlada, imala je najvjerovatnije 14–15 godina. Shvativši da mora nešto poduzeti, Mahmut se želio uvjeriti, prije pokretanja ozbiljnih koraka, da li ga Čamila voli. Napisao joj je pismo u kojem je ključno bilo pitanje: "Da li ga ljubi?"¹⁴ Na to pitanje je ona odgovorila: "(...) Dragi Mahmut eff. za onu riječ što

¹⁰ Biciklizmom se bavio sve dok se nije oženio. Međutim, od 1910. godine pa sve do kraja svog života lov je bio hobi kojim se Mahmut-efendija aktivno bavio i za koji je uvijek imao vremena. Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, legitimacije i članske karte lovačkog društva.

¹¹ Da ni Ismet nije znao za njihovo ašikovanje, ukazuje jedno pismo koje je napisala Čamila: "Dragi Mahmut eff. Primila sam vaše pismo i vrlo me je obeselilo kada sam vidjela da sam opet svog vjernog Amigjića dobila. Čestitam vam ovaj sretni Bajram. Nemojte promisliti da sam nako zbog šta sretna osim zbog vas i mogla sam vam još mnogo i mnogo pisati ali kalem (olovka, op. a.) se slomi Ismet se pomoli a ja samo da brže pismo zatvorim. Više ništa nego primi srdačni pozdrav tvoja vjerna i prevjerna Čamka S." HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo pisano grafitnom olovkom.

¹² U pismu koje je napisala poslije tog događaja, pored ostalog, pisalo je: "(...) hoću da znam ko je kome progovorio za onaj dan, koliko me je od vas stid da vam ni kazati ne mogu da vam zafaljujem zahvaliti ne mogu da plaćem kada nisam već vam onako lijepo zahvalila. Više ništa nego maksuz selam od mene. Ode pismo putujuće a ja ostah tugujuće slatkog odgovora čekajući tvoja vjerna i prevjerna. Č. Sokolovića." Ibid.

¹³ Mahmutu je napisala: "(...) a meni roditelji zabranjuju da ja niskijem ne govorim isto nako kao što vama vaši roditelji zabranjuju da sa mnom ne govorite (...)" Ibid.

¹⁴ Ibid.

ste me pitali ljubim li ja vas. Ja vas ljubim i srcem i dušom moram da vas ljubim jerbo mi vas srce ljubi i srce mi vas voli (...)¹⁵

Nakon toga je Mahmutova porodica počela tražiti osobu koja bi mogla započeti *provodadžisanje* u njihovo ime, a koja bi u isto vrijeme bila od povjerenja i kod Sokolovića. To izgleda nije bilo tako jednostavno, jer je bilo *nekih ljudi* koji nisu bili za taj brak. Čamiliina majka je upozorila kćer da ima i ljudi koji bi ih rado “zavadili”.¹⁶ I pored toga provodadžisanje je ubrzo počelo, a sve je za kratko vrijeme bilo riješeno.¹⁷

Svadba je proslavljena, a Čamila i Mahmut su se uselili u porodičnu kuću u centru Sarajeva. To je bila lijepa dvokatnica sa velikom baštom, izgrađena prema tradicionalnoj osmanskoj arhitekturi. Međutim, Mahmut-efendija je nakon tri godine stanovanja u njoj odlučio izgraditi potpuno novu kuću, samo nekoliko metara udaljenu od stare. Ova kuća trebala je imati i veće dvorište, što je posebno bilo važno jer su Čamila i Mahmut do 1914. godine već imali dvoje djece, tj. dvije djevojčice, Nazihu i Subhiju. Projekat kuće je bio završen u junu 1914. godine, ali su planovi za izgradnju, kao i svakodnevica Čamila-hanume i Mahmut-ef., prekinuti izbijanjem Prvog svjetskog rata.¹⁸

Mahmut-efendija i Čamila-hanuma – ratna zbilja

Mahmut-efendija Žiga regrutovan je 01.12.1914. godine i za Čamilu je, kako je napisala u jednom od pisama, rat počeo upravo tog dana. Zbog svoje vjerske titule regrutovan je kao vojni imam prve regimente. Njegova jedinica je bila smještena u Polisarvskom, jednom malom selu dvadesetak kilometara udaljenom od Budimpešte. Iako se u toku rata više puta pokušavao prebaciti kao rezervni imam na bilo koju funkciju u Sarajevo, on je ostao u Budimpešti sve do samog kraja rata 1918. godine.¹⁹

Nakon što je regrutovan, Mahmut-ef. je putovao tri dana i na odredište je stigao 04. decembra. Odmah nakon što je “prispio”, napisao je svoje prvo pismo

¹⁵ U ovom pismu Čamila je poslala i fotografiju Mahmutu, ali ona nažalost nije sačuvana. Ibid.

¹⁶ “(...) opomenula me mati za vas da vas svijet naskoči da nas zavadi niko nas ne može zavadići (...)”, napisala je Čamila. Ibid.

¹⁷ Pregovori su vođeni kod Safije, koja je zasigurno bila od povjerenja objema porodicama. Ibid.

¹⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 3, plan i projekat kuće od 15.06.1914.

¹⁹ Posljednje dostupno pismo Mahmut je poslao iz Budimpešte 17. juna 1918. godine. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 17.06.1918.

Čamki, kako ju je redovno nazivao u pismima.²⁰ U njemu ju je obavijestio da je on zdravstveno dobro, ali da mu je "vrlo neobično", kao i to da "sve mislim na kuću, tj na te i na djecu".²¹ U prvim mjesecima Mahmut se nadao da je njegov odlazak od kuće bio privremen i da će ga ubrzo vratiti u Sarajevo. Stoga je nastojao Čamili pisati kako je neophodno da ona *izdrži bez njega samo malo*, da će to proći *brže nego što su se nadali*. Međutim, ratna dejstva im nisu išla u prilog. Ubrzo nakon što je Mahmut regrutovan, odveden je i Čamilin brat Ismet. To je njoj bio znatan problem jer je nakon toga sa dvoje male djece bila oslonjena na djevera Saliha-ef., koji je jedini ostao u Sarajevu od bližih muških članova porodice. Situacija je time postala komplikovanija jer se njih dvoje nisu slagali. Toga je bio svjestan i Mahmut pa je pokušavao napraviti balans između brata i supruge, ali mu to često nije polazilo za rukom.

Kako bi joj pokazao koliko mu nedostaje, Mahmut je Čamili, posebno prvih mjeseci, pisao ako ne svaki, onda svaki drugi dan. Stoga se često ponavljao, obavještavajući je o svim pojedinostima koje su se njemu dešavale, ali bez posebnih detalja o ratu. Njegove prve žalbe odnosile su se na ishranu. Samo nekoliko dana nakon što je stigao u Polisvarovski od Čamile je tražio da mu pošalje pečenice i sudžuke jer "ovdje kao u selu nema se skoro ništa kupiti za jesti".²² Zatim je pisao da se desi "više dana da ništa vruće ne okusim, pa čovjek mora oslabiti (...)". Očito nije bio zadovoljan obrocima koje su dobivali u vojsci, tako da je Čamila nakon toga počela povremeno slati nešto od hrane.²³

Njegove dnevne obaveze su se u prvim mjesecima svodile na vježbe i šetnje po Polisvarovskom.²⁴ To mu je omogućavalo dovoljno slobodnog vremena, tako da je samo dvanaest dana nakon što je napustio kuću Čamili napisao peto pismo u kojem je stajalo: "ja sam upravo posteo nestrpljiv toliko da ne znam išta raditi, jer do danas od tebe ne dobih ništa. Pisao sam ti skoro svaki dan, pa ne znam ili nijesi dobila karte ili su moje karte propale. Molim te piši što više i opširnije i to rekomandirano. Primi od mene sto pozdrava i p.... M. Žiga."²⁵ Dan nakon toga,

²⁰ Ovo je prvo u nizu pisama koja su počinjala riječima "Draga Čamka", a završavala – "primi od mene stotinu poljubaca i svima selam", HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 04.12.1914.

²¹ Ibid.

²² HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 15.12.1914.

²³ Iz pisama se vidi da nisu svi paketi stizali. Čamila je najčešće slala suhomesnate proizvode i kaurmu, a ponekad je u paket stavljala i duhan. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 22.12.1914, pismo na kojem je napisan samo datum – 27, bez godine i mjeseca, pismo 08.07.1917.

²⁴ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 07.12.1914.

²⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 12.12.1914.

tačnije 13. decembra 1914. godine, ponovo je napisao: “ne znam što bi moglo biti da do danas ne dobih od tebe ništa. Od kada sam ovamo došo svaki dan ti pišem... Nejmaš pojma kako mi je pri duši ovoliko udaljen od tebe, pa još ne čujem ništa od vas. Kad god uzmem da ti pišem sve mi suze na oči udare, ali šta ćeš mora se podnositi, pa odakle to sami Bog zna. Molim te piši mi svaki dan jer ne znaš kako željno očekujem šta čuti od vas. Primi stotinu pozdrava i p..... od svog vjernog M. Žige.”²⁶ Prvo Čamilino pismo stiglo je već naredni dan, bila je to karta u kojoj ga je obavijestila o stanju porodice nakon što je on otišao.

Kakva je bila situacija kod njega u jedinici tih prvih dana može se zaključiti indirektno iz rečenica koje Mahmut piše. Tako je obavijestio Čamilu da je njegov komandant hadžija H. Omerović, kojeg je on poznao i sa kojim je bio u dobrim odnosima. Samo nekoliko dana nakon što je stigao u jedinicu dobio je slobodan dan koji je iskoristio da ode s Ismetom i fotografiše se. Fotografiju je u jednom od pisama poslao u Sarajevo, a želja mu je bila, iako je prošlo samo nekoliko dana od kad ih je napustio, da vidi hoće li Nezih “svog babu prepoznat”.²⁷

Njih dvoje su se nadali da će Mahmuta zbog zdravstvenih problema vratiti kući, a nadanje je postalo realnije kada se Mahmut razbolio, zbog čega više nije mogao prisustvovati vježbama, jedinoj obavezi koju je spominjao u pismima u tom periodu, a koja je ukazivala na ratno stanje. Da je Mahmut-ef. bio uvjeren kako je njegovo regrutovanje privremeno, jasno ukazuje i pismo u kojem je Čamilu žalosno obavijestio da je 23. decembra 1914. godine obavljena glavna vizita te da su neki “puščani a neki dodijeljeni arbeiterima, a ja sam opet uzet kao dobar (...)”.²⁸

U februaru 1915. godine Mahmut je zbog njegovih problema sa vidom premješten u Budimpeštu. Nakon detaljnog pregleda saopšteno mu je da “nije sposoban za oružje”.²⁹ U komandi su odlučili da treba raditi u kancelariji. Radost zbog premještaja upotpunila je činjenica da je bio u istoj *kumpaniji* s Ismetom, Čamilinim bratom. Iako Mahmut nije bio *sposoban za oružje*, on je nakon premještaja počeo malo aktivnije učestvovati u ratnim dešavanjima, ali je Čamili obično naglašavao da on ne zna kud ide. U 1. *kumpaniji* u kojoj je i on bio nalazilo se,

²⁶ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 13.12.1914.

²⁷ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 15.12.1914.

²⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 23.12.1914.

²⁹ Punih 14 dana januara 1915. godine Mahmut je proveo u “špitelju” (bolnici, op. a.), nakon čega su mu saopštili: “(...) da zbog očiju nisam sposoban za oružje ali jesam za pomoćnu službu.” Isti dan su ga obavijestili o tome da će biti premješten negdje u “kancelariju”. U ovom pismu Mahmut je jasno ukazao na učestalu praksu podmićivanja: “Pošto mi je novaca već skoro nestalo (kokad treba na svakom koraku davati) to molim te pošalji mi i to brzojavom i još mi pošalji duhana i jedan fes.” HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 28.01.1915, pismo 08.08.1915.

prema Mahmutovoj procjeni, oko 250 momaka.³⁰ Mahmut je pisao kako se zbog čistih sijela koja su momci organizovali osjećao "kao da je kod svoje kuće".³¹ Privid o sigurnom i veselom životu koji provodi u jedinici, kakav je ovakvim informacijama pokušavao stvoriti kod Čamile, nije mogao dugo opstati. Prvenstveno jer joj nije mogao pisati sa fronta tako često, ali i zbog informacija koje su do nje dolazile od rodbine i prijatelja.³² Stoga je povremeno i sam naglašavao da ide na prve linije, ali bez navođenja detalja. Njegov prvi zadatak koji je spomenuo Čamili bio je pratnja "transportnog vlaka", ali je naglasio: "Kada ću odputovati i kuda ništa ne znam."³³ U junu 1916. godine Čamila se začudila što joj nije napisao da treba ići iz Pešte te da je "obukao druge haljine", tj. da je promijenio uniformu. To je saznala od Salih-ef., a Mahmut je vjerovatno ili čekao da sve bude gotovo, pa da i nju obavijesti, ili je nije želio opterećavati ratnom zbiljom.

U želji da pokaže supruzi koliko mu nedostaje, a šta sve preživljava na frontu, Mahmut je jednom prilikom napisao: "(...) evo me pišem ti pismo a suze mi uvijek idu. Draga Čamka koliko moreš trpi i moli dragoga Boga da se sretno kući vratim i da vas sviju zdravo zatečem. Ja sam znadem kako mi je i moja duša, te ako me kugla ne pogodi, dosta mi je i previše misliti šta će biti stebe i djece. Uz takve prilike možeš samo mislit da nisam ni sa zdravljem dobro, ali šta ću za to niko i ne pita. Najviša moja želja bi bila kad bih te mogo vidjeti još jednom i zagrliti, tebe i djecu i ko kod kuće pa makar opet odmah otišo. Teško mi je opisat ti ne mogu, a znadem da je i tebi isto, ali šta ćeš protiv sudbine se nemože ništa, samo možemo Boga svemogućeg moliti, da nas on opet sastavi, pa ćemo jedno drugog još više voliti. Ja se u Boga uzdam i tvrdo držim, da će mi svagdje i pomoć biti i da neće već ranjena srca posve ucivilit. Draga Čamka ja te još molim drži se dobro i pazi na se i na djecu i moli svemogućeg Boga, da spasi i mene i tebe (...)"³⁴ Samo pominjanje mogućnosti da ga *kugla pogodi* govori o tome da je želio ukazati na ozbiljnost situacije u kojoj se nalazi.

³⁰ Ovaj broj je Mahmut spomenuo u cilju opisa druženja. Napisao je: "(...) ima nas 250 momaka pa se na sve strane zametlo sijelo (...)" HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 23.11.1915.

³¹ Ibid.

³² Iz jednog pisma koje je Mahmutu poslao prijatelj iz Sarajeva jasno je da je Mahmutov brat Salih-ef. bio upoznat sa njegovim kretanjem. Mahmut je, prema ovom pismu, nakon dolaska u Budimpeštu bio određen za "marškompaniju", a poslije je bio u Galiciji. On Mahmuta također obavještava o tome da je njihov prijatelj "Abadžija na Italiji" i da mu je pisao sa tog fronta. O svemu ovome Čamila nije znala ništa i Mahmut se trudio da tako ostane što duže.

Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 09.09.1915.

³³ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 08.08.1915.

³⁴ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 26.12.1915.

U međuvremenu je Čamila pokušavala nastaviti sa svojom svakodnevnicom. Nekoliko dana nakon što je Mahmut odveden njena mama Ferhija je privremeno preselila kod nje kako bi joj pomogla sa Nazihom, Subhijom, ali i kako ne bi bila sama. Mahmut je bio sretan zbog toga jer je smatrao da će joj “biti mnogo lakše i običnije”.³⁵ Mahmutova sreća nije dugo trajala, Čamila mu je ubrzo javila da se njena mama želi vratiti svojoj kući, ali i da je ona pred porodom. Saznavši za to, Mahmut je napisao pismo svojoj punici zamolivši je ne samo u svoje nego i u Ismetovo ime da ostane kod Čamile naglasivši da je svima tako: “puno lakše i tebi i njojzi, a i meni je pola brige.”³⁶ U istom pismu je insistirao na tome da Čamila pronađe i neku djevojku koja bi joj pomagala u kućnim poslovima.

Rat je već uveliko zahvatio sve sfere života i kriza se osjećala na svim stranama. Strah od dugog rata Mahmut je prvi put počeo spominjati krajem januara 1915. godine. Tada je napisao: “Bože sačuvaj ako ovaj prokleti rat dugo ustraje ne znam šta će od mene biti.”³⁷ Neizvjesnost mu je bila, kako je sam napisao, najgora. Ali tu nije kraj, njemu je također novac bio potreban u isto vrijeme kada se i Čamila žalila na finansije. Bez obzira, kako je napisao, *na stid koji je osjećao*, tražio je od supruge da mu pošalje novac, ali je napomenuo kako je najvažnije da se ona i djeca ne pate, naglasivši da je svjestan da je u Sarajevu “sve stalo”.³⁸

Finansijski problemi su već 1915. godine postali sastavni dio njihove svakodnevnice. Čamila je vjerovala da joj djever ne daje novac koji joj pripada od zajedničkih prihoda, zbog čega se često žalila Mahmutu. Prvi nesporazumi između njih nastali su kada je Salih-ef. odbio platiti osiguranje za njihovu kuću.³⁹ Međutim, ona se ponajviše žalila da joj on rijetko dolazi, a samim tim da joj rijetko i pomaže. Također je bila ljuta na njega zato što je iznosio neke informacije

³⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 15.12.1914.

³⁶ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

³⁷ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 29.01.1915.

³⁸ “Čisto me je stid bilo pare ti zaiskat, jer znam kako je tamo stalo, a morao sam ih zaiskat. Ti tamo gledaj da se ti i djeca ne napatite, a ja ovamo što god mi Bog dadne. Ako biste vidjeli, da Pavo na zajam radi, te nemere izlaziti na kraj a vi prodajte i konje i kola. Pisaću bratu ako mogne nek sijeno iz Jehovca proda pošto more, pak neka tebi pare dade. A tako i kukuruze. Samo da je izdeverat do na ljeto, a u augustu ove godine ima se primiti od Usore kirija za Butmir preko hiljadu kruna, pa će onda biti lakše (...)”, napisao je Mahmut. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

³⁹ U pismu je napisala: “Salih ef. mi rijetko dolazi. Ja sam platila osiguranje za tvoju kuću a Salih ef. nije htio čuti (...)”, a nakon toga je još dodala: “(...) ja te često ružim što bratu vjeruješ.” Čamila-hanuma je često pisala datum koji nije tačan, određena pisma i karte mogu se datirati zahvaljujući štambilju na njima, ali mi ćemo radi lakšeg pronalaska dokumenata pisati datum koji je ona stavljala. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 02.03.1907.

bratu za koje je ona smatrala da su lažne, iako su to bile često opšte pojedinosti o cijenama ili snabdjevenosti grada. Mahmut je imao dosta prislan odnos sa bratom i Čamiline žalbe nisu utjecale na to da braća promijene svoj odnos. Štaviše, Mahmut je često i Čamilina pisma adresirao na Salih-ef., što je ona više puta pokušala promijeniti. Ona je supruga upozoravala na to da ne vjeruje bratu sve što mu napiše. Tako je u jednom pismu napisala: "pišeš mi da ti je brat piso da se ovamo može med kupiti po 8K nejmaga ni po 20 K nije mi šećera kupijo dva mjeseca ni fritalja a kamoli meda ti se prođi brata svog on se ne brine ni za šta osjem za svoju djecu i punicu, nedođe mi po petnaest dana pa i kad dođe neće niti da čuje što ja jadim nego mi samo za tvoje nedodže broji (...)"⁴⁰ Iako i sama u nastavku istog pisma piše kako "bio je bon (bolestan, op. a.) od nevozila? te nije zadugo izlazijo iz kuće", ali ona je smatrala da to nema veze s činjenicom da joj nije dolazio redovno.⁴¹ Mahmut se silno trudio poboljšati njihov odnos, a situacija se malo smirila nakon septembra 1915. godine, kada je Čamila sa djecom provela deset dana na imanju u Butmiru kod djevera i njegove supruge Merjem-hanume. Mahmutu je napisala ukratko da joj je bilo zaista lijepo.⁴²

Dječija svakodnevnica kroz ratne karte i pisma

Posebna tema u pismima bila su djeca. Mahmut je obično brigu za djevojčice iskazivao stalnim pitanjima za njihovo zdravlje, ali i molbama Čamili da ih *ne ruži* te da ih dobro pazi. S obzirom na to da su ratni uslovi bili zaista teški za djecu, Neziha i Subhija su, pored oskudice u ishrani i nemogućnosti provođenja bezbrižnog djetinjstva, imale i zdravstvenih problema, a posebno su tugovale za ocem.⁴³ U jednom pismu Mahmut je napisao: "Sve su mi suze na oči udarile, kad sam pročitao da je Neziha plaho smršala a i Subhiju da uši bole. Molim te Čamka dobro ih pazi i nemoj ih ružit."⁴⁴

Kada je Mahmut odveden u vojsku, Naziha je već imala tri godine, ali je Subhija još uvijek bila mala i odlazak oca nije mogla prihvatiti. Dugo na-

⁴⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 18.03.107.

⁴¹ Ibid.

⁴² HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 07.09.1907.

⁴³ Tokom rata Neziha i Subhija su prebolovale upalu pluća, Subhija je prebolovala i difteriju, a Neziha kašalj. U bolnici je zbog upale pluća ležala i Čamila sa tek rođenim Muhamedom. Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše samo 18, karta 18.03.107, karta 02.03.907, pismo 08.03.1916.

⁴⁴ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

kon toga Čamila je pisala kako je svaku mušku osobu koju bi vidjela dozivala “babo”.⁴⁵ Interesantna je scena koju je Nezihla napravila kada je trebala s amidžom ići kod fotografa da se uslika te sliku pošalje ocu. U dječijoj mašti ona je to protumačila da ide ocu, a Čamila je kompletan događaj opisala na sljedeći način: “da si vidio što sam se smijala i plakala kad se je Nezihla spremala da se ide uslikat mislila je da ide tebi u soldate i toliko je skakala da se nije dala ni spremat, i suviše mene pita hoću li ja mama sa babom i spavati? Ja neću više tebi dolaziti kada biješ, svi smo je oplakali kad se je vratila plače i ruži amidžu nije me odveo babi već nekakvu švabi.”⁴⁶ Nezihla je bila prilično vragolasto dijete pa je u svoj Čamilinoj borbi sa svakodnevnim problemima ona stvarala dodatni pritisak svojim vragolijama. Koliko je skućeni prostor za igru djeci predstavljao problem, ukazuje i jedan događaj vezan za Nezihlu. Ona je tako jednom prilikom dok se igrala u sobi, jedinoj prostoriji koja se grijala zimi, pala na makaze i probila sljepoočnicu.⁴⁷ To je bio šok za sve ukućane, doktor Zečević ju je poslije dugo liječio kako ne bi ostale nikakve posljedice, a Čamila se zahvaljivala Bogu što je sve prošlo bez trajnih posljedica. Nakon te traume Nezihla je postala mirnije dijete i žalila se jedino što joj otac, kada piše majci, ne piše odvojeno, smatrajući da je nakon što se prestala igrati postala odrasla djevojčica. Čamila je nastojala udovoljiti Nezihli pa je i ona u pismima molila Mahmuta da, kad piše njoj, piše i djeci jer: “vazda bude plača kad god meni pišeš a njima jok ništa neznam od njihova plača osobito Nezihla (...)”⁴⁸

Međutim, Subhija je nastavila sestrinim stopama te u kući nije nedostajalo dječijih vragolija. Ona je smatrala da je Čamila stroga mama i prijetila joj je da će je *reći babi*, koji je očito u trenucima koje je provodio na dopustu sa djecom bio iznimno nježan i blag. Jednom prilikom Čamila je istukla Subhiju, a ona joj je poručila: “da se to sve čuje (misli na batine, op. a.) do mome babi u Beštu on će vas sviju pobiti.”⁴⁹ Subhija je također pozivala babu, a kad je dobivala injekcije, ona ga je dozivala da “ubije doktora što joj stalno igle zabada (...)”⁵⁰

U aprilu 1915. godine u kući se rodila još jedna beba. Čamila se porodila 24. aprila 1915. godina, rodila je sina kojem je dala ime Muhamed. O prinovi u

⁴⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 24.05.1915.

⁴⁶ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

⁴⁷ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 21.12.1915.

⁴⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 18.03.107.

⁴⁹ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 08.07.1917.

⁵⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 02.03.1907.

porodici Mahmuta je obavijestio brat Salih-ef.,⁵¹ koji je također napomenuo da je Čamila već dala ime djetetu. Iako je bio sretan, Mahmut se osjećao povrijeđen jer nije konsultovan u vezi s davanjem imena, a to je ujedno bilo prvi put da je osjetio realnu udaljenost od porodice.⁵²

Muhamed Žiga 1915. godine⁵³

⁵¹ "Draga Čamka prijepodne danas primi od brata telegram u kojem mi javlja veselu vijest da se je u mene našao sin. Vijest me je veoma obeselila, te sam se velike brige kutarisao i Bogu šućur učinio na prvom redu kada je tebi bila sa nafakom, te kada si fala Bogu ti a i dijete zdravi. Još me veseli i to kada je muško dijete." Ovo je tim povodom napisao Mahmut. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 27.04.1915.

⁵² U jednom od pisama pisao je : "(...) za ime što si nadjenula djetetu i meni se sviđa i neka si nadjela, svoga oca ime, samo to jednom što već ima tako jedno ime u mojoj familiji, ali makar." HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 11.05.1915.

⁵³ Slika tek rođenog Muhameda Žige. Ova slika nalazi se u privatnoj zbirci porodice Biserre Nuhodžić, najmlađe kćerke Mahmuta-ef. i Čamila-hanume. Neizmjenno se zahvaljujem njoj i njejoj kćerki Lejli, sinu Fahrudinu i suprugu Asimu, koji su mi ne samo ustupili porodični album na korištenje nego i dopunili mnoge, za ovaj rad, izuzetno važne detalje o njihovoj prošlosti.

Muhamed i Subhija 1916. godine⁵⁴

Svakodnevnica

Iako je Čamila pokušavala nastaviti živjeti svakodnevnica koliko je mogla, to joj nije polazilo za rukom. Nenaviknuta na težak rad i na finansijske probleme, Čamila je bez supruga i u ratnoj zbilji morala o mnogim stvarima sama brinuti. Tako je rođenje malog Muhameda, pored sreće zbog prinove u porodici, za Čamilu ujedno predstavljalo i veliku odgovornost. Suočavanje sa finansijskim pro-

⁵⁴ Ibid.

blemima i nestašicom hrane, kao i čestim zdravstvenim problemima, nju i djecu dodatno je crpilo, iako je ona pokušavala, kada god je to mogla, ignorirati ratno stanje. Njen veseli duh i želju za *normalnim* životom najbolje ilustruje jedan događaj u jesen 1915. godine, kada je ona – u jeku ratnih dešavanja, u isto vrijeme kada je javila Mahmutu da će morati saditi baštu kako bi imali bar malo povrća da pojedu – tražila od njega da joj kupi "najfinije cipele otvorene broj 38 ili 39", a Nezihi "i cipele i kaput".⁵⁵ Ova narudžba je pokazatelj koliko je Čamila nastojala zaboraviti ratne probleme i koliko je željela povratak bezbrižne svakodnevnice koju je rat prekinuo.

Kada je Mahmut odveden, ona je bila uvjerena da je to privremeno te je pokušavala nastaviti svoj život onako kako je navikla. To se posebno odnosilo na odlaske na sijela i druženja, tada je još uvijek imala i kućnu pomoćnicu koja je ostajala kod djece.⁵⁶ Iako je Mahmut smatrao da ne bi trebala izlaziti bez njega, te je u skladu s tim jednom prilikom napisao da se *opomene*,⁵⁷ Čamila je mislila da je sasvim dovoljno što ona *po cijeli dan i noć misli na njega*, a da nema potrebe da je opominje jer ona ima troje djece koji je stalno podsjećaju na njega.

Čamila je i u februaru 1917. godine također jednim činom pokušala ignorirati ratna dešavanja. Naime, ona je odlučila okrečiti kuću te je pozvala majstore. Sve bi to možda prošlo i bez obavještanja Mahmuta, ali je jedan od majstora slučajno zapalio kuću. Nakon toga, ona je morala obavijestiti supruga o potpunom događaju, a on joj je odgovorio:

"Draga Čamka evo sad primi tvoju kartu u kojoj pišeš da se kuća zapalila. Tamam mi je još to trebalo da bude. Sve jedan belaj iza drugog, fala Bogu da je se na tom razmjenilo, te kada nije posve izgorjela. Nego mi je čudo za bojadžije, što će ti oni. Sve nešto smišljaš i deveraš a mene nikad nizašto nepitaš, tamam kao da me Bog nije ni dao nikako. Ne bih ja inače znao za to bojadžijanje da taj slučaj nije bio. Kada nemaš kuda para trošit nego sada na ovom vremenu još bojati. Ja mislim ti svakako prećih stvari imala negoli to (...) bez moga znanja radiš što hoćeš. Ja kada računam na svaki krajcar i patim se ko nitko ti tamo u nekakve bojadžije i brezposlice trošiš, a bez toga ti nemožeš biti. Veliš izašla pred Salihagu, taman vrlo lijepo, samo si još trebala i pred bojadžiju. Samo

⁵⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 02.09.1915.

⁵⁶ Kada je počeo Prvi svjetski rat, Čamila je imala dvije žene koje su joj pomagale u kućnim poslovima. Jedna od njih, Matija, otišla je u decembru 1915. godine. Čamila je o tome obavijestila Mahmuta napominjući ga da se on ne treba brinuti zbog toga te da je kod nje ostala "cura". Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 10.12.1915.

⁵⁷ U ovom pismu Čamila nije dobila niti jedan poljubac. Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 19.05.1915.

znaj dobro, da sa mojom dozvolom nijesi to učinila. Neću o tome više da ti pišem jer sam strašno ljut (...)"⁵⁸

Ljubomora koju je posebno istakao ljutnjom što je Čamila *izašla pred Salihagu* nepokrivene kose bila je povod da i on Čamilu napravi ljubomornom, poslavši jednu sliku njenom bratu Ismetu, koji je u međuvremenu bio odlikovan i vraćen u jedinicu u Sarajevo. Sliku je vidjela i Čamila te je od ljubomore odmah napisala pismo zbog kojeg se Mahmut našao "uvrijedžen".⁵⁹ S obzirom na sve okolnosti, Čamila je odlučila da je najbolje sve zaboraviti, te je u narednom pismu pokušala objasniti svoju reakciju. Napisala je: "(...) kad sam vidjela kakvi ženski kod tebe sjedu sve bih plakala toliko mi je teško bilo a tome sve uzrok što te volim negoli sve drugo na ovome svijetu to je ona ljubav naša ja nisam mogla se uzdržati da ti onaj čas napišem (...)" Interesantno je da je Čamila ovo pismo potpisala svojim prezimenom Sokolović, što nije prije toga praktikovala.⁶⁰ Nakon ovog pisma ona je pokušala Mahmuta opomenuti na drugi način, podsjećanjem na vjeru i tradiciju, i to da on *ne pripada običajima koje vidi u Pešti*. Tako mu je brzo nakon ovog pisma napisala: "jeli se ramazan približio, unas će brzo, ti si morebit zaboravio turske mjesece."⁶¹

Njena ratna svakodnevnica bila je prilično monotona i ona je uglavnom dane provodila u kući sa djecom. U jednom pismu je napisala: "Da ti malo pričam o kući i svom životu nikuda ne idem sve sjedim sa djecom a nejmam nikuda ni rad u mahalalu (...)"⁶² U jedan redak stalo je sve što je ona imala reći o svom životu!

Rat je s vremenom postajao sve brutalniji i sitne radosti koje je Čamila sebi mogla povremeno priuštiti postale su nedostižne. Koliko je njoj stalni boravak u kući zaista predstavljao problem, najbolje ilustruje jedno njeno pismo iz zime 1917/18. godine. Čamila je već bila na izmaku snage, a te zime snijeg je pao veći nego što je to bilo prosječno, što je dovelo do toga da ona, iako je to rijetko

⁵⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 26.02.1917.

⁵⁹ Još jedan problem na koji ukazuje korespondencija, a koji je mučio Čamilu, bila je ljubomora. Na nju je počela ukazivati nakon što je Mahmut premješten iz Polisvarovskog u Budimpeštu. To je bio veliki grad i ona je mogla, kako je u jednom pismu zapisala, *samo zamisliti koliko tamo ima lijepih žena*. Takva razmišljanja potpirio je i sam Mahmut, koji joj je odmah nakon što je prešao u Budimpeštu u februaru 1915. godine napisao da se nje na frontu sjećao, ali da je se "sada nesjeća(š) u Pešti". Ona je naglasila: "toga [se] najviše i bojim jer su ti sad prilike bolje negoli na fronti." Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 14.02.1907.

⁶⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo potpisano sa Čamka Sokolović Ž.

⁶¹ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta na kojoj piše 21.03.107.

⁶² HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 11.1915.

praktikovala, više nije mogla nikako izaći. To je bio prilično težak period za nju, a Mahmutu je napisala: "ako ostanem sama sa djecom još neko vrijeme onda ću Bože sačuvaj postat budalasta, jer niko mi ne dolazi na sijelo a ja ne mogu nigdje sama nemam kome djecu ostavit, nego izludi sa njima!"⁶³ Iako je Čamilina mama dolazila povremeno kako bi boravila s njom u kući, a i ona je jedno kraće vrijeme provela u roditeljskoj kući, njen život se sveo na borbu za preživljavanje i brigu za djecu.⁶⁴ Oskudna prehrana i nedostatak novca postali su njena stalna briga. Ratna dejstva su posebno utjecala na namirnice, kojih je, kako je vrijeme odmicalo, bilo sve manje. U toku prve ratne godine Čamila je imala dovoljno zaliha te se nije mnogo žalila.⁶⁵ I novca je imala, pa je mogla sebi i djeci priuštiti kupovinu mesa, pirinča, ali i kahve i šećera.⁶⁶ Međutim, već naredne 1916. godine nestašica se posebno osjećala. Zimu je dočekala sa nešto žita koje je kupila od sestre, šest kila pekmeza, nešto bestilja koji joj je dao Salihaga, malo šećerne repe i malo masla.⁶⁷ S obzirom na to da su i ona i djeca bili često bolesni, Mahmut je uspio tri do četiri puta poslati meda iz Budimpešte, koji je ona koristila kao lijek.⁶⁸ Te zime 1915/16. jedino je imala uglja i drva dovoljno za to da može zagrijati jednu prostoriju.

Rat nije promijenio samo Čamilinu svakodnevicu, ona je vjerovala da je utjecao na to da se i ona sama promijeni. Smatrala je da je s vremenom postala bezosjećajna prema drugima. To je istakla kada je došlo do novih regrutovanja u Sarajevu i kada su Selimaga i Husejin-ef., Mahmutovi prvi rođaci, bili pozvani. Čamila je u ljutnji što je njen suprug već regrutovan napisala da joj je svejedno te da je: "upravo postala zla srca kako si ti otišo i uopšte za svakijem mi je svejedno nijesam sada kao prije."⁶⁹ Ona se zbog udaljenosti supruga nije pokušavala

⁶³ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 01.01.1918.

⁶⁴ U pismu na kojem stoji datum 10.01.1906. Čamila je napisala kako su i ona i djeca bolesni, te kako je Ismet došao na dopust i doveo ih nekoliko dana kod njene mame da se oporave. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 10.01.1906.

⁶⁵ U maju 1915. Čamila nije odmah osjećala ratnu oskudicu te je napisala: "(...) u kući imam prilično svega ničem se nepatim fala Bogu samo što me želja mori za tobom, duša moja a tebi ako treba para, odmah mi piši (...)" HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 24.05.1915.

⁶⁶ "(...) prilično živimo kako je skupoća, mlivo još prilično, meso kupujemo po forinti i dvadeset, tako i zarzavat kahve i šećera, najednom sam kupila pirinča još ima što si ti kupijo, danas smo navarili kumpjera iz svoje bašče pravo slabo rodili doduše niko je i zob kupujem po 22 K kilu (...)", napisala je Čamila. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 10.09.1915.

⁶⁷ U pismu je napisala da je maslo dostiglo cijenu od 40 K. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 05.12.1916.

⁶⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

⁶⁹ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 11.1915.

suosjećati sa drugim ženama. Kako je u jednom pismu, na samom dnu stranice, sitno napisala: “mislim da ni jednoj ženi u Sarajevu nije žao čojeka kao što je meni tebe.”⁷⁰ Zaista, konstanta u Čamilinim pismima tokom cijelog perioda Prvog svjetskog rata bila je njena potreba da pokaže suprugu koliko joj nedostaje. Koliko joj je bilo teško kada je Mahmut regrutovan, otkrila je skoro godinu dana kasnije kada je u jednom pismu napisala: “uvjeren budi da mi neće prva noć ni u grobu biti teža i neobičnija nego ona kad si ti otišo.”⁷¹ Najbolji pokazatelj realnog stanja, vjerovanja i Čamilinog nadanja sadrži sljedeća rečenica: “daj Bože da se i ovo svrši u našem zdravlju i dugu vijeku pa da ove noći spominjemo u veselju (...)” U njoj je jasno oslikana najvažnija želja zaljubljene žene razdvojene od supruga silom ratnih dešavanja.⁷²

Analizom privatnih pisama porodice Žiga, tačnije supružnika Mahmut-ef. i Čamila-hanume, ukazali smo na jedan zapostavljen segment u domaćoj historiografiji – svakodnevni život porodice, a posebno žene koja u ratnoj zbilji preuzima ulogu skrbnika nad porodicom. Iako je svaka osoba imala svoju ratnu priču, ipak su Čamilina i Mahmutova pisma jasan prikaz prioriteta, borbe i svakodnevnice zaljubljenog para razdvojenog silom ratnih dešavanja. To je pogađalo i djevojčice koje su prije rata imale zaštitu i pažnju oca, te je njihova želja za njim i neshvatanje uzroka razdvojenosti jasan pokazatelj dječije perspektive rata. Čamilina svakodnevnica umnogome se promijenila, ali je ona, i pored brige za dvije kćerke Nezihu i Subhiju te u ratu rođenog sina Muhameda, pokušavala održati privid “normalnog” života. Njene narudžbe odjeće i obuće, kao i krečenje kuće u jeku ratnih dešavanja to jasno potvrđuju. Pored čestih problema vezanih za raspodjelu zajedničkih dohodaka sa Mahmutovim bratom Salih-ef., Čamila se borila i sa

⁷⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

⁷¹ HAS, PLFMŽ, kutija br.1, pismo 01.10.1915.

⁷² Mahmut-ef. se vratio u zimu 1918. godine svojoj supruzi Čamila-hanumi. Iako Prvi svjetski rat nije odnio ljudske žrtve u porodici Mahmut-ef. i Čamila-hanume, to se desilo u Drugom svjetskom ratu. Njihov sin Smail ubijen je u Jasenovcu, a drugom sinu Huseinu izgubio se svaki trag. Čamila-hanuma je izgubila i Muhameda i Subhiju, koji su umrli odmah nakon Prvog svjetskog rata. Njenu bol za izgubljenom djecom nisu mogli ublažiti Nezih i dvije mlađe kćerke Nevzeta i Bisera. Umrula je 21.04.1946. godine u 51 godini, a njen voljeni suprug, prema pričanju njihove najmlađe kćerke gospođe Bisere, tugovao je za njom sve do svoje smrti 12.12.1958. godine. Navedene podatke sam dobila od gospođe Bisere Nuhodžić, na čemu joj se srdačno zahvaljujem.

ljubomorom i emocijama na koje rat nije imao nikakvog utjecaja. Slično je bilo i sa Mahmutom, koji je svakodnevno pisao svojoj voljenoj supruzi, a svoju ljubav je redovno iskazivao slanjem selama i mnogobrojnih poljubaca na kraju pisma. Sačuvana pisma jasno ukazuju na to da je ratna zbilja pogađala sve članove porodice Žiga u mjeri u kojoj se ticala njih lično, rat je za njih počeo onog dana kad je Mahmut-ef. regrutovan, a završio se kada se on vratio kući. Mahmut-ef. je u pismima supruzi rijetko spominjao rat, ali su zato pisma između njega, njegovog brata Salih-ef., Čamilinog brata Ismeta i drugih prijatelja na frontovima bila odraz ličnog doživljaja nove stvarnosti koja ih je okruživala. Dok su prijatelji koji su ostali u Sarajevu pokušavali Mahmuta obavijestiti o stanju u njegovom rodnom gradu, oni koji su bili regrutovani pisali su mu ne samo o preživjelim i umrlim tokom borbi nego i o novinama sa kojima se upoznaju i koje prvi put vide u *stranom svijetu*.

Salaams and Kisses from the Front

Summary

The analysis of private letters of the Žiga family, of the spouses Mahmut Efendi and Čamila, has shown a neglected aspect in domestic historiography, i.e. the everyday family life, specifically the life of the woman who in wartime reality assumes the guardian role over it. Although each person had their own war story, Čamila and Mahmut's letters were a clear view of priorities, struggles and everyday lives of a couple in love separated by war. This had also affected the girls who had the protection and attention of their father before the war. Their longing for their father and failing to understand the causes of separation is a clear indication of the child's perspective of war. Čamila's everyday life had changed tremendously, but in addition to caring for her two daughters, Neziha and Subhija and war-born son Muhamed, she tried to maintain the illusion of a 'normal' life. Her orders of clothing and footwear, as well as painting of the house in the midst of the war clearly attest to this. In addition to the common problems associated with the distribution of shared income with Mahmut's brother, Salih Efendi, Čamila had struggled with jealousy and emotions that were not influenced by the war. It

was a similar situation with Mahmut who wrote to his beloved wife on a daily basis, and regularly expressed his love by sending salaams and numerous kisses at the end of the letter. The preserved letters clearly show that the war affected all members of the Žiga family in so far as it concerned them personally. For them, the war began on the day Mahmut Efendi was recruited and ended upon his return home. Mahmut Efendi rarely wrote to his wife about the war, but the letters between him, his brother Salih Efendi, Čamila's brother Ismet and other friends on fronts were a reflection of the personal experience of the new reality surrounding them. While the friends who remained in Sarajevo tried to inform Mahmut about the situation in his hometown, those who were recruited not only wrote about the survivors and the dead in the battle, but also about the novelties they had seen for the first time in the *foreign world*.

Sanja Gladanac

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

PROMJENJIVOST SLIKE SARAJEVSKOG ATENTATA U UDŽBENICIMA HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE*

Apstrakt: U radu se na osnovu do sada neistražene arhivske građe govori o različitim oblicima kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvislinških formacija. Analizi odnosa stanovništva i okupatorskih vojnika, odnosa javnog i privatnog, kao i odnosa spolova dodaje se i kategorija posljedica koje su ti odnosi prouzročili.

*Ključne riječi: Drugi svjetski rat, okupatorski vojnici, kolaboracija, do-
ušništvo, intimne veze žena.*

Abstract: Based on the so far unexplored archival materials, the paper discusses various forms of collaboration of women with occupying soldiers, as well as quisling formations. Analysis of the relationships between the population and occupying soldiers, relations between public and private, as well as gender relations, is accompanied by the category of consequences that these relations have caused.

Keywords: World War II, occupying soldiers, collaboration, informing, intimate relationships of women.

* Članak je proširena verzija referata predstavljenog na međunarodnoj konferenciji *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts* u Sarajevu juna 2014. godine.

Sa svakim obilježavanjem jubilarne godišnjice nekog događaja iz prošlosti, u široj ili samo stručnoj javnosti aktueliziraju se polemike o njegovom historijskom značaju i posljedicama na savremeno društvo. Sa povećane vremenske distance ponovo se analiziraju protekla zbivanja i s njima u vezi otvaraju nova pitanja koja mogu dati drugačije interpretacije od do tada važećih. Nova tumačenja nužno ne znače pozitivan doprinos nauci već mogu biti pokušaj revizije prošlosti koja, potaknuta političkim motivima, ima negativan predznak. Očigledan odraz prakse prilagođavanja historijske interpretacije trenutnim političkim potrebama savremenih režima primjetan je i na primjeru dinamične promjene slike prošlosti u bosanskohercegovačkim školskim udžbenicima.¹

Sa svakom promjenom državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, a koja je bila istovremeno popraćena izmjenom društvenopolitičkog sistema i dominantne ideologije, automatski se stvarala nova slika prošlosti, koja se obavezno usklađivala s političkim interesima vladajućih elita. Refleksija tog principa vidljiva je i u slučaju udžbeničkog prikaza Sarajevskog atentata i početka Prvog svjetskog rata, koji je u školskim knjigama od 1920-ih godina XX stoljeća do danas različito ocjenjivan, postajući za neke generacije čin nacionalnog ponosa i otpora protiv strane vlasti, a za druge predmet osude i akt terorizma.

Stoga, u kontekstu prisutnih polemika nastalih povodom obilježavanja stogodišnjice Prvog svjetskog rata, kojima se ponovo pretresaju pitanja vezana za njegove uzroke, povode, glavne krivce te nagovještavaju nove interpretacije, namjera mi je da analizom udžbenika korištenih na teritoriji Bosne i Hercegovine u proteklih stotinu godina ispitam promjenjivost predstavljanja i vrednovanja Sarajevskog atentata, te provjerim učestalost prakse da se sa svakom promjenom vlasti pišu novi udžbenici historije s revidiranim tumačenjima prošlosti. U tom

¹ O idejnim porukama koje se plasiraju kroz savremene udžbenike, a preko kojih se odgajaju mlade generacije vidi: *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini. Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2007; Heike Karge i Katarina Batarilo, *Reforma nastave historije u Bosni i Hercegovini. Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007/2008. godini*. Sarajevo: OSCE, 2008; *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu. Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. Sarajevo: Mas Media, Fond otvoreno društvo BiH, 2017.

pokušaju dokazivanja direktne veze dominantne ideologije i poželjne slike prošlosti analizirat ću selekciju i interpretaciju historijskih činjenica kojima je građena slika Atentata i njegovih izvršilaca, uporedit ću karakterizacije djela Gavrila Principa, percepcije Mlade Bosne te detekcije glavnih krivaca za eskalaciju rata. Komparacijskim pristupom pokazat ću uolikoj je mjeri prilagođavana historijska interpretacija savremenim političkim potrebama nosilaca vlasti i dominantnoj ideologiji, te ću istovremeno naznačiti sistem vrijednosti, idejnopolitičke poruke i odgojne tendencije koje su zagovarali nosioci pojedinih državnopolitičkih sistema koji su funkcionirali na prostoru Bosne i Hercegovine tokom proteklog stoljeća. Prikazivanje varijabilnosti slike prošlosti na primjeru Sarajevskog atentata pokazalo se pogodnim zbog njegove historijske važnosti, geopolitičkih posljedica te konstantne udžbeničke tematiziranosti. Sve generacije udžbenika određeno činjenično konstatuju da je atentatski čin Gavrila Principa na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda bio neposredan okidač za početak prvog rata svjetskih razmjera, a koji je rezultirao nestankom evropskih sila i stvaranjem južnoslavenske države. Bez obzira na njegovu važnost pri preusmjeravanju sudbine Evrope i Balkana na početku XX stoljeća, širina prikaza i ocjenjivanje njegova značaja ovisili su o dominantnoj ideološkoj ideji te, ponekad, i o političkim potrebama da se taj događaj ugradi u kulturu pamćenja i postane sastavni dio nacionalnog identiteta.

Postepeno skiciranje slike Atentata (udžbenici Kraljevine Jugoslavije)

Prvobitna interpretacija Velikog rata načinjena je u udžbenicima historije korištenim u međuratnoj Jugoslaviji. Slika neposredne prošlosti, kreirana s pozicija ujedinjenja Južnih Slavena, bila je u funkciji legitimiziranja novostvorene države i dokazivanja imperijalističkog i tlačiteljskog karaktera poražene austrougarske politike u Bosni i Hercegovini.

U skladu sa spomenutim političkim potrebama, u udžbenicima školskog sistema Kraljevine Jugoslavije Kraljevina Srbija je obavezno prikazivana kao važan regionalni faktor koji je u predratnom periodu jačao i koji se teritorijalno širio po Balkanu, zbog čega se Austro-Ugarska monarhija “bojala, da joj ne premami Slovence, Hrvate i Srbe, a time otme ime i čast evropske velike vlasti”.²

² Stjepan Srkulj, *Povijest novog vijeka za VII razred srednjih učilišta* (Zagreb: Knjižara Kr. sveučilišta i Jugoslavenske akademije, 1921), 436.

Sugerišući ovakvom interpretacijom njenu pijemontsku ulogu pri ujedinjenju južnoslavenskih naroda,³ Srbija je u udžbenicima otvoreno predstavljena kao najveća smetnja austrougarskim i njemačkim interesima.⁴ Prilika za njihov neizbježan međusobni obračun nastala je uslijed Sarajevskog atentata, koji autori udžbenika jednoglasno ocjenjuju isključivo kao povod, a ne uzrok izbijanja Prvog svjetskog rata. Atentat je potakao sukob imperijalnih sila, koji je zbog njemačkog trgovačko-industrijskog jačanja, rasta njegove ratne mornarice i neriješenih teritorijalnih zahtjeva velikih sila postao neizbježan.⁵ Međutim, bez obzira na zainteresovanost evropskih imperijalnih zemalja za ostvarivanje svojih interesa, koji su se zbog njihove prirode mogli postići samo ratnim okršajem, autori jugoslavenskih udžbenika su u uslovima nedavne ratne pobjede nad njemačkim neprijateljem jednoglasno akcentirali Njemačku i Austro-Ugarsku monarhiju kao glavne pokretače rata.⁶ Ne objašnjavajući motive Principova čina i prešućujući njegovu pripadnost organizaciji Mlada Bosna, koja je imala logističku podršku nekih organizacijama iz Srbije, autori su pucanj na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda lišavali političkog značaja, negirajući bilo kakvu povezanost tog događaja sa Kraljevinom Srbijom. S tom namjerom je u prvim poslijeratnim udžbenicima pri spominjanju Gavrila Principa obavezno naglašavana njegova pokrajinska pripadnost identifikujući ga kao “hercegovački Srbin”⁷ ili “mladi bosanski atentator”.⁸ Negacija bilo kakve povezanosti Srbije s Atentatom ističe se i u udžbenicima koji su obrazovali mlade naraštaje učenika u drugoj polovini postojanja Kraljevine Jugoslavije.⁹ Nakon uspostave kraljeve diktature (1931) i proklamovanja službene politike o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji sa tri plemena (Hrvati, Slovenci i Srbi), nova doktrina naglašavana je i kroz udžbenički sadržaj. U duhu narodnog jedinstva učesnici Atentata označeni su kao “jugoslovenska bosansko-hercegovačka revolucionarna omladina” koja “skova zavjeru” protiv prestolonasljednika Ferdinanda “u znak

³ Na sličan način o strahu Austro-Ugarske monarhije da Srbija postane jugoslovenski Pijemont piše 1940. godine i Vasilj Popović. Vasilj Popović, *Istorija novog veka za VIII razred realnih i klasičnih gimnazija i realki, II deo (1815–1940)* (Beograd: Izdavačko preduzeće “Narodna prosveta”, 1940), 178.

⁴ Popović, *Istorija novog veka*, 178; Milan Prelog, *Povijest novoga vijeka za niže razrede srednjih i njima sličnih škola* (Sarajevo: Ministarstvo prosvjete, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, 1924), 112.

⁵ Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112; Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436; Marko Vunić, *Povijest svijeta od najstarijeg doba do godine 1940.* (Zagreb, 1940), 269.

⁶ Popović, *Istorija novog veka*, 178–179; Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112.

⁷ Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436.

⁸ Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112.

⁹ Popović, *Istorija novog veka*, 179.

javnog protesta protiv tlačenja naroda i protiv zavojevačkih planova Habzburške Monarhije”.¹⁰ Uz naglašen jugoslavenski karakter atentatora otkriva se i opravdava motiv njihovog čina (protest protiv tlačenja naroda). Prikaz Atentata tokom dvadesetak godina postojanja Kraljevine Jugoslavije s vremenom postaje potpuniji i smjeliji. Dok se u prvim poslijeratnim udžbenicima strogo krio cilj Atentata i navodio Gavrilo Princip kao jedini njegov izvršilac, a sve s namjerom da se ni na koji način Srbija ne dovede u vezu sa prestolonasljednikovim ubistvom, u drugoj generaciji udžbenika otvoreno se kao organizator Atentata spominje revolucionarna omladina sa jugoslovenskom orijentacijom, a kao počinioци toga čina imenuju se Nedeljko Čabrinović i Gavrilo Princip. Tokom cijelog međuratnog razdoblja Principov identitet u jugoslovenskim udžbenicima je neujednačeno određen pokrajinskim ili nacionalnim predznakom – kao mladi bosanski atentator ili kao hercegovački Srbin ili, pak, jednostavno kao đak zavjerenik.¹¹ Sam čin fizičke likvidacije Franca Ferdinanda najčešće je kvalificiran kao atentat, mada ima primjera umanjanja težine Principova djela i lišavanja političkog značaj tog djela simplificiranim tumačenjem da je riječ o ubistvu.¹² Ako su autori jugoslovenskih udžbenika pokazivali dvojbu u pogledu karaktera Principova djelovanja nazivajući ga naizmjenično atentatorom ili zavjerenikom, a njegov čin ubistvom ili atentatom, oko ključnih pitanja koja određuju sudbinu države, tj. Kraljevine Srbije, nisu imali nikakve sumnje. Bili su jednoglasni u ocjeni da je Srbija bila glavna prepreka austrougarskom prodiranju na Balkan te da je austrougarski ultimatum upućen Srbiji po sadržaju postavljenih zahtjeva bio neprihvatljiv za jednu suverenu zemlju.¹³

Pogled na Atentat iz suprotnog ugla (udžbenička reinterpretacija Nezavisne države Hrvatske)

Prvobitna slika Sarajevskog atentata, ocrтана u udžbenicima Kraljevine Jugoslavije, nije preživjela već sljedeći svjetski sukob i novo prekrajanje državnih granica na Balkanu. Stvaranje Nezavisne države Hrvatske značilo je novu politički motivisanu reviziju prošlosti koja je svoj obris našla i u školskim udžbenicima.

¹⁰ Isto.

¹¹ Identitet Gavrila Principa u udžbeničkom prikazu bio je promjenjiv. Za Milana Preloga Princip je bio “mladi bosanski atentator” (Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112), za Stjepana Srkulja “hercegovački Srbin” (Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436), dok ga je Vasilj Popović jednostavno nazvao zavjerenikom (Popović, *Istorija novog veka*, 179).

¹² Marko Vunić, *Povijest svijeta*, 269; Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436.

¹³ Popović, *Istorija novog veka*, 178–179; Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112–113.

Iako je školski sistem Nezavisne države Hrvatske, formiran 1941. godine, korišteno preradeno verziju udžbenika Kraljevine Jugoslavije, oni su interpretacijski bili prilagođeni političko-ideološkim potrebama ustaškog režima, što je značilo i izgradnju suštinski drugačije slike Sarajevskog atentata, njegovih aktera te uzroka Prvog svjetskog rata. Eklatantan primjer prekrajanja prošlosti pod uticajem promjene vladajuće ideologije i državnog sistema daje udžbenička interpretacija Stjepana Srkulja. Dok je 20-ih godina jasno stajao na pozicijama pobjednika rata pišući u priređenom udžbeniku da “Njemačkoj dođe to umorstvo (Sarajevski atentat, op. a) kao naručeno, da zaskoči Rusiju i Francusku, a Austriji da uništi Srbiju”¹⁴, sugerišući na taj način glavne pokretače rata, dvije decenije doznije (1943) – u skladu s političkim potrebama ustaškog režima i njegovom vanjskopolitičkom orijentacijom prema nacističkoj Njemačkoj – daje dijametralno suprotno tumačenje onom iznesenom u prethodnom izdanju te kao glavnog krivca za rat detektuje sile Antante (Engleska, Francuska, Rusija). U ustaškom pogledu na prošlost Njemačka je bila rastuća sila koja je postala žrtva interesa drugih velikih sila, tačnije engleske zavisti prema njemačkoj kolonijalnoj politici, trgovačkoj konkurenciji, rastu njemačke ratne mornarice, te francuske želja za revanšom (zbog gubitka pokrajina Alzas i Loren) i ruske ambicije prodora na Dardanele.¹⁵ Kao povod za rat imperijalnih zemalja označeno je ubistvo austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu, čiji je počinitelj Gavrilo Princip u udžbenicima Nezavisne države Hrvatske jednoglasno identifikovan kao Srbin. Ne samo da je atentator nacionalno određen već se daljom interpretacijom historijskih zbivanja stvarao dojam njegove povezanosti sa Srbijom. U svom udžbeniku Živko Jakić ukratko navodi da je Atentat spremila “tajna družba u Srbiji, koja je radila oko propasti Austro-Ugarske”,¹⁶ dok Stjepan Srkulj dodatno obrazlaže da je riječ o

¹⁴ Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436.

¹⁵ “No uoči XX. stoljeća stala je Englezka Njemačkoj zavidati radi kolonija, za kojima je Njemačka išla, radi trgovačke konkurencije, kojom je Njemačka zaprietila britanskom svjetskom gospodarstvu, a naročito radi povećanja njemačke ratne mornarice, koju je Wilhem II. preko noći stvorio.” Nakon neuspjelog pokušaja savezništva s Njemačkom, engleski kralj Eduard VII zaključio da mu je “opasnija Njemačka od Francuzke, te započne politikom zaokruživanja Njemačke”. Takva politika podrazumijevala je izgradnju sistema savezništva, tj. stvaranje saveza Antanta, čija članica “Francuzka nije još uvijek napustila misao o *revanču*”, dok je “Rusija (je) opet tražila slobodan prolaz kroz Dardanele, gdje je križala račune Njemačkoj na putu prema Bagdadu”. Stoga je neizbježan bio obračun Rusije s Austro-Ugarskom, ali i Austro-Ugarske monarhije sa Srbijom, kako bi dokrajčila “srbsku promičbu u zemljama Habsburške monarhije”. Stjepan Srkulj, *Povijest novoga vijeka za VII. razred srednjih škola* (Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1943), 321.

¹⁶ Živko Jakić, *Povijest hrvatskog naroda sa svjetskom poviješću za IV. razred srednjih škola, dio II* (Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1943), 115.

revolucionarnoj omladinskoj organizaciji koja je “atentatima htjela natjerati Austro-Ugarsku, da napusti Bosnu i Hercegovinu, da se mogu sjediniti sa Srbijom. Kod toga ubojstva imala je svoje prste i Srbija”.¹⁷ Ovakva tumačenja prošlosti nisu ostavljala sumnje u srpske hegemonističke težnje¹⁸ i njenu upletenost u ubistvo. Zbog umiješanosti u Atentat Srbiji je predat austrougarski ultimatum, međutim, o njegovim zahtjevima, koji su po svom karakteru bili neprihvatljivi za svaku suverenu zemlju, u udžbenicima Nezavisne države Hrvatske nije bilo ni riječi. Srpska krivica dodatno je potencirana objašnjenjem da je Kraljevina Srbija, ohrabrena ruskim obećanjem pomoći u slučaju rata, odbila da “pristane na sve, što je u vezi s atentatom od nje (Austro-Ugarska monarhija, op. a.) zatražila”.¹⁹ Za razliku od Srbije koja je portretirana kao remetilački element, Njemačka je u zamršenim predratnim zbivanjima prikazana kao mirotvorski faktor koji je navodno posredovao u Beču, Londonu i Petrogradu i na kraju nevoljko ušao u rat.²⁰ Slika o pravednoj i opravdanoj borbi saveznika Nezavisne države Hrvatske koja se na silu stvarala kroz školske udžbenike revidiranom interpretacijom prošlosti otkrivala je istovremeno pronjemačku orijentaciju ustaškog režima, dok se insistiranjem na srpskoj umiješanosti u Atentat jasno reflektovao antisrpski karakter ustaške ideologije.

Jugoslovenski karakter Atentata i njegova idejna prihvatljivost (udžbenici Socijalističke Federativne republike Jugoslavije / Socijalističke republike Bosne i Hercegovine)

Dominantan srpski element u organizovanju Atentata te srpski hegemonizam kao motiv njegovog izvođenja nestaju iz školskih knjiga s kraja Drugog svjetskog rata. Spomenuti elementi u udžbenicima korištenim u školskom sistemu socijalističke Jugoslavije bivaju zamijenjeni jugoslovenstvom u smislu oslobađanja od tuđinske vlasti i ujedinjenja južnoslavenskih naroda u jednu državu. Suprotno udžbenicima Nezavisne države Hrvatske, konstantno je kroz socijalističke udžbenike Srbija percipirana kao najveća prepreka austrougarskim nastojanjima da proširi prevlast na Balkanu, Njemačka kao krivac za početak rata, a ultimatum upućen Srbiji kao neprihvatljiv i ponižavajući za suverenu zemlju.

¹⁷ Srkulj, *Poviest novog vieka*, 322.

¹⁸ Stefano Petrungaro, *Pisati povijest iznova: Hrvatski udžbenici povijesti 1918.–2004. godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 134.

¹⁹ Srkulj, *Poviest novog vieka*, 322.

²⁰ Isto.

U prvim poslijeratnim godinama, u nedostatku domaćeg udžbeničkog štiva koje bi svojom interpretacijom stvaralo odgovarajuću teleološku sliku prošlosti, korištena su sovjetska izdanja, koja se prema kritici Cvijetina Mijatovića nisu pokazala kao najsretnije rješenje. Ne samo da sadržajem nisu odgovarala domaćem nastavnom programu već su nosioci socijalističkih vlasti neka objašnjenja smatrali netačnim i uvredljivim za jugoslovenske narode. Uvredljivim se smatralo upravo tumačenje Mlade Bosne kao nacionalne organizacije te nazivanje Gavrila Principa i Nedeljka Čabrinovića ubicama nasljednika austrougarskog prijestolja Franca Ferdinanda.²¹ Prateći marksističku ideološku matricu, u sovjetskim udžbenicima su kao glavni krivci rata detektirani “imperijalisti svih zemalja”, s tim što se nije moglo prešutjeti da su ga “neposredno započeli Nemci”.²² Pišući sa pozicija pobjednika nedavno završenog Drugog svjetskog rata, raspodjela ratne krivice izvršena je na način da je Njemačka prikazana kao glavni protagonist rata, dok su zemlje Antante s nekoliko posredničkih prijedloga bili zagovornici mirnog rješavanja austrijsko-srpskog sukoba (koji je prethodio Prvom svjetskom ratu).²³

Po tom političko-ideološkom šablonu priređeni su 50-ih godina XX stoljeća i prvi poslijeratni jugoslovenski udžbenici historije. Kao i u sovjetskim udžbenicima, Njemačka je kao glavni interesent za novu kolonijalnu podjelu svijeta označena krivcem jer je “svjesno (je) poremetila dotadašnju ravnotežu među velikim silama”, čime je “prouzrokovala i nametnula rat”.²⁴ Povod za rat bio je Atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu. Kroz njegov udžbenički prikaz reflektovani su odgojno-obrazovni zadaci nastave historije postavljeni nastavnim planom i programom 1948/49. Tako je u duhu razvijanja ljubavi prema domovini i nepomirljive mržnje prema njenim neprijateljima te učvršćivanja bratstva i jedinstva²⁵ građena slika Sarajevskog atentata

²¹ Cvijetin Mijatović, “O školstvu”, *Naša škola*, 1–2, (1950): 20. Up. I. S. Galkin i dr., *Istorija novog veka 1870–1918*. (Beograd: Izdavačko preduzeće Srbije “Prosveta”, 1947), 110. Beogradsko i zagrebačko izdanje ovog sovjetskog udžbenika u sadržajnom pogledu su identični (I. S. Galkin i dr., *Povijest novog vijeka 1870–1918*. (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1947).

²² Galkin i dr., *Istorija novog veka*, 111.

²³ Isto.

²⁴ Fuad Slipičević, *Istorija naroda Federativne narodne republike Jugoslavije sa osnovima opšte istorije, II dio, Novi vijek (od 1879 do 1918)* (Sarajevo: Univerzitetsko izdavačko preduzeće “Veselin Masleša”, 1954), 250.

²⁵ Odgojno-obrazovni zadaci nastave historije za osnovne škole prema nastavnom planu i programu koji je primjenjivan u školstvu od školske 1948/49. godine: “1) da upozna učenike sa najvažnijim događajima iz prošlosti naših naroda i naše domovine Jugoslavije i da kroz to upoznavanje približi učenike pravilnom shvatanju istorije; 2) da razvija ljubav i odanost prema domovini i njenim narodima; 3) da upoznavanjem borbe naših naroda u toku istorije protiv

kao izraza otpora domaćeg naroda protiv okupatora i njegove borbe za jugoslovensku ideju. U antiokupatorskom duhu dolazak Franca Ferdinanda u Sarajevo na Vidovdan tumačen je kao provokacija koja je imala “svrhu da slomi duh otpora protiv okupatorske vlasti”,²⁶ dok je Princip, poistovjećen sa širim narodnim masama, svojim činom “izrazio mržnju cijelog naroda prema okupatoru i želju za oslobođenjem”.²⁷ Kao srednjoškolski učenik dao je svoj doprinos narodnom oslobođenju položivši “naročitu maturu javno pred publikom, – jedan strahovit ispit od koga se svet potresao”.²⁸ Tolika požrtvovanost priskrbila mu je epitet mučenika koji je “zatvoren (je) u tamnicu i mučen na razne načine dok nije umro”.²⁹

Prateći novouspostavljene ideološke standarde svakom izrazu pobune pripisivan je revolucionarni predznak, s tim što se obavezno insistiralo na njenom protivokupatorskom i/ili socijalnom karakteru. U skladu sa tom matricom data su tumačenja Gavrila Principa i njegovog atentatskog čina, te Mlade Bosne kao organizacije iz koje je on proistekao. Mlada Bosna bila je definisana kao **“jedan omladinski revolucionarni pokret”** sastavljen od mlade generacije “porijeklom iz redova sitne buržoazije i siromašnog seljaštva”, te “pretežno još nesvršene srpske školske omladine” koja je u političkom smislu bila za oslobođenje južnoslavenskih naroda od austrougarske vlasti i njihovo ujedinjenje.³⁰ Međutim, ne želeći ostaviti sumnju u njen jugoslovenski nacionalni sastav, dodatno je objašnjeno da se u Mladoj Bosni “pored srpske pojavljuje (se) muslimanska i hrvatska omladina”.³¹ Pravedajući revolucionarni čin omladine kao **“logičnu posljedicu izdaje buržoazije, neorganizovanosti seljaštva i nesposobnosti radničkog pokreta da primjeni revolucionarne metode borbe”**, paralelno su se kroz taj klasni obračun s buržoazijom usputno provlačile ideje o klasnom neprijatelju i

osvajanja i ugnjetača, vaspitava učenike u duhu aktivne borbe za slobodu i nezavisnost svoje domovine; 3) da učvršćuje i dalje razvija bratstvo i jedinstvo i ostale tekovine Narodnooslobodilačke borbe; 5) da razvija osjećanje ponosa svojom domovinom, njenom slavnom prošlošću i uspjesima u sadašnjosti, da razvija nepomirljivu mržnju prema neprijateljima otadžbine, prema svima onima koji rade protiv tekovina Narodnooslobodilačke borbe; 6) da razvija ljubav prema svim slobodoljubivim narodima.” Hasan Đikić, “Problemi nastave istorije u osnovnoj školi”, *Naša škola*, 1–2, (1950): 42.

²⁶ Slipičević, *Istorija naroda*, 227.

²⁷ Dževahira Midžić i Marija Pavlić, *Istorijska čitanka za VIII razred osmogodišnje škole* (Sarajevo: Svjetlost, 1957), 71.

²⁸ Midžić i Pavlić, *Istorijska čitanka*, 73.

²⁹ Hasan Đikić, *Istorija za IV razred osnovne škole sa istoriskom čitankom* (Sarajevo: Svjetlost, 1957), 50.

³⁰ Midžić i Pavlić, *Istorijska čitanka*, 71; Slipičević, *Istorija naroda*, 226.

³¹ Slipičević, *Istorija naroda*, 226.

prihvatljivom revolucionarnom načinu borbe.³² Izostavljajući navesti Principovo srpsko nacionalno porijeklo, gradila se slika o jugoslovenskom atentatoru kao borcu za ideju ujedinjenja Južnih Slavena, a ni u kojem slučaju kao zagovorniku za njihovo pripajanje Kraljevini Srbiji. S namjerom isticanja njegovih jugoslavenskih ciljeva i otklanjanja bilo kakve sumnje u karakter borbe i njegovu političku orijentaciju, decidno je navedena Principova izjava: “Ja nisam za dinastiju, ja sam antidinastičar. Ja nisam mislio pripojenje nego, ujedinjenje.”³³

I u generaciji udžbenika koje su priredili i štampali domaći autori, isključivo namijenjeni za nastavu historije u Socijalističkoj republici Bosni i Hercegovini, poštovani su ideološki standardi koje je ranije uspostavila komunistička politička elita. U tom udžbeničkom sadržaju, koji je bio aktuelan od kraja 70-ih do početka 90-ih godina XX stoljeća kada je urušena Jugoslavija, pri prikazu dešavanja koja su prethodila izbivanju Prvog svjetskog rata insistiralo se na nenacionalnom određenju atentatora, Principovoj ideji za oslobođenje Bosne i Hercegovine od tuđinske vlasti i ujedinjenje Južnih Slavena u jednu državu, te na jugoslavenskom karakteru Mlade Bosne. Konstantnim dipolarnim prikazom odnosa *okupatorska vlast – potlačeni* opravdavan je motiv atentatora i njihov čin, te istovremeno građena ugnjetavačka slika austrougarske vlasti prema domaćem stanovništvu. Dokazujući nezadovoljstvo svih bosanskohercegovačkih naroda prema okupatoru i njihovu ujediniteljsku težnju, obavezno je istican multinacionalni sastav Mlade Bosne i njena socijalna usloženost. U uslovima opšteg posustajanja od revolucionarnih i klasnih ideja tokom 80-ih godina Mlada Bosna gubi revolucionarni predznak ostavši definisana samo kao “omladinski pokret”.³⁴

Sarajevski atentat kroz prizmu nacionalnih ideologija

Raspadom Socijalističke federativne republike Jugoslavije, formiranjem novih državnih okvira i promjenom političko-društvenog sistema do tada važeći socijalistički historijski narativ biva zamijenjen novim, prilagođenim novouspostavljenim nacionalnim ideologijama. Stvaranje školskih sistema u Bosni i Hercegovini

³² Slipičević, *Istorija naroda*, 225–226. To je dodatno potvrđeno pri obrazlaganju odnosa Mlade Bosne prema pojedinim socijalnim (klasnim) grupama: “Njen odnos prema seljaštvu i radništvu bio je pozitivan. Ona je vjerovala da i bez njih radi u njihovom interesu. Odnos prema domaćoj buržoaziji bio je od početka neprijateljski.” Isto, 226.

³³ Midžić i Pavlić, *Istorijska čitanka*, 72.

³⁴ Stanko Perazić i Husein Serdarević, *Povijest udžbenika za VIII razred osnovne škole – IX izdanje* (Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990), 5.

prema etničkom principu uslovalo je postojanje tri nacionalna narativa čije je uvođenje u školsku nastavu upotpunosti izvršeno sa štampanjem prvih poslijeratnih udžbenika.³⁵ Do kraja 90-ih godina XX stoljeća u školama sa područja Republike Srpske i dijela Federacije Bosne i Hercegovine naseljenim većinski hrvatskim stanovništvom korišteni su udžbenici iz tadašnje Savezne republike Jugoslavije i Republike Hrvatske, koji su prošlost tumačili s izrazitih srpskih i hrvatskih nacionalnih pozicija, dok je u ostatku države u upotrebi bio udžbenik Mustafe Imamovića i Muhidina Pelesića napisan 1996.³⁶ godine. Taj udžbenik donio je sasvim drugačije interpretacije Sarajevskog atentata u smislu pojačane ocjene toga čina i svrstavanja njegovih organizatora u isključivo srpski nacionalni korpus. Dok je u prethodnih 70-ak godina postojao konsenzus da je napad na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda bio atentat, sada je taj čin okvalifikovan kao “teroristički akt”, a njegovi izvršioци kao “srpski nacionalisti”.³⁷ U tom duhu se gubi raniji stav o višenacionalnom karakteru Mlade Bosne, jer se sada insistira na njegovom jednonacionalnom sastavu satkanom od “nacionalističkih srpskih omladinaca”.³⁸ Ovakvim tumačenjima uspostavljene su konture slike prošlosti koju će prihvatiti i drugi autori udžbenika koji se danas koriste u dijelu Federacije Bosne i Hercegovine s većinskim bošnjačkim stanovništvom. Iako je s početkom XXI stoljeća uvedena pluralizacija školskih knjiga, čime je omogućen nijansiran prikaz historijskih događaja, naslijeđena tumačenja ipak nisu napuštena. Većina autora (Muhamed Ganibegović, Enes Durmišević, Muhidin Pelešić, Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišević, Alem Mulić, Vahidin Mehčić) kao glavni uzrok Prvog svjetskog rata spominje sukobljenost imperijalnih interesa velikih sila bez stavljanja utega krivice na stranu jednog vojnopolitičkog

³⁵ Još u toku ratnih dešavanja (1992–1995) za školski sistem pod kontrolom vlasti Armije Republike Bosne i Hercegovine izrađen je udžbenik Rifata Jašarevića, *Historija za VIII razred osnovne škole* (Sarajevo: Ambasada Republike Bosne i Hercegovine, Zagreb, Odjel za izbjeglice, 1993), koji je pri prikazu Sarajevskog atentata i dešavanja koja su prethodila izbijanju Prvog svjetskog rata uglavnom zadržao socijalistički narativ objašnjavajući da je manevar austrougarske vojske, izvršen juna 1914. godine kod Konjica, imao za cilj “da zaplaši sve one koji su radili na oslobađanju južnoslovenskih naroda od austrougarske vlasti.” Također je preuzeto definisanje Mlade Bosne kao “tajne revolucionarne organizacije” čiji su pripadnici odlučili izvršiti atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda (str. 10). Brzina izrade ovog udžbenika vjerovatno je uslovlila zadržavanje određenih tumačenja prošlosti iz socijalističkih školskih knjiga.

³⁶ Mustafa Imamović i Muhidin Pelešić, *Historija za IV razred gimnazije* (Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine, 1996).

³⁷ Imamović i Pelešić, *Historija za IV razred*, 6.

³⁸ Isto, 15.

pakta, direktno ili indirektno kvalifikuje ubistvo prestolonasljednika Ferdinanda kao teroristički akt, Mladu Bosnu definiše kao srpsku omladinsku organizaciju, te insistira na direktnoj povezanosti Kraljevine Srbije s Atentatom, što implicira njenu krivicu za taj čin.³⁹ Blagi odmak od takve interpretacije načinio je prof. dr. Zijad Šehić sa svojim koautorima. On je ubistvo prestolonasljednika i njegove supruge tretirao kao atentat koji je izvršio srpski nacionalista Gavrilo Princip. Ne želeći ostaviti sumnju u značenje pojma “atentat”, autor ga kratko definira kao politički akt, tj. kao “ubistvo, napad na život ili prava političke ličnosti”.⁴⁰ Šehić, za razliku od drugih savremenih autora koji svojim pisanjem sugerišu direktnu odgovornost zvanične Vlade Srbije za Atentat, preciznije objašnjava da je Mlada Bosna imala podršku tajnih organizacija iz Srbije, ali ne i srpske državne vlasti.⁴¹ Koristeći citate iz historijskih izvora, konstruiše političku opredijeljenost Gavrila Principa i sugerišu motive njegova atentatskog akta. Princip je portretiran kao “osvjedočeni srpski nacionalista” koji je mrzio Austro-Ugarsku monarhiju i koji je u Srbiji vidio oslobodioca Bosne i Hercegovine od austrougarske vlasti.⁴²

Dok se u socijalističkom narativu akcentirala nacionalna i socijalna heterogenost članstva Mlade Bosne, te jugoslavenski i izrazito antiokupatorski motiv izvršenja atentatskog čina, narativ koji se promovise kroz udžbenike školskog sistema u dijelu Federacije Bosne i Hercegovine sa bošnjačkom većinom ne spominje višenacionalni sastav Mlade Bosne već otvoreno naziva njeno članstvo nacionalističkim srpskim omladincima, a antiokupatorski motiv njenog djelovanja definiše kao antiaustrijski. Takvom interpretacijom gradi se slika o nezadovoljstvu srpskih omladinaca austrougarskom vlašću, koja u ovom slučaju nije doživljavana kao okupatorska/strana. Izrazitim srpskonacionalističkim percipiranjem lika i djela Gavrila Principa te mladobosanaca učenicima se sugerišu da je njegova borba išla u pravcu ujedinjenja Srba i Južnih Slavena pod srpskim vodstvom.

Slična slika Sarajevskog atentata, također skicirana s očitim političko-nationalnim uticajem, prezentovana je i u udžbenicima historije koji se koriste u

³⁹ Muhamed Ganibegović, Enes Durmišević i Muhidin Pelesić, *Historija – povijest za 4. razred gimnazije i drugih srednjih škola* (Sarajevo: IP Svjetlost d.d., 2001), 7; Muhamed Ganibegović, *Historija – povijest za 8. razred osnovne škole* (Sarajevo: IP Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003), 31; Hadžija Hadžić i dr., *Historija: udžbenik za četvrti razred gimnazije* (Tuzla: Bosanska knjiga, 2003), 47.

⁴⁰ Zijad Šehić, Zvezdana Marčić-Matošević i Alma Leka, *Historija, istorija, povijest: udžbenik i čitanka za 8. razred osnovne škole* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009), 57.

⁴¹ Isto.

⁴² Zijad Šehić i Indira Kučuk-Sorguč, *Historija, istorija, povijest: udžbenik za 4. razred gimnazije* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003), 55.

školskom sistemu dijela FBiH sa većinski naseljenim hrvatskim stanovništvom. Autori tih udžbenika ocjenjuju Gavrila Principa kao člana revolucionarne terorističke organizacije Mlada Bosna koji je izvršio planirani Atentat na austrougarskog prestolonasljednika i njegovu suprugu. Predstavljen kao zagovornik redefiniranja germansko-mađarskih i slavenskih odnosa u Monarhiji, te kao smetnja srpskim planovima za proširenje, Franc Ferdinand je percipiran kao žrtva srpskih ambicija, dok je krivica za Atentat pripisana Srbiji, preciznije revolucionarnoj tajnoj organizacija Crna ruka. Međutim, autori ne odustaju od sumnje u učešće srpske vlade u organizaciji Atentata i ističu da “nikada nije do kraja razjašnjeno pitanje je li tadašnja srpska vlada bila umiješana”. Dajući Sarajevskom atentatu izrazito srpski pečat, akcentiraju isplaniranost tog čina te etiketiraju Mladu Bosnu kao terorističku organizaciju s ciljem naglašavanja veličine počinjenog zločina. Izostavljajući kontekstualizirati pojavu i djelovanje Mlade Bosne, motivi Atentata zamagljeno su objašnjeni sukobljenošću austrougarskih i srpskih interesa oko Bosne i Hercegovine.⁴³

Suprotno ovoj interpretaciji, koja potencira srpsku krivicu i srpske imperijalističke težnje, u udžbenicima koji se koriste u školskom sistemu Republike Srpske tumačenje Sarajevskog atentata je podređeno opravdavanju tog čina i njegovom razumijevanju u kontekstu austrougarskih osvajačkih planova na Balkanu. Opisujući opštu napetost među imperijalnim silama i otvorene težnje članica Centralnih sila za ponovnom kolonijalnom podjelom, preuzet je komentar savremenika koji deskriptivno prikazuju situaciju kao bure baruta kojem je potrebna samo varnica da pokrene svjetski sukob. Iskru sukoba upalio je Gavrilo Princip ubistvom austrougarskog prestolonasljednika. Atentatski akt na Franca Ferdinanda objašnjen je kao povod za rat, dok je kao njegov stvarni uzrok označena imperijalna ambicija Njemačke, Austro-Ugarske monarhije i Italije.⁴⁴ Atentatorov identitet i ciljevi pokreta kojem je pripadao oslikani su u južnoslavenskom duhu. Gavrilo Princip je portretiran kao gimnazijalac iz Grahova koji je, “ponesen južnoslovenskom idejom”, počinio atentat,⁴⁵ a Mlada Bosna kao omladinski pokret koji se, iako bez ideološkog vodstva i jasno utvrđenih programskih ciljeva, u

⁴³ Hrvoje Matković i dr., *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije* (Mostar: Školska naklada, 2003), 34.

⁴⁴ Ranko Pejić, *Istorija za osmi razred osnovne škole* (Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001), 54–55; Ranko Pejić, *Istorija za IX razred osnovne škole* (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 46.

⁴⁵ Mira Šobot, Branka Štrbac i Esad Zahović, *Istorija za 1. razred srednjih škola osim zanimanja poslovno-pravni tehničar, turistički tehničar i ugostiteljsko-kulinarški tehničar* (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007), 156.

političkom pogledu borio “za nacionalno i političko oslobođenje i ujedinjenje svih jugoslovenskih zemalja” te za “samostalnu jugoslovensku državu”. Kako bi se njegovom antiokupatorskom i projugoslovenskom djelovanju dao širi značaj i prikazao što opravdanijim, insistiralo se na različitom socijalnom i nacionalnom članstvu pokreta i lošem stanju domaćih naroda pod stranom upravom. U tom kontekstu je Atentat predstavljen kao sredstvo kojim su mladobosanci htjeli da “upozore svjetsku javnost na težak položaj bosansko-hercegovačkih naroda i da ukaže na austrougarski apsolutizam”. Izbjegavajući akcentirati potlačenost ijednog naroda pojedinačno, stvarala se slika opšteg narodnog nezadovoljstva u Bosni i Hercegovini pod tuđom vlašću.⁴⁶

Za razliku od autora iz FBiH, koji kroz udžbenički prikaz Sarajevskog atentata provlače srpsku krivicu, autori iz RS-a Srbiju predstavljaju kao glavnu prepreku pri realizaciji austrougarskih imperijalnih ciljeva, zbog čega je Monarhija bez dokaza optužuje za Atentat. Slika pravedne borbe Srbije protiv imperijalističkih interesa velikih sila završava se komentarom o opravdanom odbijanju austrougarskog ultimatumu jer “Srbija nije mogla dozvoliti miješanje u svoje unutrašnje poslove”.⁴⁷

Zaključak

Promjene državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, popraćene izmjenama društvenopolitičkog sistema i dominantne ideološke ideje, uslovile su dinamičan historiografski prikaz Sarajevskog atentata koji, u zavisnosti od političko-ideoloških okolnosti, naizmjenično dobija pozitivno ili negativno značenje. Refleksija tih cikličnih reinterpetacija prošlosti primjetna je i na primjeru školskih udžbenika u kojima se Atentat i njegovi izvršioци različito vrednuju, postajući za neke generacije čin nacionalnog ponosa i otpora protiv strane vlasti, a za druge predmet osude i akt terorizma. Uz primjetnu ideološko-političku uslovljenost, udžbenici međuratne Jugoslavije oprezno prikazuju Atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda. Selekcijom navedenih činjenica i njihovom odgovarajućom interpretacijom nastojala se spriječiti bilo kakva aluzija na povezanost, odnosno krivicu Kraljevine Srbije s Atentatom. Suprotno tome, udžbenici Nezavisne države Hrvatske, determinirani savremenom vanjskopolitičkom orijentacijom i ustaškom ideologijom, insistirali su na srpskoj umiješanosti u Atentat i na njemačkoj

⁴⁶ Pejić, *Istorija za osmi razred*, 49; Pejić, *Istorija za IX razred*, 36.

⁴⁷ Pejić, *Istorija za osmi razred*, 55.

opravdanoj borbi za novu kolonijalnu podjelu svijeta. S namjerom jačanja tada dominantne ideološke dogme bratstva i jedinstva, socijalistički udžbenici insistiraju na jugoslavenskoj orijentaciji atentatora i njihovoj idejnoj borbi za oslobođenje od tuđinske vlasti i ujedinjenje Južnih Slavena. U udžbenike se prvi put “uvođi” Mlada Bosna kao omladinska revolucionarna organizacija kojoj su pripadali atentatori, a čijim su se tumačenjem političkih ciljeva, nacionalno heterogenog i socijalno usloženog sastava, plasirale u punom opsegu poželjne ideološke poruke. S nestankom Jugoslavije i uvođenjem nacionalnih narativa u školske sisteme u Bosni i Hercegovini interpretacija ovog događaja je prilagođena nacionalnim ideologijama. Pod njihovim snažnim uticajem Sarajevski atentat u udžbenicima iz FBiH biva popraćen najsnažnijim osudama i kvalificiran kao teroristički akt, Gavrilo Princip postaje izraziti nacionalista, a Srbija organizator tog čina. Udžbenici iz Republike Srpske isti događaj i identične ličnosti sasvim drugačije tumače.

Različito vrednovanje Sarajevskog atentata, praćeno kroz prizmu kvalifikacije i motiva izvršenja tog čina, produkt su snažnog političko-ideološkog upliva u historijsku nauku, koja postaje instrument za jačanje pozicija nosilaca političke elite i obračuna sa neprijateljem te sredstvo za poželjno ideološko vaspitanje mladih generacija. Determinisani savremenim političkim momentom i dominantnom ideološkom idejom, državni udžbenici mogu poslužiti kao validan izvor za proučavanje zvaničnog historijskog narativa jedne zemlje i odgojnih poruka koje se plasiraju kroz školski sistem.

Varying Depiction of the Sarajevo Assassination in History Textbooks of Bosnia and Herzegovina

Summary

Changes in the constitutional status of Bosnia and Herzegovina, accompanied by changes in the socio-political system and the dominant ideological notion, have led to a dynamic historiographical depiction of the Sarajevo assassination, which, depending on the political and ideological circumstances, alternately bears a positive or negative connotation. The reflexion of these cyclical reinterpretations of the past is also noticeable on the example of school textbooks

in which the assassination and its perpetrators are differently valued, becoming for some generations an act of national pride and resistance against the foreign rule, while for others a matter of condemnation and an act of terrorism. With a noticeable ideological and political determination, the textbooks of interwar Yugoslavia cautiously depict the assassination of the Austro-Hungarian Archduke Franz Ferdinand. An effort was made to prevent any reference to the connection or accountability of the Kingdom of Serbia with the assassination by selecting the stated facts and by interpreting them appropriately. In contrast, the textbooks of the Independent State of Croatia, determined by modern foreign policy orientation and Ustasha ideology, insisted on the Serbian involvement in the assassination and on the German legitimate struggle for a new colonial division of the world. In order to strengthen the dominant ideology of brotherhood and unity of that time, socialist textbooks insisted on the Yugoslav orientation of the assassins and their ideological struggle for liberation from foreign rule and unification of the Southern Slavs. For the first time, Mlada Bosna (Young Bosnia) is introduced in textbooks as a youth revolutionary organisation to which the assassins belonged, whose interpretation of political goals, nationally heterogeneous and socially complex composition placed the desirable ideological messages in the full scope. Following the dissolution of Yugoslavia and the introduction of national narratives in school systems in Bosnia and Herzegovina, the interpretation of this event is tailored to fit national ideologies. Under their strong influence, the Sarajevo assassination in textbooks in the Federation of Bosnia and Herzegovina is most strongly condemned and qualified as an act of terrorism, Gavrilo Princip becomes a prominent nationalist, while Serbia is the organiser of this act. The same event and figures are interpreted quite differently in textbooks in the Republika Srpska. Conflicting evaluation of the Sarajevo assassination through the prism of qualification and motives of the commission of the act is a product of a strong political and ideological influence on historical science, which becomes an instrument for strengthening the positions of political elite holders and settling the score with the enemy, as well as a means for the desirable ideological education of young generations. Determined by the contemporary political moment and the dominant ideological notion, state textbooks can serve as a valid source for studying the official historical narrative of a country and educational messages that are promoted through the school system.

Senija Milišić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

“ROZENKAVALIR”*

(O ŽENSKOJ KOLABORACIJI U BOSNI I HERCEGOVINI
ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA)

Apstrakt: U radu se na osnovu do sada neistražene arhivske građe govori o različitim oblicima kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvislinških formacija. Analizi odnosa stanovništva i okupatorskih vojnika, odnosa javnog i privatnog, kao i odnosa spolova dodaje se i kategorija posljedica koje su ti odnosi prouzročili.

*Ključne riječi: Drugi svjetski rat, okupatorski vojnici, kolaboracija, do-
ušništvo, intimne veze žena*

Abstract: Based on the so far unexplored archival materials, the paper discusses various forms of collaboration of women with occupying soldiers, as well as quisling formations. Analysis of the relationships between the population and occupying soldiers, relations between public and private, as well as gender relations, is accompanied by the category of consequences that these relations have caused.

Keywords: World War II, occupying soldiers, collaboration, informing, intimate relationships of women.

* Der Rosenkavalier, *Kavalir s ružom*.

Uvod

Fabrice Virgili autor je prve knjige koja naučno obrađuje fenomen “ošišanih” žena u Francuskoj krajem Drugog svjetskog rata.¹ Od 1943. do početka 1946. godine ošišano je javno oko 20.000 žena svih dobi i profesija, i to zbog “horizontalne kolaboracije”, tog specifičnog oblika “ženske saradnje” s okupatorom.² Iza ovog čina u Francuskoj nije stajala legalna sudska odluka. Riječ je o pojavi koja nije bitan povijesni događaj, ali upozorava na postojanje snažnih suprotnosti unutar društva u političkim i društvenim promjenama. Virgili ističe da analiza ne može dati jednostavan odgovor, nije riječ samo o odnosu stanovništva i okupatora, nego još i više – o odnosu javnog i privatnog, kao i o odnosu spolova.

U historiografskim radovima koji se do pojave ove knjige bave vojnom, političkom ili diplomatskom poviješću tog doba o ovome nije ništa napisano, jer to nije ni na koji način utjecalo na rezultate vojnog sukoba ili političkih podjela i rješenja. Tek uzgredna konstatacija da je “toga bilo”, bez ikakve analize, skriva činjenicu o “neprozirnosti” uloge žene u povijesti.

Proučavanje ovog fenomena u nizu evropskih zemalja bilo je suočeno s određenim istraživačkim problemima, jer je arhivske građe bilo malo, a ona nije izdvojena kao poseban fond. Isto tako, ni žrtve ni akteri nisu o ovome nikada govorili.

Problem kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvinslinških formacija, nije u značajnijoj mjeri bio predmetom naučnih studija na području bivše jugoslavenske države. Pitanje kolaboracije, a napose ženske saradnje sa neprijateljskom vojskom, vrlo je interesantno istraživačko pitanje kojem se nije moglo jednostavno pristupiti, kako zbog stanja arhivske građe, tako i zbog kontroverzi koje se uz njega nužno nadovezuju. Cilj ovoga rada je otvaranje jedne nove, malo ili nikako obrađene teme vezane za dešavanja u Drugom svjetskom ratu. Rad je rezultat arhivskih istraživanja i razmatranja slučajeva ženske kolaboracije u Bosni i Hercegovini na osnovu arhivske, za sada ne tako obimne građe.

¹ Knjiga je objavljena 2000. godine pod naslovom *La France 'virile': des femmes tondues à la liberation*, a njen prikaz dala je Katarina Spehnjak, *ČSP*, 3, Zagreb, 2004, 1235–1239.

² Izraz upotrijebljen prvi put na Korzici za vrijeme talijanske okupacije. Ovaj tip saradnje s okupatorskim vojnicima naziva se i “sobna” saradnja, zatim “sentimentalna kolaboracija” u koju je svrstano i denunciranje, a “spolna” saradnja je ona u kojoj se javljaju žene.

O ženskoj kolaboraciji u historiografiji, književnosti i kinematografiji

Prvi značajniji iskorak u izučavanju ove teme napravile su kolege iz Hrvatske objavljivanjem knjige dokumenata u kojoj se, između ostalog, nalaze i podaci za oko stotinjak žena koje su zbog kolaboracije sa neprijateljskim vojnicima i pripadnicima kvislinških formacija osuđene na smrt, zatim na zatvorske kazne i kazne prisilnog rada.³

Rad Ljubinke Škodrić, pod naslovom "Horizontalna kolaboracija – intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941–1944.", bavi se okolnostima pod kojima su žene stupale u intimne veze sa njemačkim okupatorom u Srbiji tokom Drugog svjetskog rata.⁴ Nemoralnost žena, viđena u činu stupanja u intimne odnose s okupatorom, tretirana je kao čin nacionalne neispravnosti.⁵ U Srbiji na 100 muškaraca optuženih pred Komisijom za ratne zločine dolazila je jedna žena. Najčešće optužbe protiv žena sadržavale su kvalifikacije: denuncijacija, potkazivanje, maltretiranje ranjenika, izživljavanje na leševima, mučenja i zlostavljanja zarobljenika, izdaja naroda, slanje u logor i batinanje.

Kažnjavanje žena pred sudovima nacionalne časti bilo je češće nego pred vojnim sudovima, a mnoge optuženice su odgovarale na pitanja o intimnom životu. Broj optuženih u Srbiji znatno je proširen jer su se pred sudom našle i žene koje su održavale intimne odnose sa pripadnicima kolaboracionističkih ili ravnogorskih snaga. "Horizontalna kolaboracija" u Srbiji nije bila zanemarljiva. Četnici su ove žene kažnjavali šišanjem, a pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta sudskim putem.

Na ogroman porast prostitucije u Srbiji utjecali su siromaštvo, nezaposlenost i moralno posrnuće koje je donio rat, o čemu je Ljubinka Škodrić nedavno provela istraživanje.⁶ Pored legalne prostitucije, bilo je žena koje su održavale intimne veze sa njemačkim okupacionim osobljem i na osnovu toga dobijale povlašteno snabdijevanje, ili su stjecale neke druge vrste koristi, što se također može smatrati vrstom prostitucije.

³ "Zločini i teror u Dalmaciji 1943.–1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e", Dokumenti, 1. izdanje, Zagreb, ožujak 2011, 138, 193–194, 230, 240, 273–274, 301, 308, 385–386, 455–456, 709, 711–712, 716, 718, 723–724, 726, 730.

⁴ *Istorija 20. veka*, 1, 2013, 105–122.

⁵ Isto, 118.

⁶ Vidi: <https://www.vice.com/rs/article/9a7n9a/seks-sa-neprijateljem-prostitucija-tokom-nacisticke-okupacije-srbije>.

Prema ovom istraživanju, intimne veze s okupatorom žene su uspostavljale na osnovu različitih motiva – od prostitucije, diskretne veze, druženja sa grupama njemačkih vojnika, do veza koje su nastale kao proizvod simpatija za nacističku ideologiju. Istraživanje je pokazalo da je u intimnim vezama s okupatorskim vojnicima bilo i emotivnih sadržaja.

U filmu *Besmrtna mladost* (1948) režisera Vojislava Nanovića govori se, između ostalog, o ljubavi između beogradske studentice i njemačkog oficira.⁷ U filmovima *Valter brani Sarajevo* (1972) i *Miris dunja* (1982) upečatljivi su primjeri ženske izdaje i kolaboracije. Prema istoimenom romanu generala Veljka Kovačevića snimljena je serija *Kapelski kresovi* (1975). Rečenica “Gvido, buš me ženil” podsjeća na tragičnu sudbinu Mare Lukšine koja je stupila u vezu s italijanskim vojnikom.

U romanu *Timor mortis* Slobodana Selenića (1989) spominje se tema odnosa između jedne domaće žene i njemačkog vojnika, kao “svojevrni presedan u dotadašnjoj etičkoj slici rata”.

Bliski susret

S okupacijom je došlo do nestajanja ranijih formi ponašanja i vladanja. Mlade žene, većinom neudate i nezaposlene, u bliski dodir s Nijemcima dolazile su kao tajnice, prevoditeljice (tumači), konobarice, trgovkinje, gostioničarke itd.

One žene i djevojke koje su zavrbovane u službu okupatora kao obavještajni agenti, u velikom su broju bile u ljubavnim vezama sa pretpostavljenim njemačkim službenicima. Za neke od njih, opet, takva veza bila je mogućnost da se dopre do nedostupnih sredstava, ali i “vid zabave i bijeg od sumorne svakodnevnice”.

Žene koje su toku rata stupale u vezu s okupatorskim vojnicima su proganjane, izopćene iz društva, ostajale su bez “nacionalne časti”, neke su čak i ubijane. Belgijskim ženama koje su kolaborirale sa njemačkim vojnicima, npr., obrijana je glava, nakon čega su namazane katranom i posute perjem, a na kraju su morale salutirati na nacistički način. Norvežani, Česi i Danci su također javno kažnjavali ove žene.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je donijelo 06. 04. 1945. godine Odluku o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku. Zakon o bo-

⁷ Lj. Škodrić navodi da je film iz 1947. godine.

sanskohercegovačkom sudu je donesen 26. 05. 1945. godine, a ukinut je u augustu iste godine.⁸ Odluka o obrazovanju Suda narodne časti Bosne i Hercegovine u članu 2. zločinom, odnosno prestupom protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine smatrala je "svako prisno prijateljevanje i održavanje uskih odnosa sa okupatorom ili njegovim pomagačima".⁹ Koliko je žena u Bosni i Hercegovini osuđeno za "horizontalnu kolaboraciju" na ovom sudu, za sada je nepoznanica, jer je dokumentacija još uvijek u posjedu sudskih instanci i nedostupna je istraživačima, za šta ne postoji nijedan razlog.

U Bosni i Hercegovini je, za razliku od Francuske, kažnjavanje vršeno na osnovu legalne sudske odluke. Nešto više svjetla o različitim oblicima kolaboracije pružaju *Presude* Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944–1947).¹⁰ *Presude* najvećim dijelom potječu iz 1947. godine. Od 2.482 presude, na žene se odnosi 153, od čega se 12 može podvesti pod "horizontalnu kolaboraciju". Nekoliko žena osuđeno je zbog toga što su bile povjerenice u jevrejskim radnjama, kojom prilikom je došlo do otuđenja jevrejske imovine.¹¹

Vremenski, najduže kazne dobile su žene koje su se aktivno uključile u rad okupacijskih i kolaboracionističkih organa vlasti. Jedna od njih, udata, majka jednog djeteta, uključila se 1941. u rad Župske redarstvene oblasti (ŽRO) u Sarajevu na uspostavljanju kartoteke u političkom odsjeku. Kasnije je prešla u ustaško redarstvo, prisustvovala saslušanjima, pri čemu se "naslađivala mukama uhapšenih rodoljuba, nagovarala i bodrila agente da uhapšene tuku, a i ona sama tukla". Ona je obilazila zatvor, potkazivala, davala karakteristike za pojedine zatvorenike itd. Istovremeno, saradivala je i sa Nijemcima. Kao povjerljiva i obavještajac, dospjela je 1944. godine u obavještajnu službu kapetana Vajnera.¹² Domaćica, udata, majka troje djece uzrasta 15–20 godina, postala je obavještajac policije ŽRO u Sarajevu i izvještavala je o radu i kretanju ilegalnih radnika. Podatke je dostavljala svome mužu, agentu ŽRO. Zbog toga su ilegalke Marija Blažek i Zora Nikolić uhapšene, poslate u logor, iz kojeg su se vratile žive. Zbog davanja izjave policiji o neprijateljskom stavu Žarka Vidovića on je stradao.

⁸ Vera Katz, "Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini", *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Sarajevo, 2006, 150.

⁹ Isto, 152.

¹⁰ U daljem tekstu: ZKUZ.

¹¹ ZKUZ, k. 8, 13/45, 611/46, 850/46, 850/46

¹² ZKUZ, k. 8, 175/45

Sofiju Milanović je optužila da je psovala Hitlera i Pavelića, nakon čega je uhapšena, otpremljena u logor, gdje je ubijena.¹³

Na početku rata u Sarajevo je iz Zemuna došla žena srpske nacionalnosti. Imala je 24 godine, bila je udata, bez djece, a dobrovoljno je pristupila ustaškom pokretu. Ona je obnašala važne službe u ustaškim oružanim formacijama, a učestvovala je u borbama protiv narodnooslobodilačke vojske (NOV), u kojima je ranjavana, za šta je dobila i odlikovanja. U obavještajnoj službi špijunirala je kretanje i rad rodoljuba, denuncirala pripadnike i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Oni su uhapšeni i otpremljeni u logor. Ona je uhapšeničke mučila, hranila solju, batinala, vrijeđala, a za to je i novčano nagrađivana.¹⁴

Rezultat političke saradnje sa ustašama bilo je potkazivanje pripadnika NOP-a, hapšenje, upućivanje u logor i zlostavljanje sa smrtnim ishodom.¹⁵ Lica koja su preživjela logor ostala su sa teškim posljedicama.¹⁶ Za progon i smrt mnogih Srba iz Dervente osuđena je žena rođena 1890. godine. Nepismena domaćica, majka dvoje djece, u ljeto 1941. prijavila je da se u stanu radnika Mihajla Popovića u Sarajevu nalaze neke sumnjive osobe. Policija je uhapsila Jozefa Albaharija, a isti dan je uhapšen i Popović, nakon čega su obojica strijeljani na Vracama. Popovićeva sestra je poslata u logor iz kojeg se nije vratila.¹⁷

Domaćica rođena u Zenici, udata, 25 godina, u logoru Stara Gradiška, ali i drugim logorima, je bila ustaški orijentirana, “ljubakala se sa ustašama” te denuncirala drugarice. To je nastavila i u Sarajevu po povratku iz logora, a živjela je nevjenčano sa jednim ustaškim oficijom.¹⁸

Bolničarka sarajevske bolnice pristala je da na svom odjeljenju bude obavještajac za neprijatelja. Ona je imala zadatak da od bolesnika iznudi priznanje pravog imena, kao i to ko simulira bolest. Prilikom hapšenja i odvođenja u logor Jevreja u Turbetu 1941. godine neke žene pomagale su tako što su pretresale uhapšene i pronađene stvari su predavale ustašama. Ustaše su u Bihaću organizirale akciju skupljanja zlata i srebra Jevreja, a “opljačkanim nakitom kitile su se ustaške prijateljice i ljubavnice”.¹⁹

¹³ ZKUZ, k. 8, 215/46

¹⁴ ZKUZ, k. 8, 96/46

¹⁵ ZKUZ, k. 1, 443

¹⁶ ZKUZ, k. 2, 43/45

¹⁷ ZKUZ, k. 8, 284/45

¹⁸ ZKUZ, k. 8, 75/46

¹⁹ ZKUZ, Referati, k. 3, dok. 56127

Denunciranjem su obuhvaćena lica koja su bila u partizanima, simpatizeri NOP-a, a oni su uhapšeni i poslani u logor iz kojeg su se rijetki vratili. Prilikom povlačenja NOV-a iz Bihaća 1943. godine i upada fašističke vojske u taj grad jedna žena prijavila je ustaškom redarstvu četvericu sugrađana da su bili aktivni saradnici NOP-a, pa su Ahmet Salihović, Kasim Salihović i Hasan Kadić, protiv kojih je ona svjedočila na glavnoj raspravi, osuđeni na smrt i strijeljani.²⁰ Ivan Svačko, uhapšen 1943. godine u Bihaću, bio je siguran da ga je optužila poštarica, i to zbog kape koju je nosio u vrijeme dok su u Bihaću bili partizani.²¹ Članove mjesnog narodnooslobodilačkog odbora i simpatizere NOP-a iz Izačića, njih 14, prijavila je 21-godišnja sugrađanka. Kada su Nijemci i ustaše u februaru 1943. ponovo zauzeli Izačić, sve su ih strijeljali.²²

Službenica iz Drvara, rođena 1921. godine, neudata, prokazala je italijanskim okupacionim vlastima jednu grupu omladinaca, saradnika NOP-a (Jozef Kabiljo, Miro Grubor, Ljubomir Živković, Luka Bilbija i drugi), nakon čega su svi uhapšeni.²³

Miloš Vuković, Srbin iz Zenice, na početku rata odveden je i ubijen. Njegova žena Marija, Slovenka, u oktobru 1943. dobrovoljno je otišla na rad u Licmanstadt u Poljsku, zajedno sa kulturbundovcem Johanom Flatom, sa kojim je živjela u intimnoj vezi, a kasnije se za njega udala. Osuđena je jer je "pomagala stranu državu koja se s Jugoslavijom nalazila u ratu".²⁴

Aliju Begovića, 29-godišnjaka iz Male Bukovice kod Doboja, Čerkezima je prijavila susjeda da je partizan. U oktobru 1943. godine, oko ponoći, njegovu kuću su opkolili Čerkezi, zatim su ga odveli i ubili. Ona je prije toga tražila od Alije cigarete, a kako ih nije imao, rekla mu je da će "prvi omastiti banderu", kao i još nekoliko njih.²⁵

Jevrejka Jelisaveta Bihler, udata Vuković, skrivala se kod porodice Vladimira Rajića. Kućepaziteljica, čiji je muž bio ustaša, prijavila je ovo ustaškim vlastima. U proljeće 1942. Jelisaveta je uhapšena, poslata je u logor, a nakon toga u Njemačku, gdje je i ubijena.²⁶ Pripadnici 13. SS divizije nakon denunciranja

²⁰ ZKUZ, k. 1, 202/46

²¹ dok. 9369/280

²² ZKUZ, k. 2, 135/46

²³ ZKUZ, k. 4, 96/47

²⁴ k. 8, inv. br. 54839

²⁵ dok. 48378

²⁶ dok. 29829

ubili su tri člana porodice Dizdarević iz Bijeljine. Prijavila ih je ženska osoba, udata za SS vojnika.²⁷

Sredinom marta 1944. Bijeljiniu su zaposjele trupe 13. SS divizije i prvi dan, na prijavu ženske osobe, uhapsile Salku Hamzića zato što je bio gradski odbornik za vrijeme dok je Bijeljina bila u rukama NOV-a. Ona je oberšturmfireru Bayeru dala spisak od 37 lica partizanskih saradnika koje treba uhapsiti i strijeljati. Kod sastavljanja spiska pomagala joj je žena jednog kafandžije.²⁸ Da li je u ovom slučaju pored denunciranja bilo i drugih oblika kolaboracije, ne može se utvrditi. Ali je očigledno bila u prisnom odnosu sa njemačkim oficijom, dok je bila u prilici da mu uruči navedeni spisak.

Sarajevo je zbog svog geopolitičkog značaja bilo mjesto od znatnog interesa političko-obavještajnim faktorima Trećeg Rajha. Pored Zagreba, Sarajevo je bilo glavni centar obavještajne službe Trećeg Rajha na području NDH. Njihov zadatak bio je praćenje sumnjivih lica i zbivanja te otkrivanje djelatnosti koje su ugrožavale njegove interese.²⁹ Stvorena je široka mreža njemačke obavještajne službe u Sarajevu i okolini, ali i u drugim područjima. Samo u Sarajevu u borbi protiv NOP-a Nijemci su, ne računajući Italijane, ustaše, četnike i druge, imali 27 vojnoobavještajnih centara.³⁰

Domaćice, udovice, neudate, udate, sa djecom ili bez djece postale su njemački doušnici. Na osnovu njihovih prijava ili informacija dolazilo je do hapšenja saradnika Narodnooslobodilačkog pokreta. Jedna od uhapšenica pristala je da bude njemački obavještajac, što je rezultiralo hapšenjem nekoliko istaknutih aktivista NOP-a u Sarajevu.

Irma Klinger, rođena u Češkoj, udovica, bez djece, Jevrejka, stupila je u njemačku obavještajnu službu na početku rata. Razlog njenog ulaska su “povlastice u hrani i ostalom” koje je uredno dobivala do konca rata.

Domaćica, rođena 1911, neudata, bez djece, stupila je 1944. u službu Gestapoa. Uhodila je i pratila rodoljube u Sarajevu, a podatke prosljeđivala svojoj kolegici, također agentu Gestapoa, koja je “još od ranije sklona okupatoru, sprijetnjila se sa nekim Alojzom Štajnerom, koji je i sam bio agent Gestapoa”.³¹

²⁷ dok. 12869

²⁸ ABH, ZKUZ, Zapisnici, k. 15, dok. 7575

²⁹ Dr. Tomislav Išek, “Djelatnost Kulturbunda i folksdojčera: *Sarajevo u revoluciji*”, 2, Sarajevo, 1977, 287, 289.

³⁰ *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Beograd, 1958, 568.

³¹ k. 8, 326/45

Neke djevojke i žene oslobođene su optužbi jer, npr., “sud nije mogao steći uvjerenje da su veze optužene sa gestapovcem Albinom ili sa njemačkim majomrom bile drugačije prirode nego prosto zabavljanje ili ljubakanje”.³² Djevojka koja je radila kao tumač kod feldžandarmerije i “volila se sa jednim njemačkim oberlajtantom” osuđena je, kao i žena iz Bihaća, 44 godine, pravoslavka, udovica, majka troje djece. Ona je 1944. u Bihaću bila intimna prijateljica njemačkog generalpukovnika dr. Haclla, zatim komandanta 415. njemačke feldžandarmerije oberlajtanta Eriha Suvela i njegovog zamjenika Jupvinena zv. Spis (od kojih su posljednja dva stanovali u njenoj kući).³³

Zeničanka, rođena 1916. godine, udata, bez djece, stupila je 1943. u službu neprijatelja kao tumač njemačke obavještajne službe EK2. Šef EK2 u Zenici Oto Majer počeo je zalaziti u njenu kuću jer se zaljubio. Svjedoci na suđenju naveli su da, dok je Majer bio u Zenici, niko nije uhapšen.³⁴

Ivan Breger, rodom Slovenac, upravnik rudnika Rudopolje kod Teslića, zbog slabih rezultata rada morao je ustupiti mjesto upravnika rudarskom inženjeru Alojzu Kožunu, rođenom 1913. u Ljubljani. Kožuna, kao komunistu, Nijemci su strijeljali 13. 01. 1943. u Doboju. Bregerova žena, koja je bila “velika hitlerovka”, u više je navrata sa mužem optuživala Kožuna i njegovu ženu, sve u pokušaju da ih se strpa u zatvor i otpremi u logor kako bi se domogli njihove imovine, a Ivan ponovo zauzeo poziciju upravnika.³⁵

Dvije žene iz Nove Topole, starosti 76 i 68 godina, rođene u Francuskoj, osuđene su jer su “privredno sarađivale sa okupatorom”. Njihov parni mlin u Novoj Topoli mlio je brašno za okupatorsku vojsku.³⁶

U periodu nakon rata veći broj žena održava veze s četnicima odmetnicima. To se naročito odnosi na 1946. i 1947. godinu. Neke od njih bile su udovice sa po troje i šestoro djece. One su stupale u ljubavne odnose s odmetnicima. Većina ih je bila u dobi 20–25 godina. One su ih primale u kuću, krile, hranile, pružale razna obavještenja, šile im odjeću.³⁷ Najveći broj presuda iz ove kategorije odnosi se na mlade čobanice iz okoline Ljubinja i Stoca.

³² k. 3, 152/46

³³ k. 3, 197/46

³⁴ k. 10, 77/47 i 1093/47

³⁵ dok. 60715

³⁶ k. 1, 237

³⁷ k. 1, 535, 475, 469, 471, 506, 629

Za pomaganje križara osuđene su članice tajne križarske organizacije, kao i jednog društva osnovanog nakon oslobođenja Zenice, čiji je zadatak bio pomaganje naoružanim bandama hranom, materijalom za održavanje veze i drugim uslugama, s ciljem nasilnog obaranja ili ugrožavanja postojećeg državnog uređenja DFJ-a.³⁸ Osuđena je i 22-godišnja pozorišna glumica jer je imala saznanja o spomenutom “podrivanju mjera narodne vlasti”, a to nije prijavila.³⁹

Najveći broj presuda donesen je u Tuzli, čak 25. Prilikom otvaranja paketa humanitarne pomoći nakon rata 14 djevojaka uzelo je za sebe po “neku bluzicu, sukknjicu”, pa su i one svrstane u narodne neprijatelje.

Premda Ljubinka Škodrić u svom radu o “horizontalnoj kolaboraciji” navodi da su pred sudovima narodne časti mnoge žene odgovarale na pitanja o intimnom životu, nije dat odgovor o kojem broju žena je riječ. Ili, ko se nalazi iza toga?

Upravo su pitanja istražitelja i odgovori optuženih žena poslužili za analizu ne samo odnosa stanovništva i okupatora nego “još više o odnosu javnog i privatnog, kao i o odnosu spolova”. Ovome treba dodati i kategoriju posljedica koje su takvi odnosi prouzročili.

Kavalir s ružom i Margita

Zapisnici o saslušanju Margite Lukičić, sastavljeni u OZNA-i Zagreb, i iskazi pred Zemaljskom komisijom za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača razbijaju sliku “neprozirnosti” uloge žene u povijesti.⁴⁰ Margita je rođena u Ključu 1908. godine od oca Karla, natporeznika u Ministarstvu financija, i majke Terezije, rođ. Tranta, penzionerke. Margita nije bila udata, nije imala djece, a završila je osam razreda škole, od toga četiri razreda Trgovačke akademije. Imala je tri brata: Zlatka Lukičića, rođ. 1899. godine, po zanimanju inspektor u Ministarstvu šuma; Rudolfa, rođ. 1902. godine, vođa pogona u tvornici municije u Požegi; Dragutina, rođ. 1905. godine, po zanimanju bankovni činovnik, a u vrijeme Margitinog hapšenja dopisnik Tanjuga; i sestru Olgu, rođ. 1898. godine, po zanimanju savjetnica u općini, koja je govorila hrvatski i njemački jezik.

Margita je jedna od onih koja je odgovarala i na pitanja o intimnom životu. Na upit istražitelja od kada poznaje majora Vasarija i kakav je bio njihov među-

³⁸ k. 1, k. 8, 57/45

³⁹ k. 8, 221/46

⁴⁰ OZNA – *Odjeljenje za zaštitu naroda*. Riječ je o devet zapisnika i iskaza.

sobni odnos, slijedio je odgovor da ga "iz viđenja poznaje od 1941. godine tj. od onog dana kada je došao u Sarajevo kao obavještajni oficir". Lično poznanstvo, prema njenim riječima, datiralo je od početka 1942. kada je zbog svoga brata Dragutina, koga su Talijani odveli u Cetinje na sud i tamo zatvorili, bila prisiljena da pokuša naći neku vezu i intervenira. Od svoje prijateljice Jelke Bilić, čijeg su muža ustaše uhapsile, saznala je da Vasari može pomoći: "Ja sam tada poslala da se upoznam sa majorom Vasarijem i da preko njega mogu intervenirati za muža od prijateljice Jelke Bilić, kao i za mojeg brata, što mi je nakon upoznanstva i uspjelo."

U početku poznanstva njihov odnos bio je "srdačno prijateljski", jer je on bio rođeni Sarajlija, a Margitina majka bila je dugogodišnja prijateljica Vasarijeve umrle sestre Karoline, što se, prema njenim riječima, otkrilo tokom razgovora koji su vodili. Kasnije, njihov odnos prešao je u intimni. Prema Margitinim riječima, odnos između nje i majora Vasarija bio je i materijalne prirode jer joj je on pomagao živežnim namirnicama i novcem.

Prvo je rekla da se nikoga ne sjeća niti iz ureda poznaje majora Vasarija.⁴¹ U nastavku iskaza Margita je dala precizne podatke gdje se nalazio Vasarijev ured, ko je sve u njemu radio i kakav je karakter taj ured imao. Vasarijev ured bio je ured za vezu, jer je on bio obavještajni oficir. Međutim, iz njegovih veza i mogućnosti koje je imao zaključila je da on nije bio samo obavještajni oficir već da je on nešto više. To je zaključila i po tome što je više puta putovao za Mostar, Beograd, Zagreb, gdje je ostajao po nekoliko dana, i što se uvijek žalio da ima mnogo posla. Margita je zaključila da je Vasari bio uvijek veoma dobro informiran o prilikama u Sarajevu, u Hrvatskoj, kao i o političkoj situaciji u svijetu.

Vasari se kretao naizmjenično u civilu i u uniformi. "Više puta je meni znao reći, da trebamo izbjegavati naše javne sastanke u kavani i javno izlaženje s njime na ulicu, jer da bi to moglo biti za mene tragično, tj. da bi mogla stradati. S tog razloga je on uvijek kad je sa mnom izlazio išao je u civilu, rijetko kada u uniformi, samo da ne kompromitira mene." U više navrata Vasari je slao svoj privatni automobil po Margitu u njen stan.⁴²

U nastavku zapisnika Margita je rekla da joj nije poznato kako je dr. Bilić prebačen u Beograd, a odmah nakon toga da je dr. Ljubomir Bilić, dugogodišnji prijatelj i znanac njene porodice koga su ustaše uhapsile, kao liječnik svojom stručnom intervencijom pomogao jednom njemačkom generalu, koji ga je za

⁴¹ ABH, inv. broj 60501. Zapisnik o saslušanju Lukičić Margite, sastavljen u OZNA-i za grad Zagreb na dan 19. XI 1945.

⁴² Isto.

protuuslugu prebacio u Beograd. Nakon njegovog odlaska ustaše su počele sa progonom njegove žene i djece.⁴³

Premda je u prethodnom zapisniku navela da je majora Vasarija upoznala početkom 1942, u nastavku je ustvrdila da se slučajni susret desio u septembru 1941. u hotelu Evropa. Vasari je pomogao Jelki Bilić da ode u Beograd, zaštitio njen stan, a opremu iz ordinacije poslao za njima u Beograd.⁴⁴ Tom prilikom izjavio je da bi izgubio glavu kada bi njegovi pretpostavljeni saznali za način prebacivanja Bilićke u Srbiju, ali da je to učinio Margiti za ljubav. Veze Margitine sa Vasarijem već su bile prešle stepen prijateljstva i razvile se u ljubavni odnos.

Nekako u isto vrijeme u Višegradu je uhapšen Margitin brat Dragutin “zbog veza sa partizanima jer je kod njega pronađen letak kompromitirajućeg sadržaja”. I pored činjenice da je Vasari poduzeo korake da joj pomogne, pukovnik Pizzi, tadašnji komandant Višegrada, odbio je svaku intervenciju. Nakon što joj je sarajevska policija odbila dati propusnicu, Margita je sa njemačkom propusnicom, koju joj je obezbijedio Vasari, u oktobru 1942. otputovala u Dubrovnik u pokušaju da izbavi brata iz zatvora. Propusnicu za Cetinje nije uspjela izdejstvovati, pa se vratila u Sarajevo.

“Ja sam nastavila svoj odnos sa Vasary-jem i odlazila k njemu u stan”, a pored toga stana uzeli su za svoje sastanke i jednu garsonijeru u neboderu na trećem katu, koji se nalazio u ulici Božidara Brale. U toj su se garsonijeri, pored ostalih sastanaka, sastajali jednom do dva puta sedmično, jer je Vasari dolazio njima u kuću, a sastajala se s njim i u hotelu Evropa.

Vasari joj je pružao materijalnu pomoć koja se sastojala od živežnih namirnica i novca. Margita dalje navodi da joj za život nije bila dovoljna penzija što ju je uživala nakon smrti oca koji je bio nadsavjetnik Ministarstva financija u Sarajevu. Stoga je bila prinuđena potražiti neko zaposlenje, a kako bi javnim namještenjem izgubila pravo na penziju, obratila se Vasariju da je zaposli. Uskoro joj je dao zadatak da radi kod njega na kartoteci, koja je ustvari bila evidencija ličnosti iz vojnog i političkog života NDH. “To je bilo 1944. u januaru ili februaru.” Prevodila je i novinske članke sa hrvatskog na njemački jezik. U drugom

⁴³ ABH, inv. broj 60502. Nastavak zapisnika o saslušanju Lukičić Margite, dne 13. XII 1945, sastavljen u OZNA-i za grad Zagreb.

⁴⁴ Kada su ustaše htjele izvršiti zapljenu ordinacije, što im u slučaju stana nije uspjelo jer je Vasari gospođi Bilić izdao potvrdu da stan i namještaj stoje pod zaštitom “Der deutschen Vermacht”, sa glavom na kojoj je bilo označeno “Vorgeschobener A, Ofizir in Sarajevo”, prebačeni su uređaji iz ordinacije u kancelariju Vasarija i tamo su bili pod njegovom zaštitom. Ordinacija je posebno zapakovana i sa oznakom “W. K” otpremljena za Beograd.

iskazu tvrdila je da je to bilo krajem 1943. i da ju je Vasari ponovo uposlio samo da mu sredi kartoteku.

U iskazu od 20. 02. 1947. godine pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sarajevu Margita je navela da joj je krajem 1942. za preživljavanje bio hitno potreban novac, pa je zamolila Vasarija da je uposli kod sebe. U to vrijeme je u Sarajevo premješten kapetan Jozef Vener, koji je došao direktno iz Njemačke, a dodijeljen je Vasariju, koji je tada postao major. Tada ju je Vasari "namjestio kao prigodnu tumačicu kod Venera". Prema njenom kazivanju, ona je ponekad tumačila i prevodila naloge i izvještaje. U tim izvještajima bile su informacije o licima koja su tražila namještenja kod Nijemaca, "to su mi rekli naime Vašari i Vaner".⁴⁵ Margita je ostala kao tumač do 01. 05. 1943. godine.

Za rad na kartoteci primila je 40.000 kuna, pored ostalog novca i pomoći koju je od njega uživala. U aprilu 1944. trebao se Vasarijev ured raspustiti i Margita je otišla u Zagreb, gdje je i ranije živjela kod svojih rođaka.

U julu 1944. saznala je da je Vasari smrtno bolestan, u pitanju su bili problemi sa srcem, te se vratila u Sarajevo i mjesec dana ga nje govala. Polovinom augusta Vasari je bolničkim vozom otpremljen u Austriju. Početkom septembra ona se vratila u Zagreb. Vasari joj je slao pisma, a onda je iz bolnice došao u Zagreb. Iz službe je otpušten 08. 04. 1945. godine zbog zdravstvenog stanja i otišao je sa jednom autokolonom prema Klagenfurtu. Prije odlaska ostavio joj je 150.000 kuna, a prije toga, za Božić, u decembru 1944. oko 120.000 kuna.

Posljedice

Abver – njemačka vojnoobavještajna organizacija – obuhvatala je sve vrste obavještajne djelatnosti, sa široko postavljenim zadacima i veoma razgranatom mrežom agenata. Najveći i najvažniji ogranak zagrebačke ustanove Abvera nalazio se u Sarajevu. Na čelu sarajevskog ogranka je istureni Abverov oficir (VAO). Od jula 1941. na čelu VAO-a u Sarajevu dolazi dr. Julijus Vasari (konspirativno ime Ivan Kralj), za koga se govorilo da je njemački vojni dobavljač. Međutim, operativno-obavještajni ured ovog njemačkog oficira je bio nešto drugo. Oficir tog ranga je imao posebna ovlaštenja. Sarajevska Ajnzackomanda imala je veoma razvijenu agenturu, i to u svim društvenim slojevima.⁴⁶

⁴⁵ ZKUZ, Zapisnici, dok. 60427

⁴⁶ Više o njemačkom policijskom i obavještajnom aparatu u toku rata vidi u: *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Beograd, 1958, 249–291.

Kada je Vasari došao u Sarajevo, on se u početku formiranja agenture oslanjao na svoja stara poznanstva iz vremena dok je živio u Sarajevu. Vasari je formirao poseban *Stadtbuero*, koji je bio kamufliran kao privatni stan na ime Ivana Kralja, “nemačkog vojnog dobavljača”.⁴⁷ U jednoj sobi nalazio se mali fotoatelj koji je rukovala Margita Lukičić, agentica i prijateljica Vasarija. Biro se nalazio u sarajevskom “neboderu” i upotrebljavan je samo za veze sa agenturom referata III F.

Specijalna kartoteka sadržavala je 4.000 imena za lica za koja je dobio podatke, tj. za koje se zanimao iz obavještajnih razloga. Ličnost Vasarija za ovu službu bila je izvanredno korisna – on je imao mnoga poznanstva, dobro je bio upoznat sa prilikama, mentalitetom i specifičnostima teritorije koju je obavještajno obrađivao.⁴⁸ Podaci koje je Margita dala o Vasariju značajni su za sklapanje slike o djelovanju obavještajne službe u okupacionim zonama.

Rozenkavalir

Nastavak zapisnika nad optuženom Margitom Lukičić od 20. 12. 1945. u OZNA-i za grad Zagreb pokazuje da se čitav iskaz odnosi na Vasarija.⁴⁹ On je rođen 1891. godine u Sarajevu, gdje je započeo svoje školovanje. Otac mu je bio željeznički činovnik. Vasari je završio kadetsku oficirsku školu u Austriji. Kao potporučnik je služio u garnizonu u Bileći, a kao poručnik 1919. godine oženio se Margaretom Vasari, rođ. Gatt, iz Innsbrucka. Iako je bio u vezi sa Margitom Lukičić, od koje je stariji 17 godina, on je 1944. godine proslavio 25. godišnjicu braka. Sudjelovao je u Prvom svjetskom ratu 1914–1918. na italijanskom frontu, a iz rata je izašao sa činom artiljerijskog kapetana. Nakon izlaska iz vojske služio je kao poreski činovnik u Feldkirchu, na švajcarskoj granici u Tirolu, sve do poziva u vojsku 1941. godine. Njegova žena i dvije udate kćerke (Erika, 21 godina, i Margita, 20 godina) živjele su u okolini Innsbrucka.

“Nastupom vojne dužnosti 1941. god. Vasary je prvotno služio u Grazu odakle je došao u Sarajevo.” U činu kapetana ostao je do kraja 1942. godine, kada je unaprijeđen za majora. Vasarijeva žena živjela je u Feldkirchu, gdje je on posjedovao kuću. Majka Vasarijeve žene posjedovala je vilu u Lansu kraj Innsbrucka, u kojoj je on sa porodicom svake godine boravio preko ferija.

⁴⁷ Isto, 258.

⁴⁸ Isto, 255.

⁴⁹ ZKUZ, dok. 60505

Tri Vasarijeve sestre živjele su u Sarajevu, on ih je redovno posjećivao, a kasnije je jedna umrla. Nakon smrti roditelja, Vasarija je othranila njegova sestra Stefanija Vojnarek. Druga sestra zvala se Irena Pejnović. Za vrijeme cijeloga boravka u Sarajevu redovno je posjećivao svoje sestre i pomagao ih živežnim namirnicama.

Vasari je umjereno pio, patio je od srčanih i želučanih tegoba. Volio je porodični život, a u kući u Austriji bavio se vrtlarstvom, naročito uzgojem ruža, pa je zbog toga još u Feldkirchu dobio nadimak "Rozenkavalir". Mnogo je pušio, karte nije volio, za razliku od Margite koja je svake nedjelje kartala sa Vustrovom. Često je isticao da mu je Bosna draga domovina, bavio se mišlju da po završetku rata preseli u Sarajevo ili u Zagreb, računajući da će njegova žena umrijeti, jer je već nekoliko godina teško bolesna. Prilikom odlaska napomenuo je Margiti kako će nastojati da se po svaku cijenu vrati i nju oženi. U odnosu prema svojim potčinjenim bio je služben, vrlo strog, pedantan, a često i nagao, ali se brinuo za njih. Imao je brata, mađarskog generala, koji je umro prije 1918. godine, a jedna sestra, kojoj Margita nije znala ime, živjela je u Beču.

U narednim zapisnicima Margita je govorila o službenim i privatnim vezama Julijusa Vasarija u Zagrebu te o drugim njemačkim obavještajnim uredima u Sarajevu i licima koja su u njima radila.⁵⁰ Vidjela je da se šef Gestapoa dr. Hajnrih druži s Elom Bart, koju je poznavala odranije. Saznala je da je Ela Bart u službi policije i da je ljubavnica dr. Hajnriha. Pratila ga je na putovanjima, a imali su navodno i dijete. Koncem 1943. Hajnrih je premješten u Beograd, a s njim je otišla i Ela. Margita navodi da je u Sarajevu bilo poznato da je Ela vrlo utjecajna osoba u njemačkoj policiji i da je sposobna utjecati na odluke dr. Hajnriha. Mnogi su joj se u Sarajevu obraćali i tražili intervenciju. Krug Elinih poznanstava u Sarajevu bio je širok i vezan za materijalno dobrostojeće ljude. Prije rata živjela je sa zagrebačkim advokatom Mittlerom, koji je bio Jevrej, a u okolini Varaždina je imao fabriku štofova. Margita spominje i pjevačicu Perku koja je lumpovala sa njemačkim oficirima.

Dr. Kurt Vucov iz Beča, mlađi čovjek, visok, po svojoj naobrazbi diplomata, bio je Vasarijev pomoćnik. Venera Margita opisuje kao čovjeka od 50 godina, malenog, ćelavog, s naočalima. Vasari je takođe imao 50 godina i bio je jako visok i vitak. Kod Venera su dolazili razni ljudi, od kojih su neki radili za njega. Od Venera su ti ljudi dobivali zadatke, a spominju se i ceduljice s imenima lica o kojima su trebali prikupiti podatke. Povratne informacije su uručivali Margiti

⁵⁰ ZKUZ, dok. 60506, 60507

u neboderu, jer Vener nije volio da neki od tih ljudi budu viđeni u njegovom uredu. Za prikupljene informacije dobivali su plaću, koju im je Margita uručivala također u neboderu. Informacije su se odnosile na osoblje željezničke stanice u Višegradu, poljoprivredne škole u Butmiru, na neke ljude iz fabrike vagona u Slavskom Brodu itd.⁵¹ Tu su i podaci o raznim njemačkim oficirima koji su dolazili u Sarajevo.

Za Vasarija navodi da je imao veze sa ustaškim šefovima policije i agentima, naročito sa Rudolfom Sokalom.

Zaključak

U svim epohama i u svim ratovima bilo je i bit će kolaboracije. To uvijek tako počinje sa dolaskom okupatorskih vojnika. Premda “horizontalna kolaboracija” nije mogla ni na koji način utjecati na ishod vojnih sukoba, utjecala je na nestajanje dotadašnjih formi ponašanja i vladanja. Po završetku rata takvo je ponašanje sankcionirano sudskim putem. Pred sudovima narodne časti mnoge su žene odgovarale i na pitanja o intimnom životu. Analiza odnosa stanovništva, u ovom slučaju žena, i okupatorskih vojnika pokazuje da nisu u pitanju bili samo sadržaji emotivne naravi. Iako Margita Lukičić svoj odnos sa pripadnikom okupatorske vojske želi upravo takvim prikazati, a šefa njemačke obavještajne uprave za Bosnu i Hercegovinu kao “rozenkavalira”, analizom ove dokumentacije dolazi se do sklapanja slike rata i utvrđivanja odnosa domaćeg stanovništva i okupatorskih vojnika, kao i posljedica koje su ti odnosi prouzročili.

⁵¹ ZKUZ, dok. 60511

“Rosenkavalier”

(On women’s collaboration in Bosnia and Herzegovina during the Second World War)

Summary

There have been and will be collaborations in all periods and in all wars. It is how the story always begins with the arrival of the occupying soldiers. Although “collaboration horizontale” could not have affected in any way the outcome of military conflicts, it has led to the disappearance of previous forms of behaviour and conduct. After the war, such behaviour was sanctioned by court. Many women were also questioned about intimate life before the courts of national honour. An analysis of the relationships between women and occupying soldiers shows that these were not just relationships of emotional nature. Although Margita Lukičić wants to show her relationship with a member of the occupying army as an emotional one, and the head of the German intelligence administration for Bosnia and Herzegovina as a “Rosenkavalier”, the analysis of these documents leads to the creation of a war image and establishment of relationships between the local population and the occupying troops, as well as the consequences arising from these relationships.

Denis Bećirović

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

USTAVNOPRAVNO REGULIRANJE POLOŽAJA
VJERSKIH ZAJEDNICA KAO OSNOVA ZA
PERIODIZACIJU HISTORIJE ISLAMSKE ZAJEDNICE
U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1945. DO 1992. GODINE

Apstrakt: Na osnovu arhivske građe, obavljenih izvora, štampe i periodike te relevantne literature u radu je prezentiran ustavnopravni položaj vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1992. godine kao osnova za periodizaciju historije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Ustav, periodizacija, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Islamska zajednica vjera, vjerske zajednice, vjerski službenici

Abstract: Based on archival materials, published sources, press and periodicals, as well as relevant literature, the paper discusses constitutional status of religious communities in Bosnia and Herzegovina in the period 1945-1992, as a basis for the periodization of the history of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Constitution, periodization, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Islamic Community, religion, religious communities, religious officials.

Uvodne napomene periodizaciji historije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Proučavanje bilo koje historije uvijek započinje podjelom na razdoblja kako bi se lakše savladala cjelina i kako bi se omogućilo snalaženje u ogromnoj građi. Pritom je temeljno pitanje kako pronaći i odabrati najbolje periodizacijske kriterije. Iako sama historija nameće hronološki kriterij kao jedan od najvažnijih, jer je vrijeme osnova svake periodizacije, moguće je vremenski hod podijeliti na različite dijelove, ovisno o tome kako se gledaju historijske mijene i čemu se pridaje važnost.

Svaki pokušaj raspravljanja o periodizaciji nužno nas vraća na pitanje šta bi termin “periodizacija” u teoriji trebao predstavljati ili značiti. Moguće je izabrati jednu ili više definicija, spomenutih u enciklopedijama, pojedinim raspravama ili priručnicima. Jedna od konciznijih definicija, naprimjer, bila bi da je periodizacija postupak distribuiranja historijskih događaja prema nekim shematičnim jedinstvima koja historičar uspostavlja na temelju sopstvenog naučnog viđenja. U svakom savremenom historiografskom istraživanju periodizacija je neophodan dio historičareve teorijske koncepcije. Ona je važna jer, između ostalog, odražava osnovne metodološke i teorijske stavove na osnovu kojih on vrši sistematizaciju materijala i historijska uopćavanja.¹

Tokom razmatranja historijskog vremena, prema riječima Mirjane Gross, suočavamo se s jednim od teških problema našega posla – periodizacijom, tj. hronološko-predmetnom organizacijom historijskih kretanja, njihovim raspoređivanjem u pregledne vremenske cjeline. Međutim, periodizacijske sheme uvijek su problematične, jer razgraničavanje određenog historijskog vremena ne proizlazi iz same historije nego je pokušaj objašnjenja dijela prošlosti, odnosno posljedica interpretacije određene pojave. U historijskoj nauci uvijek se javlja pitanje koje to pojave označuju kraj jedne i početak druge periode i na kojemu ih području društvenog života valja tražiti, jer ta kretanja nemaju istu brzinu. Odgovara li naša periodizacija stvarnim historijskim prekretnicama ili je posrijedi samo pokušaj da se jasnije prikažu historijske činjenice?²

¹ Ivo Goldstein, O etapama u razvoju hrvatskog društva i o periodizaciji Hrvatske povijesti do 13. stoljeća, *Historijski zbornik*, Zagreb, 1988, god. XLI (1), 253.

² Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 2001, 375.

S gledišta francuske “nove” historije potrebno je u vezi s periodizacijom razmatrati dva pitanja: odnos pojedinih struktura u historijskom kretanju (u dijakroniji) te “konjukturu” u određenom periodu (sinkroniji). Postoji, dakle, sumnja u snagu objašnjenja periodizacijskih shema te se drži da su one vještačke konstrukcije koje čine preglednima pojedine faze historijskog kontinuiteta.³

Periodizacija historije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1992. godine je kompleksan problem. Periodizacijske cjeline u ovom dinamičnom vremenskom intervalu često se preklapaju tako da su određeni periodizacijski koncepti prihvatljivi samo pod određenim uslovima. Neki historičari mogu tvrditi da ne postoje određene zaokružene vremenske cjeline unutar ovog razdoblja, dok će drugi braniti suprotne stavove.

Skica periodizacije historije Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, koju ćemo u daljem razlaganju prikazati, ne predstavlja, nažalost, pokušaj definitivnog rješenja, nego tek osnovu za diskusiju. Neki bitni momenti historije Islamske zajednice danas su još uvijek nedovoljno objašnjeni i to nam nalaže i određenu dozu uzdržanosti u periodizaciji. Pored općih teškoća u svakoj periodizaciji, posao historičara otežavaju ovdje i vrlo dinamični i složeni društveni procesi, koje je često teško svesti na zajednički nazivnik. To, dakako, stvara znatne poteškoće prilikom pokušaja periodizacije historije Islamske zajednice u ovom razdoblju.

Historiju Islamske zajednice Bosne i Hercegovine od 1945. do 1992. godine možemo, na osnovu ustavnopravnog reguliranja položaja vjerskih zajednica, podijeliti na tri posebna, bitno različita perioda, i to: od 1945. do 1953. godine, od 1953. do 1971. godine i od 1971. do 1992. godine.

Od oslobođenja do prvog Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica (1945–1953)

U prvom razdoblju, od 1945. do 1953. godine, uspostavljena je komunistička vlast koja je bila negativno orijentirana prema bilo kojem religijskom svjetonazoru. To je imalo veliki utjecaj na stanje, položaj i aktivnosti Islamske zajednice u ovom razdoblju. Ratne posljedice, poslijeratno oduzimanje brojnih prava i nadležnosti, ideološke predrasude i represija državno-partijskih organa prema službenicima Islamske zajednice umnogome su otežali razvoj ove zajednice. Djelujući u nepovoljnom ozračju predstavnici Islamske zajednice nisu o ovome

³ Isto, 376.

razdoblju postigli zapaženije rezultate na planu unapređenja vjerskih, prosvjetnih, finansijskih, humanitarnih i drugih poslove ove zajednice u Bosni i Hercegovini. Umjesto toga, cjelokupna zajednica bila je izložena mukotrpnom i teškom procesu adaptiranja na nove društvene procese.⁴ Zaokruživanje organizacijske strukture Islamske zajednice u poslijeratnom periodu predstavljalo je donošenje Ustava Islamske zajednice 1947. godine. Na osnovu ovog najvišeg pravnog akta unutar Islamske zajednice izgrađena je cjelokupna organizaciona i duhovna struktura ove zajednice u Bosni i Hercegovini i drugim jugoslovenskim republikama gdje su živjeli muslimani.⁵

Teorijski naslonjeni na iskustva Sovjetskog saveza – prve socijalističke države, jugoslovenski komunisti nisu pravili razlike među vjerskim zajednicama, već su ih naprotiv posmatrali kroz istu ideološku dioptriju, gledajući u njima protivnike novog poretka. Između ostalog, to i jeste razlog zašto je avnojevska Jugoslavija u isti položaj stavila sve vjerske zajednice, bez obzira na njihovu rasprostranjenost, brojnost, veličinu i položaj koji su imale prije završetka Drugog svjetskog rata.⁶

Poslije završenih izbora za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945. godine oba doma ove skupštine sastala su se 29. novembra 1945. godine i usvojila Deklaraciju o proglašenju Federativne narodne republike Jugoslavije (dalje: FNRJ). Time je Ustavotvorna skupština počela rad na izradi Prvog ustava avnojevske Jugoslavije. U okviru njega trebalo je, pored ostalog, urediti i osjetljivu problematiku odnosa između države i vjerskih zajednica. Tokom javne rasprave o Nacrtu ustava i zasjedanja Ustavotvorne skupštine od građana su stizale različite ideje i prijedlozi o tome kako treba formulirati pojedine dijelove Ustava.⁷

⁴ Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Zagreb-Sarajevo, 2012, 504–505.

⁵ *Ustav Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Sarajevo, Štamparski zavod “Oslobođenje”, 1947, 3–15.

⁶ *Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ)*, Savezna komisija za verska pitanja (dalje: SKVP), 144-10-164. Odnos vjerskih zajednica prema državi. Materijali sa savjetovanja, 1954.

⁷ Opširnije o političkim prilikama neposredno nakon okončanja rata i aktivnostima na donošenju Ustava FNRJ pogledati u: Jera Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.–1946.* Zagreb: Naklada Pavičić d.o.o, 2006, 372–416; Marija Obradović, “Narodna demokratija” u Jugoslaviji 1945.–1952. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995, 31; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, II tom. Beograd: IRO PROSVETA OOUR “Izdavačka delatnost”, 1987, 212, 215 i 233; Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941.–1958.* Beograd: Javno preduzeće “Službeni glasnik”, 2007, 123–150; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944.–1953.* Beograd: Institut za savremenu istoriju,

Javna rasprava o novom Ustavu FNRJ okončana je 31. januara 1946. godine, kada je Ustavotvorna skupština FNRJ usvojila prvi Ustav avnojevske Jugoslavije. Ustav je regulirao pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica bazirajući se na sljedećim načelima: vjerske zajednice su odvojene od države i škole; građanima se garantira sloboda savjesti i vjeroispovijesti; vjerske zajednice mogu slobodno obavljati vjerske poslove i obrede ako njihovo učenje nije u suprotnosti s Ustavom; zabranjuje se zloupotreba vjere u političke svrhe; vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika su pod nadzorom države i država može finansijski pomagati vjerske zajednice. Nova vlast je smatrala da samo potpuno odvajanje vjerskih zajednica od države može obezbijediti ravnopravnost spomenutim zajednicama i zaštititi najvažniju tekovinu narodnooslobodilačke borbe – bratstvo i jedinstvo.⁸

Nakon usvajanja Ustava FNRJ svih šest narodnih republika imale su obavezu da, shodno odredbama člana 11 spomenutog Ustava, usvoje i proglase republičke ustave. U Bosni i Hercegovini je ova obaveza realizirana jedanaest mjeseci nakon proglašenja prvog Ustava FNRJ (31. decembra 1946. godine), kada je Ustavotvorna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine usvojila i proglasila prvi republički ustav. Komparirajući odredbe Ustava FNRJ i Ustava NR BiH koje se odnose na položaj vjerskih zajednica uočiti ćemo gotovo potpunu istovjetnost tekstova navedenih ustava. Neznatne razlike u sadržini tekstova ova dva ustava postojale su samo u nekim dijelovima i bile su čisto tehničke prirode. Dakle, republički ustav je, kao i savezni ustav, u šest posebnih članova (članovi 22, 24, 26, 27, 28 i 39) donio identična rješenja u vezi sa vjerskim pravima i slobodama, te nadležnostima vjerskih zajednica.⁹

Ustavom utvrđena vjerska prava i slobode nisu istovremeno značile i njihovo konkretno oživotvorenje u praksi. Praktično primjenjivanje vjerskih prava i sloboda na terenu u mnogome je zavisilo od volje partijskih organizacija i njihovih političkih ciljeva. Državno-partijske strukture su u odnosu prema vjerskim

2006, 306–329; Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.–1966.* Rijeka: “Otokar Keršovani” d.o.o, 2004, 6–7; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu.* Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2000, 29–41; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka.* Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, 1998, 553–554; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918.–1984., Zbirka dokumenata.* Beograd: Izdavačka radna organizacija “RAD”, 1985, 649–655; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Istorija socijalističke Jugoslavije, Dokumenti I.* Beograd: “Radnička štampa”, 1977, 103–121.

⁸ AJ, SKVP, 144-8-131.

⁹ Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, god. III, br. 1, 8.1.1947, Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 5–7.

zajednicama imale dva različita pristupa. S jedne strane, Partija je težila da Ustav uskladi sa temeljnim načelima slobode vjere i vjerskog organiziranja, a, s druge strane, u realizaciji proklamiranog ona je u određenoj mjeri sužavala i kršila spomenuta načela. Tome je dodatno doprinijela činjenica da ustavno načelo savjesti i slobode vjeroispovijesti nije bilo konkretizirano nikakvim posebnim zakonom i moglo se dosta široko tumačiti. Ovakva zakonska nedorečenost omogućavala je vladajućoj partiji da u svim spornim situacijama između države i vjerskih zajednica presuđuje u korist svoje sebične politike.

Prva opsežnija promjena Ustava FNRJ uslijedila je 13. januara 1953. godine kada je Savezna skupština usvojila Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti.¹⁰ Šesnaest dana poslije Narodna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine donijela je republički Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Narodne republike Bosne i Hercegovine i republičkim organima vlasti. Suština republičkog Ustavnog zakona bila je u reguliranju i prenošenju upravljanja privrednim preduzećima na radne kolektive koje je bilo započeto još 1950. godine. Ustavnim je zakonom potvrđena postepena decentralizacija uprave, posebno u sferi privrede sa saveznih i s republičkih organa na narodne odbore.¹¹ Ustavni zakon iz 1953. godine nije tretirao pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica. Istina, slično kao i u Ustavu iz 1946. godine, članom 4 su garantirane “lične slobode i druga osnovna prava čovjeka i građanina”.¹²

Sve do maja 1953. godine nisu bile razrađene i konkretizirane ustavne odredbe o statusu i pravima vjerskih zajednica. Poslijeratno stanje nedovoljne pravne definiranosti i neizvjesnosti dodatno je otežavalo nezavidnu poziciju vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini. U obrazloženju potrebe za donošenjem ovakvog zakona vlada je isticala namjeru da precizira položaj vjerskih zajednica i otkloni bilo kakav oblik samovolje, bez obzira s koje strane on dolazio. Vlast je smatrala da će se sa pojavom ovog zakonskog projekta umanjiti neprijateljska propaganda prema njoj u inozemstvu, a koja je Jugoslaviju prikazivala kao državu u kojoj ne postoji sloboda vjerskog života.¹³

¹⁰ Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije, god. IX, br. 3, 14.1.1953, Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNR Jugoslavije, 21–32.

¹¹ Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, god. IX, br. 1, 21.1.1953, Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Narodne Republike Bosne i Hercegovine i republičkim organima vlasti, 264–273.

¹² Isto, 265.

¹³ Iz izvještaja Vakufskog saborskog odbora u Sarajevu. Sarajevo: Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1953, br. 5–7, 180.

Na kraju višemjesečne rasprave o Nacrtu Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica on je usvojen na sjednici Saveznog izvršnog vijeća (dalje: SIV) 15. maja 1953. godine, a nakon toga i na sjednici Skupštine FNRJ 22. maja 1953. godine.¹⁴

Međutim, bez obzira na to što je Zakon garantirao određena vjerska prava i slobode, u praksi je i poslije njegovog usvajanja bilo slučajeva nepoštivanja pojedinih zakonskih odredbi. Dio zahtjeva vjerskih zajednica na lokalnom nivou i dalje su opstruirali i odbacivali lokalni organi vlasti. U nekim dokumentima uočljivo je da su lokalni organi vlasti različitim administrativnim preprekama odugovlačili i sprečavali ostvarivanje zakonom utvrđenih vjerskih prava i sloboda. Primjera radi, tako je Islamska zajednica nakon usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica zatražila usvajanje uputstva kojim bi se jednoobrazno tumačile odredbe ovog zakonskog akta. Stoga je Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ u januaru 1954. godine izradilo nacrt uputstava za primjenu navedenog Zakona, s objašnjenjima za područne organe Islamske zajednice u FNRJ. Spomenuta uputstva bila su upućena i Komisiji za vjerska pitanja na državnom nivou, s ciljem pribavljanja tumačenja SIV-a, jer je on bio ovlašten po članu 23 Zakona da usvaja bliže propise za izvršenje navedenog pravnog akta.¹⁵

Između prvog Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica i usvajanja amandmana na Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije (1953–1971)

Drugo razdoblje, od 1953. do 1971. godine, karakterizira postepeno popuštanje čvrstih stega nad vjerskim zajednicama. Odnos vlasti prema vjerskim zajednicama kao nosiocima religijskog identiteta polahko se mijenja. Krajem 1960-ih počinje se obrazovati novi *modus vivendi*, prešutno razumijevanje države i vjerskih zajednica. Jačanje Bosne i Hercegovine kao republike stvara uslove u kojima

¹⁴ U uvodnom govoru o spomenutom zakonu potpredsjednik SIV-a i ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Ranković je ustvrdio da se ovaj zakon zasniva na principima slobode savjesti, slobode vjeroispovijesti i odvojenosti vjerskih zajednica od države. Njegov značaj, prema Rankovićevim riječima, je u tome što se njime konkretiziraju ustavne norme i određuju prava i dužnosti kako vjerskih zajednica tako i državnih organa. Također, on u ovom izlaganju izražava očekivanje da će se smanjiti broj nesporazuma koji su do tada postojali zbog nepostojanja ovakvog pravnog propisa, te ojačati zakonitost u postupanju državnih organa prema vjerskim zajednicama. Vidi: Usvojen Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, Borba, XVIII; br. 133, Beograd, 23.V.1953, 2.

¹⁵ AJ, SKVP, 144-9-162, Dopis Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ upućen Komisiji za vjerska pitanja Saveznog izvršnog vijeća, 19.1.1954.

vjerske zajednice istupaju slobodnije, naročito u zahtjevima za izgradnjom objekata i izdavačkoj djelatnosti.¹⁶ Tokom ovog perioda usvojena su i dva nova ustava Islamske zajednice (1959. i 1969. godine) kojima su, uz ostalo, krupne promjene u organizaciji Islamske zajednice verificirane. Nakon usvajanja Ustava iz 1969. godine iz dotadašnjeg naziva Islamske vjerske zajednice izbačena je riječ “vjerska”. Ovo je urađeno iz jezičkih razloga jer i sama riječ *islamska* sadrži pojam *vjerska* pa je preovladalo mišljenje da je u nazivu Zajednice riječ “vjerska” suvišna.¹⁷

U ovom periodu Savezna komisija za vjerska pitanja je u julu 1954. godine izradila Teze za donošenje bližih propisa o izvršenju Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. U ovom materijalu tretirani su članovi 2, 12, 13 i 14 i njima je bilo predviđeno reguliranje registracije vjerskih zajednica, ograničenja za strane državljane u obavljanju vjerskih obreda, obavljanje krštenja, vjerske obuke itd. Teze su dostavljene na razmatranje republičkim komisijama za vjerska pitanja i upravama državne bezbjednosti po republikama. Na zasjedanju Savezne komisije za vjerska pitanja 11. oktobra 1954. godine članovi komisije su zaključili da je najprikladnije rješenje da SIV donese uredbu o izvršenju Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Nakon toga, Savezna komisija za vjerska pitanja je u proljeće 1955. godine predložila SIV-u Nacrt uredbe o izvršenju Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, a SIV je 7. aprila 1955. godine donio Uredbu za izvršenje Zakona. Uredbom je konkretnije razrađena odredba člana 2 Zakona u pogledu formiranja novih vjerskih zajednica i načina prijavljivanja promjena u statutima, sjedištu i sastavu rukovodećih organa vjerskih zajednica. Nadležnim državnim organima dato je pravo da, u slučaju da vjerska zajednica ispovijeda učenje koje je protivno postojećem pravnom poretku, može zabraniti rad takvoj vjerskoj zajednici. Ovaj oblik zabrane odnosio se na one vjerske sekte koje su svojim učenjem diskreditirale postojeći društveni poredak ili utjecale na građane da ne izvršavaju svoje obaveze prema državi. Osim toga, Uredba je precizirala zakonske odredbe koje su govorile o obavljanju vjerskih poslova i obreda, vjerskoj nastavi, radu vjerskih škola i prikupljanju dobrovoljnih priloga.¹⁸

Četiri godine poslije Savezna komisija za vjerska pitanja ponovo je razmatrala pitanje donošenja bližih propisa za primjenu Zakona, jer je uočeno da vjerske zajednice pokušavaju široko tumačiti pojedine propise, dok su, s druge strane, nadležni državni organi njihovu primjenu sužavali. U materijalu koji je

¹⁶ Dženita Sarač-Rujanac, Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine, Sarajevo, 2012, 39 i 62.

¹⁷ Muhamed Salkić, Ustavi Islamske zajednice, Sarajevo, 2001, 221 i 247.

¹⁸ Radmila Radić, Država i verske zajednice 1945–1970, I, Beograd, 2002, 419–420.

dostavljen republičkim komisijama bili su sadržani uglavnom isti principi koji su bili i u ranijem Nacrtu, samo što su u ovom dokumentu bili prošireni sa još tri teme: vršenje vjerskih obreda građana koji nisu državljani FNRJ, pitanje primanja poklona iz inozemstva i pitanje crkvenih taksi. Uredba o sprovođenju Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica razmatrana je na sjednici Savezne komisije za vjerska pitanja 27.2.1960. godine, nakon čega je dostavljena Odboru za unutrašnje poslove SIV-a. Odbor je o Nacrtu uredbe obavio raspravu 12.5.1960. godine. Uredba je imala 29 članova i tretirala je određena pitanja u vezi s vjerskim školama, prikupljanjem priloga iz inozemstva, visinom kazni za prekršaje i sl. Koordinacioni odbor SIV-a dostavio je dodatni prijedlog na nacrt Uredbe. Na tekstu Uredbe je rađeno određeno vrijeme, ali je bilo stalno novih dilema i pitanja, pa je Odbor za unutrašnju politiku SIV-a na kraju odlučio da svaka republika za sebe usvoji uredbu, s obzirom na specifične okolnosti koje su vladale.¹⁹

Izvršno vijeće Narodne republike Bosne i Hercegovine donijelo je u aprilu 1961. godine Uredbu za izvršenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Uredba je imala 11 članova i njom je određeno da se sva ovlaštenja organa vlasti prema vjerskim zajednicama prenose u nadležnost narodnih odbora, čime je nametnuto da se sva aktuelna pitanja za koja su zainteresirani predstavnici vjerskih zajednica trebaju u prvom stepenu rješavati u općinskim narodnim odborima.²⁰

Drugi Ustav avnojevske Jugoslavije usvojen je na zasjedanju Savezne skupštine 7. aprila 1963. godine. Naziv države bio je promijenjen u Socijalističku federativnu republiku Jugoslaviju (dalje: SFRJ), a promijenjeni su i nazivi republika, te su one umjesto dotadašnjih narodnih preimenovane u socijalističke. Ustav je, između ostalog, garantirao: slobodu misli i opredjeljenja, slobodu štampe, slobodu udruživanja, slobodu govora i javnog istupanja, slobodu zbora i drugog javnog okupljanja. Najviši pravni akt SFRJ vodio je računa da ove slobode i prava ne mogu biti iskorištene za rušenje ustavnog poretka, ugrožavanje mira i raspirivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje. Zbog toga je u članu 41 navedeno da je “protivustavno i kažnjivo svako propagiranje ili sprovođenje nacionalne neravnopravnosti, kao i svako raspirivanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje ili netrpeljivosti”. Slično kao i u Ustavu FNRJ iz 1946. i Ustav iz 1963. godine jasno je normirao odvojenost države od vjerskih zajednica.²¹ Samo tri dana

¹⁹ Isto, 420–421.

²⁰ Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, god. XVIII, br. 16, 28.4.1961, Uredba za izvršenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, 79–80.

²¹ Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, god. XIX, br. 14, 10.4.1963, Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 261, 268 i 269.

poslije, Narodna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine izglasala je Ustav Socijalističke republike Bosne i Hercegovine. U republičkom Ustavu nisu dodatno razrađivane odredbe koje se odnose na odnos države i vjerskih zajednica. Ustav SFRJ je proglašen kao osnova društveno-ekonomskog uređenja Bosne i Hercegovine i sve odredbe “o slobodama, pravima i dužnostima čovjeka i građanina neposredno se primjenjuju u Republici”. Također, u članu 3 je pisalo da su slobode i prava čovjeka i građanina utvrđena Ustavom SFRJ nepovrediva i da uživaju sudsku zaštitu.²²

Ustavom SFRJ iz 1963. godine bilo je predviđeno da se pravni položaj vjerskih zajednica regulira Osnovnim zakonom, a da republike mogu u ovoj oblasti definirati odnose koji nisu propisani saveznim zakonom. U toku usklađivanja saveznih zakona s Ustavom SFRJ napravljen je polovinom juna 1964. godine i prijedlog Nacrta zakona o izmjenama i dopunama Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Savezna komisija za vjerska pitanja dostavila je Saveznoj skupštini na razmatranje nacrt Prijedloga zakona o izmjenama i dopunama Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica koji je Komisija Savezne skupštine za usklađivanje saveznih i drugih zakona s Ustavom utvrdila na sjednici od 3. decembra 1964. godine.²³

Usaglašena verzija Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica s Ustavom izglasana je u drugoj polovini februara 1965. godine. Njegov naziv je promijenjen u Osnovni zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica. Njime su izvršene određene tehničke promjene, kao i prenos ingerencija u pogledu vjerskih zajednica sa narodnog odbora sreza i grada na općinu.²⁴

Sredinom aprila 1965. godine počele su aktivnosti za pripremu opsežnijih dopuna i izmjena Osnovnog zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Naime, republičke uredbe su nakon 8. aprila 1965. godine gubile pravnu snagu jer nisu bile pretočene u osnovne republičke zakone. S obzirom na to da savezni zakon nije bio usvojen, postavljalo se pitanje da li čekati završetak pregovora sa Vatikanom kako bi se pripremio novi savezni zakon. Izmjene i dopune Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica nisu bile usvojene ni tokom 1965. godine. Ipak, izvršene su izmjene nekih odredaba Osnovnog zakona o porezima i Osnovnog

²² Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, god. XIX, br. 14, 11.4.1963, Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 153 i 157.

²³ Isto, 422–423.

²⁴ Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, god. XXI, br. 10, 10.3.1965, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, 295–296.

zakona o radnim odnosima. Zakon o porezima je pružio mogućnost paušalnog oporezivanja vjerskih zajednica i ujednačavanje do tada različite prakse po republikama. Promjenama u Zakonu o radnim odnosima pružena je prilika da vjernici, ako to žele, mogu koristiti jedan dan od godišnjeg odmora za obilježavanje vjerskih praznika.²⁵

U drugoj polovini 1960-ih godina sve više jačaju ideje i zagovornici jačanja nadležnosti republika i prenošenja brojnih nadležnosti sa državnog na republički nivo. Nakon što je Osmi kongres SKJ 1964. godine nagovijestio reformu federacije, Edvard Kardelj dobio je zaduženje da pripremi nacrt reforme federacije. Prvi konkretniji korak učinjen je u aprilu 1967. godine, kada je Prvim amandmanom na Ustav iz 1963. godine obnovljeno Vijeće naroda. Trećim amandmanom federaciji se oduzima pravo ulaganja u investicije, izuzev po posebnom zakonu za svaku novu investiciju. Novim amandmanima iz 1968. godine osnažena je državnost srbijanskih pokrajina Kosova i Vojvodine. Autonomne pokrajine su pozicionirane kao konstitutivni element federalizma. Amandmanom iz 1969. godine Vijeće naroda izjednačava se s Društveno-političkim vijećem u Saveznoj skupštini.²⁶ Još snažniji impuls nastavku reformi federacije pružit će Deveti kongres SKJ, održan 1969. godine.²⁷

Od amandmana na Ustav SFRJ do raspada SFRJ (1971–1992)

Treće razdoblje, od 1971. do 1992. godine, je slabo naučno osvjetljeno tako da je teže pouzdano govoriti o unutrašnjim protivrječnostima između životne stvarnosti i pravnog sistema u to vrijeme. Ipak, može se konstatirati da je 1970-ih došlo do jačanja vjerskih zajednica i religijskog identiteta u Bosni i Hercegovini. Krugovi unutar Islamske zajednice angažirali su se na nacionalnoj afirmaciji Bošnjaka. Poticani su upravo od organa vlasti, posebno u vrijeme popisa stanovništva 1971. godine, i to u cilju što bolje nacionalne agitacije i provođenja partijskih zaključaka. Sedamdesete godine se s pravom mogu okarakterizirati kao godine jačanja religijskog identiteta Bošnjaka, periodom obnove islama i islamske prakse. Vjerski život se oživljava, jača aktivnost uleme, imama, pa i džematlija. Islamska zajednica intenzivira izdavačku djelatnost, štampa se prijevod Kur'ana,

²⁵ Radmila Radić, *Država i verske zajednice*, 424.

²⁶ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, 529, 530.

²⁷ Isto, 544.

ilmihali, sufare, mevludi i druge knjige, obnavljaju se i izgrađuju novi vjerski objekti, održavaju masovna otvorenja džamija i slično. Aktivnosti Islamske zajednice na jačanju vjerskog identiteta posebno su dobile na snazi nakon otvaranja Islamskog teološkog fakulteta 1977. godine. Krajem 1978. godine inicijativom Ahmeda Smajlovića počeo je izlaziti i novi časopis pod nazivom *Islamska misao*.²⁸ Krajem ovog perioda, kada se na prostorima bivše SFRJ osjećalo narušavanje do tada monolitnog jednopartijskog režima, usvojen je i Ustav Islamske zajednice 1990. godine.²⁹

U ovom periodu jedan od najvažnijih koraka u “reorganizaciji federacije” bila je izrada opsežnih amandmana na Ustav SFRJ, koji su usvojeni u Saveznoj skupštini 30. juna 1971. godine. Generalno ocjenjujući, navedeni amandmani znatno su uvećali nadležnosti republika. Tako je amandmanom XX, tačka 1 na Ustav SFRJ, uvedeno načelo da se suverena prava ostvaruju u socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama, a u federaciji samo kada je to u zajedničkom interesu svih republika ili kada je to izričito definirano u Ustavu. Istim amandmanom SFRJ je definirana kao “državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova”.³⁰

Usvojeni amandmani na Ustav SFRJ iz 1971. godine donijeli su bitnu novinu u smislu reguliranja ustavnih nadležnosti različitih nivoa vlasti prema vjerskim zajednicama. Tako je u amandmanu XXXI, tačka 3 na Ustav SFRJ, pisalo:

“Odnosi za koje je pojedinim odredbama člana 1. do 122, 124. do 159. i 252 stav 4. Ustava SFRJ, kao i odredbama važećih ustavnih amandmana ukoliko se ne odnose na organe federacije, propisano da se uređuju saveznom zakonom ili zakonom, uređivaće se republičkim odnosno pokrajinskim zakonom, ako amandmanima XX do XLI nije određeno da se regulišu saveznom zakonom.”

Osnovni Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica prestao je važiti 31. decembra 1971. godine. Analizom sadržaja Ustava SFRJ iz 1963. godine i ustavnih amandmana iz 1971. godine jasno se uočava da je i pitanje reguliranja odnosa između države i vjerskih zajednica preneseno sa federacije na republike i pokrajine. Dakle, amandmanom XXXI jasno je definirano da su za izvršavanje i primje-

²⁸ Dženita Sarač-Rujanac, Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine, 57–70.

²⁹ Muhamed Salkić, Ustavi Islamske zajednice, 275–276.

³⁰ Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, god. XXVII, br. 29, 8.7.1971, Ustavni amandmani XX do XLII, 525–538.

njivanje saveznih zakona u oblastima u kojima savezni nivo vlasti nije direktno odgovoran odgovorni organi u republikama i pokrajinama.³¹

Još snažniji zamah decentralizaciji SFRJ pružio je Ustav iz 1974. godine. Sadržaj ustavne materije je posebno naglasio decentralizaciju. Ovim najvišim pravnim aktom afirmirana je državnost republika i pokrajina, čime su uvedeni i elementi konfederalnog tipa odnosa na saveznom nivou. Tako je članom 1 Ustava Jugoslavija bila definirana kao savezna država “dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika”. U brojnim aspektima republike uistinu postaju države.³²

Ustav SFRJ iz 1974. godine položaj i status vjerskih zajednica regulirao je u članu 174. U tom članu je pisalo:

“Ispovedanje vere je slobodno i privatna je stvar čoveka. Verske zajednice odvojene su od države i slobodne su u vršenju verskih poslova i verskih obreda. Verske zajednice mogu osnivati samo verske škole za spremanje sveštenika. Protivustavna je zloupotreba vere i verske delatnosti u političke svrhe. Društvena zajednica može materijalno pomagati verske zajednice. Verske zajednice mogu, u granicama određenim zakonom, imati pravo svojine na nepokretnosti.”³³

Osim ovog člana Ustav je propisao pravo na: jednakost u pravima i dužnostima bez obzira na nacionalnost, rasu, vjeroispovijest (član 154); slobodu misli i opredjeljenja (član 166); slobodu štampe, slobodu javnog izražavanja, slobodu udruživanja i slobodu govora (član 167); slobodno izražavanje pripadnosti narodu i slobodno izražavanje nacionalne kulture te slobodu upotrebe svog jezika i pisma (član 170); nepovredivost integriteta ljudske ličnosti, ličnog i porodičnog života i drugih prava ličnosti (član 176); jednaku zaštitu prava u postupku pred sudom, državnim i drugim organima (član 179), kao i sudsku zaštitu sloboda i prava garantiranih u Ustavu (član 203).³⁴

Slijedeći odredbe Ustava SFRJ Skupština Socijalističke republike Bosne i Hercegovine je na zajedničkoj sjednici svih vijeća, održanoj 25. februara 1974. godine, usvojila Ustav Socijalističke republike Bosne i Hercegovine.³⁵ Republički

³¹ Isto, 532–531.

³² Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, god. XXX, br. 9, 21.2.1974, Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 210–263.

³³ Isto, 236.

³⁴ Isto, 235–238.

³⁵ Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, god. XXX, br. 4, 25.2.1974, Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 89.

najviši pravni akt donio je identična rješenja o vjeri i vjerskim zajednicama kao i član 174 Ustava SFRJ, s tim što je to normirao u članu 184.³⁶ Ipak, treba naglasiti da je Republički Ustav donio i neka nova rješenja koja do tada nisu postojala na republičkom nivou. Tako je kao novo pravo i dužnost Republike i republičkih organa u članu 304, tačka 17, navedena obaveza uređivanja pravnog položaja vjerskih zajednica.³⁷ Ta dužnost je povjerena Skupštini Socijalističke republike Bosne i Hercegovine koju su činili Vijeće udruženog rada, Društveno-političko vijeće i Vijeće općina (član 135). Preciznije rečeno, pravo pretresanja pitanja o pravnom položaju vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini dato je Društveno-političkom vijeću (član 322).³⁸

U skladu sa novim ustavnim odredbama Skupština Socijalističke republike Bosne i Hercegovine usvojila je 15. decembra 1976. godine Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica. Zakon je imao ukupno 35 članova. U skladu s ustavnim tekstom Zakon je propisao da je ispovijedanje vjere slobodno i da je “ispovijedanje ili neispovijedanje vjere privatna stvar čovjeka” (član 1). Vjerske zajednice su odvojene od države (član 3) i imaju isti pravni položaj (član 4). Zakonom je zabranjeno: sprečavanje ili ometanje vršenja vjerskih obreda i vjerskih poslova (član 5), zloupotrebavanje vjerskih zajednica u političke svrhe i izazivanje vjerske netrpeljivosti, mržnje i razdora (član 6); obavljanje u okviru vjerskih zajednica djelatnosti od općeg i posebnog društvenog značaja (član 6); prisiljavanje pojedinaca da učestvuju u vršenju vjerskih obreda i vjerskih poslova (član 7); ograničavanje prava građana zbog učešća u vjerskim obredima i ispoljavanja vjerskih osjećanja (član 8). Također, zakonom je propisano da je vršenje vjerskih obreda slobodno (član 9), dok je za strane državljane koji učestvuju u vjerskim obredima na tlu Bosne i Hercegovine propisano da se moraju prijaviti nadležnom općinskom organu uprave koji određuje da li strani državljanin može prisustvovati određenom vjerskom skupu (član 17). U pogledu vjerske pouke i vjerskih škola Zakonom je definirano da: vjerska pouka može biti izvođena na mjestima predviđenim za održavanje vjerskih obreda i poslova (član 18), maloljetnik može biti obuhvaćen vjerskom poukom ako to zahtijevaju njegovi roditelji, odnosno staratelj, i ako on sam na to da pristanak (član 19); vjerske zajednice mogu osnivati samo vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika (član 20); nastavu u školama za obrazovanje vjerskih službenika mogu izvoditi isključivo jugoslovenski državljani (član 22), vjerske zajednice mogu primati u vjerske škole samo lica

³⁶ Isto, 122.

³⁷ Isto, 133–134.

³⁸ Isto, 137–138.

kojima je prestala zakonska obaveza pohađanja osnovne škole (član 24). Kada je riječ o imovini i finansiranju, Zakonom je definirano da vjerske zajednice mogu: imati i sticati pravo vlasništva na građevinske objekte i druge nekretnine koje im služe za potrebe vršenja vjerskih poslova i obreda, kao i za smještaj svoga osoblja (član 27); prikupljati dobrovoljne priloge na mjestima gdje se obavljaju vjerski obredi i poslovi (član 29). Članom 30 bilo je predviđeno da društveno-političke zajednice mogu materijalno pomagati vjerske zajednice uz pravo da ostvare uvid u korištenje namjenski dodijeljenih sredstava.³⁹

U cjelini posmatrajući Zakon je uglavnom preuzeo sve odredbe dotadašnjeg saveznog Zakona u pogledu pravnog položaja vjerskih zajednica i kod mnogih pitanja ostao je nedorečen, što je ostavljalo vjerskim zajednicama više “nedefiniranog” slobodnog prostora za rad.

Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica koji je usvojila Skupština Socijalističke republike Bosne i Hercegovine 15. decembra 1976. godine nije mijenjan niti dopunjavan do kraja postojanja SFRJ.

Nakon uspješno održanog legalnog referenduma za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu (29.2. i 1.3.1992. godine), međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine uslijedilo je na sjednici Savjeta ministara Evropske zajednice u Briselu 6. aprila 1992. godine. Narednog mjeseca, tačnije 22. maja 1992. godine, Bosna i Hercegovina je primljena u punopravno članstvo Ujedinjenih nacija. Međunarodnopravnim priznanjem Bosna i Hercegovina je i formalno prestala biti u sastavu SFRJ. Time je ona postala samostalni i nezavisni međunarodnopravni subjekt.⁴⁰ Međutim, zbog agresije na državu Bosnu i Hercegovinu Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je 8. aprila 1992. godine donijelo Odluku o proglašenju neposredne ratne opasnosti, kojom je sastav Predsjedništva, shodno odredbama Ustava Bosne i Hercegovine, proširen sa predsjednikom skupštine, vlade i komandantom Teritorijalne odbrane Republike. Navedenom odlukom Predsjedništvo je ovlašteno da u vrijeme neposredne ratne opasnosti može donositi uredbu sa zakonskom snagom, koje će podnijeti na potvrdu Skupštini čim ona bude u mogućnosti da se sazove.⁴¹

U skladu s tim, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je u aprilu 1992. godine donijelo Uredbu sa zakonskom snagom o preuzimanju i primjenji-

³⁹ Isto, 1202–1204.

⁴⁰ Omer Ibrahimagić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2008, 85–87.

⁴¹ Službeni list Republike Bosne i Hercegovine, god. I, br. 1, 9.4.1992, Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti, 1.

vanju dijela zakona bivše SFRJ koji se u Bosni i Hercegovini primjenjuju kao republički zakoni.⁴² Paralelno s usvajanjem navedene Uredbe Predsjedništvo je odredilo savezne zakone i propise koji se neće primjenjivati na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine.⁴³

Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1976. godine prestao je formalno važiti u Bosni i Hercegovini tek 2004. godine, kada je usvojen Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini.⁴⁴

Zaključna razmatranja

Odnos države prema vjerskim zajednicama se s vremenom transformirao, ali suština ustavnopravnog reguliranja statusa vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini ostala je uglavnom ista tokom cijelog perioda egzistiranja avnojevske Jugoslavije. U ovom vremenskom intervalu od gotovo pola stoljeća usvojena su tri savezna i tri republička ustava, i to: 1946, 1963. i 1974. godine. Pored navedenih ustava, usvojene su desetine amandmana na ove ustave, kao i jedan Ustavni zakon iz 1953. godine. Neke od zajedničkih karakteristika ovih ustavnih tekstova, između ostalog, bile su: garantiranje slobode savjesti i vjeroispovijesti; odvojenost države od vjere; definiranje vjere kao privatne stvari svakog pojedinca; utvrđivanje jednakih prava i istog pravnog položaja za sve vjerske zajednice; zabrana zloupotrebe vjere u političke svrhe i kažnjivost propovijedanja vjerske, nacionalne i rasne mržnje. Osim ustavnog definiranja ove problematike država je donijela i dva posebna zakona koji su regulirali položaj vjerskih zajednica (1953. i 1976. godine), kao i neke podzakonske akte koji su konkretizirali zakonske odredbe.

Prikazani opis ustavnog i zakonskog reguliranja statusa vjerskih zajednica za vrijeme egzistiranja socijalističke Bosne i Hercegovine može se okarakterizirati

⁴² Službeni list Republike Bosne i Hercegovine, god. I, br. 2, 11.4.1992, Uredba sa zakonskom snagom o preuzimanju saveznih zakona koji se u Bosni i Hercegovini primjenjuju kao republički zakoni, 7–8.

⁴³ Službeni list Republike Bosne i Hercegovine, god. I, br. 2, 11.4.1992, Uredba sa zakonskom snagom o neprimjenjivanju saveznih zakona i propisa donesenih za njihovo izvršavanje na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine, 8–9.

⁴⁴ Članom 20, tačka 2, definirano je sljedeće: “Stupanjem na snagu ovog zakona prestaje važiti Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (‘Službeni list SR BIH’, br. 36/76).” Vidi: Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, god. VIII, br. 5, 9.3.2004, Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini, 332–335.

kao period države koja je marginalizirala vjeru i vjerske zajednice i koja im je reducirala ili oduzela jedan broj prava i nadležnosti (obrazovnih, humanitarnih, socijalnih, kulturnih, ekonomskih i drugih). Analiza ove tematike pokazuje, između ostalog, da se odnos države prema vjerskim zajednicama od 1945. do 1991. godine postupno mijenjao. Nakon 1953. godine, posebno od početka snažnijeg otvaranja prema svijetu šezdesetih godina, u Bosni i Hercegovini (i Jugoslaviji) počeo se modelirati određeni “modus vivendi” između države i vjerskih zajednica. Ograničena demokratizacija i liberalizacija društvenih prilika donijela je nesumnjivo i veći stepen prava i sloboda vjerskim zajednicama. Tome su doprinijeli i periodi ekonomskog rasta koji su imali udjela u liberalnijem odnosu državnih organa prema vjerskim zajednicama. Također, jačanje samostalnosti republika i decentralizacija države utjecala je i na republičko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini da aktivnije radi na jačanju bosanskohercegovačke državnosti. To je imalo odraza i na politiku prema vjerskim zajednicama, kojima se u novim okolnostima dozvoljava veća sloboda djelovanja.

Rezimirajući cjelokupno razdoblje egzistiranja socijalističke Bosne i Hercegovine od 1945. godine do 1992. godine ovaj period bi se, prema ustavnopravnom reguliranju odnosa države prema vjerskim zajednicama, mogao okvirno podijeliti na tri razdoblja: 1. od 1945. do 1953. godine (period bez “lex specialis” zakona o vjerskim zajednicama); 2. od 1953. do 1971. godine (period od donošenja prvog Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednicama do usvajanja amandmana na Ustav SFRJ); 3. od 1971. do 1992. godine (period prenošenja nadležnosti za vjerska pitanja sa saveznog na republički nivo). Ustavne i zakonske promjene su utjecale i na status vjere i vjerskih zajednica u društvu. Ipak, glavni okviri državne politike prema vjerskim zajednicama nisu se bitnije mijenjali. Zbog toga treba apostrofirati da promjene koje su se događale u pojedinim fazama razvoja socijalističke Bosne i Hercegovine nisu značile da jedna politika temeljito i sukcesivno zamjenjuje drugu. Naprotiv, okvirna periodizacija pojedinih razdoblja ima smisla samo ako se shvati kao veće stavljanje akcenta na određeni tip politike u ovom gotovo polustoljetnom vremenskom intervalu.

Constitutional Regulation of the Status of Religious Communities as a Basis for the Periodization of the History of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina 1945–1992

Summary

The relation of the state towards religious communities has transformed over time, but the essence of constitutional regulation of the status of religious communities in Bosnia and Herzegovina has largely remained the same over the entire period of AVNOJ Yugoslavia. In the almost half-century period, three federal and three republican constitutions were adopted: in 1946, 1963 and 1974. In addition to these constitutions, dozens of amendments to these constitutions were adopted, including a Constitutional Act of 1953. Some of the common characteristics of these constitutional texts, among other things, included: the guarantee of freedom of conscience and religion; separation of state and religion; definition of religion as a private matter of each individual; establishing equal rights and the same legal status for all religious communities; prohibition of abuse of religion for political purposes, and criminality of inciting religious, national and racial hatred. In addition to the constitutional definition of these issues, the state adopted two special laws that regulated the position of religious communities (in 1953 and 1976), as well as legislation that specified legal provisions. The presented description of the constitutional and legal regulation of the status of religious communities during the socialist period of Bosnia and Herzegovina may be characterised as a period of the state that marginalised religion and religious communities and also reduced or deprived them of a number of rights and responsibilities (educational, humanitarian, social, cultural, economic and other). The analysis of this subject matter shows, among other things, that relation of the state towards religious communities from 1945 to 1991 gradually changed. After 1953, especially since the beginning of a stronger opening to the world in the sixties, a certain *modus vivendi* between the state and religious communities began to be modelled in Bosnia and Herzegovina (and Yugoslavia). Limited democratisation and liberalisation of so-

cial opportunities have brought an undoubtedly higher degree of rights and freedoms to religious communities. Periods of economic growth that participated in a more liberal attitude of state authorities towards religious communities have also contributed. In addition, the strengthening of the independence of the republics and decentralisation of the state affected the republican leadership in Bosnia and Herzegovina to engage more actively in the strengthening of Bosnia and Herzegovina's statehood. This was also reflected on the policy towards religious communities, which under the new circumstances were allowed greater freedom of action. Summarising the entire socialist period of Bosnia and Herzegovina from 1945 to 1992, in terms of constitutional regulation of the state's relation towards religious communities, this period could roughly be divided into three intervals: 1) from 1945 to 1953 (period without *lex specialis* on religious communities); 2) from 1953 to 1971 (period from the adoption of the first Law on the Legal Status of Religious Communities to the adoption of amendments to the Constitution of Yugoslavia); 3) from 1971 to 1992 (period of transfer of responsibilities for religious matters from federal to republican level). Constitutional and legislative changes have also affected the status of religion and religious communities in society. Nevertheless, the main frameworks of state policy towards religious communities did not change significantly. Therefore, it should be emphasised that the changes that took place in certain development stages of socialist Bosnia and Herzegovina did not imply that one policy thoroughly and successively replaced the other. On the contrary, broad periodization of certain periods only makes sense if it is perceived as placing greater emphasis on a particular type of policy in the almost half-century period.

Dženita Sarač-Rujanac

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

USTAVNA REFORMA I BOSANSKOHERCEGOVAČKO RUKOVODSTVO KONCEM 1960-IH I POČETKOM 1970-IH GODINA

Apstrakt: Autorica se u radu fokusirala na pitanje ustavne strukture i višegodišnju raspravu o ustavnim promjenama u Jugoslaviji. Pri tome, u kontekstu debate o nužnom federiranju Federacije 1960-ih i 1970-ih godina, tj. korjenitim političkim i društvenim promjenama, posebnu pažnju posvetila je stavu bosanskohercegovačke političke elite o položaju i suverenitetu Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji, onome što je bilo nužno mijenjati i, konačno, onome čemu je rukovodstvo težilo.

Ključne riječi: Ustav, amandmani, Federacija, republike, Bosna i Hercegovina, rukovodstvo, Branko Mikulić.

Abstract: The author focuses on the issue of the constitutional structure and multiyear constitutional debate in Yugoslavia. Therefore, in the context of the debate on the necessary federation in the 1960s and 1970s, i.e. profound political and social changes, the author has paid special attention to the standpoint of the BiH political elite regarding the position and sovereignty of Bosnia and Herzegovina in Yugoslavia, what had to be changed, and finally, what the leadership pursued.

Keywords: Constitution, amendments, Federation, republics, Bosnia and Herzegovina, leadership, Branko Mikulić.

Uvod

Osnovna zamisao ovog rada jeste ukazati na to kako je bosanskohercegovačka politička elita percipirala, tumačila i promovirala ustavne promjene. Period koji istražujemo obuhvata drugu polovinu 1960-ih i prvu polovinu 1970-ih godina. Poznato je da je to razdoblje obilježeno ne samo provedbom tzv. velike ekonomske reforme proglašene 1965. godine nego i reformom cjelokupnog društveno-političkog sistema. Nastojali smo rekonstruirati stav bosanskohercegovačkog rukovodstva prema tim značajnim političkim zaokretima i ukazati na ključna očekivanja i bojazni koje su se javljale i bile prisutne tokom procesa revizije ustava i konstituiranja *nove faze* socijalističkog samoupravljanja.

Međutim, da bismo uopće mogli diskutirati o značaju ustavne debate, ustavnih promjena i, konačno, usvajanju novih ustava 1974. godine, bilo je nužno vratiti se nekoliko decenija unazad. Smatrali smo neophodnim ukazati na osnovne tačke razvojnog puta jugoslavenske Federacije, tj. osnove društveno-političkog i ekonomskog razvoja koje su bile postavljene prethodnim ustavima iz 1946. i 1963. godine kao i Ustavnim zakonom iz 1953. godine. Stoga, u prvom dijelu rada predstavili smo osnovni tok složenog procesa koji se nerijetko naziva *federiranje Federacije*. Iako je predstavljao odraz unutrašnjeg razvoja društva, taj proces bio je pod snažnim utjecajem geopolitičkih gibanja, tj. odnosa snaga u svijetu. Pitanje federalizma kao političko-pravnog odnosa i federacije kao državnopravnog oblika u Jugoslaviji, pri tome, bilo je izuzetno važno političko pitanje. Ustavna reforma koja je intenzivirana 1960-ih godina imala je za cilj upravo riješiti dilemu ko i na koji način raspolaže suverenitetom, što su nadležnosti, obaveze i dužnosti Federacije, a što republika, tj. jasno definirati osnovu, svrhu i domet jugoslavenskog federalizma.

U radu smo ukazali i na ključne odrednice povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine nakon 1946. godine, posebno se osvrćući na osnovne odredbe republičkog ustava koji je, ako mu pristupimo i s historijskog i s pravnog aspekta, doista bio samo transmisija jugoslavenskog ustava kojim je jasno bila zagarantirana premoć *saveznog nad republičkim* u svim segmentima.

Imajući u vidu činjenicu da je postojalo određeno *nerazumijevanje* pa i *otpor* ustavnim izmjenama, nastojali smo ukazati na dominirajući stav bosanskohercegovačkog rukovodstva o reformi saveznog i republičkog ustava. U osnovi, ustavne

promjene percipirali su kao nužne u nastojanju da se ojača suverenitet i državnost Republike, koji su *de jure* postojali, ali su u stvarnosti bili nedovoljno potvrđeni.

Na koncu, posebnu pažnju posvetili smo udjelu Branka Mikulića kao predsjednika Centralnog komiteta SK BiH u procesu ustavne reforme i ukazali na njegovu predstavu značaja, uloge i konačnog cilja ustavnih izmjena. Promatrani širi povijesni kontekst potvrđuje da je Mikulić pripadao onoj struji bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva koja je, uz manje ili veće otpore, uspjela provesti ustavnu reformu i usvojiti novi, znatno drugačiji, republički ustav 1974. godine.

Federalizam u *Titovoj Jugoslaviji* (1945–1974)

Niti u ustavnopravnoj, kao ni pravnohistorijskoj literaturi ne postoji saglasnost oko pitanja kada je nastala socijalistička Jugoslavija. Međutim, kao presudni događaj spominje se Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održano 29. novembra 1943. godine u Jajcu, na kojem je usvojen zaključak o izgradnji nove države na federalnom principu.¹ Upravo tada konstituirano je vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, izabrano predsjedništvo, ustanovljen Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije koji su sačinjavali predsjednik i povjerenici za pojedine

¹ *Nova Jugoslavija* formirana je prema uzusima KPJ, koja je posredstvom Narodne fronte tokom 1945. godine uspjela ostvariti političku dominaciju i nadjačati potencijalne konkurente. Međutim, ako dijahronijski pratimo ideju, uočavamo *kolebanja* KPJ o karakteru buduće jugoslavenske države, tj. nejasan stav o adekvatnom rješenju krucijalnog nacionalnog pitanja. O ovoj problematici u periodu između dva svjetska rata pisala je Latinka Perović u knjizi *Od centralizma do federalizma*. Perović naglašava da je tokom 1920-ih godina unutar KPJ prevladavala ideja o jednonacionalnosti, koja je podrazumijevala centraliziranu državu po principu “jedna nacija – jedna država”. Međutim, praksom potvrđene nacionalne osobenosti pokrenule su spori i vrlo bolan raskid s ovom teorijom. Uslijedio je zaokret od “ignorisanja ovog pitanja do njegovog podizanja na nivo jednog od ciljeva socijalističke revolucije”. Konstatira da je ideja federalizma prešla trnovit put od “priznanja postojanja više nacija u jugoslavenskoj državi, onih ekonomskih, političkih i kulturnih razlika koje su ih učinile posebnim nacijama; preko uvažavanja prava nacija na nacionalnu državu kao zakonitu tendenciju u razvitku svake nacije; do povezivanja borbe za promene socijalnog poretka sa borbom za nove odnose među nacijama. Ta ideja je zbog svoje duboke istorijske zasnovanosti, izdržala probu vremena; federalizam je ne samo postao alternativa centralizmu nego i brana separatizmu”. Međutim, autorica naglašava da KPJ i dalje nije imala nedvojben stav o nacionalnom pitanju i da se, pored federalizma, i dalje javljala i poticala ideja separatizma. Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma*, Zagreb: Globus, 1984, 17–18. Također, o nadmetanju tzv. *desnog krila* KPJ, koje je insistiralo na jednoj naciji, tj. troimenom narodu, i *lijevog*, koje je stajalo na stanovištu da u Jugoslaviji živi više zasebnih naroda koji imaju pravo na samoodređenje, vidjeti: Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004, 89–95.

oblasti društvenog i privrednog života. Predsjedništvo AVNOJ-a u martu 1945. godine usvojilo je opći obrazac koji je u obliku preporuke upućivao na način imenovanja, nadležnosti i obaveze republičkih vlada.²

Na trećem zasjedanju AVNOJ-a (Beograd, 7–10. 8. 1945) učinjen je korak naprijed i formirana je Privremena narodna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije. Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 1. novembra 1945. godine i ubjedljivu pobjedu odnijela je lista Narodnog fronta Jugoslavije, a 29. novembra 1945. godine proglašena je *Deklaracija o stvaranju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* (FNRJ) kojom je i pravno ukinuta monarhija i proglašena republika.³ U januaru 1946. godine, nedvojbeno po modelu sovjetskog Ustava iz 1936. godine, Skupština je usvojila prvi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije.⁴

Ustavom je potvrđena odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a o pravno-političkom statusu republika kao federalnih jedinica.⁵ Jugoslavija je označena kao savezna narodna država republikanskog oblika koju sačinjavaju NR Srbija, NR Hrvatska, NR Slovenija, NR Bosna i Hercegovina, NR Makedonija i NR Crna Gora. Navodi se načelo “narodnog suvereniteta”, pri čemu su se isticali principi suverenosti i ravnopravnosti republika.⁶ Republike kao federalne jedinice, kako

² Zdenko Radelić upravo na ovom primjeru ukazuje na preimućstvo Partije jer su, kako navodi, federalne jedinice u tom periodu “svoju telegrafsku vezu s Beogradom održavale preko politbiroa KPJ, a ne preko vlade DFJ”, dok je savezna vlada bespogovorno mogla ukinuti odluke usvojene u republikama koje je smatrala neadekvatnim. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, Školska knjiga, 2006, 243.

³ Denis Bećirović, “Zasjedanje ZAVNOBiH-a i prvi Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine”, u: *Historijska traganja*, 12, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 87.

⁴ Prema pravnom tumačenju, ustav je temeljni akt o konstituiranju države i društva. U sadržajnom smislu ustav predstavlja sistem temeljnih prava o ustroju javnih vlasti, statusu i pravima građana. U savremenom smislu ustav je najviši temeljni zakon države, izraz suverenosti naroda koji odlučuje o ustroju političkog života i pravnog poretka zemlje. Također, ustav se percipira kao akt kojim se reguliraju uzajamna prava onih koji su legalni i legitimni nositelji vlasti (upravljači) i onih nad kojima se vlast obnaša (upravljeni). *Pravni leksikon*, ur. Vladimir Pezo, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007, 1707–1709. O sličnostima, ali i razlikama ova dva ustava opširnije vidjeti u: Miroslav Jovanović, “Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: komparativna analiza ustava FNRJ (1946) i *staljinskog* ustava SSSR-a (1936)”, u: *Tokovi istorije*, 1–2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, 280–291.

⁵ Mirza Čaušević, “Problem suvereniteta u Bosni i Hercegovini”, u: *Pregled*, 1, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2016, 147.

⁶ Suverenitet (lat. *supremus*) tumači se kao teorijsko-pravni pojam koji označava vrhovnog subjekta u datoj oblasti djelovanja nad kojim nema više vlasti. Suverenost države kao najviše vlasti na teritoriji i nad stanovništvom podrazumijeva tri elementa: nezavisnost državne vlasti, supremaciju državne vlasti i pravnu neograničenost državne vlasti. Tradicionalna teorija ustavnog

se to u javnosti prezentiralo, formirane su s ciljem adekvatnog rješavanja nacionalnog pitanja, te s težnjom da se narodi u potpunosti razviju i uživaju kulturnu i političku jednakost. Republičke granice označene su kao “granice spajanja, a ne razdvajanja”, kao *linije na mramornoj ploči* ujedinjenje Jugoslavije.⁷ Nakon dugih rasprava i značajnog otpora, u Ustav su inkorporirane i odredbe o pravu na samoopredjeljenje i otcjepljenje republika.⁸

Politički sistem koji se gradio na osnovu spomenutog Ustava u literaturi se naziva strogim, pojačanim ili revolucionarnim centralizmom, administrativnim socijalizmom, apsolutnim ili revolucionarnim etatizmom, oktroiranim federalizmom. Značaj i uloga saveznih organa u svim domenima društvenog, političkog i ekonomskog života bila je apsolutno neupitna. Suverenitet je mnogo preciznije bio vezan za Federaciju nego za narodne republike čiji su ustavi morali biti usklađeni sa saveznim. Ustav FNRJ onemogućavao je da republike uspostavljaju diplomatske odnose, sklapaju međunarodne ugovore i slično kao i da obrazuju svoje vojne snage.⁹

U javnom diskursu, planirano i kontrolirano, veliki publicitet ostvaruju dva kohezivna elementa nove države – etnička srodnost južnih Slavena i ideologija. Stvarani i promovirani *Titov konstitutivni koncept* Jugoslavije, koji se zasnivao na bratstvu i jedinstvu – bratstvu naroda i jedinstvu socijalističkog sistema Jugoslavije, dominirat će sve do sredine 1960-ih godina.¹⁰

prava problem suvereniteta u federalnoj državi smatra suštinskim problemom državnog uređenja sadržanom u pitanju kome pripada vrhovni suverenitet – federaciji ili federalnim jedinicama. Prema klasičnom principu, suverenitet nedvojbeno pripada federaciji, ali se, pod pritiskom prakse, pojavilo kompromisno rješenje, tj. teorija o podijeljenom suverenitetu prema kojoj suverenitetom djelimično raspolaže federacija, a djelimično federalne jedinice. Opširnije o tome: *Pravni leksikon*, 1572–1573; Merima Tanović, “Ustavna pitanja o poimanju suvereniteta u kontekstu procesa donošenja odluka u Bosni i Hercegovini”, u: *Pregled*, 1, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2016, 215. i Nurko Pobrić, *Ustavno pravo*, Mostar: Slovo, 2000, 314–315.

⁷ Josip Broz Tito je o federalnim jedinicama kao reakciji i odgovoru na tendencije “parčetaanja” Jugoslavije posebno govorio na javnom skupu u Bijeloj Crkvi (općina Krupanj, Srbija) 7. jula 1945. godine. Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb: Prometej, 2003, 150.

⁸ Međutim, ove odredbe bile su značajno ignorirane i tumačene su kao pravo koje je već konzumirano organiziranjem federalne Jugoslavije. Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 244.

⁹ Situacija će se promijeniti tek ustavnim amandmanima 1960-ih godina, kada republike dobijaju pravo da uspostavljaju i ugovaraju međunarodnu saradnju i konkretne ugovore. O tome opširnije: Božo Kljajić, “Položaj republika i pokrajina u Jugoslaviji nakon drugog zasjedanja AVNOJ-a do 1974. godine sa posebnim osvrtom na položaj u međunarodnim odnosima”, u: *Opredjeljenja*, 10, Sarajevo: Marksistički studijski centar CK SKBiH Veljko Vlahović, 1983, 116–122.

¹⁰ O tome opširnije u: D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 106, 127, 131, 182.

Međutim, pod utjecajem brojnih domaćih, ali i inozemnih faktora, još koncem 1940-ih godina bit će pokrenut tzv. *razvojni put federalizma*. Značajne promjene, posebno nakon *sukoba* s Informbiroom, obuhvatit će brojne sfere jugoslavenske stvarnosti. One su imale za cilj decentralizaciju, demokratizaciju i decitatizaciju jugoslavenskog društva, prvenstveno političkog sistema i prenošenje značajnog dijela ovlasti s Federacije na republike i niže nivoe vlasti.¹¹

U tom kontekstu, promjena saveznog Ustava u Jugoslaviji nije trebala da bude samo tehničko nego suštinsko političko pitanje. Revizionim entuzijazam na prijelomu dva desetljeća rezultirao je *Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ* koji je stupio na snagu u januaru 1953. godine.¹² Osnovom društvenog uređenja naznačeno je društveno vlasništvo, samoupravljanje proizvođača, izmijenjena je organizacija savezne i republičkih skupština, a formirano je i Savezno izvršno vijeće (SIV) umjesto Prezidijuma.¹³

Usprkos snažnoj propagandi o velikom zaokretu, u suštini, Ustavni zakon nije značajno odstupao od osnovnih postulata prvog jugoslavenskog Ustava i tada dominirajućeg sovjetskog modela ustavnosti. Proširena su prava republika, ali je premoć saveznog centra i dalje bila na snazi. Ponovno je potvrđena prepletenost partijske i političke moći, tj. partijskog i političkog kadra, dok će sam Josip Broz Tito obnašati funkcije predsjednika Republike, predsjednika SIV-a i generalnog sekretara SKJ.¹⁴

Usljedio je desetogodišnji period bez značajnih društveno-političkih promjena tokom kojeg će se, daleko od očiju javnosti, u samom političkom vrhu za primat nadmetati dva značajno različita konstitutivna koncepta Jugoslavije, tzv.

¹¹ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden Marketing, 1999, 398.

¹² Ustavni zakon jeste zakon koji ima pravnu snagu ustava i fragmentarno uređuje ustavno-pravnu materiju. Primjenjuje se u slučaju znatnijih promjena ustava, pri čemu se u postojeći tekst ustava inkorporira izmijenjeni dio, a briše se ono što je izmijenjeno. *Pravni leksikon*, 30, 1709, 1715.

Upravo na osnovu spomenutog Mihaljević ukazuje na aktuelnu povijesno-pravnu neusaglašenost oko periodizacije socijalističke Jugoslavije, koja se oslanja na ustave kao ključne međaše. Mihaljević naglašava da se često zanemaruje činjenica da je 1953. godine usvojen tek Ustavni zakon koji nije ukinuo i izmijenio značajan dio Ustava iz 1946. koji je i dalje bio na snazi. Josip Mihaljević, "Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.–1974.", u: *Časopis za savremenu povijest*, 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 35.

¹³ Kao drugi dom u Saveznoj skupštini ustanovljeno je Vijeće proizvođača. Precizirano je da Savezno vijeće čine zastupnici koje neposredno biraju birači i zastupnici koje biraju republičke i pokrajinske skupštine. Uvedena je i definirana funkcija predsjednika Republike, šefa države, kao i Savezno izvršno vijeće. D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 344.

¹⁴ Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 248.

federalistički i *centralistički*. Početkom 1960-ih godina prednost ipak postepeno ostvaruju *ideolozi* (federalisti) koje je predvodio Edvard Kardelj. Ova struja je socijalizam percipirala kao prelaznu fazu ka komunizmu i smatrala da je društvo nužno konstruirati ne prema trenutnim zahtjevima, nego prema zamišljenoj viziji budućnosti.¹⁵ Imala je presudan utjecaj na novine koje su inkorporirane u Ustav Jugoslavije usvojen 1963. godine, kao i odluke tj. zaključke Sedmog kongresa SKJ održanog 1964. godine.

Ustav koji je stupio na snagu 7. aprila 1963. godine, uz poštivanje nacionalnog principa i principa dobrovoljnosti (ujedinjenja) i ravnopravnosti (svih republika u Federaciji) trebao je ojačati položaj republika. Međutim, u stvarnosti Federacija je i dalje bila nosilac suvereniteta pošto je ona bila međunarodni subjekt i nosilac raspolaganja Kompetenz-Kompetenz, tj. sposobnosti određivanja vlastitih nadležnosti.¹⁶ U članu 114. Ustava naznačeno je da “Federacija štiti suverena prava i ravnopravnost naroda i socijalističko društveno i političko uređenje republika”, tj. da je ona “neposredno odgovorna za obezbjeđivanje suverenosti, nezavisnosti, teritorijalne cjelokupnosti”. Navodi se da su “savezni zakoni i drugi savezni akti obavezni na cijeloj teritoriji Jugoslavije” (član 119). Mnogo konkretnije od jačanja republičkog suvereniteta bile su promjene u skupštinskoj strukturi koje su uvjetovale organiziranje pet skupštinskih vijeća.¹⁷ Također, uvedene su nove vrlo važne institucije i funkcije poput Savjeta Federacije, Ustavnog suda, potpredsjednika Republike i slično.¹⁸

Nakon smjene Aleksandra Rankovića, struja reformista sve učestalije istupa s konkretnim prijedlozima izmjena aktuelnog jugoslavenskog federalizma i reformskim prijedlozima koji su trebali značajno izmijeniti jugoslavensku državu i njen identitet. Istovremeno, recentni međunarodni položaj Jugoslavije rukovodstvo

¹⁵ Dejan Jović decentralizaciju i “demoniranje države” promatra u kontekstu dosljedne primjene temeljne ideje marksizma o odumiranju države i decentralizaciji političke strukture u Jugoslaviji. Takav ideološki koncept dominirajuće Kardeljeve struje unutar rukovodstva u decentralizaciji je vidio iskorak, uspjeh jugoslovenskog socijalističkog projekta u tranziciji društva iz socijalizma u komunizam. D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla*, 105–107.

¹⁶ M. Čaušević, “Problem suvereniteta”, 143.

¹⁷ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 469.

¹⁸ Ako valoriziramo stvarni učinak, opravdanim se čini stav da je Ustav iz 1963. godine, koji se nazivao i poveljom samoupravljanja, bio ustvari vrhunac *jugoslovenskog centralizma*, tj. onog oblika sovjetskog federalizma u kojem je centar uvijek i u svemu imao kontrolu i prednost. Nakon usvajanja ovog Ustava uslijedili su “prijepori u vlasti koji će kulminirati Brijunskim plenumom” i intenziviranje reforme. J. Mihaljević, “Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.–1974.”, 36–37.

je nastojalo iskoristiti u promociji novog, *humanijeg* socijalističkog koncepta, značajno drugačijeg od sovjetskog.

Upravo tada pokrenuta je intenzivna višegodišnja debata o ustavnim promjenama, pri čemu je krucijalno bilo pitanje organiziranja Federacije kao i položaj i nadležnosti republika. U literaturi se navodi nekoliko ključnih, političkih trenutaka kao prijelomnih događaja u višegodišnjem procesu decentralizacije i deetatizacije Federacije. Ukazuje se na značaj Osmog kongresa SKJ koji je održan u Beogradu od 7. do 13. decembra 1964. godine i na kojem je najavljena opsežna društveno-politička reforma. Također, posebno se ističe govor Edvarda Kardelja u novembru 1965. godine na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ (12–13. novembra) u kojem je javnosti detaljno predstavio svoju koncepciju reforme “usmjerenu ka državnosti republika”.¹⁹

Prvi amandmani na Ustav iz 1963. godine usvojeni su 1967. godine (amandmani I–VI), a potom je naredne godine usvojen drugi paket ustavnih izmjena (amandmani VII–XIX).²⁰ Njima se trebalo izmijeniti postojeće stanje i otvoriti “nova etapa socijalističkog samoupravljanja, osnažiti materijalni razvoj zemlje, ojačati nezavisnost i bezbjednost, bratstvo i jedinstvo i uloga radničke klase”.²¹

Međutim, vrlo dinamična diskusija o ustavnim promjenama bila je obilježena bučnim raspravama o tome što su to prioriteti. Iako nije bilo dvojbe da su promjene nužne, niti javnog izjašnjavanja protiv amandmana, brojne upućene primjedbe na predložene izmjene i duga razrješavanja bili su odraz osnovnih *tački polazišta*, interesa i republičkih stremljenja. Pored konkretnih pitanja, diskutiralo se o očiglednom *nesporazumu oko sporazuma*, različitim tumačenjima postignutog i odstupanjima od već dogovorenog. Pokazalo se da je usaglašavanje stavova vrlo težak zadatak i da nije lako pronaći rješenje brojnih nedoumica s kojim bi bili suglasni svi politički akteri.

¹⁹ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 486–488.

²⁰ U pravnoj teoriji, amandman predstavlja izmjenu ili dopunu nekog normativnog akta. Pri izmjeni ustava amandmanima, postojeće odredbe ostaju onakve kakve jesu pa se, bez obzira na to mijenja li se time sadržaj postojećih odredaba ili se samo dodaju nove, na kraju izvornog teksta dodaju amandmani u obliku novih, posebno označenih članaka. *Pravni leksikon*, 30. Amandmanima na jugoslovenski ustav koji su usvojeni 1967. i 1968. godine izvršene su značajne promjene koje su se odnosile na nadležnost i učešće Federacije u finansiranju investicija. Također, izmjene su doprinijele promjeni dotadašnjeg statusa Vijeća naroda u Saveznoj skupštini, što je imalo za cilj ojačati položaj, kompetencije i odgovornost republika i pokrajina. Gašo Mijanović, “Vijeće naroda i vijeće republika i pokrajina – od simbola do stvarnog garanta nacionalne ravnopravnosti”, u: *Opredjeljenja*, 10, Sarajevo: Marksistički studijski centar CK SKBiH Veljko Vlahović, 1983, 106.

²¹ “Novi ustav”, *Oslobođenje*, 9. 1. 1974, 5.

Ipak, reforma je nastavljena i posebno intenzivirana nakon Devetog kongresa SKJ održanog u Beogradu od 11. do 15. marta 1969. godine, na kojem je podržano “slobodnije artikuliranje interesa i ciljeva republika”.²² Političko i partijsko rukovodstvo svakodnevno je diskutiralo o ključnim pitanjima što u Jugoslaviji treba da bude zajedničko, a što ne, za što treba biti nadležan savezni centar, a za što republike i na koji način su se trebale usvajati odluke i provoditi zaključci. Na inicijativu Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ iz marta 1970. godine da se izradi nacrt dalje reforme Federacije i novog ustavnog teksta, Zajednička komisija svih vijeća Savezne skupštine za ustavna pitanja započela je svoj rad u oktobru 1970. godine pod rukovodstvom *reformiste* Edvarda Kardelja.²³

Savezna skupština 29. marta 1971. godine usvojila je Nacrt trećeg paketa ustavnih amandmana i uputila ga na javnu raspravu.²⁴ Koncem juna i ovaj paket izmjena (amandmani XX–XLII) stupa na snagu. Time je bila završena prva faza reforme i formirana je nova komisija koja je trebala raditi na daljim izmjenama koje će u konačnici rezultirati usvajanjem novog Ustava SFRJ.²⁵

Ovi amandmani značili su radikalne promjene jugoslavenskog federalizma i njihovim usvajanjem uspostavljen je novi odnos između republika i Federacije. Pravnici posebno naglašavaju značaj amandmana XX, koji je, kako se ističe, “SFRJ preobrazila iz federalne u konfederalnu državu”, pri čemu “radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima”, a u Federaciji tek kada je to u zajedničkom interesu i nedvojbeno ustavom definirano.²⁶

²² Opširnije o tome u: *Jedanaest kongresa 1919–1978*, Beograd: NIGP Privredni pregled, 1978, 185–210.

²³ O radu komisije i stavovima Edvarda Kardelja vidjeti još: “Ustavna reforma za reformu društva”, *Oslobođenje*, 3. 3. 1971, 1. i “Društvena praksa je zahtijevala mijenjanje odnosa u Federaciji. Referat Edvarda Kardelja o ustavnim promjenama”, *Oslobođenje* – specijalni prilog, 3. 3. 1971, 1–8.

²⁴ “Decentralizacija funkcija federacije – u dvije etape”, *Oslobođenje*, 30. 3. 1971, 6. Na sjednici Vijeća naroda, koja je uslijedila odmah poslije sjednice svih vijeća Savezne skupštine na kojoj je usvojen Nacrt amandmana, Osman Karabegović je istakao da postoje “razne struje i grupe”, “antisamoupravne snage, unitaristi, nacionalisti i malograđanski ultraradikali”, koji, slikovito se izrazivši, “u ovim ustavnim promjenama igraju svoje igre”. Umjesto demokratskog čina koji teži uspostavljanju realne ravnopravnosti, prema Karabegovićevom mišljenju, oni su ustavnu reformu tumačili kao nastojanje da se “dijeli i rasparčava” i “razbija jedinstvo” u Jugoslaviji. “Ustavne promjene – što prije”, *Oslobođenje*, 30. 3. 1971, 7.

²⁵ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 549.

²⁶ Ustavnim amandmanima Federaciji je omogućen “podijeljeni suverenitet”, tj. bio joj je zagarantiran specifičan suverenitet koji se zasnivao na volji i zajedničkim interesima socijalističkih republika. O tome: M. Čaušević, “Problem suvereniteta”, 148–150.

Federacija je ostala nadležna samo za ona prava koja su bila izričito navedena u Ustavu. Definirana je kao zajednica dobrovoljno ujedinjenih republika i pokrajina u kojoj se odluke donose saglasnošću. U saveznim tijelima republike su morale biti jednako zastupljene, a to se odnosilo i na SIV i Predsjedništvo SFRJ. Na taj način naglašen je značaj federalnih elemenata, konsenzus s pravom veta i republički paritet. Prava, nadležnosti i obaveze republika su značajno prošireni u domenu industrije, rudarstva, poljoprivrede, šumarstva, vodoprivrede, građevinarstva, zanatstva, ugostiteljstva, turizma, elektroprivrede, sudstva, narodne odbrane, unutrašnjih poslova, državne bezbjednosti, radnih odnosa, zaštite na radu, zdravstva, socijalnog osiguranja i slično.²⁷ Pod snažnim dojmom ustavne reforme provedeni su izbori za Predsjedništvo SFRJ, SIV i savezne organe tokom 1971. godine.

U narednom periodu, posebno pod utjecajem smjene dijela hrvatskog i srbijskog rukovodstva tokom 1971. i 1972. godine, dolazi do značajnog usporavanja, ali ne i do zaustavljanja procesa reformi.

Nacrt novog saveznog ustava usvojen je u junu 1973. godine, nakon čega je slijedila javna diskusija. Diskusija je vođena u najvišim saveznim i republičkim političkim tijelima, da bi konačno proglašenje novog Ustava SFRJ bilo upriličeno 22. februara u Saveznoj skupštini na svečanoj sjednici Vijeća naroda.²⁸

Usvojeni Ustav potvrdio je premoć političke struje koja je smatrala da ne postoji nadnacionalno jugoslavenstvo i da su jugoslavenske nacije ustvari *dovršene* nacije. Pri tome, one ostvaruju svoja prava u republikama koje imaju izvorni suverenitet i definirane su kao države koje su samo dio svog suvereniteta dobrovoljno prenijele na Federaciju. Ovim Ustavom mnogo je jasnije bilo definirano pravo na samoopredjeljenje i samootcepljenje republika, a na drugoj strani, Federacija više nije predstavljala saveznu državu nego postaje savez država. Od posebnog značaja bilo je uvođenje novog mehanizma dogovaranja i odlučivanja – konsenzusa s pravom veta, tj. načela jednoglasnosti i pariteta kao i načela jednake zastupljenosti i proporcionalnosti republika i pokrajina u tijelima Federacije. Savezno rukovodstvo ostalo je nadležno za tri segmenta: vanjsku politiku, odbranu i jedinstven društveni sistem. Na taj način organizacija Jugoslavije je bila mnogo bliže konfederativnom modelu.

U praksi, centralni jugoslavenski organi izgubili su značaj za *običnog građanina*, koji je, prema ustavnim odredbama, svoja ljudska i građanska prava i

²⁷ O tome opširnije: B. Kljajić, "Položaj republika i pokrajina u Jugoslaviji", 113–115. i Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 383–384.

²⁸ "Danas proglašenje novog Ustava SFRJ", *Oslobođenje*, 21. 1. 1974, 1. i "Istorijska odluka za dalji razvoj socijalizma", *Oslobođenje*, 22. 1. 1974, 1.

dužnosti ostvarivao upravo u okvirima republike, njenog ustava i zakona na snazi. Proces u kojem je Jugoslavija prešla iz federalnog centralizma u stanje razvijenog federalizma, kako to naziva Dušan Bilandžić, bila je delikatna politička operacija koja je nosila veliki rizik i ostavljala mogućnost za različite ishode, a rukovođena je iz samog najužeg rukovodstva SKJ.²⁹

Bosna i Hercegovina u centraliziranoj Jugoslaviji

Ustavotvorna skupština formirana je 13. oktobra 1946. godine, dok je koncem ove godine (31. decembra 1946) usvojen i prvi Ustav NR Bosne i Hercegovine. Sastojao se iz tri dijela: osnovna načela, državno uređenje, prelazne i završne odredbe i brojao je 133 člana.³⁰ U njemu stoji da je Bosna i Hercegovina “narodna država republikanskog oblika” i da se na osnovu “prava na otcjepljenje i ujedinjenje s drugim narodima” i “na osnovu načela ravnopravnosti” ujedinila sa drugim republikama u zajedničku saveznu državu. Ustav je precizirao da “NR BiH vrši državnu vlast suvereno, prenoseći na FNRJ samo ona prava koja su saveznoj državi data” i da su “suverena prava NR BiH, njena bezbjednost i društveno i političko uređenje pod zaštitom i odbranom FNRJ”.³¹

U skladu s tadašnjim društvenim i političkim prilikama, naglašava Denis Bećirović, ovim Ustavom dovršena je izgradnja bosanskohercegovačke državnosti, pri čemu je i niz državnih obilježja poput jasno označenih administrativnih granica, unutrašnje organizacije, grba, himne, glavnog grada i slično svjedočilo o njoj kao državnoj organizaciji.³²

Međutim, iako je usvajanje saveznog, a potom i republičkih ustava predstavljalo vrlo važan korak u cjelokupnoj tranziciji jugoslavenskog društva, bila

²⁹ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 543, 674.

³⁰ Federalna Bosna i Hercegovina 12. 2. 1946. godine preimenovana je u Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu posebnim Zakonom o imenu. Suad Arnautović, *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*, Sarajevo: Promocult, 2009, 169.

³¹ U literaturi koja prati državni i pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine posebno se ističe značaj principa samoopredjeljenja, ravnopravnosti i slobodne volje koji su određivali bosanskohercegovačku državnost, tj. način na koji je ta državnost ostvarivana. Ove odredbe, iako nešto izmijenjene, ponavljaju se u svim Ustavima, pri čemu se iznova ukazivalo i na tzv. dobrovoljni ulazak u federativnu zajednicu.

³² O ovom *prvom* Ustavu vidjeti: Hamdija Čemerlić, “Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR Bosne i Hercegovine”, u: *Prilozi*, 4, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968, 331–351. i D. Bećirović, “Zasjedanje ZAVNOBiH-a”, 83–99.

je očigledna premoć saveznog centra i velika snaga procesa centralizacije cjelokupnog političko-ekonomskog života. U skladu s tim, u spomenutom Ustavu NR Bosne i Hercegovine iz 1946. godine navodi se da organi državne vlasti u ovoj republici obavljaju dužnosti “na osnovu Ustava FNRJ, Ustava NR BiH, zakona FNRJ i zakona NR BiH” i da se u slučaju razmimoilaženja između zakona FNRJ i NR BiH primjenjuju federalni zakoni.³³ Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja NR BiH, koji je stupio na snagu u januaru 1953. godine, Bosna i Hercegovina je označena kao “socijalistička demokratska država radnog naroda”. Bilo je evidentno da ovaj republički Zakon u potpunosti slijedi savezni koji je akcentirao da je Jugoslavija “federativna republika”, a ne “federacija republika”.³⁴ Također, Ustavom iz 1963. godine SR BiH je definirana kao “socijalistička demokratska zajednica naroda Bosne i Hercegovine” čiju osnovu društveno-ekonomskog uređenja čini ono utvrđeno Ustavom SFRJ.³⁵

Usprkos tome, NR tj. SR Bosna i Hercegovina se, iako ne jedina, ali izrazito nacionalno izmiješana, suočavala s uporno nametanim modelom koji je stavljao znak jednakosti između države i nacije. Njeno rukovodstvo nerijetko je bilo u situaciji da iznova dokazuje da Bosna i Hercegovina doista treba da bude jedna od šest ravnopravnih republika i da bi svaka druga opcija išla na uštrb njenih građana i stabilnosti jugoslavenskog društva. Rukovodstvo je istovremeno insistiralo na poštivanju i provedbi ustavnih odredbi, posebno onih o jednakosti i ravnopravnosti, ukazujući na stvarnu posebnost i specifičnost Bosne i Hercegovine.

Pitanje suvereniteta i položaja Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji posebno je aktuelizirano tokom razgovora i diskusija u najvišem rukovodstvu o organizaciji Federacije, njenim nadležnostima i obavezama, državnosti, razvoju i napretku republika, nacionalnom pitanju, nacionalnoj afirmaciji i međunacionalnim odnosima sve aktuelnijim od sredine 1960-ih godina. Istovremeno, započeo je polagani proces decentralizacije Jugoslavije, jačanja političkih periferija, dotada tzv. nedovoljno razvijenih republika među koje je, pored Makedonije i Crne Gore, spadala i Bosna i Hercegovina. Cilj je bio da se republike doista koncipiraju i počnu djelovati kao stvarne, nacionalne države koje povezuje socijalizam kao društveno-ekonomski sistem.³⁶

³³ Službeni list NR BiH, br. 1/47, 2–18.

³⁴ O značaju, sličnosti i razlikama Ustava NR BiH iz 1946. i Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja NR BiH iz 1953. vidjeti opširnije: Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.–1953.*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 367–378.

³⁵ Službeni list SR BiH, br. 14/63, 173–189.

³⁶ Pojmovi decentralizacije i centralizacije se u teoriji ustavnog prava promatraju u kontekstu vertikalne distribucije vlasti i to kao stanje, ali i procesi, tj. predstavljaju odnos između viših

Spomenuta pitanja bila su predmet neslaganja i sporova i unutar bosanskohercegovačke političke elite. Do prve polovine 1960-ih godina u Bosni i Hercegovini dominira struktura koja teži očuvanju centralizirano organizirane Jugoslavije. Tek sredinom 1960-ih na rukovodeće položaje u Bosni i Hercegovini dolazi nova generacija političara sa jasnim stavom o pitanju jačanja Republike. Ova politička elita (Džemal Bijedić, Rato Dugonjić, Cvijetin Mijatović, Todo Kurtović, Dragutin Kosovac, Hrvoje Ištuk, Branko Mikulić, Hamdija Pozderac, Raif Dizdarević, Munir Mesihović, Milanko Renovica) usmjerila je svoje djelovanje na stvaranju snažne i ravnopravne republike, koja će kao takva ojačati Federaciju, a nikako biti smetnja u njenom funkcioniranju.³⁷ Dotada vođenu tzv. *politiku opreza*, koja je podrazumijevala pomno *oslušivanje raspoloženja* saveznog centra i drugih republika, novo političko rukovodstvo postepeno napušta i započinje “grčevitu bitku za potvrđivanje vlastitog identiteta u toj fazi samoupravnog socijalizma”, s nadom da će “bosanskohercegovački glas u federaciji svi i na svakom mjestu konačno uvažiti sa historijskih i moralnih stajališta ravnopravnosti i iskrenosti”.³⁸

Definirajući jasne i vrlo ambiciozne ciljeve pokrenuli su novu etapu svestranog razvoja Bosne i Hercegovine koncem 1960-ih godina.³⁹ Započeo je snažan proces unutrašnje konsolidacije i integracije cjelokupnog bosanskohercegovačkog društva. Pri tome, bilo je nužno ojačati svijest, kako rukovodstva tako i *običnog stanovništva*, o neophodnosti snažnijeg konstituiranja Republike kao društveno-političke cjeline.⁴⁰ Istovremeno, ističući da pitanja integracije i na-

i nižih nivoa u sistemu organizacije vlasti. Istovremeno, to su procesi koji u tom organizacionom sistemu označavaju centripetalne i centrifugalne težnje. N. Pobrić, *Ustavno pravo*, 353.

³⁷ Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, Mostar: Muzej Hercegovine, 2012, 113.

³⁸ Aziz Hadžihasanović, *1968–1974. Vrijeme prvih nasrtaja na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Kult, 2005, 39, 41.

³⁹ Mirko Pejanović, ukazujući na ključne prekretnice procesa izgradnje bosanskohercegovačke državnosti, ističe da upravo koncem 1960-ih započinje period trodecenijskog nespornog društveno-ekonomskog razvoja i napretka Bosne i Hercegovine, uz snažno nastojanje da se dostigne nivo političke samostalnosti koji su tada imale druge republike. Mirko Pejanović, “Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Dejtonskog sporazuma – kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću”, u: *Historijska traganja*, 12, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 39, 41.

⁴⁰ Bosanskohercegovačko rukovodstvo je, s ciljem cjelokupnog napretka Republike, u različitim oblastima iniciralo brojne kratkoročne i dugoročne projekte, tzv. akcije poput onih koje su nosile simbolične nazive: “1000 škola”, “Jedna knjiga na jednog stanovnika”, “Sijalica u svakom selu”, “Asfaltom do svakog dijela BiH” i slično. Jedan od tih projekata, na koji posebno ukazuje Vera Katz, jeste prikupljanje dokumenata, njihova selekcija i u konačnici 1968. godine publiciranje dvotomnog zbornika “ZAVNOBiH – dokumenti” u izdanju Instituta za istoriju Sarajevo. Objavljeni dokumenti na osoben način predstavljaju proces konstituiranja

pretka Republike i jačanja njenog položaja u Federaciji nisu isključivo politička, animiran je “kulturni i naučni potencijal” Republike, tj. angažirani su kulturni i naučni djelatnici koji su iz ugla svog saznanja i iskustva doprinosili takvom orijentacionom kursu.⁴¹

Prevažodno je bilo potrebno ne samo definirati političku, društvenu, ekonomsku, naučnu, kulturnu pa i jezičku orijentaciju nego i pokrenuti konkretan razvoj privrede, posebno industrije, provesti stvarnu integraciju kapaciteta i resursa, izgraditi i modernizirati putnu mrežu, uspostaviti održivu elektrifikaciju, vodovodnu i kanalizacionu mrežu, značajno poboljšati sistem zdravstva i školstva u cijeloj Republici itd.

Međutim, takav pravac nije određen bez vrlo burnih diskusija i negodovanja. Posebno oštra rasprava vođena je na Petom kongresu SK BiH (9–11. 1. 1969),

Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice i svjedoče o načinu uspostavljanja “narodne” tj. komunističke vlasti. Autorica naglašava da se objavljivanje ovog zbornika mora promatrati upravo u kontekstu jačanja republika u Federaciji, pri čemu su se nastojale oživjeti vrijednosti NOB-a i istaći zasluga rukovodeće elite. Vera Katz, “Konstituiranje komunističke vlasti prema objavljenim dokumentima ZAVNOBiH-a”, u: *Historijska traganja*, 12, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 120–121.

⁴¹ U tom kontekstu vrlo je indikativan članak profesora sociologije Univerziteta u Sarajevu Franje Kožula, objavljen u *Odjeku* 1970, u kojem, reagirajući na “brigu i pomoć” koja se nudi Bosni i Hercegovini, ističe značaj aktuelnog “razrješavanja na općem planu”, tj. društvene i političke reforme s ciljem “usavršavanja sistema”. U ovom polemičkom članku autor polazi od pitanja “šta smo mi u Bosni i Hercegovini i šta je Bosna i Hercegovina?” i, osvrćući se na aktuelne varijacije, nastavlja: “(...) samoupravna i socijalistička zajednica, socijalna realnost i specifična zasebnost u okviru jugoslovenske zajednice naroda – ravnopravna republika? Ili smo skup međusobno različitih grupa i jedinki koje su nedorasle, nezrele i nesposobne da odgovore zadatku svog vremena? Jesmo li, dakle, nehistorijska zajednica koja i jeste i nije autonomna, uslovno ravnopravna i stabilna u postojanju, zajednica koja se ne može razvijati bez patronaže i zaštite spolja? Da li smo bez povijesnih korijena državnosti, bez samosvijesti o zasebnosti, bez etnogeneze, bez kulture i političke sposobnosti da sami o sebi rasuđujemo i da gradimo na tlu gdje smo historijski situirani, pa nam je otuda potrebna pomoć i briga drugih. Stiče se utisak da o nama svi više znaju, nego što sami znamo. Drugi znaju šta je za nas dobro, a šta zlo, šta trebamo da radimo i šta ne bi trebalo i gdje su naši vitalni interesi. Prema tome, mi smo još jednom, ko zna po koji put, u poziciji da se branimo, da dokazujemo našu sposobnost i vitalnost, da samo na novoj historijskoj razini možemo trasirati svoju budućnost i savladivati teret prošlosti, te da dokazujemo da je moguća socijalna kohezija bez obzira na razlike koje se nerijetko temelje na iracionalnim osnovama. Od koga se branimo i kome moramo dokazivati? Zaista je vrijeme da se upitamo dokle će nas opredjeljivati i povezivati za nešto izvan nas, izvan naših zajedničkih interesa, izvan našeg življenja? Mi smo to što jesmo!” Autor javnosti emitira željenu sliku da su stvoreni uvjeti za stvarnu “emancipaciju, konstituiranje i definiranje” Bosne i Hercegovine i pružena prilika da konačno “sama uredi svoju socijalnu organizaciju i unutarnje odnose” i bude prihvaćena upravo onakva kakva jeste. Franjo Kožul, “Mi zajedno živimo”, u: *Odjek*, 21–22, Sarajevo, novembar 1970, 1.

a diskusija je nastavljena na sjednicama najvišeg partijskog rukovodstva mjesecima poslije. Razlike su postojale i u stavovima o ključnim pitanjima “konstituisanja SR BiH kao samoupravne i državne zajednice i njene ravnopravnosti u zajednici naroda i narodnosti Jugoslavije i međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji”.⁴²

Nakon višemjesečnih rasprava u rukovodstvu je prevagnula ona struja koja je smatrala nužnim uskladiti ono što je bilo *de jure* i ono *de facto*. Preduvjet zato bila je izmjena republičkog Ustava iz 1963. godine koja je slijedila i bila je u velikoj zavisnosti od fokusa i dinamike promjena saveznog Ustava. Bosanskohercegovačko rukovodstvo svestrano se uključilo u složeni proces *zaokreta, izmjena, dopuna, korekcija, pojašnjenja, reformi i reorganizacije*, pri čemu samo pitanje socijalističkog uređenja i jednopartijski sistem nisu bili predmet diskusije. Nužno je bilo usaglasiti mišljenje o položaju, obavezama i pravima republika, domenu i nadležnosti Federacije, koje će u konačnici biti inkorporirano u novi Ustav. U skladu s tim, ustavnim izmjenama, kako je to tumačilo bosanskohercegovačko rukovodstvo, trebala se dodatno afirmirati državnost Bosne i Hercegovine i ojačati njena ravnopravnost u SFRJ. Amandmani su, prema tome, doista trebali unijeti suštinske promjene u politički sistem nastavljajući i podstićuci proces deatizacije.⁴³ Podrška ustavnim izmjenama u javnosti se *pravdala* opservacijom da federalno uređenje dotada “nije bilo precizirano u najkonkretnijem smislu”, što je omogućavalo različita tumačenja i “elastičnu primjenu”, pri čemu je “uloga republike manje-više bila svedena na izvršavanje politike” koja je bila definirana i plasirana u “saveznim centrima vlasti”.⁴⁴ Od ustavnih izmjena očekivalo se

⁴² Mikulić ovu diskusiju promatra kao nastavak one koja je započela na sjednici Saveznog vijeća Skupštine SFRJ u februaru 1967. godine o prijedlogu Vijeća naroda o izmjenama odredaba Ustava SFRJ vezanim za afirmiranje, ulogu i odgovornost republika i pokrajina. Tom prilikom dio bosanskohercegovačkih delegata iznio je svoje ubjeđenje da bi dalje jačanje republičkih posebnosti narušilo jugoslavensko jedinstvo i da je “povećavanje originalnih prava republika bremenito opasnostima od jačanja republičkih partikulizama”. Na taj način, smatra Mikulić, jasno su stavili do znanja da se protive jačanju položaja i značaja republika u Federaciji. Branko Mikulić, *Rasprave*, Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1978, 14, 16–17.

⁴³ “Izbor Predsjedništva u julu, a ne u avgustu”, *Oslobođenje*, 14. 5. 1971, 1. i “Za potpunu likvidaciju državnog kapitala”, *Oslobođenje*, 15. 4. 1971, 5.

⁴⁴ Kurtović, međutim, u svom članku obavljenom 1977. godine naglašava da u Partiji nije postojalo jedinstveno mišljenje o ustavnim amandmanima navodeći da postoji “jedan sloj koji formalno prihvata republike ili tačnije neku manje značajnu njihovu autonomiju”, ali ne i državnost. Konstatira da, i pored težnje za decentralizacijom, postoje vrlo snažne tendencije ka centralizmu ili, pak, separatizmu u Jugoslaviji. Todo Kurtović, “Amandmani i državnost republike”, u: *SKBiH u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost*, Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1977, 81–85. Također, Boško Šiljegović ukazuje na “nerazumijevanje i neshvatanje”

da, pored “odlučnije afirmacije vodeće uloge radničke klase u društveno-ekonomskom i političkom životu i daljeg jačanja sistema samoupravljanja”, “ostvari punu samostalnost republika”, poveća odgovornost republika za sopstveni razvoj i prepustiti im nadležnost društveno-ekonomskog razvoja i planiranja.⁴⁵ Bosanskohercegovačko rukovodstvo posebno je insistiralo na revidiranju dotadašnjih ekonomskih odnosa i prenošenju nadležnosti iz ovog domena s Federacije na republike kao ključne kreatore privrednog razvoja.⁴⁶

Iz tih razloga svestrano se zalagalo “za novu fizionomiju Federacije kao funkcije samostalnih republika i pokrajina”. Stvarno uvažavanje državnosti republika trebalo je biti garant ravnopravnosti republika, Bosne i Hercegovine u Federaciji, ali i preduvjet ravnopravnosti svih njenih građana, Srba, Hrvata i Muslimana i ostalih u samoj Republici. Ustavne promjene rukovodstvo je predstavljalo kao “duboke prekretnice” kojima se trebao dokinuti dotadašnji centralistički sistem i završiti tzv. administrativni period. Primjenom ustavnih amandmana trebao se uspostaviti novi, “kvalitetan odnos” u Federaciji, koja kao takva ne bi bila ni “klasična federacija”, ali ni konfederacija.⁴⁷ Isticala se jedinstvena, tj. puna podrška SR BiH, “radnih ljudi i građana”, “komunista”, SK BiH i SSRN BiH ustavnim amandmanima i slojevitom reformi jugoslovenskog političkog sistema.⁴⁸ Također, decentralizaciju, deetatizaciju i demokratizaciju, kao i dalju “izgradnju suverene autonomne državnosti republika”, podržavali su i bosanskohercegovački političari angažirani u saveznom centru koji su, u skladu s dijapazonom svog djelovanja i utjecaja, poticali ustavne promjene.⁴⁹

procesa reforme Federacije od strane dijela komunista. Boško Šiljegović “Svaki nacionalizam je netolerantan, agresivan”, u: *SKBiH u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost*, Sarajevo: NIŠP *Oslobođenje*, 1977, 161.

⁴⁵ T. Kurtović, “Amandmani i državnost republike”, 91.

⁴⁶ H. Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, 140.

⁴⁷ O tome opširnije: Todo Kurtović, *Komunisti i nacionalne slobode*, Sarajevo: NIŠP *Oslobođenje*, 1975, 302, 335–360.

⁴⁸ “Sistemskim mjerama se ne mogu ostvariti uslovi za socijalne razlike”, *Oslobođenje*, 10. 3. 1971, 1; “Jedinstvena podrška suštini reforme političkog sistema (Završena 26. sjednica CK SKBiH)”, *Oslobođenje*, 11. 3. 1971, 1; “Uklanjanje privid jedinstva, jačamo stvarno jedinstvo”, *Oslobođenje*, 16. 3. 1971, 3. i “Javna debata nije obično izjašnjavanje”, *Oslobođenje*, 16. 3. 1971, 3.

⁴⁹ U tome se isticao Avdo Humo, koji je u vrijeme debate o ustavnim promjenama 1960-ih godina, pored sudjelovanja u radu Saveznog izvršnog vijeća, Predsjedništva CK SKJ i Savjeta Federacije, bio i član Komisije Savezne skupštine za ustavna pitanja. Opširnije o tome pogledati u Arhivu Bosne i Hercegovine, Lični fond Avde Hume, kutija 3 (1965–1966), kutija 4 (1967–1968), kutija 6 (1969–1970) i kutija 11 (od broja 188 do 200). Također, Rato Dugonjić, koji je u promatranom periodu bio predsjednik Savezne konferencije SSRNJ, poslanik u

Paralelno s izmjenama Ustava SFRJ odvijao se rad na izmjenama republičkog Ustava iz 1963. godine, za što je bila zadužena posebno imenovana Ustavna komisija Skupštine SR BiH na čijem čelu se nalazio Džemal Bijedić, predsjednik Skupštine SR BiH.⁵⁰ Prve izmjene usvojene su 1967. godine (ustavni amandmani I–V). U narednom periodu nastavit će se rasprava o ustavnim izmjenama kao i rad komisije, ali će se konkretan proces izmjena republičkog ustava odvijati dosta sporo i bit će vođen s mnogo opreza.⁵¹

Bosanskohercegovačka delegacija u sastavu Dragutin Kosovac, Todo Kurtović, Branko Mikulić i Džemal Bijedić je 8. februara 1971. godine razgovarala s Josipom Brzom Titom o toku procesa izmjena republičkog i saveznog Ustava. Tom prilikom izrazili su svoju bezrezervnu podršku ustavnim promjenama, a istovremeno su odobravali jačanje uloge Vijeća naroda u Saveznoj skupštini, kao i inicijativu da se Josip Broz Tito ponovno bira za predsjednika republike i predsjednika Predsjedništva SFRJ. Ustavni amandmani, istakli su bosanskohercegovački političari na ovom sastanku, bili su polazište za izmjenu dosadašnjeg položaja Bosne i Hercegovine i, u konačnici, dokidanja nepravedne “dugoročne politike koja je vođena poslije rata”.⁵²

Vijeću naroda Savezne skupštine i član prvog saziva Predsjedništva SFRJ, bio je zagovornik promjena i “formiranja zdravih odnosa u Federaciji, zdrave Federacije gdje će svi njeni subjekti moći da se mnogo slobodnije razvijaju i da snose ličnu odgovornost za to što rade”. O njegovom stavu i angažmanu u procesu ustavne reforme pogledati: Arhiv Bosne i Hercegovine, Lični fond Rate Dugonjića, kutija A-I 1968 (1–10); kutija A-I 1968 (21–28); 1969 (1–13); kutija A-I 1969 (14–36); kutija A-I 1970 i kutija A-I 1971.

⁵⁰ Džemal Bijedić je bio predsjednik Grupe za politički sistem Skupštine SR BiH (organizirana u oktobru 1970. godine) koju je inicirao Izvršni biro Predsjedništva SKJ. Komisija se podrobnije bavila pitanjima “izbora, konstituisanja i nadležnosti Predsjedništva SFRJ”. O tome opširnije u: H. Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, 136–137.

Ova komisija bila je uključena i u debatu o izmjenama saveznog ustava i rad Zajedničke komisije svih vijeća Savezne skupštine za ustavna pitanja. U izvještajima o radu komisije posebno se isticala njena podrška onim amandmanima koji su trebali doprinijeti “dosljedno izraženim utjecajem i interesima republika kao suverenih demokratskih zajednica”. “Sklad sa slovom i duhom AVNOJ-a”, *Oslobođenje*, 2. 3. 1971, 3. i “Usavršavanje amandmana u javnoj diskusiji”, *Oslobođenje*, 5. 3. 1971, 1, 5. Na poziciji predsjednika Skupštine, ali i predsjednika Ustavne komisije Republičke skupštine Bijedića je naslijedio Hamdija Pozderac. “Jednoglasno za Tita”, *Oslobođenje*, 27. 7. 1971, 1. i “Naimenovanja i razrješenja”, *Oslobođenje*, 27. 7. 1971, 3. Istovremeno, SSRN BiH je imenovao posebnu Koordinacionu komisiju za organiziranje, praćenje i sumiranje javne debate o ustavnim amandmanima na savezni Ustav nakon kojih i u skladu s kojima su trebale uslijediti i izmjene republičkih ustava. “Ustavne promjene – ni ispravljanje grešaka, ni ustupci pritiscima”, *Oslobođenje*, 16. 3. 1971, 1, 3.

⁵¹ “Prilagođavati ustavne odredbe društvenom razvitku. Intervju predsjednika Skupštine Bosne i Hercegovine Džemala Bijedića *Oslobođenju*”, *Oslobođenje*, 30. 4–1. i 2. 5. 1968, 2.

⁵² H. Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, 146.

Republičko rukovodstvo doista je smatralo da će ustavnim promjenama ojačati značaj Vijeća naroda u Saveznoj skupštini, a time i ulogu republika u donošenju odluka na saveznom nivou. Podržavalo je i inicijativu da se organizira Predsjedništva SFRJ kao kolektivni rukovodeći organ Jugoslavije.⁵³ Konkretno, poslanici Skupštine SR Bosne i Hercegovine dali su svoju saglasnost na prijedlog novog paketa saveznih ustavnih amandmana 15. februara 1971. godine.⁵⁴ Istovremeno, vođena je rasprava o izmjenama republičkog Ustava.⁵⁵ Ustavna komisija Skupštine Bosne i Hercegovine provela je reformu u dvije faze i smatrala je da

⁵³ O podršci bosanskohercegovačkog rukovodstva organiziranju Predsjedništva SFRJ kao kolektivnog organa koji je “odgovoran za formiranje i sprovođenje jugoslovenske politike i sprovođenje te politike u republikama” u saveznim forumima govorio je Rato Dugonjić. Na drugoj strani, bosanskohercegovačko rukovodstvo i republičku javnost informirao je o toku debate, brojnim pitanjima o kojima se raspravljalo vezano za organiziranje, nadležnost i funkcioniranje ovog tijela. Pogledati: Arhiv BiH, Lični fond Rate Dugonjića, kutija A-I 1970, sig. A-I/70./15: O razradi političkog sistema. Razgovor s novinarima 22. 12. 1970. Sarajevo; sig. A-I/70.16: O daljem razvoju i dogradnji političkog sistema. Izlaganje političkom aktivu Sarajeva; kutija A-I 1971, sig. A-I/71./6 Učešće u diskusiji o ustavnim amandmanima na 28. sjednici Vijeća naroda Savezne skupštine 30. 6. 1971. i sig. A-I/71./14: Novi ustav – zašto? Učešće u emisiji Otvoreni ekran TV Sarajevo 11. 3. 1971.

O tome opširnije vidjeti i: “Politički inicijator za ujedinjenje i prevladavanje nesaglasnosti među republikama”, *Oslobođenje*, 1. 10. 1970, 2–4; “Jedinstvena podrška ideji o Predsjedništvu SFRJ”, *Oslobođenje*, 5. 10. 1970, 1; “Dovesti do kraja reformu našeg političkog sistema”, *Oslobođenje*, 5. 10. 1970, 4; “Kako je nastala ideja o reorganizaciji”, *Oslobođenje*, 5. 10. 1970, 4; “Još jedan korak u razvoju našeg društva”, *Oslobođenje*, 10. 10. 1970, 1, 4; “U predsjedništvu SFRJ – 22 člana”, *Oslobođenje*, 28. 3. 1971, 1; “Kakve nadležnosti Predsjedništvu”, *Oslobođenje*, 13. 10. 1970, 1. i “Razgraničiti nadležnosti Federacije i republika”, *Oslobođenje*, 13. 10. 1970, 4.

Svečana inauguracija Predsjedništva SFRJ održana je u Saveznoj skupštini 30. 7. 1971. godine. Predsjednikom je imenovan Josip Broz Tito, a potpredsjednikom Krste Crvenkovski. Mijalko Todorović imenovan je predsjednikom Savezne skupštine, a na čelo Savezne vlade došao je Džemal Bijedić. “Tito ponovo predsjednik Republike”, *Oslobođenje*, 30. 7. 1971, 1. i “Vrijeme je da se trgnemo iz potrošačke euforije”, *Oslobođenje*, 31. 7. 1971, 1.

⁵⁴ Svjesno načina funkcioniranja *sistema spojenih posuda* republičko rukovodstvo podržavalo je izmjene saveznog Ustava s ciljem izmjene položaja Bosne i Hercegovine. Na to je vrlo koncizno ukazao Hamdija Pozderac u svom izlaganju o prijedlogu teksta saveznog Ustava u Skupštini BiH rekavši sljedeće: “Bosna i Hercegovina je davno prestala biti predmet nagađanja, sukoba i nesloge, a postala je, kao i druge republike i pokrajine, faktor povezivanja i kohezije. Zajedno sa drugim republikama i pokrajinama preuzela je odgovornost za dalju izgradnju i jačanje Jugoslavije, za zajedničke poslove u Federaciji o kojima republike i pokrajine same odlučuju putem dogovora kao osnovnog vida odlučivanja u Federaciji. Tako je jedino bilo moguće da se mnogi veliki problemi koji su ranije opterećivali našu višenacionalnu zajednicu, lakše i uspješnije rješavaju. To je novi kvalitet jedinstva koji se ostvaruje u novim uslovima – zato je to, moglo bi se reći, federacija novog tipa.” “Ustav SFRJ – povelja samoupravljanja”, *Oslobođenje*, 16. 2. 1974, 1, 4.

⁵⁵ “Ustavne promjene omogućavaju svestrani razvoj republike”, *Oslobođenje*, 24. 6. 1971, 1.

promjene republičkog Ustava moraju biti usklađene i pratiti izmjene saveznog Ustava.⁵⁶ Na sjednici svih vijeća Skupštine SR BiH 6. februara 1969. godine usvojeno je dvanaest novih amandmana (VI–XVII). Javnosti su predstavljani kao neophodna osnova za “jačanje uloge republike kao državne i ravnopravne zajednice”.⁵⁷ Prva faza je okončana u februaru 1972. godine kada je Skupština SR BiH usvojila novi paket amandmana na republički Ustav.⁵⁸ U reformskom ozračju Skupština je usvojila i Rezoluciju o osnovama društveno-ekonomske politike razvoja Bosne i Hercegovine, koja je trebala biti osnova za stabilizacijski program,⁵⁹ a usvojen je i srednjoročni plan razvoja Bosne i Hercegovine.⁶⁰ Uslijedila je tzv. druga faza ustavnih promjena koja je podrazumijevala nove prijedloge i izmjene Ustava, za što su bile imenovane posebne radne grupe.⁶¹ Novih dvadeset i četiri amandmana na republički Ustav, koji su bili u skladu s prethodno usvojenim amandmanima na savezni Ustav, usvojeno je 15. februara 1972. godine (amandmani XVIII–XLI).⁶²

Rad na reformi Ustava bio je nastavljen i konačno je Republička ustavna komisija 2. jula 1973. godine usvojila Nacrt ustava SR BiH.⁶³ O Nacrtu se diskutiralo u općinskim skupštinama, republičkim sekretarijatima, na sjednicama

⁵⁶ “U prvoj fazi najnužnije promjene”, *Oslobođenje*, 11. 8. 1971, 1. i “Ustavne promjene učvršćuju samoupravni položaj Bosne i Hercegovine”, *Oslobođenje*, 30. 10. 1971, 1. Međutim, Josip Mihaljević konstatira da ustavni amandmani usvojeni 1967, 1968. i 1971. godine, posebno oni koji su se odnosili na organizacijske promjene u Federaciji, nisu u potpunosti primjenjivani u republikama ukazujući na to da Hrvatska, npr., nije uvela instituciju Društveno-političkog vijeća umjesto dotadašnjeg Organizaciono-političkog vijeća. J. Mihaljević, “Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.–1974.”, 38.

⁵⁷ H. Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, 138.

Međutim, prvi amandmani na republički ustav iz 1967. godine, osim simboličkog značaja, nisu donijeli konkretne promjene dotadašnjeg ustavnopravnog položaja i političkog sistema u Bosni i Hercegovini. Mnogo značajnije promjene najavljene su usvajanjem amandmana 1969. godine, kad je, između ostalog, došlo do izmjene u načinu organiziranja i rada republičke Skupštine organiziranjem Društveno-političkog vijeća umjesto Organizaciono-političkog vijeća i uvođenja četverogodišnjeg mandata skupštinskim vijećnicima. S. Arnautović, *Političko predstavljanje i izborni sistem*, 172.

⁵⁸ “Zajedništvo jedina realna istorijska kategorija”, *Oslobođenje*, 16. 2. 1972, 1.

⁵⁹ “Odlučan kurs ka stabilizaciji”, *Oslobođenje*, 17. 2. 1972, 1.

⁶⁰ “Usvojen srednjoročni plana razvoja Bosne i Hercegovine”, *Oslobođenje*, 26. 7. 1972, 1.

⁶¹ “U prvoj fazi najnužnije promjene”, *Oslobođenje*, 11. 8. 1971, 1. i 4.

⁶² S. Arnautović, *Političko predstavljanje i izborni sistem*, 170–171.

⁶³ “Diskusija o prednacrtu republičkog ustava u Skupštini SR BiH”, *Oslobođenje*, 21. 6. 1973, 1. *Oslobođenje* je objavilo kompletan Nacrt republičkog Ustava u svom izdanju od 3. jula 1973. godine.

Centralnog komiteta SK BiH, sjednicama Komisije za ustavna pitanja, Skupštini SR BiH i drugim tijelima tokom narednog perioda.⁶⁴ Rasprave su predstavljane kao vrlo važan dio složenog procesa “nove ustavne izgradnje Republike u novim uvjetima socijalističkog samoupravljanja” i početkom 1974. godine doživjele su svoj epilog usvajanjem Ustava SR BiH 25. februara.⁶⁵

U uvodu ovog Ustava navodi se da je društvena i politička stvarnost ta koja je “zahtijevala izmjene Ustava SR BiH iz 1963. godine”. Precizira se da usvojeni ustavnim amandmani imaju za cilj “obezbijediti punu ravnopravnost naroda Bosne i Hercegovine” i “konstituisati novi položaj SR BiH, ojačati njenu samostalnost i odgovornost za njen razvitak ali i razvitak SFRJ”. Bosna i Hercegovina je definirana kao “socijalistička demokratska država i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana, naroda BiH – Muslimana, Srba i Hrvata, pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i na suverenosti i ravnopravnosti naroda Bosne i Hercegovine i drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive”. U članu 307. se kaže da “SR BiH ravnopravno s drugim republikama i autonomnim pokrajinama, učestvuje u utvrđivanju o ostvarivanju spoljne politike SFRJ i uspostavljanju, održavanju i razvijanju njenih odnosa sa drugim državama i međunarodnim organizacijama”. Također, navodi se da “radni ljudi i građani, narodi BiH –Hrvati, Srbi i Muslimani i pripadnici drugih naroda i narodnosti ostvaruju u SR BiH, kao državi i samoupravnoj zajednici svoja suverena prava i svoje klasne i nacionalne interese”. Naznačeno je da SR BiH “razvija političke i ekonomske odnose s drugim državama i međunarodnim organima i organizacijama koji su od značaja za Republiku”, kao i s “organima drugih država i sa međunarodnim organima i organizacijama”. Od posebnog značaja bilo je ustavno definiranje organiziranja, rada i nadležnosti Predsjedništva SR BiH.⁶⁶

⁶⁴ “Buduća skupština sa tri vijeća”, *Oslobođenje*, 22. 1. 1974, 1; “Saglasnost o svim stavovima”, *Oslobođenje*, 24. 1. 1974, 1. i “Utvrđen prijedlog Ustava”, *Oslobođenje*, 25. 1. 1974, 1.

⁶⁵ “Proglašenje Ustava SR BiH 25. 2. 1974.”, *Oslobođenje*, 23. 2. 1974, 1; “Danas proglašenje novog ustava”, *Oslobođenje*, 25. 2. 1974, 1. i “Proglašen novi Ustav SR BiH”, *Oslobođenje*, 26. 2. 1974, 1. Novim ustavom izvršene su značajne izmjene u radu republičke Skupštine, ali i općinskih skupština koje su bile sačinjene od tri vijeća – Vijeća mjesnih zajednica, Vijeća udruženog rada i Društveno-političkog vijeća. Republička skupština, koja je funkcionirala prema principima delegatskog sistema, sastojala se od Vijeća općina (80 delegata), Vijeća udruženog rada (160 delegata) i Društveno-političkog vijeća (80 delegata). Na Ustav SR BiH iz 1974. godine doneseno je ukupno 59 amandmana i to ustavnim promjenama 1976, 1981, 1984, 1988. i 1990. godine. Zvonko Miljko, *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006, 28.

⁶⁶ Službeni list SR BiH, br. 4/74, 89–151.

Ovim odredbama Ustava državnost Bosne i Hercegovine bila je mnogo bolje precizirana nego do tada. Takav pravni okvir kao i novouspostavljeno Predsjedništvo SR BiH kao kolektivno rukovodstvo Republike nesumnjivo su otvorili novu fazu državno-političkog razvitka Bosne i Hercegovine.⁶⁷

Branko Mikulić i ustavni amandmani

U složenom procesu koji je podrazumijevao razgovore i diskusije, konkretne prijedloge, nacрте, javnu debatu i konačno definiranje ustavnih izmjena neposredno su učestvovala sva rukovodstva republičkih društveno-političkih organizacija, a posebno, kako je to u svom obraćanju na zajedničkoj sjednici svih vijeća Skupštine SR BiH 25. februara 1974. godine istakao Hamdija Pozderac, Centralni komitet SK BiH.⁶⁸ Ustavne promjene su, prema ubjeđenju partijskog rukovodstva, doista trebale uspostaviti nove, kvalitetnije društveno-ekonomske odnose, doprinijeti stvarnoj političkoj, nacionalnoj i ekonomskoj ravnopravnosti u Jugoslaviji i osnažiti Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu. Upravo tako ustavne izmjene tumačio je i objašnjavao prvi čovjek SK BiH Branko Mikulić, koji će na poziciji predsjednika djelovati od 1969. do 1978. godine.

Mikulić je od samog početka ustavne debate, izmjena saveznog i republičkog ustava, bio njen aktivni sudionik. Kao sekretar Izvršnog komiteta CK SKBiH u martu 1967. godine, na sjednici svih vijeća republičke Skupštine, imenovan je članom republičke Komisije za ustavna pitanja, koja je, kako je naznačeno u zaključku sjednice, imala osnovni zadatak da pripremi prijedloge amandmana na Ustav.⁶⁹ Sudjelujući u radu ove komisije, i kao predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine (1967–1969) i predsjednik Centralnog komiteta SK BiH, Mikulić je istovremeno bio član i Savezne komisije za ustavna pitanja koja je radila na izmjenama postojećeg Ustava SFRJ.⁷⁰

⁶⁷ Iako je usvajanje novog Ustava ocijenjeno kao veliki uspjeh dugogodišnjih napora, već tada je upozoravano da je to samo prva faza stvarne transformacije i da će biti potrebno mnogo više truda u realizaciji i oživotvorenju postojećih ustavnih odredbi. B. Šiljegović, “Svaki nacionalizam je netolerantan, agresivan”, 112–113.

⁶⁸ *Ustav SR BiH*, Sarajevo: Republička pravna biblioteka, 1974, 9.

⁶⁹ Osnovni cilj ustavnih izmjena, onako kako je to definirano na ovoj sjednici, bio je da se jasnije regulira pravni položaj SR Bosne i Hercegovine. “Realno je očekivati povoljnija privredna kretanja u ovoj godini”, *Oslobodenje*, 14. 3. 1967, 1.

⁷⁰ Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Fond Branko Mikulić (Dalje: AFBH, FBM), kutija 25, Stenografske bilješke sa zajedničke sjednice članova Predsjedništva SKJ i predstavnika saveznih i republičkih organa sa Komisijom za pripremu prijedloga Ustava, 13. 12. 1973.

Mikulić je bio pobornik političke reforme, nužnog “raščišćavanja odnosa” u Federaciji, njene decentralizacije i jasnog definiranja nadležnosti Federacije kao i nižih nivoa vlasti. Bio je vrlo aktivan sudionik višegodišnje debate o ustavnim izmjenama tumačeći je kao *prijelomni trenutak* koji donosi izmjene historijskog značaja.⁷¹

Ne umanjujući vrijednost amandmana koji su se konkretno odnosili na rad i unutrašnju organizaciju društveno-političkih tijela, Mikulić je posebno isticao značaj amandmana koji su u osnovi imali zadatak da jasnije definiraju položaj Republike u Federaciji i ojačaju je kao državnu i ravnopravnu zajednicu. Iz tog razloga snažno se zalagao za usvajanje onih ustavnih amandmana koji su poticali prenošenje ovlasti sa saveznog na više (republičkih) centara. Na taj način, pored pravno-političke, stvarala se i realna osnova da Bosna i Hercegovina bude adekvatnije zastupljena u Federaciji i nadasve slobodnija u “izražavanju svojih materijalnih, političkih i kadrovskih interesa”.⁷² U svojim javnim obraćanjima naglašavao je da su ustavne izmjene “prirodni korak ka ravnopravnom tretmanu SR BiH u okviru Federacije”, nužan za “potpunije izražavanje njene socijalističke samoupravne državnosti”, čime je Republika trebala imati veća ovlaštenja i odgovornost za vlastiti razvoj.⁷³

Ustavnu debatu i usvajanje amandmana na savezni Ustav iz 1967, kraja 1968. i sredine 1971. godine Mikulić je promatrao u kontekstu opće “transformacije društva”, tj. pokrenutih i aktuelnih procesa demokratizacije i deetatizacije Jugoslavije. U intervjuu za beogradski list *4. juli* 1971. godine, osvrćući se na društveno-političku situaciju i aktuelni “prijelomni trenutak”, Mikulić je posebno istakao da je nedvojbeni cilj bosanskohercegovačkog rukovodstva jačanje državnosti i ravnopravnosti Bosne i Hercegovine. To se trebalo postići upravo predloženim ustavnim promjenama, pri čemu se Republika istovremeno morala oslanjati na “svoje snage, prirodna bogatstva, kadrove, svijest radničke klase i radnih ljudi, njihovo raspoloženje da se žrtvuju za prosperitet Republike”. Naglasio je da je turbulentni proces ustavnih izmjena ustvari “izraz istinske živosti revolucije i dokaz da se ništa ne rješava jednim činom, da ni državnost republika, njihova ravnopravnost nisu statično date, da se državnost ne može promatrati kao normativno pitanje”.⁷⁴

⁷¹ “Svako u svojoj kući”, *Oslobođenje*, 13. 3. 1971, 1.

⁷² AFBiH, FBM, kutija 11, Bilješka: Sastanak aktiva u Doboju 25. 3. 1971.

⁷³ AFBiH, FBM, kutija 18, Završna riječ na Trećoj konferenciji SK BiH održanoj u Mostaru 17. 18. i 19. juna 1971.

⁷⁴ Branko Mikulić, *Za šta a protiv čega*, Sarajevo: NIŠP *Oslobođenje*, 1975, 95–96.

U diskursu složene i djelimično neizvjesne transformacije Mikulić je posebno isticao značaj amandmana XX saveznog Ustava kojim se SFRJ jasno definirala kao zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i socijalističkih republika, tj. država kojima *rukovodi i samoupravlja* radnička klasa. Isticao je da suština decentralizacije Jugoslavije nije prosto prenošenje i distribucija vlasti i odlučivanja, već jasno definiranje “čija je i kakva je to vlast”. Ustavne izmjene trebale su pomoći eliminiranju “centralizma i etatističko-birokratske svijesti i prakse”.⁷⁵

Pitanje o kojem je Mikulić često diskutirao tokom ustavne debate bila je ekonomska nadležnost Federacije i pitanje državnog kapitala. Kritizirao je dotadašnju investicionu politiku u Jugoslaviji ukazujući na konkretne slučajeve “zanemarivanja”, “neobjektivnosti” i “različitog tretmana”, zbog čega je bosanskohercegovačko rukovodstvo pokretalo raspravu o ovom pitanju na najvišim političkim forumima. Posebno je insistirao na dokidanju dotadašnje prakse “fiskalnog zahvatanja” i sličnih “oblika otuđivanja sredstava od proizvođača” koji su bili dotadašnja praksa Federacije.⁷⁶

Argumentirajući svoje suprotstavljanje “centralizaciji sredstava za investicije na nivou Federacije”, Mikulić je isticao da, usprkos stvorenoj predstavi, bosanskohercegovačkoj privredi dotadašnja centralizacija sredstava uopće nije pogodovala.⁷⁷

Upravo o tome govorio je na sjednici CK SKBiH u martu 1971. godine.

U predloženim amandmanima mi Bosanci i Hercegovci nalazimo uslove za otklanjanje pomenutih nedostataka i za ostvarivanje ekonomske ravnopravnosti koja je uslov i pretpostavka svake druge ravnopravnosti radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti. Zalažući se za ravnopravne uslove sticanja dohotka, mi se zalažemo za političku, nacionalnu i svaku drugu ravnopravnost i istovremeno, za uslove kojima će radni ljudi u Bosni i Hercegovini preuzeti na sebe

⁷⁵ AFBiH, FBM, kutija 17, Diskusija na XXVI sjednici Centralnog komiteta SK BiH održanoj 9. i 10. marta 1971. godine.

⁷⁶ B. Mikulić, *Rasprave*, 95–96.

⁷⁷ O tome je Mikulić govorio za ljubljansko *Delo* 1972. godine. “Centralizacija nam nije pogodovala. Da je pogodovala, imali bismo bržu stopu rasta od one koju smo ostvarili. Prema tome, argument je sasvim jednostavan. Uzmite podatke koji su vam na raspoloženju, pogledajte koliko je plasirano sredstava iz takozvanih centralnih fondova, mimo Fonda Federacije za razvoj privredno nerazvijenih republika. Dalje, uzmite privrednu strukturu Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, te drugih republika, pa pogledajte kakvi su bili uslovi privređivanja kroz privredni sistem i ekonomsku politiku. Vidjećete u kakvom smo položaju bili, saznaćete koliko je akumulacije, po tom osnovu, odliveno iz privrede Bosne i Hercegovine.” B. Mikulić, *Za šta a protiv čega*, 152.

odgovornost i za svoju današnjicu, a i sutrašnjicu, osloniti se na svoje snage i sposobnosti i pospješiti brži razvoj Republike u cjelini.⁷⁸

Mikulić je očekivao da će ustavni amandmani jasno precizirati pojam jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, u skladu s čim su se trebale definirati ekonomske funkcije, prava i odgovornosti Federacije. Ustavne promjene, smatrao je Mikulić, trebale su dokinuti “izvjesne anomalije u ekonomskoj politici i privrednom sistemu” i osigurati “dominantnu ulogu i uticaj radničke klase u vođenju politike društva, ravnopravnosti naroda i narodnosti, odnosno socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, veće jedinstvo, čvrstinu i stabilnost Jugoslavije na novim osnovama”.⁷⁹ Smatrao je da treba ukinuti sve investicione fondove Federacije izuzev Fonda za kreditiranje bržeg razvoja privredno nerazvijenih republika i pokrajine Kosovo. Pri tome, republike i pokrajine trebale su biti nadležne i za usmjeravanje tj. utrošak odobrenih inostranih zajmova. Prenošenje nadležnosti s Federacije na republike i po brojnim drugim ekonomskim pitanjima poput izvoza i uvoza opreme, kamata, premija, regresa Mikulić je percipirao kao neophodnu osnovu za snažniju “kompetenciju i odgovornost republika”.⁸⁰

Ono o čemu se također mnogo diskutiralo tokom ustavne debate, a oko čega Mikulić nije imao dvojbe, bilo je organiziranje, ustrojstvo i nadležnost kolektivnog rukovodstva Jugoslavije tj. Predsjedništva SFRJ. Smatrao je da postignuti stupanj razvoja jugoslovenskog društveno-političkog sistema zahtijeva organiziranje upravo takvog organa koji će imati izvršnu funkciju u važnim segmentima, domenu narodne odbrane, spoljne politike i bezbjednosti države.⁸¹

Istovremeno sa snažnom angažiranošću u procesu koncipiranja amandmana, svakodnevnom *objašnjavanju* i *približavanju* izmjena široj javnosti, Mikulić je oštro reagirao na različite “bojazni”, “nerazumijevanja suštine amandmana”, tj. različite vidove i intenzitet očitog otpora. Mikulić ga je uočavao i unutar najodgovornijih partijsko-političkih struktura.⁸² Prepoznavao je “pojedince” i “grupice” unutar Saveza komunista koji su različitim propitivanjima i osporavanjima reforme usporavali i onemogućavali taj proces. Kritizirao je stav koji

⁷⁸ AFBiH, FBM, kutija 17, Diskusija na XXVI sjednici CK SKBiH održanoj 9. i 10. 3. 1971. Vidjeti i: AFBiH, FBM, kutija 17, Izlaganje na sjednici CK SKBiH od 9. i 10. marta 1971.

⁷⁹ B. Mikulić, *Rasprave*, 139.

⁸⁰ AFBiH, FBM, kutija 17, Diskusija na Prvoj konferenciji SKJ 29–30. 10. 1970.

⁸¹ AFBiH, FBM, kutija 17, Diskusija na XXVI sjednici Centralnog komiteta SK BiH održanoj 9. i 10. marta 1971. godine.

⁸² B. Mikulić, *Rasprave*, 125.

je reformu predstavljao kao “korak nazad”, tj. kao put koji vodi ka konfederativnom ustrojstvu Jugoslavije. Također, Mikulić je ukazivao i na kontraakcije koje su dolazile od “ostataka klasnog neprijatelja, nacionalista i šovinista, informbirovaca i rankovićevaca, unitarista, separatista i hegemonista koji aktuelizuju nacionalno pitanje”.⁸³

O otporu ustavnim izmjenama unutar samog političkog vrha Mikulić je govorio na jednom od sastanka s kulturnim radnicima održanom u aprilu 1971. godine. Ovom prilikom Mikulić se oštro suprotstavio mišljenju da će amandmani oslabiti Federaciju, umanjiti ulogu i značaj skupštinskog sistema i u konačnici uspostaviti konfederativni sistem.⁸⁴

Mikulić je kao predsjednik SK BiH, pored kritike različitih bojazni unutar Partije, nerijetko govorio i o ulozi i zadacima SK u procesu ustavnih izmjena, tj. višegodišnjem procesu političke, ekonomske i društvene reorganizacije cijelog sistema. Smatrao je da SK BiH ima vrlo važnu ulogu u usaglašavanju stavova, definiranju i usvajanju konkretnih izmjena političkog sistema koje su, između ostalog, trebale pozitivno utjecati i na političku, društvenu, ali i ekonomsku stabilizaciju SR BiH. To su bili, naglašavao je, zajednički “domaći zadaci” i republičkog i partijskog rukovodstva.⁸⁵ U osnovi, smatrao je Mikulić, SK je imao izuzetno odgovoran zadatak da pomogne “onima koji ne shvataju duh ovih reformi, ali i da porazi one snage koje su iz raznih razloga opozicione i oponentske”.⁸⁶ Isticao je da Partija snosi veliku odgovornost u drugoj fazi, fazi primjene amandmana, pri čemu se morala “sačuvati njihova suština” i “spriječiti pojava miniranja već dogovorenog”.⁸⁷

Nakon usvajanja trećeg paketa saveznih ustavnih amandmana 1971. godine uslijedila je druga faza ustavnih promjena tokom koje će ovo pitanje biti u žiži svih političkih foruma. Razgovaralo se o angažiranosti, aktuelnim i predstojećim obavezama SK u okviru ustavne debate i procesa provedbe ustavnih amandmana.⁸⁸

⁸³ “Ustavne promjene – prirodan hod ka ravnopravnosti”, *Oslobođenje*, 20. 6. 1971, 3.

⁸⁴ Opširnije pogledati u: AFBiH, FBM, kutija 10, Sastanak sa kulturnim radnicima, 14. 4. 1971; AFBiH, FBM, kutija 18, Izlaganje na sastanku s kulturnim radnicima BiH 14. 4. 1971. (Drugi dio) i B. Mikulić, *Rasprave*, 139–145.

⁸⁵ “Utvrdjivanje odgovornosti za dogovorenu politiku”, *Oslobođenje*, 21. 7. 1972, 5.

⁸⁶ AFBiH, FBM, kutija 17, Diskusija na XXVI sjednici Centralnog komiteta SK BiH održanoj 9. i 10. marta 1971. godine.

⁸⁷ AFBiH, FBM, kutija 18, Diskusija na XVII sjednici Predsjedništva SKJ održanoj 28, 29. i 30. aprila 1971. godine.

⁸⁸ Tome je u cijelosti bila posvećena Četvrta sjednica Konferencije SK BiH održana u martu 1973. godine. “Danas Četvrta sjednica Konferencije SK BiH”, *Oslobođenje*, 26. 3. 1973, 1;

U toku tih razgovora Mikulić je isticao dvosmjernost procesa, tj. činjenicu da je sam proces usaglašavanja oko ustavnih promjena itekako imao utjecaja na Partiju, konkretno na njenu organizaciju tj. reorganizaciju. Mnogo važnije, smatrao je, proces je utjecao na konkretnu aktivnost, sadržaj i metodologiju rada, nove oblike organiziranja (poput marksističkih centara i slično), idejno-politički rad, ali i “poboljšanje nacionalne i socijalne strukture” partijskog članstva. U konačnici, usvajanje ustavnih amandmana bilo je ključno u “ostvarivanju avangardne uloge SK, tj. stvaranja uvjeta za uključivanje komunista u maticu samoupravljanja”, smatrao je Mikulić.⁸⁹

Međutim, i u ovoj fazi ustavne reforme *nerazumijevanje* kao i *otpor* ustavnim promjenama nisu jenjavali. Mikulić se i dalje snažno trudio da obrazloži i objasni suštinu promjena, približi ih *radnim ljudima* istovremeno ukazujući i na one koji su im se suprotstavljali. U intervjuu koji je dao listu *Oslobođenje* u aprilu 1973. godine, analizirajući završnu fazu ustavnih promjena, Mikulić, istina uopćeno, govori o nacionalizmu, hegemonizmu i tehnokratizmu (“odvratnom vonju prošlosti s modernim derivatima”) kao ključnim oponentima provedbi amandmana.⁹⁰

Na drugoj strani, Mikulić je kritizirao i sam proces dogovaranja i usvajanja ustavnih izmjena uočavajući “prilagođavanje amandmana”. Smatrao je da je upravo takva negativna praksa rezultat složenih međurepubličkih odnosa, tj. osobnosti i značajnih razlika koje su postojale među republikama. Drugačiji interesi i stremljenja, različiti uglovi sagledavanja i vrednovanja bili su uzrok međurepubličkih neslaganja. Kao posljedicu takvih odnosa, Mikulić je kritizirao “infiltriranje pojedinaca” u institucije Bosne i Hercegovine i to onih koji su u drugim sredinama došli u sukob sa SK. Smatrao je da njihovo angažiranje u izdavačkim kućama, informativnim ustanovama, filmskim poduzećima, školskim i naučnim institucijama i slično itekako ima negativan utjecaj ne samo na sveukupni republički napredak nego i na međurepubličke odnose.⁹¹

Konkretno o drugoj fazi ustavne reforme i otporima provođenju amandmana CK SKBiH je diskutirao na septembarskoj sjednici 1973. godine u okviru rasprave o materijalu pod nazivom *Informacija o nekim oblicima djelovanja*

“Kultura u svjetlu zaključaka 53. sjednice CK SKBiH / Vrijeme novih horizonata”, *Oslobođenje*, 26. 3. 1973, 5. i “Ojačano idejno i akciono jedinstvo SKBiH”, *Oslobođenje*, 27. 3. 1973, 1.

⁸⁹ AFBiH, FBM, kutija 19, Završna riječ na IV konferenciji SK BiH održanoj 26. 3. 1973.

⁹⁰ “Samo radnička klasa može obezbijediti pravilno i potpuno rješavanje nacionalnog pitanja”, *Oslobođenje*, 10. 4. 1973, 4, 5.

⁹¹ “Kritičniji i odgovorniji odnos prema izvršavanju vlastitih zadataka”, *Oslobođenje*, 17. 5. 1973, 8.

antisamoupravnih u antisocijalističkih elemenata.⁹² Mikulić je i ovom prilikom naglasio nužnost političke i društvene reforme, neprikosnoven značaj usvajanja ustavnih promjena i u konačnici usvajanja novih ustava i njihove praktične, što skorije implementacije.⁹³ U skladu s tim, smatrao je da su 1970-e godine ustvari prva faza svestrane i složene reforme Federacije, Republika i rukovodeće Partije. Isticao je da samo dosljedna primjena amandmana, bez odlaganja i odstupanja, može rezultirati stvarnom reorganizacijom željenog.⁹⁴ U tome je SK, naglašavao je Mikulić, trebao i dalje imati veliki udio potvrdivši na taj način “svoju osnovnu idejno-političku ulogu” u društvu.⁹⁵

Nakon devet godina razgovora, diskusija i usaglašavanja stavova, usvajanje novih ustava, prvo saveznog, a ubrzo i republičkih, predstavlja uspjeh onog kruga političkih aktivista koji su se zalagali za reformu jugoslavenskog društva.⁹⁶ Međutim, evidentno je da nije postojalo jedinstveno mišljenje unutar Partije o “dubini i svestranosti” ustavnih amandmana. Usprkos tome, naponi reformističke struje u konačnici rezultirali su novim Ustavom koji je kao pravni akt trebao simbolizirati stvarnost, ali i programsko opredjeljenje za dalji društveno-politički razvoj.⁹⁷ Državnost republika u Federaciji bila je potvrđena i formiranjem republičkih predsjedništava i usvajanjem principa konsenzusa, tj. pune saglasnosti republika pri donošenju važnih odluka u Federaciji. Brojne odredbe koje je registrirao novi Ustav trebale su u što skorije vrijeme ojačati suverenost republika i omogućiti dosljednu ravnopravnost Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji, o čemu je govorio i za što se Branko Mikulić svestrano zalagao.

⁹² “Ocjena aktuelne društveno-političke situacije u Republici”, *Oslobođenje*, 1. 9. 1973, 1. i “Danas u posebnom prilogu *Oslobođenja* dokument sa 56. sjednice CK SK BiH / Sadržajni i jasniji pravac idejno-političke akcije komunista”, *Oslobođenje*, 7. 9. 1973, 1.

⁹³ Vidjeti: AFBiH, FBM, kutija 13, Teze za pripremu uvodnog izlaganja za 56. sjednicu CK SKBiH; AFBiH, FBM, kutija 13, 56. sjednica CK SKBiH i AFBiH, FBM, kutija 19, Referat na 56. sjednici CK SKBiH, 5. 9. 1973.

⁹⁴ AFBiH, FBM, kutija 18, Završna riječ na Trećoj konferenciji SK BiH održanoj u Mostaru 17, 18. i 19. juna 1971.

⁹⁵ “Provođenje amandmana je prvenstveno politički posao”, *Oslobođenje*, 11. 1. 1973, 4.

⁹⁶ Novi Ustav u Hrvatskoj usvojen je 22. 2. 1974, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji i Srbiji 25. 2. 1974, Kosovu 27. 2. 1974. i Sloveniji i Vojvodini 28. 2. 1974. godine. Iako su slijedili *crvenu nit* promjena saveznog Ustava, važno je naglasiti da su među njima postojale značajne razlike i odstupanja, što govori u prilog činjenici da su bili rezultat znatnijeg utjecaja republičkih političkih elita i odraz republičkih osobnosti i interesa.

⁹⁷ Todo Kurtović u svom izlaganju u Mostaru 1971. godine govorio je upravo o “jednom sloju i u Savezu komunista” koji se suprotstavljao jačanju državnosti Republike zadovoljavajući se određenom vrstom autonomije republika u Federaciji. T. Kurtović, “Amandmani i državnost Republike”, 82.

Zaključak

Ustav kao krunski akt pored političko-pravnog ima i izrazit simbolički značaj za one kojih se direktno tiče, ali nerijetko i za one koji su na bilo koji način involvirani ili intrigirani njegovim značajem i formom. Može ga se tumačiti kao dokument koji nudi pravnu osnovu za izgradnju i funkcioniranje određenog društva i države. Međutim, ustav se može promatrati i kao zamišljena kompozicija kojoj se teži, imaginarna slika onoga što će biti ostvareno u bližoj ili daljoj budućnosti.

Ako promatramo osnovne odredbe jugoslavenskih ustava usvojenih 1946, 1963. i 1974. godine i barem fragmentarno pratimo složeni proces njihovog nastanka, izmjena, usvajanja i primjene, uočavamo određene konstante, ali i značajna odstupanja. Prvi jugoslavenski ustav iz 1946. godine, te republički ustavi kao njegova transmisija, predstavljaju akt diskontinuiteta koji raskida s dotadašnjim zakonom i praksom. Istovremeno, s kauzalnog aspekta, ovaj Ustav predstavlja rezultat značajnih socijalnih, društveno-političkih procesa, tačnije potresa. Promatrano s teleološkog aspekta, ovaj ustav predstavlja osnovu za buduće političke akcije koje je priželjkivalo aktuelno rukovodstvo. Ustavi usvojeni 1963. i 1974. godine u svoj svojoj složenosti mogu se tumačiti kao dokumenti koji donose brojne novine, zaokrete i odstupanja, ali uočavamo i niz crvenih niti koje su, usprkos snažnom procesu revizije, prisutne. Ono što se nameće kao osobena konstanta jeste fluidnost granice između saveznog i republičkog, koja je omogućavala skoro tri decenije političke prakse i dominacije Federacije u kojoj je zakonodavna nadležnost republika bila značajno uvjetovana i ograničena. Međutim, neizbježni proces društvenih promjena, konkretno proces *federiranja jugoslovenske Federacije*, u ovom periodu bio je djelimično odraz društvenih i političkih promjena u Jugoslaviji i rezultat same normativne reforme ustava. Ovaj dvosmjerni proces ukazuje na to da su ustavne izmjene poticale i utjecale na društveno-ekonomske promjene i obrnuto, ali da je reforma jugoslavenskog Ustava prethodila, utjecala i imala povratnu reakciju u republikama i republičkim ustavima.

Nejasno određen *prirodni tok stvari*, sredinom 1960-ih godina, u kontekstu proklamirane decentralizacije, deetatizacije, demokratizacije, jačanja političkih periferija i nedovoljno razvijenih republika, nametnuo je pitanje *raščišćavanja* odnosa u Jugoslaviji, tj. nedvojbene podjele nadležnosti i funkcija između savezne vlasti i republika. Percipirane kao rezultat *svestrane i temeljite analize pređenog puta* ili, pak, *radikalne kritike dotada ostvarenog*, ustavne izmjene bile su nužne u tome i postaju krucijalno političko pitanje u Jugoslaviji koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.

U višegodišnju *ideološku raspravu, politički dogovor, naučni dijalog o ustavnim amandmanima* koji je imao svoje povijesne, društveno-ekonomske, ideološke i teorijske pretpostavke bilo je uključeno cjelokupno rukovodstvo Bosne i Hercegovine. Podržavajući ustavne izmjene, budno je pratilo diskusije i zaključke rasprava o saveznom ustavu i nastojalo ih inkorporirati u nacрте izmjena republičkog ustava. Podržavajući amandmane, rukovodstvo je smatralo je da će oni jasno definirati nove, kvalitetnije društveno-ekonomske odnose, omogućiti stvarnu političku, nacionalnu i ekonomsku ravnopravnost u Jugoslaviji. Istovremeno, proces ustavnih promjena smatrali su pravim putem ka daljem osnaživanju Bosne i Hercegovine, učvršćivanju njenog *samoupravnog i suverenog* položaja oslanjanjem na vlastite snage. Usvajanje ustava 1974. godine bio je uspjeh reformističke struje unutar rukovodstva koji je, kao što je već prethodno rečeno, saveznu državu pretvorilo u savez država koje su svojevrijem prenijele samo dio svog suvereniteta na Federaciju koja je kao takva imala ograničenu i jasno određenu ulogu i nadležnosti.

Međutim, već u to vrijeme bila je uočljiva velika divergencija između proklamiranih ustavnih odredbi, političke prakse i društvene stvarnosti u Jugoslaviji. Ustavi su više bili programsko opredjeljenje za budući društveni poredak i razvitak nego što su bili zasnovani na realnom sagledavanju stanja i mogućnosti prostora i vremena. Dogmatski obrasci aktuelnog metajezika, nejasni široj javnosti, korišteni su u objašnjavanju niza kontroverzi, nejasnoća i nedosljednosti koje su karakterizirale savezni i republičke ustave. Upravo zbog toga opravdanim se čini teza da se i jugoslavenski, ali i bosanskohercegovački Ustav iz 1974. godine mogu klasificirati u kategoriju tzv. fasadnih ustava, dok bi sigurno mnogo više napora bilo potrebno da bi se dokazala isto tako prisutna teza da su u svojoj suštini ovi ustavi bili nedemokratski.

Također, iako smo konstatirali da je bosanskohercegovačko rukovodstvo, političko, ali i partijsko, na čelu s Brankom Mikulićem podržavalo ustavne izmjene, *federiranje Federacije* i proces *dovršavanja državnosti* Bosne i Hercegovine, ne tako glasna, ali vitalna, postojala je i druga strana. Struja koja je dominirala bila je svjesna različitih *bojazni, nerazumijevanja, pogrešnog tumačenja, otpora* pa i *opstrukcija* društveno-političkih promjena i novog republičkog ustava. Međutim, umijeće *nametanja, suočavanja, razračunavanja*, kao i upornost svakodnevnog *objašnjavanja, približavanja, tumačenja* ispravnosti političke orijentacije koja je podrazumijevala i ustavne promjene koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, ostaje kao povijesni nauk.

Constitutional Reform and Leadership in Bosnia and Herzegovina in the Late 1960s and Early 1970s

Summary

The author in this paper analyses the position and tangible activities of leadership of Bosnia and Herzegovina during the multiyear constitutional debate, changes of the federal and republican Constitution in the late 1960s and early 1970s, which will result in the adoption of new constitutions in 1974. In the first part of the paper, for the purpose of better understanding the historical context, the author has specified the main points of the developmental path of Yugoslav federalism after 1946 by emphasising the dynamics of its modification. Referring to the basic provisions of the Republican Constitution of 1946, 1963 and 1974, the author points out that the key issue was actually the harmonisation of what was *de jure* with the actual situation. In addition, intense activity by the Bosnia and Herzegovina political elite, at least by the dominant faction, was aimed at political, social, economic and cultural integration of the Republic. At the same time, they understood and interpreted the constitutional debate as a *historical turning point* and a *historical opportunity* to confirm the identity of Bosnia and Herzegovina, strengthen sovereignty and statehood of the Republic and its position within the Federation.

Jasmin Medić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

“OTAC, ČUVAJ MI DJECU...”
– ZLOČINI U LOGORU OMARSKA 1992. GODINE

Apstrakt: Nekoliko stotina logora i drugih mjesta nezakonitih zatočenja formirano je na području samoproglašene Srpske republike Bosne i Hercegovine (kasnije Republike Srpske) u toku 1992. godine. Logori su bili pod kontrolom jedinica Vojske Srpske republike BiH (VSrR BiH) / Vojske Republike Srpske (VRS) i(li) policijskih struktura u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Srpske republike BiH / Republike Srpske. Logor koji je bio pod kontrolom policijskih struktura, a u kojem su zločine nad zatočenicima činili i pripadnici vojnih struktura, je logor Omarska u opštini Prijedor. Autor u radu govori o zločinima počinjenim u ovome logoru u periodu njegovog postojanja između maja i augusta 1992. godine. Ključne riječi: Omarska, logor, zatočnici, zločini, policija, uslovi

Abstract: Several hundred camps and other places of unlawful detention were formed in the territory of the self-proclaimed Serb Republic of Bosnia and Herzegovina (later the Republika Srpska) in 1992. The camps were under the control of the Army of Serb Republic of BiH (VSrR BiH) / the Army of Republika Srpska (VRS) and/or police structures within the Ministry of Internal Affairs (MUP) of the Serb Republic of BiH / Republika Srpska. The camp, which had been under the control of police structures, where crimes against detainees had also been committed by members of military structures, was the Omarska camp in the municipality of Prijedor. The author discusses the crimes committed in this camp in the period of its existence between May and August 1992.

Keywords: *Omarska, camp, detainees, crimes, police, conditons.*

Preuzimanjem vlasti jedinica Jugoslovenske narodne armije (JNA) i pripadnika aktivnog i rezervnog sastava Stanice javne bezbjednosti (SJB) Prijedor smijenjena je 30. aprila 1992. godine legalno izabrana vlast u Prijedoru,¹ a opština se našla pod kontrolom Savjeta za narodnu odbranu, tijela sačinjenog od funkcionera Srpske demokratske stranke (SDS) i pripadnika JNA.² Dva dana nakon puča likvidirana su četiri bošnjačka civila.³ Dodatnu psihozu straha stvorili su ultimatum postavljeni bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu da bi se, prema stavu nove vlasti, izbjegli eventualni sukobi.⁴ Uprkos tome, uslove koje je diktirala nova vlast bošnjačko i hrvatsko stanovništvo je odbilo. Ovi događaji bili su uvod u kampanju etničkog čišćenja opštine Prijedor, posebno nakon mobilizacije srpskih vojnih⁵ i policijskih snaga.⁶

Poslije srpskog napada na selo Hambarine 23. maja i u toku napada na Kozarac, koji je počeo 24. maja, na području opštine Prijedor formirano je nekoliko koncentracionih logora⁷ i drugih mjesta nezakonitih zatočenja civila od čega su

¹ Na izborima 1990. godine Stranka demokratske akcije (SDA) izašla je kao relativni pobjednik na lokalnom nivou u Prijedoru. Zajedno sa Srpskom demokratskom strankom (SDS) i Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ) formirala je opštinsku vlast. Na osnovu međustranačkih dogovora profesor Muhamed Čehajić (SDA) izabran je za predsjednika opštine.

² Bošnjaci i Hrvati otpušteni su sa radnih mjesta, a opštinski funkcioneri iz reda ova dva naroda su smijenjeni. Njihova mjesta preuzeli su kadrovi SDS-a. (ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, broj: 11-12-1873, 30. april 1992); “Odlučna akcija ljudi u plavom”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 28. april 1995.

³ ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-17-01-1, 8. juni 1993.

⁴ Traženi uslovi bili su iskazivanje lojalnosti novim vlastima i *Srpskoj republici BiH* te priznavanje vlasti SDS-a na svim nivoima (opštinskom, “regionalnom” i “republičkom”).

⁵ ICTY, VSrRBiH, *Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje*, op. str. pov. broj: 467-2, 21. maj 1992.

⁶ Nakon preuzimanja vlasti, za načelnika SJB Prijedor imenovan je Simo Drljača. Čelne pozicije u SJB preuzeli su Srbi. Broj aktivnih i rezervnih policajaca povećan je u maju u odnosu na april 1992. godine za ukupno 1.180. Kao razlog je naveden “potpun izlazak iz ilegale”. (ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj o radu Stanice javne bezbjednosti Prijedor za posljednjih 9 mj. 1992. g.*, Prijedor, januar 1993. god.).

⁷ Koncentracioni logor je, prema definiciji, vrsta zatvora za političke protivnike, pripadnike pojedinih etničkih ili vjerskih grupa, civila iz kritičnog vojnog područja ili bilo koje grupe ljudi.

tri – Omarska, Keraterm i Trnopolje – po počinjenim zločinima u njima najpoznatiji. U genocidnom projektu stvaranja jednonacionalne srpske države, u čiji sastav je trebala ući i opština Prijedor, kroz ove logore prošlo je više od 31.000 bošnjačkih i hrvatskih civila.⁸

Uprava logora

Iako su prvi zatočenici dovođeni i ranije, pismeno je odluka o formiranju logora verifikovana 31. maja 1992. godine. Odluku je donio srpski Krizni štab opštine Prijedor⁹ na osnovu naređenja načelnika SJB Sime Drljače. U dokumentu se navodi da je "radi što bržeg i efikasnijeg uspostavljanja mira na području opštine Prijedor naređeno da se kao privremeno sabiralište za lica koja se zarobe u borbi ili budu lišena slobode na osnovu operativnih saznanja službi bezbjednosti, određuje prostor industrijskog kruga površinskog kopa rudnika Omarska".¹⁰ Prvi zatočenici dovedeni su 26. maja 1992. godine prilikom zauzimanja Kozarca¹¹ te se taj datum uzima kao dan "zvaničnog početka rada" logora Omarska. Odlukom nelegalne opštinske vlasti aktivni policajac Miroslav Kvočka postavljen je na dužnost komandira logora.¹² Njega je 28. maja naslijedio Željko Mejakić, a Kvočka je postavljen na dužnost zamjenika komandira. Logorska stražarska služba, sačinjena od pripadnika SJB, radila je u tri smjene. Prvu smjenu straže predvodili su Miroslav Kvočka i penzionisani policajac Dragoljub Prcać, a Mlado Radić zvani "Krkan", također aktivni policajac, i Milojica Kos zvani "Krle" drugu. Treću je predvodio Momčilo Gruban zvani "Čkalja".¹³

Najčešće se formira tokom rata i zatočenici se u njemu nalaze uglavnom bez pojedinačnog sudskog procesa. (Grupa autora, Hrvatski enciklopedijski rječnik, Novi Liber, Zagreb, 2004, knjiga VI, 8).

⁸ *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni*, Udruženje Prijedorčanki "Izvor", Prijedor, 2012, 4.

⁹ Savjet za narodnu odbranu preimenovan je 20. maja 1992. godine u Krizni štab opštine Prijedor. (ICTY, Službeni glasnik opštine Prijedor, broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992).

¹⁰ ICTY, SJB Prijedor, str. pov. br: 11-12-20, 31. maj 1992.

¹¹ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragraf 164.

¹² ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, Den Haag, 2. novembar 2001, paragraf 330.

¹³ Isto, paragraf 364; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, Sarajevo, 30. maj 2008, 5.

Željko Mejakić kao načelnik bezbjednosti i komandir logora bio je nadređeni i odgovoran za sve tri smjene straže u logoru. Imao je stvarnu kontrolu nad radom i ponašanjem svih stražara logora Omarska i većine lica koja su u logor dolazila sa strane.¹⁴ Odlukom o osnivanju logora “mješovita grupa isljednika nacionalne, javne i vojne bezbjednosti” zadužena je da provede ispitivanje zatočenika i da ih na temelju toga podijeli u kategorije. Ova grupa isljednika sastojala se od pripadnika kriminalističkog odjeljenja pri službama javne i državne bezbjednosti, kao i vojnih inspektora. Za rad inspektora odgovorna su tri imenovana koordinatora: Ranko Mijić, Mirko Ješić i potpukovnik Miroslav Majstorović.¹⁵ Na “obradi” zatočenika – što je u suštini eufemizam za ispitivanje, zlostavljanje i ubistva zatočenika – bilo je angažovano 179 pripadnika policije opštinske SJB.¹⁶

Pored toga što su učestvovali u radu logora, pripadnici Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine nalazili su se oko kompleksa logora sa zaduženjem da zajedno sa policijskim strukturama dovode nove zatočenike prilikom “čišćenja terena”.¹⁷ Da bi onemogućili njihov bijeg, pripadnici vojske postavili su minsko polje oko kompleksa logora.¹⁸

U nepuna tri mjeseca konstantno su dovodeni civili. Svakako, razlog dovođenja zatočenika bilo je čišćenje područja opštine od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. S obzirom na potpuno nesrazmjeran odnos srpskih agresorskih¹⁹

¹⁴ Isto, 2.

¹⁵ ICTY, SJB Prijedor, str. pov. br. 11-12-20, Prijedor, 31. maj 1992; Miroslav Majstorović bio je oficir bezbjednosti iz prijedorskoga garnizona. (ICTY, Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. – analiza situacije*, Den Haag, 2002, 103); Faktički, svi isljednici u logoru bili su podređeni Komandi 1. krajiškog korpusa (1. KK) VSrR BiH, Centru službe bezbjednosti (CSB) Banja Luka i SJB Prijedor, čiji je čelni čovjek Simo Drljača ujedno bio i član prijedorskog Kriznog štaba kao vladajućeg tijela u Prijedoru nakon nelegalnog preuzimanja vlasti. Na čelu Kriznog štaba bio je Milomir Stakić. Ovo tijelo činili su pripadnici VSrR BiH, SJB i SDS-a kao vodeće političke stranke. (ICTY, Službeni glasnik opštine Prijedor, broj 2/92, Prijedor, 20. maj 1992).

¹⁶ ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor*, Prijedor, 16. august 1992.

¹⁷ ICTY, Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini*, 8.

¹⁸ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Nade Markovske, Den Haag, 8–9. januar 2003.

¹⁹ Snage 1. KK krajem maja narasle su na ukupno 39.000 vojnika. U isto vrijeme mobilisane i raspoložive srpske snage na području Prijedora brojale su oko 12.000 ljudi u redovima srpske vojske i TO, te 1.587 pripadnika srpske policije u SJB Prijedor. Brojnost ovih snaga na teritoriji Prijedora bila je nešto umanjena angažovanjem dijelova vojnih jedinica van teritorije opštine. Ove snage bile su u potpunosti naoružane pješadijskim naoružanjem, najvećim dijelom savremenim, po formacijama JNA, i djelomično, u segmentu prostornih jedinica

i odbrambenih legalnih snaga,²⁰ popunjavanje logora bilo je odraz zločinačke kampanje protiv nenaoružanog civilnog stanovništva. Branioci, na područjima gdje su se organizovali, nisu mogli pružati dugotrajan otpor daleko nadmoćnijim agresorskim snagama. Padom tih mjesta muškarci su, bez obzira na to da li su bili angažovani u jedinicama koje su pružale otpor, odvajani od žena i djece i odvođeni u logor Omarska.²¹

Logori za civilno stanovništvo po međunarodnom pravu i važećim konvencijama ne smiju se osnivati, te su se agresorske vlasti lukavo poslužile mogućnošću da logore za civile tretiraju logorima ratnih zarobljenika, a logoraše ratnim zarobljenicima. Prilikom hapšenja bošnjačkog i hrvatskog stanovništva bilo je dovoljno da muška osoba približno odgovara vojno sposobnoj, te da bude uhapšena i sprovedena u logor.

Ukratko rečeno, prilikom hapšenja vršena je "mobilizacija" Bošnjaka i Hrvata u kojekakve, najčešće izmišljene, bošnjačke i hrvatske jedinice, što je sa stajališta agresora bilo dovoljno da ih zatoči u logore kao ratne zarobljenike (najčešće su optuživani da su pripadnici Zelenih beretki ili Hrvatskih obrambenih snaga – HOS-a). To je bio način da se formalnopravno osigura pokriće njihovog zatočenja.²² U dokumentima koje su izdale srpske vlasti u periodu postojanja logora Omarska kao izgovor za zatočenje civila se upravo primjenjuje ova terminologija.

TO i Srpske TO, pješadijskim naoružanjem starijih tipova i modela iz posjeda TO SRBiH. Evidentnu i višestruku vojnu nadmoć ovih snaga upotpunilo je teško naoružanje, mitraljezi, minobacači, artiljerijska i raketna oruđa, tenkovi, samohodna oruđa i razne vrste oklopnih vozila. Uz sve nabrojano, kao podrška je djelovalo jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo, nakon maja 1992. djelimično transformisano u vazduhoplovstvo VSrRBiH. (Mesud Šadinlija, "Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora od aprila 1992. do aprila 1993. godine", *Prilozi 45*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2016, 268, 269).

²⁰ U odbranu preko 60.000 stanovnika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti u Prijedoru angažovano je na: područje MZ Ljubija jedinica jačine voda naoružana uglavnom streljačkim naoružanjem i snajperima; područje MZ Rizvanovići, Hambarine i Bišćani jedinica jačine čete naoružane streljačkim naoružanjem, minobacačima i bestrzajnim topovima; područje MZ Čarakovo jedinice jačine voda naoružana uglavnom streljačkim naoružanjem; na područje MZ Kozarac i Kozaruša jedinica jačine čete naoružane streljačkim naoružanjem i minobacačima. (ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-01-1-1975, 18. maj 1992).

²¹ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 143.

²² Amir Kliko, "Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.", *Radovi br. XVII/3*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014, 351.

Kompleks logora i uslovi

Kompleks logora Omarska sadržavao je veliki hangar, upravnu zgradu, “bijelu” i “crvenu” kuću. U hangaru bio je zatočen najveći broj logoraša. U upravnoj zgradi nalazile su se kancelarije u kojima su ispitivani logoraši, dvije prostorije u kojima su bile zatočene žene,²³ garaža i prostorija zvana “Mujina soba”.²⁴ “Bijela” i “crvena” kuća služile su isključivo za osobito divljačko postupanje prema logorašima i njihovu likvidaciju.²⁵ Hangar i upravnu zgradu dijelila je “pista” – prostor na otvorenom u kojem je boravilo na stotine zatočenika.²⁶ U logoru je u toku njegovog postojanja bilo zatočeno ukupno 3.334 osobe.²⁷ U ovu brojku ubrajano je 28 maloljetnih osoba²⁸ i 37 žena²⁹.

Nijedan zatočenik nije bio pošteđen vrlo teških uslova u ovome logoru. Dešavalo se da u prostoru od 50-tak kvadratnih metara boravi oko 200 ljudi, a u jednoj maloj prostoriji bilo je zatvoreno čak i 300 ljudi. Na spratu hangara nalazilo se više prostorija. Tako je u prostoriji 26, kako su je zvali zatočenici, boravilo 300–400 zatočenika. Ta prostorija je bila pokrivena limom i vladala je velika vrućina zbog visokih temperatura i pretrpanosti, što je stvaralo teško podnošljive

²³ Izuzev zatočenice Hajre Hadžić koja nikada nije bila sa ženama, nego je bila izolirana u “bijeloj kući”. (Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, Izjava Nusrete Sivac, Beograd, 24. juni 2006).

²⁴ U “Mujinoj sobi”, koja se nalazila u prizemlju upravne zgrade, bili su zatočeni ugledni građani Prijedora. (ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, Den Haag, 2. novembar 2001, paragraf 74).

²⁵ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Azedina Oklopčića, Den Haag, 8–15. maj 2000.

²⁶ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Sifete Sušić, Den Haag, 9–13. juni 2000.

²⁷ Od tog broja bilo je 3.197 Bošnjaka, 125 Hrvata, 11 Srba. (ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj – Prihvatni centri na području opštine Prijedor*, 16. august 1992).

²⁸ Centar savremenih inicijativa Austrije, Konferencija “Omarska je eho Aušvica”, Izjava Mirsada Duratovića, Linz, 28. oktobar 2011; ICTY, CSB Banja Luka, *Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima*, Banja Luka, 18. august 1992.

²⁹ Hapšenje žena počelo je tokom juna 1992. godine. Većina zatočenica obnašale su neku značajnu funkciju u političkom i društvenom životu u Prijedoru sve do srpskog preuzimanja vlasti 30. aprila 1992. godine. (Tesma Elezović, “Ponos ranjene duše”, Zbornik radova *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997, 484).

uvjete zatočenicima. Isto je bilo i s uvjetima u prostoriji 15. U njoj je smješteno oko 300–350 ljudi, zbog čega je bila prenatrpana, te se nije moglo ležati pa čak ni sjediti. Ostali zatočenički bili su zbijeni po toaletima. Veliki broj njih morao je potrbuške ležati napolju, na "pisti", poneki neprekidno danima i noćima bez obzira na vremenske uslove.³⁰

Uslovi u logoru možda su i ponajbolje opisani u paragrafu presude u predmetu "Kvočka i drugi": "Omarska nije bila mjesto u kojem se sa logorašima sporadično okrutno postupalo ili u kojem su životni uslovi naprosto bili teški. Bila je to paklena sredina u kojoj su muškarci i žene bili lišeni najosnovnijih životnih potreba i čovječnosti: hrane koju mogu jesti; mogućnosti da slobodno vrše osnovne fiziološke potrebe; mjesta za spavanje; vode za piće i pranje; i pristupa prijateljima ili porodici. Omarska je bila mjesto gdje su ljude tukli svakodnevno i uz upotrebu đavolskih sredstava mučenja. Niko nije mogao biti u zabludi da je Omarska samo loše vođen zatvor. Ona je bila zločinački poduhvat koji je smišljeno funkcionisao na način kojim se uništavao um, tijelo i duh ljudi koji su tu bili zatočeni."³¹

Zločini u logoru

Pod izmišljenim optužbama da su zatočeni jer su činili zločine nad Srbima, stražari su zatočeničke sistematski tukli već prilikom dovođenja u logor.³² Protiv zatočenika nikada nije pokrenuta bilo kakva krivična prijava niti su optuženi za neka krivična djela od nadležnih organa prije srpskog preuzimanja vlasti, ali pravna osnova svakako nije bio prioritetan razlog njihovog zatočeništva.

Zatočenički su na osnovu ranije pripremljenog spiska i ispitivanja podijeljeni u tri kategorije. U prvju (176 lica³³), koju je trebalo "izbliza nadgledati i prioritetno likvidirati", nalazili su se ljekari, poslovni ljudi, profesori, sudije, advokati, poznati sportisti, vjerski službenici, novinari i drugi ugledni Bošnjaci i Hrvati. To

³⁰ Mujo Begić, *Genocid u Prijedoru – svjedočenja*, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Zagreb, Sarajevo, 2015, 119.

³¹ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojevice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragraf 707.

³² ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojevice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Kerima Mešanovića, Den Haag, 11–12. septembar 2000.

³³ ICTY, SC Omarska, *Spisak lica I kategorije*, 28. juli 1992.

su lica koja su optužena da su navodno učestvovala u napadima na srpske oružane snage. U drugu kategoriju svrstani su navodni ratni zarobljenici, osumnjičeni za organizovanje, pomaganje, finansiranje i ilegalnu nabavku oružja. Treća kategorija bila je sačinjena od ljudi za koje se smatralo da ne predstavljaju opasnost za srpski narod, a u logor su dovedeni kao “zarobljenici sa prostora na kojima su izvođena borbena dejstva i gdje su se zatekla zbog toga što je od strane ekstremista onemogućeno izvlačenje na bezbjedan prostor”.³⁴

Ukoliko su preživjeli početne torture, zatočenici su prozivani na ispitivanja. Ona su se dešavala po istom, ustaljenom pravilu. Svaki logoraš je pitan o posjedovanju oružja te je, pod pritiskom, bio primoran priznati da je uhvaćen naoružan i da je prije toga aktivno pucao na srpske vojnike ili civile. “Priznanja” su uredno zabilježena i dostavljana višim organima kao “dokaz” opravdanosti postojanja logora. Bez obzira kakve odgovore zatočenici davali, na teret su im stavljan razne lažne optužbe kako bi isljednici imali “razlog” za zlostavljanja.³⁵ Prilikom ispitivanja tukli su ih pendrecima, električnim kablovima, kundacima pušaka, drvenim toljagama, bejzbolskim palicama, lancima, šakama i čizmama.³⁶ Tokom ispitivanja stražari su pojačavali muziku u restoranu kako bi se što manje čuli krici zatočenika.³⁷ Premlaćivanje kao vrsta pritiska u “priznavanju krivice”, razumije se, nije ulazilo u zapisnike, ali je dokumentacija zapisana u takvim okolnostima korištena kao argument u fabrikovanju falsifikovane verzije o događajima u Omarskoj i na području opštine Prijedor.³⁸

³⁴ ICTY, CSB Banja Luka, *Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima*, Banja Luka, 18. august 1992; Arnaud Vaulerin i Isabelle Wesseling, *Bosna, za sjećanje*, Buybook, Sarajevo, 2006, 70, 71.

³⁵ Tako je u nizu izmišljenih optužbi Esadu Mehmedagiću stavljeno na teret i to da je bio snajperista. “Radilo se o čovjeku za kojeg su svi znali da boluje od progresivnog sljepila i da se ni ulicom nije mogao kretati bez ličnog pratioca.” (Rezak Hukanović, *Deseta vrata pakla – Pola godine u logorima smrti Omarska i Manjača*, Buybook, Sarajevo, 2013, 52); Ibrahim Kuć, *Srpski koncentracioni logori u Bosni: Omarska, Manjača, Trnopolje, Keraterm*, Agencija “Saraj”, Brčko, 1993, 3.

³⁶ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Transkript svjedočenja Muharema Murselovića, Den Haag, 6. maj 2002; Miroslav Kvočka u svojstvu svjedoka potvrdio je da se prilikom “nekih ispitivanja primjenjuje sila”, što je zaključio na osnovu “neprirodnih zvukova i jauka ljudi”. (ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Pračaća, Transkript svjedočenja Miroslava Kvočke, Den Haag, 1–2. mart 2000.

³⁷ Fond za humanitarno pravo, Konferencija “Prijedor 1992: Van osnovane sumnje”, Izjava Nusrete Sivac, Beograd, 24. juni 2006.

³⁸ Jedan primjer falsifikovanja te vrste je “naučni rad” u kojem se na osnovu izjava logoraša datih u ovakvim okolnostima pokušava konstruisati slika o dešavanjima na području opšti-

Zlostavljanje zatočenika bilo je uobičajeno i u toku vremena za obrok. "Žene su imale radnu obavezu koja se sastojala u tome da moraju dijeliti taj jedan jedini obrok zatočenicima u Omarskoj. Sastojao se obično od komadića kruha, malo kuhanog graha ili dva lista kupusa. S obzirom na ljeto i visoke temperature, i ono što smo nazivali obrokom uglavnom je bilo pokvareno."³⁹ Zatočnici su maltretirani i pri odlasku na obrok. "Tjerani smo u grupama od po 30 logoraša da trčeći odemo do rudničkog restorana. Na ulazu u restoran znalo se dešavati da prolazimo kroz špalir stražara koji bi tukli logoraše. Obrok smo morali u roku od dva-tri minuta uzeti i pojesti, a po izlasku iz restorana bi nas opet čekali stražari poredani u špalir."⁴⁰ Takvo maltretiranje odvrćalo je mnoge zatočenike i od ovog jedinog obroka u toku dana.

Bilo je i onih koji nisu podvrgnuti ispitivanjima niti su zlostavljani u redu za obrok, nego su ubijeni odmah nakon osnivanja logora kako bi se ostalim zatočenicima pokazala nemilosrdnost stražarskih grupa. Naime, ubrzo poslije osnivanja logora te dovođenja prvih zatočenika⁴¹ počinjena su i prva ubistva. Jedan od zatočenika naveo je da je prilikom dovođenja u logor, neposredno nakon što su srpske snage zauzele Kozarac, vidio ubijenog Ahila Dedića.⁴² Dedićevo ubistvo potvrdio je još jedan zatočenik koji je, nakon dvodnevnog zatočeništva u Keratermu, doveden u Omarsku. Prema njegovoj izjavi, prva masovna ubistava u Omarskoj izvršena su 28. maja. On je pri zatvaranju u logor primijetio stražara Mlađu Radića kako prestrajava logoraše prilikom dovođenja. Radić je bio jedan od sudionika likvidacija toga dana. Prilikom dovođenja u logor ubijena su, između ostalih, i tri svjedokova poznanika: Hajrudin Jakupović, Zilhad Hodžić i Muhamed Ergelić.⁴³

ne Prijedor 1992. godine: Boris Radaković, "Prilog izučavanju građanskog rata u Prijedoru 1992.", *Godina VII, broj 7*, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, Banja Luka, 2015.

³⁹ Fond za humanitarno pravo, Konferencija "Prijedor 1992: Van osnovane sumnje", Izjava Nusrete Sivac, Beograd, 24. juni 2006.

⁴⁰ Centar savremenih inicijativa Austrije, Konferencija "Omarska je eho Aušvica", Izjava Mirsada Duratovića, Linz, 28. oktobar 2011.

⁴¹ Masovna dovođenja zatočenika uslijedila bi nakon što srpske snage zauzmu određeno područje opštine. (Jasmin Medić, "Pripreme, tok i razmjere napada na Kozarac 1992. godine", *Prilozi 45*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2016, 297–314).

⁴² ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Fadila Avdagića, Den Haag, 4. juli 2000.

⁴³ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja svjedoka R, Den Haag, 10. juni 2002.

Sljedeća veća grupa od oko 120 zatočenika prebačena je 29. maja iz kasarne u naselju Benkovac u opštini Prijedor.⁴⁴ Po dolasku u logor strpani su u jednu garažu i u njoj su držani nekoliko dana. Dva mladića su se ugušila zbog uslova u garaži.⁴⁵ Poslije ove grupe, novi zatočenici dovođeni su iz grada⁴⁶ i prigradskih naselja kada je vršeno njihovo etničko čišćenje.⁴⁷

Da su u Omarskoj zločine činili i pripadnici Centra službe bezbjednosti (CSB) Banja Luka, pored izjava svjedoka, govori i izvještaj SJB Prijedor koji je potpisao Simo Drljača 12. juna 1992. godine, a u kojem navodi da su “pripadnici specijalnog odreda CSB Banja Luka samovoljno počeli da privode, saslušavaju i maltretiraju zatvorenike te od njih oduzimaju novac, nakit i druge predmete...”⁴⁸ Mada je Drljača u svojstvu načelnika SJB protestovao zbog ovakvog djelovanja specijalnog odreda CSB-a, to ne govori da se protivio zločinima počinjenim u logoru, nego se njegov protest može protumačiti kao nezadovoljstvo zbog činjenice da nije imao kontrolu nad spomenutim odredom, a čiji su pripadnici onemogućavali i rad inspektora. Upravo su policajci kojima je Drljača bio nadređen izvršili najveći broj zločina u Omarskoj.

Ubijanja i zlostavljanja zatočenika bila su redovna pojava u cijelom logoru.⁴⁹ Najveći broj ubistava počinjen je u malom objektu zvanom “bijela kuća”. Svako jutro su logoraši ispred nje morali pokupiti tijela žrtava ubijenih tokom noći i tovariti ih u kamione TAM, koji su ih potom prevozili na neke druge lokacije.⁵⁰

⁴⁴ Kasarna Benkovac kao mjesto zatočenja bila je pod kontrolom jedinica 1. KK VSrRBiH. U predmetu protiv Radoslava Brđanina utvrđeno je da su u toj kasarni ubijena četiri bošnjačka civila s područja Kozarca. (ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004, paragraf 404).

⁴⁵ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Transkript svjedočenja Samira Poljaka, Den Haag, 20. novembar 2002.

⁴⁶ Da bi Bošnjake i Hrvate lakše prepoznavali, putem Radio Prijedora naređeno im je da prilikom kretanja gradom oko ruke stave bijele trake i istaknu bijele zastave na svojim kućama. (ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Predmet pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 523).

⁴⁷ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, op. pov. br. 44-1/155, 31. maj 1992.

⁴⁸ ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-13/16, Prijedor, 13. juni 1992.

⁴⁹ Isljednici bi bili u izraženijoj mjeri okrutni prema zatočenicima kada bi preko radija čuli informaciju da je srpska vojska pretrpjela gubitke na ratištima. Jednom se prilikom pročula informacija o neuspjehu srpske vojske na derventskom ratištu. Umjesto odlaska na ta ratišta, isljednici su u vidu osvete za takve gubitke činili zločine nad zatočenicima. “Ovdje to znači da nema noćas spavanja. Na nekom se moraju svetiti. Tući će nas i ubijati ove noći kao nikad dosad, jer oni su hrabri samo ako protivnik nema oružja.” (Jadranka Cigelj, *Apartment 102*, Agencija za komercijalnu djelatnost, Zagreb, 2002, 104).

⁵⁰ Nusret Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija – zapisi za nezaborav*, Bonik, Sarajevo, 1995, 177.

Poslijeratne ekshumacije pokazale su da su tijela ubijenih odvezena u neku od mnogobrojnih masovnih ili pojedinačnih grobnica na području Bosanske krajine.

Takvu sudbinu doživjelo je dvanaest zatočenika prezimena Garibović u toku juna 1992. godine kada su nakon prozivanja izvedeni iz "garaže". Posljednje što su ostali zatočenici čuli bili su "krici, jauci i vriska". Stražari su primorali druge logoraše da natovare tijela ubijenih Garibovića u kamion koji ih je odvezao na nepoznatu lokaciju.⁵¹

Nezakonito smijenjeni načelnik Odjela za narodnu odbranu Opštine Prijedor Bećir Medunjanin doveden je sa suprugom i sinom u Omarsku sredinom juna 1992. godine.⁵² Već prilikom dovođenja je pretučen, tokom ispitivanja zlostavljan i iz upravne zgrade je prebačen u "bijelu kuću". Dan kasnije su Medunjanina i još jednog zatočenika pretukli Duško Knežević i Zoran Žigić. Od posljedica batinjanja cijela glava mu je bila prekrivena ranama. "Bio je sav obliven krvlju, krv je liptala, na glavi su mu se vidjele velike i duboke rane." Zlostavljanje Medunjanina i drugog zatočenika koje su činili Žigić i Knežević nastavljeno je i sljedećeg dana, kada je od posljedica zlostavljanja podlegao.⁵³ Ubijen je i njegov radni kolega Mustafa Tadžić, nastavnik fizičkog vaspitanja u Kozarcu. Prije ubistva Tadžić je zlostavljan i primoran je slušati kako mu muče sina. Ostalim zatočenicima, a dok je i sam bolovao od prebijenih udova i slomljenih rebara, govorio je: "Čujete li, ono tuku moga sina! Znam ja dobro njegov glas." Prozvan je narednih dana i nije se vratio.⁵⁴ Također, od teških posljedica torture u "bijeloj kući" u junu 1992. godine podlegao je Dalija Hrnić. U ovome zločinu su učestvovali Duško Knežević sa dvojicom uniformisanih muškaraca i Zoran Žigić.⁵⁵

⁵¹ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 94, 95; Među njima je i šestorica braće Garibović: Džemal, Dževad, Hilmija, Sabit, Senad i Suad. Njihovi posmrtni ostaci pronađeni su u masovnim grobnicama Jakarina Kosa i Stari Kevljani. (*Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 165–167).

⁵² Zlostavljanje porodice Medunjanin detaljnije je opisano u knjizi *Apartman 102* bivše zatočenice Omarske Jadranke Cigelj; O hapšenju Bećira Medunjanina "trijumfalno" je izvijestio SDS-ovski lokalni list *Kozarski vjesnik* fotografijom porodice Medunjanin okružene srpskim vojnicima. ("Uhapšen Bećir Medunjanin", *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 12. juni 1992).

⁵³ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragrafi 599–604; Tijelo Bećira Medunjanina ekshumirano je 1999. godine u masovnoj grobnici Kevljani u kojoj su pronađeni posmrtni ostaci 80 žrtava, većinom žrtava iz logora Omarska. (Jasmin Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini 1992–1995*, BZK "Preporod", Sarajevo, 2015, 454).

⁵⁴ Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 68.

⁵⁵ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 95.

Vežan lancima doveden je u Omarsku i Slavko Ećimović.⁵⁶ Prebijenog, i nakon što su mu usta vezali žicom, stražari su ga vodili kroz logor i s ushićenjem vikali: “Evo, vundamentalisti, pogledajte još jednom svoga vođu i vidite kako bijedno izgleda.”⁵⁷ Preminuo je od posljedica svirepog mučenja u kojem su učestvovali Žigić i Knežević,⁵⁸ a koji su izradili “specijalne” metode zlostavljanja zatočenika.⁵⁹

U Omarskoj zločine nisu počinili samo stražari ili, kako smo već ranije naveli, pripadnici banjalučkog CSB-a. U ovaj logor mogli su, a to se vidjelo i iz niza zločina koje su počinili Zoran Žigić i Duško Knežević, ulaziti i drugi zločinci koji nisu obnašali nikakvu dužnost u logoru. Zatočenike su tukli i vojnici koji su dolazili s fronta⁶⁰ iskazujući tako svoju “hrabrost”. Bilo je i onih, poput Duška Tadića, koji su u straha od mogućeg odlaska na front svoje “ratne sposobnosti” iskazivali nad zatočenicima. Dana 18. juna prozvani su u prizemlje hangara Emir Karabašić, Enver Alić i Jasmin Hrnić. Sva trojica su bila s područja Kozarca i dugogodišnji prijatelji Duška Tadića. Nakon prozivanja počela su zlostavljanja nad ovim zatočenicima, u čemu je učestvovao i Tadić.⁶¹ Mehmedu Aliću naređeno je da u logoru nađe svog sina Envera, što je ovaj i učinio. Nakon što ga je našao u jednoj prostoriji, Enver je odbio izaći. Otac mu je rekao: “Meni su rekli ako te još jednom pozovemo, neće te biti.” Objasnio mu je da su zaprijetili kako će ubiti još dvadeset drugih zatočenika ukoliko ga ne dovede. Tada ga je Enver poslušao. Otac i sin su sišli niz stepenice, a Enveru je naređeno da legne prilikom čega je udaren. Potom su oca Mehmeda, uz prijetnju da će biti zaklan, odveli prema drugoj prostoriji. Prije nego je odveden, sin Enver mu je rekao: “Otac, čuvaj mi

⁵⁶ Slavko Ećimović bio je na čelu grupe sačinjene od slabo naoružanih prijedorskih Bošnjaka i Hrvata, koja je u noći 29/30. maj pokušala osloboditi Prijedor. Pokušaj oslobađanja grada bio je reakcija na etničko čišćenje koje su provodile srpske vojne i policijske snage. (ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, op. pov. broj: 44-1/153, 30. maj 1992).

⁵⁷ Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 182.

⁵⁸ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 96.

⁵⁹ “Svim stražarima u logoru Omarska, svima im je bila atrakcija kad bi se pojavili Žigić, Željko Timarac i Duća Knežević jer su znali da će, kad se oni pojave, vidjeti nešto što ne mogu vidjeti ni u filmovima. A kad bi Žigić tukao Rizu Hadžalića, ili bilo kog drugog, svi ostali stražari sa okolnih mjesta bi došli da gledaju, da vide te incidente.” (ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Azedina Oklopčića, Den Haag, 8–15. maj 2000.

⁶⁰ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brdanina, Transkript svjedočenja Muharema Murselovića, Den Haag, 6. maj 2002.

⁶¹ ICTY, Predmet: Br. IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Presuda, Den Haag, 14. juli 1997, paragraf 20.

djecu, pazi mi na djecu." Nakon toga je Mehmed čuo kako zlostavljači govore: "Ovaj je gotov, čime će sada praviti ustaše."⁶² Emir Karabašić je prije ubistva viđen kako sjedi na stolu i krvari nakon što je isječen noževima.⁶³ Prije nego što je ubijen, i Jasmin Hrnić je zlostavljan, a prema izjavama očevidaca, po njemu je "posipana crna tekućina, vjerovatno ulje". Stražar mu je "stavio nogu na vrat i vrtio mu glavu s jedne na drugu stranu".⁶⁴ Prema izjavama svjedoka, zlostavljanje Karabašića, Alića i Hrnića trajalo je oko 35 minuta. Duško Tadić je jednom zatočeniku naredio da odgrize testise Karabašiću i Hrniću.⁶⁵ "Umirali su u stravičnim mukama, dok su se zrakom razlijevali raspamećeni jauci."⁶⁶

Karabašić, Hrnić i Alić nisu bili jedine Tadićeve žrtve.⁶⁷ Taj trener karatea iz Kozarca isticao se po brutalnostima i nad ostalim zatočenicima kao što su, naprimjer, Hakija Elezović i njegov sin Salih, koji je preminuo od posljedica mučenja.⁶⁸ Hasi Ičiću stavljena je omča oko vrata, a zatim ga je grupa od pet zlostavljača, među kojima su bili Duško Tadić i Simo Kević, tukla rukama i nogama dok se nije onesvijestio.⁶⁹ Šefik Sivac umro je od posljedica fizičke torture. "Zlostavljan je do te mjere da mu je mrtvo tijelo ličilo na sve, samo ne na tijelo."⁷⁰ Tadić je zlostavljao i Edina Mrkalja, Senada Muslimovića i Emira Beganovića. Od posljedica mučenja, u kojem je učestvovao Tadić i njegova grupa, preminuo je i Fikret Harambašić. "Nakon što su G i svjedok H bili prisiljeni da vuku tijelo Jasmina Hrnića po hangaru, naređeno im je da uskoče u kanal, a zatim je Fikret Harambašić go i krvav od udaraca bio prisiljen da uskoči u kanal sa njima. Svjedoku H je naređeno da mu liže голу stražnjicu, a G da mu sisa penis i zatim da

⁶² ICTY, Predmet: Br. IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Mehmeda Alića, Den Haag, 23–24. juli 1996.

⁶³ ICTY, Predmet: Br. IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Presuda, paragraf 17.

⁶⁴ Isto, paragraf 18.

⁶⁵ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 100.

⁶⁶ Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 122.

⁶⁷ Tijela Envera Alića, Emira Karabašića i Jasmina Hrnića ekshumirana su 1999. godine u masovnoj grobnici Kevljani. (Odošević, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini*, 454–459).

⁶⁸ ICTY, Predmet: Br. IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Presuda, paragrafi 27, 30.

⁶⁹ Isto, paragraf 32; Hase Ičić, *Moj put kroz logore smrti*, BZK "Preporod", Doboj Istok, 2009, 41, 42.

⁷⁰ Svjedok je uz tijelo Šefika Sivca na gomili vidio još najmanje osam tijela. (ICTY, Predmet: Br. IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Transkript svjedočenja Huseina Hodžića, Den Haag, 25. juli 1996).

mu odgrize testise. Za to vrijeme, grupa muškaraca u uniformama stajala je oko kanala posmatrajući i vičući da jače grize. Sva trojica su zatim morala da izađu iz kanala, a svjedoku H je zapriječeno da će mu nožem iskupati oba oka ukoliko ne bude držao Harambašićeva usta zatvorena kako ovaj ne bi vrištao. G je zatim natjeran da legne između Harambašićevih golih nogu i da ga, dok se ovaj otimao, udara po genitalijama i odgrize ih. G je zatim odgrizao jedan od Harambašićevih testisa i ispljunuo ga, te mu je rečeno da može da ode. Svjedoku H je naređeno da odvuče Fikreta Harambašića do obližnjeg stola, gdje je zatim stajao pored njega, a onda mu je naređeno da se vrati u svoju sobu, što je i učinio.”⁷¹

Zbog zločina počinjenih u logoru Omarska Duško Tadić bio je prvi optuženik Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.⁷²

Smjena straže Mlade Radića bila je najbrutalnija. Većina ubistava počinjen je u toku nje.⁷³ Pojedinci u njegovoj smjeni, poput Živka Marmata, Milutina Popovića i Draženka Predojevića, posebno su se isticali u agresivnosti.⁷⁴ Zbog zasluga, Radića je SJB predložila za novčanu nagradu. U prijedlogu upućenom CSB Banja Luka, SJB Prijedor kao razloge za novčanu nagradu navodi kako se “ne-sebično zalagao na rasvjetljavanju djela muslimanskih ekstremista u prihvatnom centru Omarska, gdje je danonoćno radio...”⁷⁵

Ponekad je zatočenicima naređivano da se skinu goli. Izmrcvarene od zlostavljanja, stražari bi ih potom poredali i “kupali” vatrogasnim crijevima.⁷⁶ Snažni mlazevi hladne vode udarali su ih po tijelima kao stražarske palice. Jednom

⁷¹ ICTY, Predmet: Br. IT-94-1, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, Presuda, paragraf 21; Tijelo Fikreta Harambašića ekshumirano je 1999. godine u masovnoj grobnici Kevljani. (Odobasić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini*, 454–459).

⁷² “Symbol des Terrors”, *Der Spiegel*, 7. novembar 1994.

⁷³ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Abdulaha Brkića, Den Haag, 30. august – 1. septembar 2000.

⁷⁴ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja svjedokinje J, Den Haag, 5–7. septembar 2000.

⁷⁵ ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-17-136-1/8, Prijedor, 8. novembar 1993; U sistemu vrijednosti koji je nakon srpskog preuzimanja vlasti vladao, za ovu novčanu nagradu vjerovatno je igrao ulogu i Radićev odnos prema zatočenim ženama. U presudi protiv njega navodi se da je učestvovao u seksualnom zlostavljanju ukupno osam žena. Nije isključeno da je i ta, kasnije pred sudom dokazana, činjenica utjecala na nominaciju za nagradu. (ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, paragrafi 546–561).

⁷⁶ “Logoraši su padali u nesvijest, neki od iscrpljenosti i među njima su natjerali jednu jedinu ženu koja nikad nije mogla biti s nama ženama nego je bila izolirana u ‘bijeloj kući’, Hajra

prilikom izvedena je grupa od deset zatočenika na ovakvu vrstu zlostavljanja. U jednoj takvoj grupi bili su Kasim Grozdanić i njegov sin Suad. Nakon "kupanja" stražari su ih tukli. Od posljedica zlostavljanja preminuo je 25-godišnji Suad na rukama svoga oca Kasima.⁷⁷

Željko Mejakić je 21. juna potpisao spisak "angažovanih radnika" na obezbjeđenju logora Omarska, a kojima je trebalo izdati specijalne propusnice.⁷⁸ Iako ovaj dokument ukazuje na činjenicu da je policija imala kontrolu nad logorom, zatočenici su potvrdili da su zločine počinile i osobe koje se ne nalaze na navedenom spisku, što znači da im je bio odobren ulazak u logor. Ne postoji slučaj kažnjavanja počinitelja zločina u Omarskoj od stražara koji su obnašali već navedene funkcije u logoru niti kazni nadležnih organa Opštine Prijedor – srpskog Kriznog štaba, SJB Prijedor, Centra javne bezbjednosti Banja Luka, nadležnih vojnih, političkih struktura ili nekog drugog tijela. To možemo potvrditi na osnovu djelovanja Duška Tadića, Zorana Žigića i mnogih drugih srpskih zločinaca u logoru uz, u najmanju ruku, prešutnu saglasnost uprave logora i njoj nadređenih instanci vlasti. Zbog takvog blagonaklonog odnosa srpske vlasti prema logorskim isljednicima, ili čak odobravanja njihovih zločinačkih djela, svi oblici mučenja zatočenika bili su dozvoljeni. Dakle, bez straha od bilo kakvih posljedica u vidu eventualnih sankcija svaki Srbin je mogao ući u logor i "sravniti račune" od ranije, zlostavljati svoje poznanike, te zbog materijalne ili nekih drugih koristi ubiti zatočenike. Tako je zbog materijalne koristi ubijen Hamdija Balić, vlasnik konfekcije "Tea" iz Kozarca. Stražari su ga izveli iz prostorije i tražili od njega informaciju gdje je sakrio svoj novac. Rekao im je da ga je stavio u plastičnu vrećicu blizu zgrade svoje firme. Automobilom je odvezen u nepoznatom pravcu. Poslije toga više nije viđen.⁷⁹

Česti su bili slučajevi seksualnog zlostavljanja u sklopu kompleksa logora Omarska. Jedna zatočenica je silovana sedam puta noću i dva puta danju.⁸⁰ Jedan u nizu slučajeva seksualnog zlostavljanja počinjen je u "bijeloj kući" 26. juna

Hadžić, nju su skinuli голу, tako da su orgijali u logoru." (Nusreta Sivac, "Glas nestalih", *Ženska strana rata*, Žene u crnom, Beograd, 2007, 251).

⁷⁷ Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 145–148.

⁷⁸ Na spisku se nalazi 19 pripadnika VRS-a, 29 zaposlenih po stalnim smjenama u Rudniku željezne rude i deset zaposlenih za pripremu jednodnevnog obroka logorašima. (ICTY, Stanica milicije Omarska, *Spisak angažovanih radnika na obezbjeđenju sabirnog centra "Omarska" kojima je potrebno izdati spec. propusnice*, Omarska, 21. juni 1992).

⁷⁹ Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 81–83; Posmrtni ostaci Hamdije Balića ekshumirani su u masovnoj grobnici Stari Kevljani. (*Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 47).

⁸⁰ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 121.

1992. godine. Stražari su pokušavali prisiliti Mehmedaliju Sarajlića da siluje jednu djevojku. On je preklinjao: “Nemojte, molim vas. Ona bi mi mogla biti dijete. Ja sam čovjek u godinama.” Na to su mu isljednici rekli: “Pokušaj prstom.” Odbio je znajući šta mu slijedi. “Čuo se krik i udarci, a zatim je nastala tišina. Minut ili dva kasnije, u prostoriju je ušao stražar i tražio da izađu dvojica snažnijih muškaraca. Oni su otišli po Sarajlićevo tijelo. Kasnije je njegov leš viđen kod “bijeke kuće”.⁸¹ Istovremeno, dok su vršene likvidacije i drugi oblici zlostavljanja, srpski Krizni štab opštine Prijedor donio je odluku da zatočenicima logora Omarska i Keraterm raskine radni odnos u svim opštinskim organima, preduzećima i zajednicama.⁸² Tako su odlukom Kriznog štaba⁸³ među smijenjenim bili Mehmedalija Kapetanović i Zijad Mahmuljin, obojica ubijeni u logoru Omarska.⁸⁴

U Omarskoj su bili zatočeni i (bivši) uposlenici Medicinskog centra “Dr. Mladen Stojanović” iz Prijedora. Opštinska vlast bila je upoznata s njihovim zatočenjem, što se vidi i iz dokumenta koji je Drljača dostavio, sa spiskom od 19 uposlenika Medicinskog centra, ovoj ustanovi.⁸⁵ Radilo se o radnim kolegama anesteziologa Milana Kovačevića – člana srpskog Kriznog štaba opštine Prijedor – koji je mogao, ali nije htio, izvesti nekog od njih i spasiti.

Da bi povezali vjersku slavu i zločin, na pravoslavni praznik Petrovdan 12. jula stražari su organizovali slavlje u krugu logora paljenjem guma i prozivanjem logoraša. „Na taj dan su počeli izvoditi ljude iz prvih soba hangara. Začula se vriska žena koje su bile napolju. Potom sam osjetio smrad spaljenog mesa. Meso kada gori ima specifičan miris, a taj miris spaljenog mesa miješao se sa mirisom spaljenih guma. Svjedoci su potvrdili da su vidjeli ovaj masakr, trčanje zatočenih ljudi oko velike vatre, bacanje ljudi u vatru i konačno, odvođenje leševa naredni dan.”⁸⁶

⁸¹ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Svjedoka A, Den Haag, 19–23. april 2002; Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 79–81.

⁸² ICTY, Opština Prijedor, Krizni štab, broj: 01-023-49/92, Prijedor, 2. juli 1992; Ranije je Krizni štab ARK donio odluku da na rukovodećim mjestima u ovoj regiji mogu biti isključivo osobe srpske nacionalnosti. (ICTY, Autonomna regija Krajina, Krizni štab, *Odluka*, broj: 03-531/92, Banja Luka, 22. juni 1992).

⁸³ ICTY, Službeni glasnik opštine Prijedor, broj: 2/92, 25. juni 1992.

⁸⁴ *Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 247, 287.

⁸⁵ Neki zatočenicima s ovog spiska bit će likvidirani u prostorijama ovog logora ili iz njega izvedeni i ubijeni na jednoj od lokacija masovnih egzekucija. (ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-5,7,16,17,29, Prijedor, 11. juli 1992).

⁸⁶ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Mилоjice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Hase Ičića, Den Haag, 30. august 2000.

Prema pouzdanim izvorima, sredinom jula ubijena je grupa od otprilike 18 zatočenika,⁸⁷ što implicira da se radi o žrtvama proslave Petrovdana.⁸⁸

Druga polovina jula i početak augusta obilježeni su dovođenjem većeg broja zatočenika, odvođenjem grupa u "nepoznatom pravcu" i masovnom likvidacijom intelektualaca u Omarskoj. Nakon napada srpskih snaga na nekoliko bošnjačkih sela sa lijeve obale Sane (Čarakovo, Hambarine, Rakovčani, Bišćani, Zecovi, Rizvanovići), u periodu od 20. do 26. jula dolazi do masovnijeg dovođenja zatočenika.⁸⁹ Preživjeli muškarci iz ovih sela su u toku napada odvedeni u sva tri prijedorska logora,⁹⁰ a procjenjuje se da je ubijeno najmanje 100 novopristiglih zatočenika u Omarskoj.⁹¹ Prema izjavama svjedoka, "tijela su odvožena u dvije pune ture i puna dva šlepera".⁹²

Dana 24. jula izvedeno je oko 44 osoba i ukrcano u autobus. Rečeno im je da idu u razmjenu prema Bosanskoj Krupi, mada se ona, pokazat će se, nije dogodila. Odvedeni su i pogubljeni.⁹³ Među ovim žrtvama bile su i dvije zatočenice – Sadeta Medunjanin i Edna Dautović.⁹⁴ U istom periodu održana je Londonska konferencija o rješavanju bosanskohercegovačke krize na kojoj su učestvovali

⁸⁷ ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Transkript svjedočenja Mirka Ješića, Den Haag, 14. maj 2001.

⁸⁸ Više svjedoka potvrdilo je da su počinjene likvidacije prilikom proslave Petrovdana. Mirko Ješić je u toku svog svjedočenja potvrdio da je sredinom jula ubijeno "otprilike" 18 zatočenika. U presudi pretresnog vijeća u predmetu "Kvočka i drugi" navodi se da postoji mogućnost veze između ovog broja ubijenih i proslave Petrovdana. (ICTY, Predmet: Br. IT-98-30, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlade Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća, Presuda, str. 30, napomena 232).

⁸⁹ Napad na ova sela izvela je VSrR BiH i SJB Prijedor u periodu od 20. do 26. jula 1992. godine. (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragrafi 256-274); U izvještaju Komande 1. krajiškog korpusa se navodi da se nastavlja s čišćenjem ovog terena. (ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Redovni borbeni izvještaj*, str. pov. br. 44-1/257, 25. juli 1992).

⁹⁰ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 255; Sud Bosne i Hercegovine, Predmet: Br. X-KR-06/200, Tužilac protiv Željka Mejakića, Duška Kneževića i Momčila Grubana, Presuda, 106.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto, 107.

⁹³ Mejra Dautović, *Krvava istina Prijedora*, Planjax, Tešanj, 2004, 52; ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 210; Posmrtni ostaci ubijenih logoraša ekshumirani su 2000. godine u jami Lisac, opština Bosanska Krupa. (Odobashić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini*, 100–107).

⁹⁴ *Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 121, 295.

predsjednik i potpredsjednik *Srpske republike BiH* Radovan Karadžić i Nikola Koljević. Suočeni, nakon posjete američkog novinara Roja Gatmana sjevernoj Bosni, s optužbama da su pod srpskom kontrolom koncentracioni logori, obojica su navode demantovali.⁹⁵ Konačno, nije bila isključena mogućnost da strani novinari posjete i prijedorske logore, čega su bili svjesni i stražari u logorima. Jedan od metoda “ublažavanja” stava eventualnih posjetilaca u slučaju da se otkriju logori bio je da se masovnim likvidacijama smanji broj zatočenih, što je i učinjeno. Na očigled drugih logoraša ubijen je dr. Jusuf Pašić, koji je u Omarskoj bio zatočen od pada Kozarca. Ubijeni su i doktori Osman Mahmuljin i Eniz Begić, pravnici Omer Kerenović, Muhamed Burazerović, Smail Zahirović, zamjenik opštinskog javnog pravobranioca Esad Mehmedagić, predsjednik HDZ-a Prijedor Silvije Sarić, ekonomista Zijad Mahmuljin, inženjeri Zlatan Beširević, Ibrahim Paunović, Ilijaz Dobrić, Ešef Crnkić, profesori Husein Crnkić, Fikret Mujakić, Latif Benić i Abdulah Puškar,⁹⁶ zatim ekonomista Mehmed Turšić, inženjer Senad Mujkanović, Islam Bahonjić, Stjepan Marić, Burhanudin Kapetanović, Fikret Sarajlić i dr.⁹⁷ Prozvani su i prijeratni predsjednik opštinskog suda Nedžad Šerić, profesor Mehmedalija Kapetanović, ugostitelj Zijad Crnalić, Mujo Crnalić, Idriz Jakupović (bivši direktor Centra za socijalni rad), ekonomista Rufad Suljanović, fudbaleri Bajram Zgog i Ibrahim Okanović, Ibrahim Čaušević te još nekoliko zatočenika. Svi oni odvedeni su i ubijeni.⁹⁸

U noći 27/28. juli, nakon prozivanja ubijen je i prof. Muhamed Čehajić, predsjednik opštine od 1990. godine.⁹⁹ U ranim jutarnjim satima 29. jula doveze na su dva velika kamiona i u njih su utovarivačem ubacivani leševi.¹⁰⁰ Iz kamiona

⁹⁵ Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996, 210.

⁹⁶ Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 206–209.

⁹⁷ Svjedok navodi samo neka imena ljudi koji su likvidirani u toku jula 1992. (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Nusreta Sivca, Den Haag, 29–31. juli 2002).

⁹⁸ Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 209; Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 88, 89; Vejsil Suljanović, *Smrvljene duše*, BZK “Preporod”, Zagreb, 2000, 84; Veći dio posmrtnih ostataka žrtava logora Omarska, među kojima i spomenutih stradalnika, pronađen je u masovnoj grobnici Stari Kevljani. Ekshumacija tijela iz ove masovne grobnice obavljena je 2004. godine. Ekshumirano je ukupno 363 tijela. (Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini*, 404–420).

⁹⁹ Detaljnije o sudbini Muhameda Čehajića vidjeti: ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragrafi 172–184.

¹⁰⁰ Zatočenicima je naređeno da tijela ubijenih ubacuju u kamione. Zatočenik koji je bio primoran da obavlja tu vrstu posla saopštio bi drugima o kojim žrtvama se radi ukoliko ih je prepoznao, jer su tijela pretežno bila nekompletna. Radilo se o odsječenim glavama i osakaćenim tijelima. (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja svjedoka R, Den Haag, 10. juni 2002).

su virile noge, ruke, glave.¹⁰¹ Upoznat sa zločinima svojih potčinjenih i svakako odgovoran za zločine, Drljača se obratio 1. augusta MUP-u RS-a i VRS-a podsjećajući ih da je sedam dana ranije dogovoreno da kontrolu nad sva tri prijedorska logora preuzme Vojska Republike Srpske, što do tog dana nije učinjeno.¹⁰² U ovim je "centrima" svakodnevno, a što navodi Drljača, angažovano oko 300 pripadnika policije.¹⁰³ Vojska, uprkos Drljačinih zahtjevima, nije preuzela kontrolu nad Omarskom.

Početak augusta nastavljeno je masovno ubijanje u Omarskoj istim intenzitetom kao i krajem jula. Očiti cilj bio je da što manje ljudi preživi. Srpska vlast je bila pod pritiskom nakon što je dobila informaciju kako postoji mogućnost da će Međunarodna komisija s ekipom stranih novinara obići koncentracione logore koji su bili pod kontrolom bosanskih Srba. Među takve logore ubrajala se svakako i Omarska. Tim povodom, Komanda 1. KK VRS-a naredila je da se "preduzmu sve mjere da se ti logori dovedu u povoljno stanje..."¹⁰⁴ što jasno pokazuje da je i ova Komanda bila upoznata sa stanjem u logorima koji su bili u njenoj zoni odgovornosti. Dokaz tome je njen izvještaj podnesen kasnije, u kojem se govori upravo o Omarskoj: "Još jedna zanimljivost – sada svi peru ruke od logora i prihvatnih centara, pokušavajući da odgovornost prebace na 'nekog drugog' za izdavanje naređenja za masovne likvidacije civila u logorima i centrima. Ovo je posebno izraženo posle posete stranih novinara Prijedoru, odnosno Omarskoj i Trnopolju. Čak su pojave izrade lažne dokumentacije o svemu ovome..."¹⁰⁵ No, ni ovo priznanje vlastitih zločina nije rezultiralo pokretanjem pitanja odgovornosti za zločine u Trnopolju¹⁰⁶ i Omarskoj, uostalom kao ni za bilo koje druge zločine počinjene nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom ovog područja.

Uoči prvog raspuštanja logora Omarska 5. augusta, izvedena je grupa od najmanje 122 logoraša i odvezena prema Hrastovoj glavici (područje opštine

¹⁰¹ Sivic, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 211.

¹⁰² U prilog činjenici da su policijski organi kontrolu nad Omarskom, kao i nad drugim logorima na području Prijedora, htjeli predati vojsci govori izvještaj komande 1. KK VRS od 15. jula 1992. godine. Komanda korpusa je znala da se u Omarskoj nalazi više od 2.500 zatočenika. (ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, *Aktuelna političko-bezbednosna situacija u zoni odgovornosti 1. KK*, op. pov. br. 497-4, 15. juli 1992).

¹⁰³ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, broj: 11-12-2169, Prijedor, 1. august 1992.

¹⁰⁴ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, op. str. pov. br. 565-3, Banja Luka, 3. august 1992.

¹⁰⁵ ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, str. pov. br. 397-366/1-92, 22. august 1992.

¹⁰⁶ Logor Trnopolje osnovan je u istoimenom selu odlukom Kriznog štaba opštine Prijedor. Kontrolu nad logorom imala je VSrR BiH, a dužnost komandanta logora obavljao je Slobodan Kuruzović, član Kriznog štaba opštine Prijedor. (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragrafi 185–195).

Sanski Most) gdje su pogubljeni.¹⁰⁷ Među njima je i poznati prijedorski doktor Esad Sadiković, prijeratni predsjednik Udruženja otorinolaringologa Jugoslavije i ekspert Ujedinjenih nacija (UN) u Libiji i Američkoj Samoju.¹⁰⁸ Sadikovićevo ubistvo još je jedan pokazatelj srpskog cilja – likvidiranje prijedorske intelektualne, političke i vjerske elite bošnjačkog i hrvatskog naroda, što ukazuje na elitocid počinjen nad ova dva naroda u opštini Prijedor.¹⁰⁹

Srpski politički predstavnici i strani novinari u Omarskoj

O postojanju logora Omarska i uslovima u njemu bili su, što se iz dokumenata prijedorske policije može utvrditi, upoznati i vodeći srpski političari *Autonomne regije Krajina (ARK)* u čiji je sastav, jednostranom odlukom, ušla i opština Prijedor.¹¹⁰ Stražari logora obavijestili su 10. jula¹¹¹ zatočenike da će u posjetu narednih dana doći politička delegacija iz Banje Luke, odnosno članovi Kriznog štaba *ARK*.¹¹² Logorašima je naređeno da prilikom posjete pjevaju srpske nacionalističke pjesme i dižu tri prsta u znak pozdrava delegaciji.¹¹³ Nakon posjete prijedorskim logorima, članovi delegacije dali su izjave *Kozarskom*

¹⁰⁷ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Transkript svjedočenja Svjedoka B, Den Haag, 25. april 2002; Na lokaciji Hrastova glavica 1998. godine ekshumirani su posmrtni ostaci ubijenih zatočenika logora Omarska. (Odošević, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj krajini*, 529–539).

¹⁰⁸ Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 213; Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 150.

¹⁰⁹ Tilman Zulch, “Genocid u Bosni i Hercegovini”, Zbornik radova *Etničko čišćenje za veliku Srbiju*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1996, 84.

¹¹⁰ ICTY, Skupština srpskog naroda opštine Prijedor, *Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina*, broj 003/92, Prijedor, 17. januar 1992.

¹¹¹ Ovoj posjeti prethodila je posjeta operativaca Službe za nacionalnu bezbjednost (SNB) CSB-a Banja Luka Predraga Radulovića i Gorana Šajinovića logorima Keraterm i Omarska u junu 1992. godine. Istog dana kada su obišli te logore, obavijestili su Stojana Župljanina o užasnim uslovima u kojima su držani zatočenici i o zlostavljanju koji su nad njima vršili, pored ostalih, i pripadnici policije. (ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Predmet pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom II, paragraf 508).

¹¹² Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 196; U delegaciji su bili članovi Kriznog štaba *ARK*: Radoslav Brđanin – predsjednik Kriznog štaba *ARK*, Radoslav Vukić – predsjednik regionalnog odbora SDS-a za Krajinu, Stojan Župljanin – načelnik CSB-a Banja Luka, Predrag Radić – predsjednik SO Banja Luka. (“Predstavnici Krajine u Prijedoru”, *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 17. juli 1992).

¹¹³ Stipo Šošić, *Do pakla i natrag – u logorima strave i užasa – Keraterm, Omarska, Manjača, Sulek, Koln– Zagreb*, 1996, 65; Suljanović, *Smrvljene duše*, 74.

vjesniku.¹¹⁴ Iako su nesumnjivo svjedočili užasnim uslovima u kojima su se nalazili zatočnici, oni nisu uložili protest, izrazili negodovanje zbog odnosa prema zatočnicima niti iskoristili svoj autoritet da poprave uslove. Naprotiv, 30. jula Stojan Župljanin je, iako upoznat sa počinjenim zločinima u Omarskoj i prije posjete, zvanično imenovao Simu Drljaču za načelnika SJB Prijedor.¹¹⁵

Pitanje postojanja logora na području pod kontrolom srpskih snaga počelo je zaokupljati pažnju javnosti u zapadnoj Evropi.¹¹⁶ Na spomenutoj konferenciji u Londonu politički vrh RS-a demantovao je postojanje logora na teritoriji pod kontrolom Srba. Radovan Karadžić je tvrdio da postoje samo logori za ratne zarobljenike i oštro odbacio tvrdnju da se na području pod kontrolom VSrR BiH nalaze bilo kakvi drugi logori. U barem četiri direktna intervjua, data stranim radijskim i televizijskim kućama, on je pozivao novinare kojima je davao intervjue da lično dođu u Bosnu i uvjere se da ne postoje koncentracioni logori na srpskoj teritoriji. Pozvao je svakog novinara koji želi pristup navodnim logorima da ih posjeti.¹¹⁷ Pozivu Radovana Karadžića odazvali su se dva britanska novinara: Peni Maršal iz ITN-a (International television network) i Ed Vulijami iz "Guardiana".¹¹⁸ U Prijedoru su se, prije odlaska u Omarsku, sastali sa članovima Kriznog štaba koji su im sugerisali da umjesto Omarske posjete Manjaču.¹¹⁹ Ove sugestije bile su zasnovane na bojazni članova Kriznog štaba da bi se sa zločinima u Omarskoj mogla upoznati svjetska javnost, zbog čega su insistirali na posjeti Manjači nad kojom prijedorska vlast nije imala nikakvu kontrolu, želeći tako vlastiti problem

¹¹⁴ Nakon obilaska logora, zahvalili su se opštinskim funkcionerima na gostoprimstvu i naporima koje čine u stvaranju nove srpske države na ovim prostorima. Radoslav Brđanin kazao je kako je "Prijedor primjer dobro urađenog posla". ("Nikome nije lako", *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 17. juli 1992).

¹¹⁵ Ova je odluka stupila na snagu retroaktivno od 29. aprila 1992. godine. (ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Predmet pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom II, paragraf 486).

¹¹⁶ Prema određenim tvrdnjama, američki obavještajci znali su za srpske logore još od maja 1992. godine. (Višnja Starešina, *Vježbe u laboratoriju Balkan*, Ljevak d.o.o., Zagreb, 2004, 112).

¹¹⁷ Silber-Little, *Smrt Jugoslavije*, 210.

¹¹⁸ Prema vlastitom svjedočenju Čarlsa Kirudje, koordinatora mirovne misije UN-a, on je o postojanju koncentracionih logora u Bosanskoj krajini, uključujući i Omarsku, bio upoznat mjesec dana prije nego su novinari "otkrili" ovaj logor. Svojim nadređenima poslao je 3. jula 1992. godine memorandum u kojem je ukazao na postojanje logora gdje su Bošnjaci ubijani, zlostavljani i držani u nehumanim uslovima. U vezi s tim pitanjem, kako je naveo, "apsolutno ništa nije učinjeno". (ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Transkript svjedočenja Čarlsa Kirudje, Den Haag, 10–13. februar 2003).

¹¹⁹ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 389.

prebaciti na druge, svjesni da su na Manjači bolji uvjeti za logoraše. Novinari su bili istrajni da posjete Omarsku. Napravili su snimke iz prijedorskih koncentracionih logora koji su brzo dospjeli do najznačajnijih svjetskih medija. Vulijami je nakon posjete napisao: “Ljudi su u različitim stepenima tjelesnog propadanja i jada; iz štapića debljine olovke, koliko su im ruke omršale, strče im laktovi i ručni zglobovi kao kvrgavo kamenje... Teško da se išta može porediti sa prizorom zatvorenika koji očajnički želi da prozbori i da kaže neku strašnu istinu koja je tako blizu a opet tako daleko, a ne usuđuje se. Njihovi pogledi peku, govore samo svojom zastrašenom šutnjom, i očima užarenim artikulisanjem golog, nerazblaženog, očajničkog straha – bez nade.”¹²⁰ Zapadnjačka javnost je bila šokirana i zgranuta užasnim scenama srpskog nasilja nad prijedorskim Bošnjacima i Hrvatima, a koje su britanski novinari odaslali diljem svijeta.¹²¹ Počele su pristizati prve reakcije svjetske javnosti. “Nadležni u State departmentu (Agencija američke vlade za vanjske poslove) probudili su se konačno iz drijemeža. Značajan broj ljudi sigurno je ostao u životu zahvaljujući ovim snimcima iz logora koji su svijet neodoljivo podsjećali na nacističke logore smrti iz Drugog svjetskog rata.”¹²² Zanimljivo je promišljati koliko bi se nedužnih života spasilo da su moćnici međunarodne zajednice reagovali ranije.

Premještanje logoraša

Prvo premještanje većeg broja zatočenika iz Omarske u druge logore desilo se 6. augusta 1992. godine. Povod premještanju bila je činjenica da je vijest o postojanju ovog logora došla do stranih medija. Drljača je 5. augusta 1992. obavijestio nadređene u Banjoj Luci da je SJB Prijedor u saradnji sa nadležnim službama bezbjednosti iz CSB-a Banja Luka i VRS-a završila operativnu obradu nad ratnim zarobljenicima: “Na osnovu rezultata operativne obrade ustanovljeno je da 1466 lica podliježu krivičnoj odgovornosti za koje postoji uredna dokumentacija koju ćemo dana 6.8.1992. godine skupa sa svim licima pod oružanom pratnjom sprovesti u logor na Manjači.”¹²³ Preostali broj lica predstavlja bezbjednosno neinteresantnu skupinu, radi čega će istog dana biti premješteni u prihvatni kamp

¹²⁰ Silber-Little, *Smrt Jugoslavije*, 211, 212.

¹²¹ Starešina, *Vježbe u laboratoriju Balkan*, 111.

¹²² George Kenney, “Većina to zna bolje – ostavka na položaj u Stejt departmentu”, Zbornik radova *Etničko čišćenje za veliku Srbiju*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1996, 53.

¹²³ ICTY, SJB Prijedor, br. 11-12/02-2, Prijedor, 17. august 1992.

u mjestu Trnopolje.¹²⁴ Na osnovu navedenog prestaje potreba za daljnjim radom istražnog centra u mjestu Omarska."¹²⁵

Od logoraša prevezenih na Manjaču¹²⁶ sedmorica su ubijena na ulazu logor. Nakon zlostavljanja u autobusima u toku prevoza, pripadnici Interventni vod prijedorske policije¹²⁷ ubili su Dedu Crnalića, Nezira Kraka i Zvonku Tokmadžića¹²⁸ te Osmana Denića, Kemala Jakupovića, Nihada Bašića i Samira Džafića.¹²⁹

Manja grupa ljudi ostala je u Omarskoj do kraja augusta. Srpska vlast, svjesna da bi opet mogla doći u posjetu neka strana delegacija iz zapadne Evrope, potrudila se da poboljša uslove u kojima je ostalo još 175 logoraša. Djelimično joj je to i uspjelo kada je u Omarsku došla delegacija u kojoj je bio francuski ministar zdravlja Bernar Kušner.¹³⁰ Također, vlast je uspjela sakriti činjenicu da je i nakon 5. augusta ubijeno nekoliko zatočenika iako su predstavljali "bezbjednosno nein-

¹²⁴ U logor Trnopolje prebačeno je 1.773 zatočenika. (ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom II, paragraf 447).

¹²⁵ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, br. 11-12-2178, Prijedor, 5. august 1992.

¹²⁶ Na Manjači, u nekadašnjoj vojnoj kasarni, već je bio formiran logor u kojem su bili zatočeni civili bošnjačke i hrvatske nacionalnosti sa područja sjeverozapadnog dijela Bosne i Hercegovine. U logoru su držani gotovo isključivo civili, Bošnjaci i Hrvati, uglavnom sa područja Kozarca i sanske doline. Logor je formirala Komanda 5. korpusa JNA za ratne zarobljenike iz Hrvatske 1991. godine. Pod kontrolom je od 15. maja 1992. godine 1. KK VRS-a, a komandant logora bio je pukovnik Božidar Popović. U jednom trenutku u njoj je bilo zatočeno približno 3.640 muškaraca, uglavnom Bošnjaka, jedan broj Hrvata i tek poneki bosanski Srbin koji je izbjegavao vojnu obavezu ili je dezertirao iz vojske. (ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragrafi 436, 747, 749).

¹²⁷ Interventni vod bio je jedinica u sastavu SJB Prijedor, koji je formirao u junu 1992. godine. Krizni štab opštine Prijedor. Njeni pripadnici isticali su se po masovnim zločinima nad prijedorskim Bošnjacima i Hrvatima, kao što je masakr na Korićanskim stijenama 21. augusta 1992. godine. Među ubijenim u ovome masakru bili su i zatočenički Omarske koji su nakon raspuštanja 6. augusta prebačeni u logor Trnopolje. (ICTY, Opština Prijedor, Krizni štab, *Naredba*, broj: 02-111-215/92, 17. juni 1992); Sa masakrom na Korićanskim stijenama bila je upoznata i VRS, u čijem izvještaju se navodi da je na tom području izvršen "genocid nad civilima". (ICTY, Komanda 22. Ipbr, op. br. 21/8, broj: 43/4, 21. august 1992).

¹²⁸ Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija*, 216; U toku "transporta" logoraše je zlostavljao Interventni vod prijedorske policije koji je bio zadužen da obezbjeđuje prevoz. U zlostavljanju su se posebno isticali Darko Mrđa i Zoran Babić. (Hukanović, *Deseta vrata pakla*, 156–164); Nekoliko zatočenika je tokom noći umrlo u autobusima od posljedica zlostavljanja. Sljedećeg dana, kada su stigli na Manjaču, jedan potpukovnik je rekao da leševe treba baciti u rijeku Vrbas. (ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom II, paragraf 465).

¹²⁹ *Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 50, 128, 140, 220.

¹³⁰ "Objektivna procjena", *Kozarski vjesnik*, Prijedor, 21. august 1992.

teresantnu skupinu”, kako ih je okarakterisao Drljača. Među ubijenim su tri preostale zatočenice – Hajra Hadžić, Mugbila Beširević i Velida Mahmuljin¹³¹– kao i Faiz Mujkanović i Mato Tadić.¹³² Ubistva ovih pet zatočenika, podrazumijeva se, u suprotnosti su s izvještajem prijedorske policije u kojem se navodi da se prema preostalim zatočenicima postupa u skladu sa Ženevskom konvencijom.¹³³ Zvanično, logor Omarska rasformiran je 21. augusta 1992. godine.¹³⁴

Na osnovu prijava porodica i preživjelih logoraša do sada je evidentirano 458 zatočenika Omarske koji su ubijeni ili su zadnji put viđeni u ovom logoru. Taj broj nije konačan.¹³⁵

Zaključak

U toku operacionalizacije etničkog čišćenja srpska vlast u Prijedoru je u koordinaciji sa CSB-om Banja Luka i 1. KK VRS-a uspostavila nekoliko koncentracijskih logora na području opštine. Najbrutalniji po broju ubijenih civila bio je logor Omarska, u kojem je, prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, ubijeno 458 bošnjačkih i hrvatskih civila. Omarska je ujedno i primjer seksualnog zlostavljanja zatočenih žena, sadističkih zločina nad zatočenicima i masovnih pogubljenja bošnjačkih i hrvatskih intelektualaca. Postojanje ovog, kao i drugih logora, u direktnoj je korelaciji sa politikom stvaranja trajne srpske etničke dominacije u Prijedoru i širem području Bosanske krajine.

¹³¹ *Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 64, 175, 286.

¹³² Suljanović, *Smrvljene duše*, 101.

¹³³ ICTY, SJB Prijedor, *Depeša*, br. 11-12-2188, 9. august 1992.

¹³⁴ ICTY, SJB Prijedor, *Izveštaj o radu stanice javne bezbjednosti Prijedor za treće tromjesečje*, Prijedor, septembra 1992. god.

¹³⁵ *Knjiga nestalih opštine Prijedor*, 276.

‘Father, Keep My Children Safe...’
– Crimes in the Omarska Camp in 1992

Summary

During the execution of ethnic cleansing, the Serb authorities in Prijedor in coordination with the Banja Luka Security Services Centre (CSB) and the 1st Krajina Corps of the Army of Republika Srpska (VRS) set up several concentration camps in the municipality. In terms of the number of killed civilians, the most brutal camp was the Omarska camp, in which, according to the previous research results, 458 Bosniak and Croat civilians were killed. Omarska is also an example of sexual abuse of detained women, sadistic crimes against detainees and mass executions of Bosniak and Croat intellectuals. The existence of this and other camps is in direct correlation with the policy of creating permanent Serb ethnic domination in Prijedor and wider area of Bosnian Krajina.

Zijad Šehić

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI
OD VAŠINGTONSKOG SPORAZUMA
DO FORMIRANJA KONTAKT GRUPE
(18. MART – 26. APRIL 1994)

Apstrakt: Na osnovu izvorne građe i referentne literature autor razmatra prilike u Bosni i Hercegovini nakon Vašingtonskog sporazuma. U središtu razmatranja su vojni i politički odnosi u tom razdoblju, s akcentom na zbivanja u “sigurnosnoj zoni” Goražde, koji su jasno pokazali odnose pojedinih zemalja i međunarodne zajednice na zbivanja u Republici Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Vašingtonski sporazum, Bosna i Hercegovina, SAD, Goražde, Kontakt grupa

Abstract: Based on the original material and reference resources, the author discusses the situation in Bosnia and Herzegovina after the Washington Agreement. The discussion is focused on military and political relations of that period, with emphasis on the events in the ‘safe area’ of Goražde, which clearly showed the position of certain countries and international community in relation to the events in the Republic of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Washington Agreement, Bosnia and Herzegovina, USA, Goražde, Contact Group.

Od sredine 1993. godine pokazao se pojačani angažman SAD-a na zbivanja u bivšoj Jugoslaviji. Nakon propasti raznih inicijativa zbog otpora saveznika, posebno Francuske i Velike Britanije koje su osiguravale najveće kontingente u UNPROFOR-u i odlučno se suprotstavljale svim mjerama koje bi mogle izazvati napad na njih, u Vašingtonu (Washingtonu) su počeli tražiti novu strategiju.¹ U nedostatku jedinstvene međunarodne politike SAD su u nastojanjima da okončaju rat isprobavale razne diplomatske puteve.² Na početku 1994. godine pod američkim vodstvom započet je posve drukčiji mirovni proces: jasan, efikasan i pragmatičan. Prvi je zadatak bio obnoviti hrvatsko-bošnjačko savezništvo, te time stvoriti jasne odnose. Tokom sastanka u Ženevi dogovoreno je da se za jednu sedmicu sastanu zapovjednici ARBiH i HVO-a, generali Rasim Delić i Ante Rosso, te dogovore primirje. Tačno pet sedmica nakon što je Redman najavio jači američki angažman, usred ženevskih pregovora koji su se vrtjeli ukруг, u Bijeloj kući – uz pokroviteljstvo američkog predsjednika Bila Klintonu (Billa Klintonu) – Hrvati i Bošnjaci su potpisali Vašingtonski sporazum o Federaciji BiH. SAD su jasno pokazale što znači vodstvo. “Ovaj je dokument samo prvi korak, ali korak u pravom smjeru”, prokomentirao je Klinton. Političko vodstvo Hrvata moralo se odreći ranijim planom predviđene vlastite republike u Bosni i Hercegovini i pristati na kantone u federaliziranoj Bosni i Hercegovini koju bi Srbi tek trebali prihvatiti. Ali, Tuđman je naglašavao kako je američki pritisak snažan i da se to mora prihvatiti žele li se zadržati SAD u mirovnom procesu.³

SAD su nametale završnicu s vojnom intervencijom NATO-a. Bila je to formula za potvrđivanje njene uloge kao garanta evropske sigurnosti i NATO-

¹ Calvocoressi, Peter, *Svjetska politika nakon 1945.*, Globus, Zagreb 2003, 345. Od ukupno 22.208 vojnika UNPROFOR-a Francuska je imala 3.646 vojnika, Britanija 3.390, Pakistan 3.016, Nizozemska 1.650, Malezija 1.544, Turska 1.462, Španija 1.259, Bangladeš 1.235, Švedska 1.051, Kanada 863, Norveška 663, Ukrajina 581, Rusija 506, Egipat 426, Danska 286, Belgija 276, Novi Zeland 249, Jordan 100 i SAD 5 vojnika (Ramet, P. Sabrina, *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićevog pada*, Alinea, Zagreb 2005, 266.

² Vidi šire: Šehić, Zijad, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna. Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog sporazuma 1994.)*, Dobra knjiga, Sarajevo 2013, 323–335.

³ Starešina, Višnja, *Vježbe u laboratoriju Balkan*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004, 189.

a u novoj ulozi kao instrumenta za njeno očuvanje. Ali, naišle su na izuzetan otpor evropskih saveznika, prije svega Velike Britanije i Francuske. Evropljani su upozoravali na to kakva bi kriza u NATO-u mogla nastati ako SAD isforsiraju bombardiranje, a evropski vojnici stradaju. Francuska i Velika Britanija nisu željele da SAD završe rat i preuzmu vodstvo u Evropi. Velikoj Britaniji, koja je vješto utirala put stvaranju srpske države pod mirovnim plaštem, odnosno stvaranju centralne države koja će disciplinirati Balkan, nije odgovarao ni američki mirovni model za Republiku Bosnu i Hercegovinu koji je predviđao uspostavu ravnoteže snaga. Suprotstavljenost SAD-a, s jedne, te Francuske i Velike Britanije, s druge strane, u vezi s intervencijom NATO-a bila je u to doba jednako velika kao i razlike između “zaraćenih strana u Republici Bosni i Hercegovini”.⁴

U gradnji budućeg mirovnog rješenja ambasador Redman je imao snažnu potporu Vašingtona, dream-teama Klintonove administracije, a bio je odlučan pokazati i potvrditi američko vodstvo u Evropi nametanjem mira na Balkanu. Bili su to Medlin Olbrajt (Madeleine Albright), ambasadorica u Vijeću sigurnosti i članica Klintonovog (Clintonovog) kabineta; Entoni Lejk (Anthony Lake), Klintonov savjetnik za nacionalnu sigurnost; Džon Šalikašvili (John Shalikhshvili), zapovjednik Združenog stožera; Peter Tarnof (Tarnoff), zamjenik sekretara Stejt Departmenta (State Departmenta) za Evropu i, naravno, ministar odbrane Viljem Peri (William Perry). SAD su preuzimale vodstvo u svim segmentima. Početkom januara pod američkim vodstvom NATO je donio odluku o osnivanju Partnerstva za mir, programa kroz koji će se bivše države Istočnog bloka pripremati za ulazak u Savez.⁵ Neposredan razvoj zbivanja nakon ultimatum pokazivao je gubitak utjecaja Evropske unije u korist NATO-a i, s druge strane, na povećanu ulogu SAD-a i Rusije, bez kojih se nije naziralo rješenje. Svoju ulogu Rusija je ponovo pokazala u pitanju otvaranja Tuzlanskog aerodroma za dostavu humanitarne pomoći. Vijeće sigurnosti UN-a je 4. marta jednoglasno usvojio Rezoluciju br. 900, u kojoj je zahtijevana uspostava snabdijevanja Sarajeva vodom i energijom, kao i nesmetana sloboda kretanja civila i konvoja humanitarne pomoći.⁶

SAD su, korak po korak, konačno počele preuzimati kormilo. Time što su vodstvo bosanskohercegovačkih Hrvata i hrvatski predsjednik Tuđman bili prisiljeni na sporazum s Bošnjacima omogućen je 1994. prestanak “rata u ratu”.

⁴ Simms, Brendan, *Najsramniji trenutak. Britanija i uništavanje Bosne*, Buybook, Helsinški odbor za ljudska prava, Sarajevo-Beograd 2003, 209.

⁵ Starešina, 2004, 184–185.

⁶ Resolution 900 (1994) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen zur Lage um Sarajewo, verabschiedet am 4. März 1994. in New York, EA, 21/1994, D. 606 – D. 607.

Doduše, hrvatski su nacionalisti i dalje pokušavali blokirati bošnjačko-hrvatsku Federaciju i insistirati na svojoj koncepciji etnički čistih područja.⁷

Nakon četvorodnevni pregovora u Vašingtonu 1. marta 1994. godine, Bošnjaci i Hrvati su se dogovorili o uspostavi Federacije. Bosanskohercegovački predsjednik vlade Haris Silajdžić i hrvatski ministar spoljnih poslova Mate Granić potpisali su okvirni sporazum o uspostavi kantona sa širokom autonomijom, sa zajedničkom vladom.⁸ Poslanici Parlamenta Federacije su 31. maja jednoglasno izabrali Krešimira Zubaka za predsjednika i Ejuba Ganića za potpredsjednika, u prelaznom periodu od šest mjeseci. Parlament je ovlastio Harisa Silajdžića da obrazuje vladu koja će istovremeno vršiti zadatke i Vlade Republike Bosne i Hercegovine i Federacije.⁹

Uspostavom Federacije ostvaren je prvi dio plana SAD-a. Naredni korak je predviđao reguliranje okupiranih područja Hrvatske. Taj proces se odvijao u nekoliko faza, iza scene zvanične politike. U aprilu 1994. godine Tuđman je predložio Galbrajtu i Redmanu da Iran preko Hrvatske dostavlja oružje za ARBiH. Dvadeset sedmog aprila 1994. godine Granić je posjetio Američku ambasadu u Zagrebu kako bi se raspitao o stavu američke Vlade prema uspostavi mreže za dopremu oružja između Irana, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Tuđman se nastojao uvjeriti da se SAD neće suprotstaviti tom planu. Galbrajt, koji se zalagao za agresivniju politiku SAD-a, podržavao je ideju da se u Vašingtonu prihvati prijedlog hrvatske Vlade. Smatrao je da je najbolji odgovor koji je mogao uputiti Tuđmanu bio da on od Vašingtona nije dobio odgovor u vezi s aktiviranjem spomenutog plana. SAD bi formalno i dalje nastavile poštovati embargo na oružje, ali bi omogućile isporuku oružja Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini i tako uspostavile ravnotežu u naoružanju. Savjetnik za nacionalnu sigurnost SAD-a o toj ideji razgovarao je s Klintonom i zamjenikom državnog sekretara Strobeom Talbotom. Nakon toga, Klinton je odlučio da Galbrajt i Redman saopće Tuđmanu da nisu dobili uputu iz Vašingtona, ali je to istovremeno bilo zeleno svjetlo za provođenje namjere. Iranska dostava oružja ojačala je ARBiH, ali i HV, koja je dobila veliki dio oružja na račun hrvatske usluge tranzita oružja.¹⁰ Savjetnici

⁷ Ramet, 2005, 291.

⁸ Rahmenabkommen zwischen der bosnischen Regierung und den bosnischen Kroaten sowie Bosnischen-Föderation und der Republik Kroatien, unterzeichnet am 1. März 1994. in Vašington EA, 7/1994, D. 239 – D. 248.

⁹ EA, Zeitschrift für Internationale Politik, Zeittafel, Bonn 1994, 4/94, Z 79.

¹⁰ Witte, A. Erich, *Die Rolle der Vereigten Staaten im Jugoslawien – Konflikt und der außenpolitische handlungsspielraum der Bundesrepublik Deutschland (1990–1996)*, Mitteilungen Osteuropa-Institut, München, Nr. 32/2000. 2.000, 135.

predsjednika Klintonu u tri navrata su odbili prijedlog Stejt Departmenta da se, preko američkih saveznika u islamskom svijetu, tajno dopremi oružje Armiji Republike Bosne i Hercegovine te da je Bijela kuća 1994. godine odbila ponudu tadašnjeg direktora CIA-e Džemsa Vulsija (Jamesa Woolseya) da sama Agencija direktno dostavi oružje u Bosni i Hercegovini. Klintonova administracija je to učinila u promijenjenim okolnostima. Jedini način da se to postigne pretpostavljalo je kršenje međunarodnog embarga na izvoz oružja za Republiku Bosnu i Hercegovinu, a u Vašingtonu se vjerovalo da je onda bolje da ga prekrši Iran nego SAD, tvrdio je Ron Ničke (Neitzke), u to vrijeme pomoćnik američkog ambasadora u Zagrebu.¹¹ Administracija je bila spremna učiniti doslovno bilo što samo da bi izbjegla direktno uplitanje.¹²

Iran je predložio Hrvatskoj da kao nadoknadu za prijevoz oružja za Armiju RBiH preko njenog teritorija zadrži trećinu oružja od svake isporuke. U Zagrebu su se tada pripremali planovi vojnih operacija za reintegraciju Krajine i zapadne Slavonije, koje su još bile pod kontrolom tamošnjih pobunjenih Srba, pa se takva ponuda hrvatskim vlastima učinila istovremeno privlačnom i opasnom. Odluku je trebalo potkrijepiti mišljenje administracije iz Vašingtona zatraženo posredstvom Pitera Galbrajta (Petera Galbrighta), američkog ambasadora u Zagrebu. Nakon kratkih konsultacija, čelnici administracije su mu poručili da Hrvatima kaže kako o tom pitanju “nije dobio nikakve instrukcije”, tvrdio je Entoni Lejk, tadašnji savjetnik predsjednika Klintonu za nacionalnu sigurnost, na čiju je preporuku usvojen takav stav.¹³

U takvim okolnostima su preko Hrvatske počele isporuke oružja za Armiju Bosne i Hercegovine. Islamske države, nezadovoljne zbog malodušnosti Zapada i nedostatka odlučnosti, pojačale su pomoć u oružju hrvatsko-bošnjačkom savezu, koji je, prema priznanju hrvatskoga ministra obrane Gojka Šuška, postizao sve veći uspjeh u kupovini oružja u Pakistanu, Iranu, Njemačkoj, Poljskoj, Bugarskoj, pa čak i u Rusiji. Neka od tih oružja, npr. protivtenkovsko oružje i municija za minobacače, topove i dr., prebacivala su se dalje Armiji RBiH.¹⁴ Prema izvještaju “Njujork Tajmsa” od 5. novembra 1994, embargo na oružje protiv vladinih snaga u Republici Bosni i Hercegovini već duže vremena nije funkcionirao. U svojoj izjavi Sušak je naglašavao da je tržište oružja bilo

¹¹ Azinović, Vlado, *Al-Kai'da u Bosni i Hercegovini. Mit ili stvarna opasnost*, Radio Slobodna Evropa, Centar za savremenu umjetnost, Sarajevo 2007, 94–95.

¹² Ibid., 96–97.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ramet, 2005, 259.

otvoreno za sve nabavke oružja, a na njemu je cijena bila trostruko niža od legalnog načina nabavke oružja.¹⁵

Iako je Klintonova administracija to ocijenila kao sjajan diplomatski potez, mnogi senatori i kongresmeni su se žalili na to što nisu bili obaviješteni o toj odluci koja je dopuštala Iranu slanje oružja na Balkan, tako da je Komisija o međunarodnim vezama Zastupničkog doma osnovala specijalni pododbor za istraživanje te afere. U završnom izvještaju Komisija je bila kritična prema odluci Klintonove administracije da dopusti Iranu dostavu oružja ARBiH i HV, smatrajući kako će mu to omogućiti da stekne važan utjecaj u Republici Bosni i Hercegovini.¹⁶ Ministar spoljnih poslova Irana Velajati posjetio je 7. maja 1994. godine Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, gdje je razgovarao sa predsjednikom Izetbegovićem. Tom prilikom je izjavio da “izražava podršku svojoj braći i sestrama u Republici Bosni i Hercegovini u otporu srpskoj agresiji. Mi u Islamskoj republici Iran izražavamo saosjećanje prema narodu Republike Bosne i Hercegovine i pokušavamo da pomognemo ovu zemlju humanitarnim putem” – rekao je Velajati pozdravljajući Vašingtonski sporazum i izražavajući nadu u nastavak dogovora u Beču. Kao aktivan član Organizacije Islamske Konferencije (OIC), Iran je insistirao na rješavanju situacije u Republici Bosni i Hercegovini, ustrajavajući na sopstvenom prijedlogu UN-u o slanju iranskih trupa u Republiku Bosnu i Hercegovinu koja je trebala učestvovati u misiji UNPROFOR-a. Međutim, od UN-a nije bilo logičnog i prihvatljivog odgovora. “Nadamo se da će nam biti dozvoljeno da pošaljemo svoje snage ovdje. Iran se nada da će moći, kao član Svjetske organizacije, ostvariti pravo podrške bosanskom narodu koji je bio izložen teškoj agresiji” – dodao je Velajati. Aktivno učešće u političkoj podršci Iran je provodio u kontaktima sa zvaničnicima Republike Bosne i Hercegovine. Iranski ministar je potvrdio da su se upravo vodili bilateralni i trilateralni razgovori na ministarskom nivou između Irana, Republike Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske.¹⁷ Istoga dana u Sarajevu je bila otvorena Ambasada Islamske Republike Iran.¹⁸

Proljeće 1994. godine neočekivano je donijelo novu nadu. Nakon ultimatumata NATO-a, koji je ušutkao srpsku artiljeriju oko Sarajeva, SAD i Rusija su podi-

¹⁵ *Archiv der Gegenwart vom 21. November 1994*, 39495.

¹⁶ Lukić, Reneo, *Vanjska politika Klintonove administracije prema ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993–1995)*, Časopis za suvremenu povijest, Godina 38, br. 1, Zagreb 2003, 20–21.

¹⁷ *Velajati u Sarajevu. Aktivna pomoć Irana*, “Oslobođenje”, Broj 16490, 8. V 1994, 1.

¹⁸ *Otvorena iranska ambasada*, “Oslobođenje”, Broj 16490, 8. V 1994, 1.

jelile kontrolu nad mirovnim procesom – SAD nadovezujući se na svoj uspjeh u posredovanju u “Vašingtonskom sporazumu” između Bošnjaka i Hrvata, a Rusija nakon što je ostvarila nagodbu s Karadžićem da svoje teško naoružanje unutar i oko Sarajeva premjesti na sabirna mjesta UN-a. Već krajem marta 1994. godine Redman i Čurkin su bili uvjereni da su se približili mirovnom rješenju, vjerujući da mogu proširiti sarajevski model na cijelu Republiku Bosnu i Hercegovinu, što je uključivalo obustavu neprijateljstva, međupozicioniranje trupa UN-a i povlačenje teškog naoružanja. Bili su ubijedeni u to da se stavovi dvije strane približavaju. Uskoro, Čurkin se vratio na Balkan da bi iskoristio zamah za mir stvoren Vašingtonskim sporazumom i ultimatumom NATO-a.¹⁹ Posjetio je Sarajevo, gdje je u Predsjedništvu razgovarao s Izetbegovićem, a ta posjeta je uključila i razgovor s komandantom UNPROFOR-a za Republiku Bosnu i Hercegovinu – Rozuzom, kao i odlazak na Pale. O toj posjeti Izetbegović je izjavio da je temeljno pitanje bilo “da li gospodin Čurkin može utjecati na bosanskohercegovačke Srbe da vrate okupirane teritorije”.²⁰

Nakon posjete Sarajevu, Čurkin je oputovao u Zagreb, gdje ga je primio predsjednik Hrvatske Tuđman. Razgovaralo se o rješenju krize u svjetlu potpisanog sporazuma u Vašingtonu. “Gospodin Čurkin izrazio je zadovoljstvo pozitivnom klimom koja je stvorena nakon potpisa preliminarnog sporazuma, što je davalo podsticaj da se trajno riješe problemi i kriza u čitavom području” – navodilo se u saopćenju. Čurkin je naglasio kako je nakon susreta s predsjednikom Tuđmanom, te razgovora s Granićem prije nekoliko dana u Moskvi, “zadovoljan time što hrvatska strana nudi koncept federacije i konfederacije kao sredstvo za cjelovito rješenje u Republici Bosni i Hercegovini i za rješenje ukupnih odnosa između Zagreba i Beograda, te Hrvata i Srba”. Na pitanje o mogućnosti uključivanja bosanskohercegovačkih Srba u Federaciju, nakon izjave Momčila Krajišnika da bi to bilo “nelogično, neprirodno i neprihvatljivo”, Čurkin je odgovorio kako on smatra da ima prostora, iako zna da nije ni bilo mnogo ljudi koji su se nadali da bi oni mogli ući u Federaciju.²¹ Kozirjev i Kristofer su 14. marta 1994. godine u Vladivostoku vodili dvočasovni razgovor o Republici Bosni i Hercegovini i naporima za obnavljanje palestinsko-izraelskih pregovora. Na konferenciji za štampu potvrdili su da je u centru pažnje razgovora bilo sklapanje bošnjačko-

¹⁹ Silber, Laura – Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Radio B 92, Beograd 1996, 357.

²⁰ *Vitalij Čurkin u Sarajevu. Unaprijediti sarajevski recept*, “Oslobođenje”, Broj 16435, 14. III 1994, 3.

²¹ *Tuđman razgovarao sa Jeljcinovim izaslanikom. Zanimljive mogućnosti*, “Oslobođenje”, Broj 16435, 14. III 1994, 3.

hrvatskog saveza sa svim posljedicama koje mogu iz toga proisteći, a koje nisu morale biti isključivo pozitivne. Tokom razmjene mišljenja u Vladivostoku, Kozirjev je ponovio rusku ideju za sazivanje sastanka pet velikih sila koje bi stavile tačku na krizu u Republici Bosni i Hercegovini, ali je Kristofer još jednom izrazio sumnju u američki stav u pogledu te ideje.²² Načelnik Združenog štaba SAD-a Šalikašvili je za *ABC* izjavio kako američki strateški interes u Republici Bosni i Hercegovini opravdava slanje 25.000 ili više američkih vojnika da pomognu u implementaciji mirovnog sporazuma. “Mislim da tu ne smijemo biti lakomisleni, ne smijemo od Amerikanaca tražiti da bespotrebno daju svoje živote. Ali Amerikanci možda bolje nego većina drugih razumiju da se za slobodu i onakav svijet za kojim svi žudimo ponekad treba i žrtvovati. Mislimo da su strateški interesi Amerike vezani za Evropu, za stabilnost Evrope, nikad nismo ustuknuli kada bismo odlučili koji su naši interesi i kako ih zaštititi” – rekao je Šalikašvili. Clinton je najavio da će poslati američke trupe da nadgledaju mirovni sporazum nakon potpisa “zaraćenih strana”.²³

Uskoro je potvrđeno da Republika Bosna i Hercegovina predstavlja važan strateški interes SAD-a. Olbrajt, Šalikašvili i Redman 30. marta 1994. su posjetili Sarajevo. Nakon razgovora s Izetbegovićem, Ganićem, Silajdžićem i drugim bosanskohercegovačkim zvaničnicima, prisustvovali su simboličkom otvaranju Američke ambasade u Sarajevu. Olbrajt je, u govoru koji je naznačio prekretnicu u daljoj budućnosti Sarajeva i Republike Bosne i Hercegovine, naglasila kako “ta ceremonija mora svima pokazati da su budućnost SAD-a i Republike Bosne i Hercegovine nerazdvojive. I mi, Bosanci i Amerikanci, moramo i dalje biti sigurni da ljudi različitih rasa, etničkog porijekla, mogu živjeti zajedno, produktivno, slobodno i u miru. To ubjeđenje čini nas jačim i spaja nas. Taj cilj će nas voditi kroz buduće dane pune izazova, kada budemo dosegali ono što je predsjednik Clinton nazvao čudom normalnog života”.²⁴ Na kraju govora Olbrajt je citirala Vaclava Havela, za kojeg je rekla da je najbolje shvatio simboliku Sarajeva: “Više nego ikad ranije danas je sve povezano. Zbog toga su vrijednost i perspektive savremene civilizacije na velikom iskušenju. Budućnost Amerike i Evrope zato se odlučuje u napaćenom Sarajevu. Zato mi je drago što sam ovdje, predstavljajući

²² *Susret Kozirjeva i Kristofera. Bosna u centru pažnje*, “Oslobođenje”, Broj 16435, 14. III 1994, 3.

²³ *Šalikašvili zagovara slanje američkih trupa u BiH. Zaštititi interese SAD*, “Oslobođenje”, Broj 16438, 17. III 1994, 3.

²⁴ *Medlin Olbrajt i Džon Šalikašvili u Sarajevu. Nerazdvojna budućnost SAD i BiH*, “Oslobođenje”, Broj 16452, 31. III 1994, 1.

SAD, na mjestu njene buduće ambasade u ovom posebnom gradu.”²⁵ Tri mjeseca kasnije, 4. jula 1994, u središtu Sarajeva, na najvažniji američki praznik – Dan nezavisnosti, zvanično se zavihorila američka zastava, odsvirana je nacionalna himna, a ambasador Jakovič, stojeći na govorničkom podijumu zajedno s Izetbegovićem, obratio se zvanicama nadahnutim riječima, rekavši da je taj dan zaista historijski trenutak za SAD, za Republiku Bosnu i Hercegovinu i za njega osobno: “Otvaranje američke ambasade signalizira čvrstu solidarnost i podršku SAD narodu i Vladi Republike Bosne i Hercegovine. Mi ćemo i dalje biti jedan od glavnih učesnika u naporima pružanja pomoći, doprinoseći na taj način sposobnostima naroda Republike Bosne i Hercegovine da izdrži. Odlučni smo pomagati vam do onog stepena do kojeg vaše rukovodstvo traži mir, demokraciju i politički, društveni i etnički pluralizam. SAD nude podršku nepodijeljenom Sarajevu, jakoj i moćnoj Federaciji, slobodnoj i demokratskoj Bosni i Hercegovini unutar međunarodno priznatih granica.” Izetbegović je rekao da je otvaranje Ambasade SAD u Republici Bosni i Hercegovini bila jasna poruka ohrabrenja: “ Za one tamo, s druge strane barikada, to je upozorenje da fašizam nema perspektive i da ne može proći. Branioci Bosne osvjedočuju poruku američke Deklaracije o nezavisnosti već dvadeset sedam mjeseci u teškoj i neravnoj borbi.”²⁶

Rezolucijom 824 Vijeće sigurnosti UN-a je 6. maja 1993. Goražde proglasilo “sigurnosnom zonom”, a Rezolucijom 836 od 4. juna, djelujući u skladu sa Poglavljem VII Povelje UN-a, produžilo je mandat UNPROFOR-u kako bi se mogli spriječiti napadi na “sigurnosne zone”.²⁷

Na savjetovanju komandanata korpusa VRS-a, održanom u Vlasenici 29. januara 1994, istaknuto je da Goražde apsorbira četvrtinu snaga Hercegovačkog korpusa te je predloženo da operacija osvajanja Goražda bude što prije isplanirana i izvršena. Komandant Drinskog korpusa Živanović je rekao da podrinjske enklave vežu za sebe šest njegovih brigada, i da bi se daljim potiskivanjem AR-BiH sa tog područja oslobodile barem tri srpske brigade.²⁸ Tom prilikom general Mladić je izjavio: “Muslimane treba tako dugo tući dok cijeli svijet ne vidi da se

²⁵ Zastava SAD u nepodijeljenom gradu, “Oslobođenje”, Broj 16452, 31. III 1994, 3.

²⁶ Otvorena američka ambasada u Sarajevu. Dok ima nas, ima i Bosne, “Oslobođenje”, Broj 16547, 5. VII 1994, 1.

²⁷ Mazowiecki, Izvještaji 1992–1995, Univerzitet u Tuzli i Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo, PrintCom Tuzla, 2007, 329.

²⁸ Šadinlija, Mesud, *Odnos mirovnih planova i vojnih operacija na ratištu u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 7. septembra 2017, 377.

ne isplati boriti protiv Srba. Glavna tačka je Sarajevo, to je mozak njihove države. Mi sada ne smijemo davati ratne izjave, mi moramo govoriti o miru. Samo tako možemo Srbiju spasiti od blokade. Naš interes je formiranje jedne zajedničke srpske države. Možda nam Evropa to neće odmah odobriti.”²⁹

Na kraju marta 1994. počeo je napad VRS-a na Goražde. Kao i više puta ranije, i tada je trebalo imati povod, a on je nađen u propagandi srpskih medija prema kojoj su iz Sarajeva u Goražde došli muslimanski ekstremisti da od stanovništva traže, protiv njihove volje, da stupe u “džihad”, “sveti rat” protiv Srba. U isto vrijeme stranim medijima je VRS zabranila pristup Goraždu, svjesna činjenice da, sve dok se pred TV-kamerama ne vide slike ranjenih i mrtvih, Zapad to neće prihvatati ozbiljno.³⁰

Napadi na “sigurnosnu zonu” počeli su 29. marta pod kodnim nazivom “ZVIJEZDA 94”. U toku te operacije snage VRS-a su zauzele sve dominantne zemljišne objekte na desnoj obali Drine i ovladale rubnim naseljima općine Goražde, a na lijevoj obali su ovladale najznačajnijim objektima, uspostavile kontrolu na teritoriji u dolini Prače i također ušle u rubna područja Goražda.³¹ Vojnim napadima na Goražde prekršena su brojna ljudska prava. Meta napada su bili civili i objekti poput bolnica, a u toku napada su ometani pokušaji da se pruži pomoć ranjenicima. Najveći broj pogibija je bio prouzrokovan direktnom paljbom iz minobacača, projektilima i gelerima. Bolnica je bila granatirana u više navrata, kada je veliki broj ljudi poginuo ili bio ranjen. Zbog napada na bolnicu osoblje je bilo onemogućeno u pružanju medicinske i hirurške pomoći pacijentima, zbog čega su mnogi i umrli. U toku napada na grad bila je prekinuta opskrba strujom, a stanovnici su zbog nedostatka vode bili primorani da se skupljaju u redovima na izvorima, gdje su bili izloženi snajperskoj vatri te su mnogi tako i ubijeni. Međunarodni promatrači koji su se nalazili u gradu u vrijeme napada zabilježili su da je brojnim osobama bila uskraćena pomoć nakon ranjavanja, opisujući krike ljudi u agoniji koji su odjekivali na ulicama. Specijalni izvjestitelj je saznao i za namjerne napade na vozila koja su prevozila ranjenike do bolnice.³²

Državni sekretar Kristofer zauzeo je čvrst stav prema VRS-u, najavljujući namjeru SAD-a da insistiraju na zračnim udarima NATO-a na njihove položaje. Izjavio je da SAD traže da se u Goražde što prije pošalju trupe UN-a kako bi

²⁹ Der Schlüssel zum Sieg, Der Spiegel, 22/2011, Hamburg, 85.

³⁰ *Balkan. Hälfte des Tepih*, Spiegel, Hamburg, 15, 11. 04. 1994, 140.

³¹ Šadinlija, Mesud, *Prvi korpus ARBIH – nastanak i razvoj*, Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, 2008, 39.

³² Mazowiecki, Izvještaji 1992–1995, 330.

se ostvarila mogućnost za izvođenje zračnih udara.³³ General Rouz je 8. aprila izjavio: “prema prvim procjenama Srbi nisu prodrli u enklavu Goražde toliko duboko kao što se ranije izvještavalo.”³⁴ Desetog aprila 1995. general Rouz je izjavio da je on zatražio zračne napade NATO-a na vojne položaje VRS-a oko Goražda: “Upozorio sam ih veoma strogo tri puta, ali kada je iz njihovih tenkova otvorena direktna vatra na grad, ja sam zatražio zračnu podršku.”³⁵ Dok je generalni sekretar UN-a Gali devetog aprila pozivao VRS da se povuče na položaje na kojima su bili prije napada na Goražde, te pozvao mirovne snage UN-a da iskoriste sva raspoloživa sredstva kako bi to učinila, predsjednik Narodne skupštine RS-a Momčilo Krajišnik je taj potez komentirao kao “direktno stavljanje UN-a na stranu onih koji su za nastavak rata”. Vrhovna komanda RS-a je 11. aprila ocijenila da su se “UN bombardovanjem srpskih teritorija svrstale protiv Srba u građanskom ratu u bivšoj BiH”, tvrdeći da je napad NATO-a izveden u cilju sprječavanja realizacije srpskog prijedloga o potpunom prekidu neprijateljstva. Istovremeno je i Generalštab Vojske Jugoslavije saopćio da je “bombardiranje civilnih i vojnih ciljeva u RS koje su izvršile zračne snage NATO-a akt koji može dovesti do nesagledivih vojnih posljedica”.³⁶

Nakon razgovora s ministrom Žipeom, Akaši je potvrdio da je do bombardiranja položaja VRS-a došlo na njegov zahtjev, upozoravajući da su mogući i novi napadi ukoliko “sigurnosne zone” budu ugrožene.³⁷

Od početka napada VRS-a na Goražde general Rouz namjerno je umanjivao njegovu važnost i razmjere, prikazujući ga kao izolirane vojne manevre, tvrdeći kako “nitko nema snage unijeti velike promjene u tamošnje strategijske prilike i odnose”. Napad je pokušao zaustaviti tako što je posredovao u pregovorima o obustavi vatre. Takvim pristupom ignorirao je izvještaje visokog povjerenika UN-a za izbjeglice (UNHCR-a), vojnih promatrača UN-a (UNMO-a) i “Medicins sans Frontieres” (“Liječnika bez granica”), koji je bio u samoj enklavi, pa čak i izjave oficira VRS-a. Po zapovijedi generala Rouza izvedena su dva simbolična zračna napada NATO snaga. Za nekoliko dana kod VRS-a se pojavio vrlo jasan obrazac ponašanja: nakon svakog zračnog udara NATO snaga VRS bi zastajala i uzimala predah, a kada bi neposredna vojna opasnost NATO saveza prošla, na-

³³ Velimirović, Janko i dr., *Hronologija 1990–1995*, Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka, 2002, 156 (dalje: *Hronologija...*).

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., 157.

stavljala je s napadom.³⁸ Zračni napadi na položaje VRS-a oko Goražda dali su konačno notu ubjedljivosti dotadašnjim, najčešće praznim, prijetnjama da će u zavodjenju reda biti upotrijebljena i sila.

U američkim analizama zračnih udara naglašavalo se da je pređen prag preko kojeg više nema povratka. To je potvrdio i Klinton kada je nakon novog napada rekao da su SAD reagirale na potpuno odgovarajući način i da će, kao NATO članica, tako nastaviti u slučaju poziva za zračnu podršku UNPROFOR-u. Naglašavao je da su udari bili znak riješenosti UN-a i NATO-a da upotrijebe silu u postizanju tri glavna cilja akcija: obustavu napada na Goražde, povlačenje VRS-a na početne položaje i privođenje srpskih vođa mirovnom procesu čiji je cilj bio obustava neprijateljstava i postizanje trajnog političkog rješenja. Američki ministar odbrane navodio je da poslije akcije postoje praktično dvije mogućnosti: jedna je da komandant UNPROFOR-a nastavi tražiti zračnu podršku i NATO će mu je uvijek dati, a druga da se uloga NATO-a proširi i da se od VRS-a zahtijeva povlačenje, kao što je učinjeno u slučaju Sarajeva. Bivši savjetnik za nacionalnu sigurnost SAD-a Zbignjev Bžežinski je u analizama mogućih opcija tvrdio da se rat u Republici Bosni i Hercegovini može okončati samo na dva načina: ili vojnom intervencijom Zapada ili naoružavanjem ARBiH za odbranu i oslobađanje zemlje.³⁹ Državni sekretar SAD-a Kristofer zauzeo je čvrst stav prema VRS-u, insistirajući na zračnim napadima NATO-a na njihove položaje oko Goražda. Tražio je da se tamo hitno upute snage UNPROFOR-a kako bi se ostvarila mogućnost za njihovo izvođenje.⁴⁰ Uskoro, Kristofer je najavio da su SAD spremne izvesti daljne zračne napade. Naglasio je da su napadi predstavljali direktnu prijetnju gradu i sigurnosti osoblja UN-a koje se tu nalazilo, tvrdeći da su SAD sa saveznicima iz NATO-a spremne ponovo djelovati ukoliko to bude potrebno. Potvrdio je da je bio u gotovo stalnom kontaktu sa specijalnim izaslanikom Redmanom i Jakovičem. Američki zvaničnici su istovremeno radili i na smirivanju Moskve. “Vjerujem da mi i Rusi dijelimo odlučnost da privedemo kraju borbe u Goraždu i omogućimo nastavak pregovora o mirovnom rješenju”, dodao je Kristofer.⁴¹ Redman je smatrao da je reagiranje NATO-a opravdano i da ono predstavlja odgovor na apel UN-a.⁴² Generalni sekretar NATO-a Verner

³⁸ Hodge, Carole, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Biblioteka Tragom istine, Delecta, Zagreb 2007, 188.

³⁹ *Vašington. Do mira i silom*, “Oslobođenje”, Broj 16464, 12. IV 1994, 3.

⁴⁰ Hronologija..., 154.

⁴¹ *Vašington smiruje Moskvu*, “Oslobođenje”, Broj 16464, 12. IV 1994, 3.

⁴² *Čarls Redman: Odgovor na apel UN*, “Oslobođenje”, Broj 16464, 12. IV 1994, 3.

(Wörner) je smatrao da efikasni zračni udari ne bi bili mogući ako bi se prethodno morala konsultirati Rusija, kao što je to ona i zahtijevala. Upozorio je VRS da se ne upušta u osvetničke napade na UNPROFOR, rekavši da NATO neće oklijevati u izvođenju novih napada ako to bude zatraženo.⁴³ Nakon izvještaja o nastavku granatiranja Goražda, britanski premijer Mejdžor je podržao naredbu komandanata UNPROFOR-a za zračne udare NATO-a na VRS: “Ovim postaje savršeno jasno Srbima ili bilo kome drugome da smo ozbiljni u uvjeravanju da će se rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a provoditi. Mislim da su zračni udari opravdani – oni su sigurno bili u okviru ovlašćenja koja imaju komandanti na terenu.”⁴⁴ Njemački ministar spoljnih poslova Klaus Kinkel se složio da je akcija bombardera NATO-a bila opravdana, neophodna i pravilna. “Nadam se da će se bosanski Srbi konačno urazumjeti, ili će NATO biti primoran da interveniše ponovo” – upozorio je dodajući da je “Goražde novi važan simbol poslije Sarajeva”. Kinkel je pozvao Rusiju da upotrijebi svoj utjecaj na bosanskohercegovačke Srbe radi zaustavljanja ofanzive na Goražde.⁴⁵ Ambasador Jakovič je ocijenio da je međunarodna zajednica kasnila s akcijama svugdje po Republici Bosni i Hercegovini, a ne samo u Goraždu, smatrajući da se moglo znatno ranije krenuti u akciju i na taj način spriječiti ono što se tada dešavalo.⁴⁶ Francuski ministar spoljnih poslova Žipe, govoreći za radio stanicu *Evropa I*, izjavio je da ga “posebno brine zastoj diplomatskog procesa, zalažući se za ono što je bilo relativno urgentno – reintegraciju diplomatskog procesa u jasnu cjelinu. “Mirovni plan postoji, a to je onaj EU-a”, tvrdio je Žipe. Smatrao je da bi pregovore trebalo nastaviti pozivajući sve strane, uključujući i bosanskohercegovačke Srbe, istovremeno pozdravljajući zračne udare američkih lovaca.⁴⁷

Oštrim kritikama akcije NATO-a pridružio se predsjednik ruske Dume Ivan Ribkin, najavljujući da Duma neće ostati po strani aktuelnog procesa. Slično raspoloženje se pokazivalo i kroz zvanične stavove ruske diplomatije koje je iznio portparol Grigorij Karasin, ukazujući na razočarenje Moskve činjenicom da je zaobiđena u procesu konsultacija o primjeni sile i tvrdeći da Rusija nikada više neće pristati da *post festum* potvrđuje odluke donesene mimo njenog učešća. Apelirao je na sve “zaraćene strane” i UNPROFOR da se ponašaju maksimalno suzdržano kako ne bi došlo do eskalacije krvoprolića. Obavijestio je novinare o

⁴³ Manfred Verner: *Konsultacije nisu efikasne*, “Oslobođenje”, Broj 16464, 12. IV 1994, 3.

⁴⁴ Džon Mejdžor: *Podrška Londona*, “Oslobođenje”, Broj 16464, 12. IV 1994, 3.

⁴⁵ Klaus Kinkel: *Akcija bila neophodna*, “Oslobođenje”, Broj 16464, 12. IV 1994, 3.

⁴⁶ Viktor Jakovič: *Kasnili smo u akcijama*, “Oslobođenje”, broj 16465, 13. IV 1994, 3.

⁴⁷ Alan Žipe: *Udari odgađani predugo*, “Oslobođenje”, Broj 16464, 12. IV 1994, 2.

moskovskim konsultacijama zamjenika šefa ruske diplomatije Lavrova s ambasadorima SAD-a, Francuske i Velike Britanije.⁴⁸

Ministar Kozirjev je uskoro dao ocjenu tadašnje situacije u Republici Bosni i Hercegovini, naglašavajući da svu krivicu za eskalaciju sukoba snosi Zapad na čelu sa SAD-om te smatrajući da se jedina šansa za mirno rješenje sukoba nalazi u spasonosnoj intervenciji ruske diplomatije. Ocijenio je da je sve počelo s pogrešnim preskakanjem Rusije u procesu donošenja odluka o udarima NATO-a po VRS-u oko Goražda, tvrdeći – da se NATO konsultirao s Rusijom, vjerovatno bi se uspio pronaći drugi način da se “ohlade užarene srpske glave oko Goražda”. Nakon razgovora s Miloševićem, insistirao je na tome da NATO odustane od novih zračnih napada, optužujući Zapad da se “nepromišljeno ponaša i voli više rat od diplomatskih pregovora”. “Washington Post” je ocijenio da su Kozirjevljevi stavovi nailazili na razumijevanje dodajući da se američka administracija protivila pokretanju novih zračnih akcija na VRS oko Goražda.⁴⁹

Administracija SAD-a je 16. aprila 1994. odbila širenje skale zračnih udara NATO-a kao odgovor na ofanzivu VRS-a na Goražde, pristajući da se povedu razgovori o evropskom prijedlogu za postepeno ukidanje sankcija prema SRJ prije nego što se postigne puno okončanje sukoba.⁵⁰ Predsjednik Izetbegović je 17. aprila uputio pismo Galiju, u kojem je tvrdio da napadi na Goražde traju i dalje i da je grad u agoniji te da zvaničnici UN-a nisu učinili gotovo ništa da bi zaštitili narod Goražda i kredibilitet svoje organizacije.⁵¹

Generalni sekretar UN-a Gali je 17. aprila zatražio odobrenje NATO-a za zračne napade na položaje VRS-a radi zaštite svih šest “sigurnosnih zona” u Republici Bosni i Hercegovini. Tome se oštro suprotstavio ruski ambasador u UN-u Jurij Voroncov, ocjenjujući da bi to značilo “miješanje UN-a u građanski rat u Bosni i Hercegovini”.⁵²

Ruski predsjednik Jeljcin, koji je o toj situaciji vodio telefonski razgovor s njemačkim kancelarom, rekao je da eskalacija sukoba nije osujećena i pored velikih napora ruske diplomatije. “Za tu krivnju snosilo je odgovornost srpsko rukovodstvo koje nije održalo svoje obećanje”, tvrdio je Jeljcin. On je zaprijetio da će ruska diplomatija prekinuti kontakte s Beogradom i Palama jer nije željela

⁴⁸ *Ruske reakcije. Duma kritikuje Ameriku*, “Oslobođenje”, Broj 16465, 13. IV 1994, 3.

⁴⁹ *Rusija i BiH. Kozirjev optužuje zapad*, “Oslobođenje”, Broj 16469, 18. IV 1994, 4.

⁵⁰ Hronologija..., 158.

⁵¹ *Čudne igre oko Goražda*, “Oslobođenje”, 16454, 18. IV 1994, 1.

⁵² Hronologija..., 159.

biti manipulirana i zloupotrebjavana. U listu “Komensant” pojavila se i Kozirjevljeva ocjena da Rusija “neće ići u konfrontaciju sa Zapadom zbog braće Srba koji izigravaju dogovore”. Čurkin je u svom obraćanju novinarima rekao da se nada kako će njegovu ocjenu zbivanja podržati rusko rukovodstvo i ruska javnost, te da će im biti predočeno pravo stanje stvari u vezi s krizom oko Goražda. Na Čurkinovu inicijativu, koju je prihvatio i Jeljcin, bilo je planirano održavanje zasjedanja Dume, na kojem je glavna tema trebala biti “formuliranje pravilnog ruskog kursa u bosanskom konfliktu”. Tim riječima Čurkin je indirektno kritizirao dotadašnji ruski kurs u kojem je on imao jednu od ključnih uloga.⁵³ Lider Liberalno demokratske partije Rusije Vladimir Žirinovski je u Strazburu izjavio da “Rusija treba da bombarduje baze NATO-a u Italiji, kao odgovor na njegove napade na VRS oko Goražda”.⁵⁴

U vrijeme napada VRS-a na Goražde Akaši je boravio u Beogradu kod Miloševića, zalažući se da se hitno postigne sporazum o prekidu svih neprijateljstava, nakon čega bi se VRS povukla iz Goražda.⁵⁵ Generalni sekretar UN-a Gali zatražio je odobrenje NATO-a za zračne udare na vojne položaje VRS-a radi zaštite svih šest “sigurnosnih zona”. Tome se oštro suprotstavio ruski ambasador u UN-u Jurij Voroncov, smatrajući da bi to “predstavljalo miješanje UN-a u građanski rat u Bosni i Hercegovini”.⁵⁶ Do tada su UN mogle pozvati NATO avione radi osiguranja zračne podrške osoblju UN-a, u skladu s rezolucijom usvojenom u junu 1993. godine.⁵⁷ SAD su pozivale međunarodnu zajednicu na postepenu vojnu akciju kao odgovor VRS-u na nastavak opsade Goražda. Kristofer je zatražio čvršće ekonomske sankcije protiv SRJ kao dio nastojanja smirivanja konflikta, te intenziviranje diplomatskih aktivnosti za pokretanje mirovnih pregovora. Najavio je da će prijedlog SAD-a, o kojem se još trebalo konsultirati sa saveznicima, biti utemeljen na *pojačanoj vojnoj sili* putem NATO-a, čvršćim sankcijama prema SRJ i saradnji s EU za oživljavanje mirovnog procesa. Clintonov savjetnik za nacionalnu sigurnost je rekao da je korištenje sile bez diplomatskih aktivnosti nesvršishodno, pa “sila bez diplomatije neće uspjeti”.

U međuvremenu su američki zakonodavci podnijeli neobaveznu rezoluciju u kojoj se od Vašingtona tražilo unilateralno skidanje embarga na oružje koje bi

⁵³ *Rusko traženje. Čurkin prijete istinom, “Oslobođenje”, Broj 16471, 20. IV 1994, 3.*

⁵⁴ Hronologija..., 157.

⁵⁵ Ibid., 158.

⁵⁶ Ibid., 159.

⁵⁷ *NATO razmatra Galijev zahtjev. Avioni čekaju političku odluku, “Oslobođenje”, Broj 16471, 20. IV 1994, 3.*

omogućilo Vladi Republike Bosne i Hercegovine odgovarajuću vojnu pomoć.⁵⁸ Memorandum koji su na Palama potpisali Momčilo Krajišnik i Viktor Andrejev bio je sporazum UN-a i srpske strane iz kojeg je bosanskohercegovačka Vlada bila potpuno isključena. Andrejev, šef civilnog sektora UN-a za Republiku Bosnu i Hercegovinu, koji je u pregovorima zamijenio poraženog i uvrijeđenog Akašija, uspio je postići sporazum s Krajišnikom o trenutnom prekidu borbenih dejstava VRS-a oko Goražda.

Međutim, već u prvoj tački “Memoranduma o razumijevanju potrebe za privremeni angažman za grad Goražde” stajalo je da će “bosanskohercegovački Srbi ispoštovati trenutno primirje ukoliko ne budu napadnuti”. Pretpostavka je bila da će se, kako je stajalo u Memorandumu, “zaraćene strane dogovoriti o primirju i na desnoj obali Drine”. U sporazumu se također predviđao ulazak oko stotinu vojnika UNPROFOR-a u Goražde, zajedno s 41 pripadnikom međunarodnog tima UN-a, na lijevu obalu Drine, s kontingentom koji je raspolagao s 20 transportera i 29 neborbenih vozila.⁵⁹ U Dumi je 20. aprila 1994. godine izostala najavljena rasprava o ruskoj politici u Republici Bosni i Hercegovini. Rukovodstvo Dume nije vjerovalo u Čurkinove ocjene koje su trebale usmjeriti debatu, pa je u Republiku Bosnu i Hercegovinu, SRJ i Republiku Hrvatsku hitno bila upućena njena delegacija, na osnovu čijeg izvještaja se trebala sprovesti ozbiljna parlamentarna debata. Republika Bosna i Hercegovina je 20. aprila 1994. bila vanredno uvrštena u dnevni red sjednice Jeljcinovog Savjeta za nacionalnu sigurnost. Novinari su uspjeli doznati da su referate podnijeli Gračev, Kozirjev i obavještajac Lobov, te da se razgovaralo o raznim varijantama razvoja krize.

Da je Republika Bosna i Hercegovina postala glavna spoljopolitička preokupacija Kremlja, pokazivao je dolazak u Moskvu Ovena i Stoltenberga. S Kozirjevim su trebali razgovarati o mogućem sastanku misije EU i UN-a. Prema Jeljcinovoj ideji, taj skup je trebao razraditi globalno političko rješenje za Republiku Bosnu i Hercegovinu.⁶⁰

I u Sarajevu i u Goraždu general Rouz se poslužio sličnom taktikom kako bi otklonio djelovanje ultimatumata NATO-a VRS-u – istovremeno bi ispregovarao sporazum u ime UN-a, kojim bi onemogućavao djelovanje NATO-a i izazivao

⁵⁸ *Američki ključ za bosansku bravu. Sila, sankcije i diplomatija*, “Oslobođenje”, Broj 16472, 21. IV 1994, 12.

⁵⁹ *Fijaskom UNPROFOR-a u Goraždu. Srbi diktiraju uvjete*, “Oslobođenje”, Broj 16472, 21. IV 1994, 3.

⁶⁰ *Ruski parlament zaobišao Bosnu. Duma ne vjeruje Čurkinu*, “Oslobođenje”, Broj 16472, 21. IV 1994, 3.

ozbiljna razmimoilaženja između tih dviju institucija. SAD su bile primorane da se povuku pred nepopustljivošću svojih evropskih partnera u vezi s pitanjem zračnih udara, kojima bi se, radi sigurnosti “zaštićenih zona”, uništavalo nove, savršenije srpske sisteme zračne obrane. General Rouz uspio je onemogućiti i preduhitriti veće zračne udare NATO-a i istovremeno očuvati srpski sistem za zračnu odbranu SAM-a.⁶¹

Ambasadorka Olbrajt uskoro je ponovo potvrdila riješenost svjetske organizacije da spriječi agresiju VRS-a na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Međutim, ona je rekla da je cilj svih nastojanja stvoriti uvjete za postizanje mirovnog rješenja, tvrdeći da je “na svim zainteresiranim stranama, a posebno na srpskoj, da odluče da li će izabrati put dalje konfrontacije ili put koji vodi do rješenja rata, putem pregovora”.⁶² Preokret u američkoj politici uskoro se počeo jasno ispoljavati. Klintonova administracija uspjela je proizvesti interes za očuvanje prestiža i kredibiliteta SAD-a nizom inicijativa, širim ovlašćenjima NATO-u za zračne udare i praktičnu primjenu “sarajevskog modela” kako bi oko svih “zaštićenih zona” bila uklonjena teška artiljerija VRS-a, stezanjem ekonomskih sankcija protiv SRJ i povećanjem humanitarne pomoći i osiguranjem njene dostave. Klinton je povodom nove inicijative rekao da je to “zaustavljanje pokolja nevinih, sprečavanje proširenja rata u Evropi, održavanje NATO-a kao uvjerljive snage mira nakon hladnog rata i sprečavanje novih talasa izbjeglica”. Za čvrsti kurs u Republici Bosni i Hercegovini Klinton je mogao računati na jedinstvo u Kongresu, najavljujući da će on predložiti i skidanje embarga na oružje. Senator Bob Dol je tvrdio: “da je Armija RBiH imala čime da se brani nesreća Goražda se nikada ne bi ni dogodila.” “Bosanci su žrtve najkrvavije agresije u Evropi nakon Drugog svjetskog rata” – tvrdio je demokratski senator Džo Bajden (Joe Biden), dosljedni zagovornik očuvanja međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine. Naglašavao je da se dvogodišnji sistematski genocid koji je provodio Milošević, kako bi osvojio zemlju koju je svijet priznao, mora zaustaviti: “Moramo izvesti šire zračne udare kako bismo podigli cijenu kojom Srbi moraju platiti napade na civile u zaštićenim zonama, a zatim naoružati Bosance da se kao država sami brane. Tek tada ćemo postati neutralni jer ćemo prestati da blokiramo njihovo pravo na odbranu.” Kongresmen Tom Lantosh (Tom Lantosh) pozvao je Klintona da izađe pred Kongres, smatrajući da će dobiti najveću moguću podršku. “Da su Buš i NATO prije dvije godine izdali oštro upozorenje Miloševiću ovo se ne bi događalo. Embargo na oružje je nemoralan. Ako ne zaštititi Bosnu i ako ne može

⁶¹ Hodge, 2007, 222.

⁶² *Medlin Olbrajt: Osujetiti srpsku agresiju, “Oslobođenje”, Broj 16477, 21. IV 1994, 2.*

savladati Karadžića onda NATO ne znači ništa i ne može imati nikakvu ulogu u Evropu krajem 90-tih” – navodio je kongresmen Lantoš.⁶³

Izgledalo je da će uroditi plodom uporno Jeljcinovo nastojanje da se globalno političko rješenje krize povjeri SAD-u, Rusiji i EU. S potrebom održavanja skupa složio se i Klinton.⁶⁴ Mirovni posrednici Owen i Stoltenberg, koji su otputovali iz Moskve, također su podržali njegovu ideju i ostavili svoje saradnike da s Čurkinom rade na pripremi sastanka, što je ukazivalo na činjenicu da će velike sile zajedničkim naporom pokušati razriješiti krizu. Ruski koncept sastanka, na neki način, otkrila je prva savjetnica šefa ruske diplomatije Galina Sidorova, koja je u listu “Izvjestija” ukazivala na potrebu da se ozbiljno preispita dotadašnja podjela posla u kojoj su SAD bile zadužene za Bošnjake, Rusija za Srbe, a Njemačka za Hrvate. Takav koncept ne samo da nije umirio Republiku Bosnu i Hercegovinu nego je doveo do varničenja prema pomenutim velikim državama. Uvažavajući unutrašnje podrške i historijske fakte te poziciju poslanika Dume u Moskvi došlo se do relativno prihvatljive verzije. U dijelu štampe bio je prisutan pokušaj korigiranja ranijeg jednostranog mišljenja o događajima, na šta je prije svega utjecao nedavni Čurkinov kritički istup. Čak se i list ruske armije, “Krasnaja zvezda”, koji je od početka rata vodio prosrpsku propagandu, kritički osvrnuo na politiku i ponašanje bosanskohercegovačkih Srba, pa je glavni komentator bosanskohercegovačkih prilika u tom listu ocijenio da “Mladićeva armija sve više liči na raspojasanu družinu kojoj je rat postao sam sebi cilj i koja se izgleda ozbiljno izmakla kontroli političkog rukovodstva”.⁶⁵ Na savjetovanju Evropskog parlamenta od 18. do 22. aprila 1994. godine parlamentarci su sa 115 glasova za i 5 suzdržanih predložili izvještaj o humanitarnom pravu na intervenciju, navodeći niz kriterija koji su kod takve intervencije trebali biti uzeti u obzir (trajanje, ograničenje na konkretne ciljeve, nesposobnost UN-a, djelovanje u željenom cilju...). Istovremeno se na sjednici Savjeta NATO-a u jednoglasno usvojenoj Rezoluciji 22. aprila 1994. godine zahtijevalo da VRS neodložno obustavi napade i napusti zaštićenu zonu Goražde. Postavljen joj je ultimatum da se do 24. aprila povuče u prečniku 3 km od Goražda, a teško naoružanje na rastojanje od 20 km. Generalni sekretar NATO-a Manfred Verner (Wörner) je najavio da će se VRS suočiti s bombardiranjima ako ne ispuni zahtjeve. Ambasador NATO-a je rekao da su “krvožedni, barbarski napadi na goloruke civile u Goraždu grubo nasilje”,

⁶³ *Američko-ruske vizije bosanske drame. Klinton raspakovao paket, “Oslobođenje”, Broj 16473, 22. IV 1994, 4.*

⁶⁴ *Moskva. Lakiranje Jeljcinove izjave, “Oslobođenje”, Broj 16473, 22. IV 1994, 3.*

⁶⁵ *Izbjegavanje sukoba, “Oslobođenje”, Broj 16472, 21. IV 1994, 3.*

potvrđujući da će ultimatum odmah biti proslijeđen generalnom sekretaru UN-a. Ultimatum se oslanjao na Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a 824, 836, 844 i 913. U saopćenju sa sastanka ambasadora NATO-a potvrđena je podrška postizanju rješenja sukoba putem pregovora i pozivalo se na intenziviranje napora za postizanje mirovnog rješenja.⁶⁶

U subotu 23. aprila 1994. prilikom susreta sa Vrhovnom komandom Mladić je u dnevnik zabilježio: “Turci (tako je nazivao Bošnjake) nemaju organiziranu vojnu moć u enklavama Goražde, Žepa i Srebrenica. Mi ih trebamo u narednom periodu neutralisati, u krajnjem slučaju vojnom silom.”⁶⁷

Klinton je pozdravio ultimatum NATO-a i na press-konferenciji u Bijeloj kući izjavio je da ta odluka snagama NATO-a daje veća ovlaštenja u odgovorima na napade VRS-a, koja ne bi trebala sumnjati u spremnost NATO-a da djeluje. Naglasio je da potez NATO-a treba gledati kao dio nastojanja da se okončaju borbe i pronađe mirovno rješenje putem pregovora, dodavši da će, ako ultimatum ne vrati snage za pregovarački stol, razmotriti druge opcije.⁶⁸

Generalni sekretar UN-a Gali ponovo je uputio apel kojim se tražilo više vojnika za operaciju održavanja mira. U ocjenama iznesenim pred isticanje ultimatumu, Gali je ponovio da odluka o bombardiranju mora imati prethodnu saglasnost njegovog specijalnog izaslanika za bivšu Jugoslaviju Akašija: “Zračni udari imaju vrijednost odvracanja da bi ojačala pregovaračka pozicija mojih posrednika, ali praktično, sve dok ne budemo imali kopnene snage, bit će veoma teško postići vojni rezultat samo sa avijacijom.”⁶⁹ Kozirjev je dao rusku podršku vojnim mjerama kojim je NATO savez zaprijetio VRS-u u slučaju ponovljenih artiljerijskih napada na Goražde i druge zaštićene zone. Šef ruske diplomatije ocijenio je dotadašnju opsadu Goražda kao zločinačko ubijanje civila, dodavši da Rusija nikad nije podržavala niti će podržavati slične zločine. “Srbi će požnjati buru koju posiju u slučaju ponovnog bombardovanja bosanskih zaštićenih zona” – rekao Kozirjev u intervjuu televizijskom kanalu “Ostankino” precizirajući da Rusija podržava akcije NATO-a kojima se štiti šest zaštićenih zona, te da treba

⁶⁶ EA, *Entscheidung des NATO – Rates vom 22. April 1994. in Brüssel zu Goražde*, 21/94, D. 626 – D. 627. Vidi i: *Nakon zasjedanja NATO saveza u Briselu. Novi ultimatum agresoru, “Oslobođenje”*, Broj 16475, 23.IV1994, 11.”

⁶⁷ *Der Schlüssel zum Sieg*, Der Spiegel, 22/2011, Hamburg, 85–86.

⁶⁸ *Voren Kristofer: SAD ne potenciraju zračne udare, “Oslobođenje”*, Broj 16477, 25.IV 1994, 3.

⁶⁹ EA, *Entscheidung des NATO – Rates vom 22. April 1994. in Brüssel zu Schutz der Schutzonen in Bosnien-Herzegowina*, 21/94, D. 627 – D. 629. Vidi i: *Gali traži više vojnika za BiH, “Oslobođenje”*, Broj 16477, 25. 4. 1994, 2.

voditi računa da se ne pređe ta granica. Šef ruske diplomatije izražavao je veliku nadu da se zajedničkim aktivnostima Rusije, SAD-a, EU i UN-a može u relativno kratkom roku razraditi sveukupno političko rješenje krize. Akašijevo ponašanje predstavljalo je glavni razlog što NATO ni po isteku ultimatumu nije kaznio VRS. Takav zaključak se nametao iz intervju generalnog sekretara NATO-a koji je dao drugom kanalu njemačke televizije *ZDF*. Nije bila nikakva tajna da je došlo do oštrog duela Akašija i Vnera u kojem je Verner zamjerio i skrenuo pažnju Akašiju da NATO ima suprotne informacije o situaciji u Goraždu i okolini od onih koje je on davao.⁷⁰ Na pitanje novinara jesu li Rusi bili uključeni u proces odlučivanja u vezi s ultimatumom, Verner je potvrdio da su bili informirani, ali nisu učestvovali u procesu odlučivanja zbog čega nisu imali pravo veta kao u UN-u. Smatrao je da su “njihove izjave o krivnji obje strane i da će oni povući svoje ‘plave šljemove’ samo dizale krila zločincima oko Goražda”.⁷¹

Klinton je izrazio zadovoljstvo zbog prekida granatiranja Goražda i povlačenja VRS-a, smatrajući da je došlo vrijeme za nastavak pregovora. Smatrao je da je ultimatum NATO-a za zaustavljanje granatiranja imao uspjeha, potvrđujući da se prekid vatre održavao, a povlačenje se nastavljalo. “Zadovoljan sam progresom. Nastavit ćemo vrlo pomno pratiti situaciju jer NATO čeka odgovor na naredbu o povlačenju teškog naoružanja najmanje 20 km od Goražda.”⁷² Velika Britanija i SAD su upozorile Karadžića da se VRS treba “povući sa znatnog dijela teritorije Republike Bosne i Hercegovine koju je silom zauzela, ako Srbi ikada žele biti cijenjeni u svijetu”. Kristofer i Daglas Herd (Douglas Hurd) su na press-konferenciji nakon cjelodnevnih višestrukih susreta potvrdili da postoji jasna riješenost o provedbi ultimatumu UN-a, kojim se VRS morala povući iz goraždanske enklave. Kristofer je priznao da će se VRS-u na koncu dozvoliti da zadrži nešto zauzetih teritorija smatrajući da niko ne misli da će se ta stvar moći vratiti tamo gdje je bila na samom početku.⁷³ Oficir za javnost UNPROFOR-a E. Šapron (Shapron) javio je da je VRS pokazala saradnju u vezi s pitanjem povlačenja iz *zone totalnog isključenja* oko Goražda nakon isteka ultimatumu.⁷⁴

Jednosatna emisija prvog čovjeka informativnog programa najgledanije američke televizijske mreže ABC – Pitera Dženingsa (Jennings) – pod naslovom “Čuvari mira: Kako su Ujedinjene nacije pale u Bosni?” po težini argumenata i

⁷⁰ *Rusija podržava akcije NATO-a, “Oslobođenje”*, Broj 16477, 21. IV 1994, 2.

⁷¹ *Manfred Verner: Različiti pogledi na Goražde, “Oslobođenje”*, Broj 16477, 21. IV 1994, 2.

⁷² *Bil Klinton o ultimatumu. NATO čeka srijedu, “Oslobođenje”*, Broj 16478, 26. IV. 1994, 1.

⁷³ *Kristofer i Herd: Vratiti zauzeto, “Oslobođenje”*, Broj 16477, 26. IV 1994, 1.

⁷⁴ *Pres konferencija u UNPROFOR-u, “Oslobođenje”*, Broj 16480, 28. IV 1994, 3.

poruke, te po odjeku u američkoj javnosti bila je nesumnjivi televizijski događaj na početku maja 1995. godine, koji je dao neke odgovore na zbivanja u Goraždu trinaest mjeseci ranije. Tim programom Dženings se vraćao Bosni i Hercegovini u kojoj je bio tokom Olimpijade 1984. U februara 1994. godine došao je u Sarajevo da snimi specijalni program o Sarajevu deset godina nakon Olimpijade. Tako se zadesio na licu mjesta te prenio u svijet strašne slike masakra na Markalama. Napravio je jednosatnu emisiju o neuspjehu američke politike okrivljujući ubjedljivim dokumentima i svjedočenjima Bušovu administraciju za prikrivanje informacija o razmjerama genocidnih zločina u ljeto 1992. Ovog puta na meti njegovog istraživanja našle su se i UN i njihova uloga. Bez uvijanja je konstatirao da je misija UN-a bila “najveća mirovna operacija u historiji i najveći neuspjeh u historiji”. Smatrao je da je srpska agresija najokrutnija agresija u Evropi od vremena nacističke Njemačke, a UN su propustile priliku da je zaustave. “Ljudi su masovno ubijani, silovani, mučeni, progonjeni u koncentracione logore samo zbog toga što oni jesu. To je genocid!” – rekao je vodeći američki televizijski novinar. Kao najubjedljiviju ilustraciju historijskog neuspjeha UN-a Dženings je odabrao ofanzivu na “zaštićenu zonu Goražde” u proljeće i “zaštićenu zonu” Bihać u jesen 1994. U oba slučaja u glavnoj ulozi kao komandant snaga UNPROFOR-a koje su prepustile hiljade građana i izbjeglica na milost i nemilost srpskim snagama pojavljivao se general Rouz. Dženings mu je u svojoj emisiji omogućio da kaže svoje viđenje, a tom prilikom je izjavio: “Mi smo zaustavili napade na Goražde.” Dženings je posebno ubjedljivo pokazao kako je Rouz nakon goraždanske ofanzive predstavljao situaciju u tom gradu mnogo boljom nego što je bila. Prikazane su njegove tadašnje šokirajuće izjave: “Bosanska vojska htjela je da nas navuče da mi vodimo njen rat; Sretan sam što mogu reći da su uvjeti u Goraždu mnogo bolji nego što sam očekivao; Odjeljenja bolnice su takva da se mogu očistiti metlom” ili “Pregledali smo bolničke knjige i našli ne više od sto poginulih!” Suočen s tom izjavom, direktor goraždanske bolnice dr. Begović je rekao: “Možda ih nije bilo više od stotine – dnevno!” Pripadnici humanitarnih misija zabilježili su u Goraždu 700 poginulih i oko 2.000 ranjenih.⁷⁵ Dženings je pritiskao Rouza uz zid pitanjem: “Kako ste Vi onda došli do brojke od stotinu?” Rouz je odgovorio: “Ja nisam dokazivao da je jedna ili druga strana u pravu. To je sigurno negdje u sredini”. Rouzov doprinos pomoći Goraždu sastojao se u poruci stanovništvu: “Ostanite pribrani, sklonite se u skrovišta, granatiranje će proći!”⁷⁶ Nakon izjave

⁷⁵ U izvještaju Mazowieckog navodi se broj od oko 700 poginulih i 1.970 ranjenih (Mazowiecki, Izvještaji, 330).

⁷⁶ Kurspahić, Kemal, *Događaj nedjelje na američkoj televiziji: Izgubljena generalova bitka, “Oslobodenje”*, Broj 16844, 4. V 1995, 8.

generala Rouza, u kojoj je optužio snage ARBiH da su se povukle sa lako odbranjivih položaja u nadi da će UNPROFOR voditi rat umjesto njih, uslijedili su dvostruki demanti. Pored protesta ARBiH, njegov zvanični predstavnik je izjavio da je Rouz to mišljenje iznio jednom britanskom oficiru, koje nije bilo za javnost, i da traka sa njegovim govorom nikada nije trebala da bude objavljena.⁷⁷

Kanadski major Pat Stobren svjedočio je kako je Rouz sve vrijeme ofanzive VRS-a na Goražde govorio da su izvještaji o žrtvama pretjerani, a doktorica MelLafin je pokazivala pismo prijatelja iz Goražda: “Pozdravi iz grada u kojem su samo mrtvi sretni! Suviše sam postidjena koliko smo malo učinili za njih.” Oboje su rekli kako su bili ponosni i kako su zajedno s Goraždanima slavili na ulicama kada su NATO avioni najzad djelovali i pogodili srpski komandni šator iznad opkoljenog grada. “Mi smo reagirali iste sekunde kada je general Rouz zatražio zračnu akciju” – izjavio je američki admiral Smit, u to vrijeme komandant NATO avijacije koji je više puta ponovio da je NATO bio spreman zaštititi Goražde i Bihać, ali da Rouz to nije tražio.⁷⁸ Rouzu je u dokumentarnom filmu Panorama, na samom početku 1995, Džon Simpson (John Simpson), urednik za inostrani program BBC, dao odriježene ruke da optuži ARBiH za etničko čišćenje 12.500 Srba u Goraždu. Šerif Basijuni (Cherif Boussani), koji je rukovodio iscrpnom istragom UN-a o ratnim zločinima ARBiH u Goraždu, nije ništa otkrio o tim navodnim strahotama u Goraždu. Po popisu iz 1991. u Goraždu je bilo svega 9.844 Srba. Takav strašan zločin protiv Srba nikada nije zabilježila niti prenijela čak ni srpska štampa.⁷⁹

U vrijeme tih zbivanja u Goraždu bivša premijerka Velike Britanije Margaret Tačer uputila je poruku međunarodnoj javnosti: “Umjesto da kazni srpskog agresora koji je odgovoran za masovna ubistva, mučenja i etničko čišćenje, međunarodna zajednica je izabrala da sukob u Republici Bosni i Hercegovini tretira kao građanski rat u kojem su zaraćene strane podjednako krive. Vladi međunarodno priznate suverene države Bosne i Hercegovine nametnut je nemoralni i nelegalni embargo na oružje koje joj je bilo potrebno da brani svoju zemlju i svoj narod... To nije bila samo sramna i nemoralna politika, koja je davala zeleno svjetlo potencijalnim agresorima da krše međunarodno pravo i norme civilizovanog ponašanja da bi mogli ostvariti svoje ambicije. Vrijeme je da priznamo greške našeg

⁷⁷ Hronologija..., 160.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ *Novo svjedočanstvo američkog novinara Dejvida Rifa. Krvava Bosna i propast Zapada, “Oslobođenje”, Broj 16867, 27. V 1995, 8. Usp: Rieff, Schlachthaus Bosnien und Versagen des Westens. Aus dem amerikanischen von Ivonne. Badalj, München 1995.*

pristupa ovom problemu u posljednjih nekoliko godina od raspada Jugoslavije, kao i da shvatimo korijene problema...”⁸⁰

Model koji je primijenjen u Goraždu trebalo je ubuduće koristiti i za ostale “zaštićene zone”. Ruska vlada je 23. aprila 1994. objavila da je ultimatum NATO-a ispravan odgovor na zahtjeve Vijeća sigurnosti UN-a. Na njen zahtjev istoga dana bila je sazvana sjednica Vijeća sigurnosti UN-a na kojoj je ruski ambasador pozdravljao ultimatum NATO-a, ali je protestirao protiv planova da se VRS napadne i u drugim dijelovima Republike Bosne i Hercegovine. Suprotno stavovima ministra Kozirjeva, ministar odbrane Rusije Pavel Gračev najoštrije je osuđivao ultimatum zalažući se za osiguranje ruskog utjecaja na Balkanu. U tom pravcu su se kretala nastojanja u pokretanju inicijative za labavljenje sankcija prema SRJ. U to vrijeme Francuska, Velika Britanija i Španija su pripremale nacrt rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a po kojoj je trebalo biti angažirano još 6.500 mirovnjaka.⁸¹ Nakon slaganja SAD-a, Vijeće sigurnosti UN-a je 27. aprila usvojilo Rezoluciju 914 po kojoj je, na zahtjev generalnog sekretara UN-a, bilo predviđeno slanje 10.000 vojnika UN-a.⁸²

Daljnja posljedica zbijanja oko Goražda bila je da je pojačan angažman SAD-a i Rusije u pregovaračkom procesu. Tako je obrazovana Kontakt grupa od predstavnika SAD-a, Francuske, Velike Britanije i Rusije, koja je 26. aprila 1994. u Londonu pokušala pokrenuti mirovni proces. Trebalo je utvrditi jedinstvene principe i insistirati na njima. Posebno su se pokazali suprotnim stavovi SAD-a i Francuske, koji su bili sadržani u činjenici da su SAD odbijale francuske zahtjeve da se pojača pritisak na bosanskohercegovačku Vladu kako bi pristala na teritorijalnu podjelu. SAD su taj prijedlog odbile, zastupajući stav da mora doći do slaganja svih strana. Istovremeno je vladala nejedinstvenost i u SAD-u, s obzirom na to da se Senat 12. maja 1994. izjasnio za vojnu podršku Vladi Republike Bosne i Hercegovine, što je bilo odbačeno od američke administracije i Francuske. Kao neposrednu reakciju na preporuke Senata ruska Duma je 13. maja 1994. predložila zakon po kojem bi Rusija jednostrano skinula sankcije SRJ, ali da bi on stupio na snagu, bio je potreban Jeljcinov potpis, što je on uskratio smatrajući da Rusija i dalje treba insistirati na sankcijama.⁸³

⁸⁰ *Poruka Margaret Tačer: Vrijeme je da priznamo greške, “Oslobođenje”, Broj 16828, 18. IV 1995, 4.*

⁸¹ *Hronologija...*, 160.

⁸² *Pojačanje snaga UN, “Oslobođenje”, Broj 16480, 28. IV 1994, 1.*

⁸³ *Gustenau Gustaw, Sudslawische Lage, ÖMZ, 3/94, 393.*

Zaključak

Proljeće 1994. godine neočekivano je donijelo novu nadu. Nakon ultimatumata NATO-a, koji je ušutkao srpsku artiljeriju oko Sarajeva, SAD i Rusija su podijelile kontrolu nad mirovnim procesom – SAD nadovezujući se na svoj uspjeh u posredovanju u “ Vašingtonskom sporazumu” između Bošnjaka i Hrvata, a Rusija nakon što je ostvarila nagodbu s Karadžićem da svoje teško naoružanje unutar i oko Sarajeva premjesti na sabirna mjesta UN-a. Međutim, događaji koji su uslijedili pokazali su da je mir bio još daleko. Došlo je do napada VRS-a na “sigurnosnu zonu” Goražde, a u gradu je bio veliki broj ubijenih i ranjenih ljudi. U jednoglasno usvojenoj rezoluciji 22. aprila 1994. godine Vijeće sigurnosti UN-a je zahtijevalo da srpske snage neodložno obustave napade i napuste “sigurnosnu zonu”, a u suprotnom, morali su računati sa zračnim udarima na artiljerijske položaje i druge vojne uređaje NATO-a i UNPROFOR-a. Postavljen je ultimatum da se do 24. aprila 1994. povuku u prečniku 3 km od Goražda, a teško naoružanje je trebalo povući na rastojanje od 20 km. U saopćenju sa sastanka ambasadora NATO-a u Briselu potvrđena je podrška postizanju rješenja sukoba putem pregovora i u tom kontekstu se pozdravljala saradnja i bliske konsultacije SAD-a, Rusije, UN-a i EU, s ciljem objedinjavanja diplomatskih inicijativa koje su bile u opticaju.

Posljedica zbivanja oko Goražda je ta da je pojačan angažman SAD-a i Rusije u pregovaračkom procesu, pa je tako obrazovana Kontakt grupa sačinjena od predstavnika SAD-a, Francuske, Velike Britanije, Rusije i Njemačke, koja je 26. aprila 1994. u Londonu pokušala pokrenuti mirovni proces u Republici Bosni i Hercegovini. Kontakt grupa je trebala utvrditi jedinstvene principe mirovnog procesa i insistirati na njima. Ministri spoljnih poslova SAD-a, Rusije, Njemačke, Francuske, Grčke i Belgije zahtijevali su 13. maja 1994. godine na savjetovanju u Ženevi da se u Republici Bosni i Hercegovini dogovori četvoromjesečno primirje, a nakon dvije sedmice nastavak mirovnih pregovora čiju je osnovu činio plan o podjeli teritorija u odnosu 51% za Federaciju i 49% za bosanskohercegovačke Srbe. Primirje je trebalo pratiti brzo razdvajanje snaga, povlačenje teškog oružja, kao i razmještaj vojnika UN-a na kritičnim mjestima.

Situation in Bosnia and Herzegovina from the Washington Agreement to the Formation of the Contact Group (18 March-26 April 1994)

Summary

The spring of 1994 unexpectedly brought new hope. After NATO's ultimatum that suppressed Serb artillery surrounding Sarajevo, the USA and Russia divided control over the peace process. The USA did it by relying on its success as a mediator in the Washington Agreement between Bosniaks and Croats, and Russia by reaching a deal with Karadžić to move their heavy weapons in and around Sarajevo to UN weapons collection sites. Nevertheless, the events that followed, showed that peace was still far away. The Army of Republika Srpska (VRS) attacked the 'safe area' of Goražde, while the town suffered a large number of casualties and wounded people. In a unanimously adopted resolution of 22 April 1994, the UN Security Council requested that the Serb forces immediately suspend attacks and leave the *safe area*, otherwise, NATO and UNPROFOR would carry out air strikes on artillery positions and other military devices. An ultimatum was set: a withdrawal in a diameter of 3 km from Goražde by 24 April 1994, while heavy weapons had to be withdrawn to a distance of 20 km. A statement from the meeting of NATO ambassadors in Brussels had confirmed support for reaching a conflict resolution through negotiations, and in this context, welcomed the cooperation and close consultation of the USA, Russia, the UN and the EU in order to consolidate the proposed diplomatic initiatives. The events that took place around Goražde resulted in a stronger engagement of the USA and Russia in the negotiation process. Therefore, a Contact Group composed of representatives of the USA, France, Great Britain, Russia and Germany was formed, which on 26 April 1994 in London tried to launch the peace process in the Republic of Bosnia and Herzegovina. The Contact Group was to establish uniform principles of the peace process and insist on them. On 13 May 1994 at the meeting in Geneva, the foreign ministers of the USA, Russia, Germany, France, Greece and

Belgium demanded that a four-month ceasefire be agreed upon in the Republic of Bosnia and Herzegovina and a continuation of peace talks after two weeks, whose basis was a plan on the division of territory in the ratio of 51% for the Federation and 49% for Bosnian Serbs. The ceasefire was to be accompanied by the rapid separation of forces, the withdrawal of heavy weapons, as well as the deployment of UN troops in critical areas.

HISTORIJSKA GRAĐA

Hasan Škapur

(Priredio: Kemal Bašić)

IZ RUKOPISNE ZAOSTAVŠTINE

Apstrakt: Članak predstavlja dio rukopisne ostavštine islamologa, orijentaliste i historičara Hasana Škapura. Riječ je o veoma značajnoj osmanskoj izvornoj građi za proučavanje Ustanka u Bosni 1875–1878. godine. Dodatnu vrijednost dokumentima čiji se prijevod ovdje donosi daje činjenica da su uništeni u granatiranju i paljenju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1992. godine. Na ovaj način dokumenti će barem dijelom biti sačuvani u prijevodu na bosanski jezik.

Ključne riječi: Ustanak u Bosni 1875–1878, osmanski arhivski izvori, Orijentalni institut, Hasan Škapur

Abstract: The article is part of the manuscript legacy of Islamologist, Orientalist and historian Hasan Škapur. It is an extraordinarily significant Ottoman source material for the study of the Bosnian Uprising 1875–1878. The fact that these documents were destroyed in the 1992 shelling of the Oriental Institute in Sarajevo provides the additional value. This way, at least partially, these documents will be preserved in the translation into the Bosnian language.

Keywords: Bosnian Uprising 1875–1878, Ottoman archival sources, Oriental Institute, Hasan Škapur.

Uvod

Hasan Škapur¹ je o temi Bosanskog ustanka 1875–1878. godine objavio veći broj radova u vidu knjiga ili članaka. Svakako je njegovo najpoznatije djelo o temi ovog ustanka *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)* objavljeno 2017. godine u Sarajevu. Djelo ima pet svojih podnaslova raspoređenih u pet glava: *Suzbijanje ustaničke propagande i mjere za suzbijanje ustanka, Vojne akcije, Odnos prema zarobljenicima i imovini ustanika, Odnos muslimana prema nemuslimanima* i *Ekonomске posljedice ustanka*. Osim toga, tu su i *Predgovor* koji je napisala Redakcija, *Takdim* (Predgovor na turskom jeziku), *Uvod*, *Prilozi* u kojima se nalazi *Biografija i bibliografija autora*, veći broj tabela, faksimil rukopisa – izvadak, *Registar najčešće korištenih ličnih imena i toponima* te *Sadržaj*.² Uz to, Hasan Škapur je koautor (s Ahmedom A. Aličićem) djela *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, koje je objavljeno u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1988. godine. Pored toga, on je o temi Bosanskog ustanka 1875–1878. objavio i znatan broj članaka koji su publicirani u raznim časopisima.³

¹ Hasan Škapur je rođen 09. septembra 1913. godine u naselju Škapurevića Brdo, na ulazu u Tešanj. Osnovnu školu je završio u Tešnju, a u periodu od 1927. do 1935. godine stjecao je obrazovanje u Gazi Husrev-begovoj medresi. Nakon njenog završetka pohađao je Višu islamsku šeriatsko-teološku školu, u kojoj je obrazovanje trajalo četiri godine. Poslije toga odslužio je vojni rok i zaposlio se kao suplent u Državnoj realnoj gimnaziji u Bihaću, a uz rad u gimnaziji honorarno je predavao Historiju islama i Arapski jezik u Okružnoj medresi u tom gradu. Poslije toga je premješten u Banju Luku, također u Državnu realnu gimnaziju. Honorarno je predavao u Trgovačkoj akademiji i usputno bio stalni vaiz u Ferhad-pašinoj džamiji u ovom gradu. Godine 1947. premješten je na rad u gimnaziju u Prijedoru, gdje je predavao Opću povijest, Srpskohrvatski i Ruski jezik. Nakon sedam godina premješten je iz gimnazije za kustosa novoosnovanog Zavičajnog muzeja u Prijedoru – kasnije Muzej Kozare. Tu ostaje sve do svoje smrti 25. maja 1975. godine.

² Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017.

³ Podnaslov “Bosanski ustanak 1875–1878. godine” u Monografiji Prijedora, bez godine izdanja, koji je najvjerojatnije uradio Hasan Škapur; isti: “Prijedor i okolina u bosanskom ustanku 1875–1878. godine”, u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVIII/1968–69, Sarajevo 1970, str. 283–307; isti: “Turski dokumenti o bosanskom ustanku”, objavljen u zborniku radova *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice Ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi*, Tom II, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XXX, Odjeljenje Društvenih nauka, knjiga 4, Sarajevo 1977, str. 101–107; isti: “Primjer

Međutim, i pored toga iza njega je ostalo još neobjavljenog materijala o navedenoj temi. Mi dio tog materijala prenosimo u onoj formi u kakvoj je zatečen u rukopisu – sa prevodom, podnaslovima, pravopisom i interpunkcijom kako ju je dao sam Hasan Škapur. Rukopis je značajan i zbog toga što je to prijevod dokumenata koji su se nalazili u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a koji su uništeni u granatiranju maja 1992. godine.

a) Nedostatak oružja i municije na području
Podgrmeča, Travničkog i Bihaćkog okruga

Šifrovani brzojav Visoke Porte vilajetu

Obzirom na interes i potrebu vremena da se tamošnje muslimansko stanovništvo naoruža, a što je od strane države to bilo dosada nemoguće, trebalo bi lijepom riječi od bogatih unaprijed sakupiti novac, putem vlasti nabaviti oružje i čuvati ga kod organa vlasti, da bi se pri potrebi moglo podijeliti onima koji ga stvarno nemaju.

Hitno se traži po ovom predmetu Vaše cijenjeno mišljenje.

17/29. jula 1877. godine

Paraf

Odmah odgovoriti, a potom konzultovati Njegovu ekscelenciju, savjetnika komandant-paše i pisati još i okruzima i po njihovim odgovorima poslati opet opširan izvještaj.

18/30. jula 1877. godine

Mazhar

dobrih odnosa raje i muslimana u Ključu 1876/77. godine”, objavljen u *Zborniku krajiških muzeja* 1969, sv. III–IV, str. 31–43; isti: “Odnos bosanskohercegovačkih muslimana prema bosanskom ustanku 1875–1878. godine”, objavljen u *Takvimu* za 1975. godinu, Sarajevo, str. 192–204; isti: “Neki primjeri tolerantnog odnosa prema učesnicima bosanskog ustanka 1875–1878, objavljen u *Takvimu* za 1977. godinu, Sarajevo, str. 67–78.

Predsjedništvu vlade

Broj: 97

20. jula (1. avgusta) 1877. god.

Na šifrovanu brzojavnu naredbu Predsjedništva vlade od 17/29. jula 1877. godine u vezi kupovanja oružja šalje se slijedeći odgovor:

Po konkretnom predmetu odmah su obavješteni svi podružni okruzi a članovi komisije za vojne poslove ima već tri dana vrše propagandu.

Od okruga nisu primljeni još nikakvi odgovori, ali se iz držanja uglednika i iz još drugih povjerljivih izvora razabire, da bogatiji građani neće htjeti dobrovoljno dati ni jedne pare za kupovanje oružja putem vlasti, a potom deponovanja kod iste, kako bi se pri potrebi moglo brzo podijeliti onima koji ga nemaju.

Odgovori koji budu došli na okruge biće pravovremeno dostavljeni, ali će i oni, bez sumnje, biti istog sadržaja. Ovakvom stavu nema drugog razloga nego samo to, što su neki od mojih predhodnika kupili novac na ime kupovanja oružja, a potom ga dali za pokriće rashoda časne džamije podignute u Tuzli i za izgradnju tvornice sukna. Tako je velika suma novca, podarenog od strane timarnika, utrošena u neke naše druge lokalne potrebe, a od ostatka, iako deponovan u državnu kasu, nije se imala značajnija korist. Zbog veoma lošeg postupka sa ranijim iskupljanjem priloga, pojavilo se je kod ovdašnjeg stanovništva po svakoj akciji nepovjerenje.

Ovo ne bi trebao biti izgovor, pa da većina Bosanskog svijeta ostane bez oružja. Gledajući na činjenično stanje, uviđa se hitna potreba za najmanje 30. 000 pušaka nove izrade.

U stvari, na osnovu obavještenja stožera vojne komande, potrebno je odmah sada poslati 10.000, a ostalo kasnije, kako bi se time Bosanskom svijetu ukazala uobičajena pažnja visokog carstva.

Sa strane države ukazala bi se velika požrtvovnost ako bi se povremeno 1–2 puta uz spisak poslalo po 20.000 do 30.000 pušaka nove izrade zajedno sa potrebnom municijom, ali da se ne zadržavaju kod vlasti, nego odmah uslovno predaju u ruke stanovništva, jedan kontigent od njih uzeli bi bogatiji za sebe, a ostalo za one koji nisu u mogućnosti da to sami učine, a da se novac od te prodaje stvarno odmah položi vlastima.

Iako se uviđa potreba ovakvog postupka, izvršenje istog vezano je za mišljenje i zapovijed Prefsjedništva vlade.

Paraf

20. jula/1. avgusta 1877. g.

Ravnateljstvima područnih organa i kajmekamlucima srezova

Imajući u vidu da naši oklni neprijatelji imaju namjeru okupirati naše zemlje i domovinu i da naša vojska nije dovoljno naoružana i spremna, najvažnija nam je dužnost da se založimo na ovom poslu.

Svima nam je jasno i očito da je do sada naš gospodar Njegova preuzvišenost naš car nebrojeno puta darivao bosanskoj pokrajini oružje i pokazivao svoju naročitu pažnju.

Međutim za čuvanje slobode naroda, nezavisnost carevine i uništenje, božjom pomoći Rusa, starih naših neprijatelja, koji hoće da nas napadnu sa svih strana, potrebno je da se carevina predhodno pripremi. Sada se je krenulo na pripremanju opskrbe i ostalih potreba carske vojske, pa nam je prvostepena dužnost da razmislimo o ovoj našoj potrebi i založimo se na prikupljanju sredstava za opšti spas muslimanskog svijeta. Potreba vremena traži da bogati i darežljivi pokažu maksimum požrtvovanja, pa osim oružja koje će uzeti sami za sebe, putem efikasne propagande prikupe sredstva za kupovanje oružja i za one koji ga nemogu sami sebi kupiti.

Potrebno je da nam se hitno javi, koliko oružja treba za tamošnje muslimane i kolika se suma novca može ukupiti, kako bi se to izložilo Visokoj porti.

Paraf

Dopis istog sadržaja upućen je i Komisiji za vojne poslove pod br. 1082

Brzjav od Visoke porte

Preuzvišenom Bosanskom vilajetu

Očekuje se maksimalno zalaganje na odgovoru na naš brzjav, napisan Vam 17/29. jula 1877. godine, u vezi oružja, koje bi se kupilo i u slučaju potrebe podijelilo tamošnjem stanovništvu.

21. jula/2. avgusta 1877. godine

Paraf

Odgovoreno 22. jula/3. augusta 1877. godine pod br. 104

Visokoj ekselenciji Njegovoj preuzvišenosti Predsjedniku vlade

Na naš brzojav od 21. jula/2. augusta 1877. godine šalje se slijedeći odgovor:

Prema brzojavu predsjedništvu vlade, datiranom 17/29. julom og. dmah su na prikladan način upućene preporuke ovdašnjoj Komisiji za vojne poslove, područnim okruzima i ostalim odgovornim organima.

Zapaženu situaciju i raspoloženje sarajevskog stanovništva izložio sam 20. jula/1. augusta 1877. godine skromnim svojim brzojavom.

Od spomenute Komisije dopisom je javljeno, ukoliko bi se dobavilo 5.000 pušaka i 1.000 revolvera samo za uglednije stanovništvo sarajevskog okruga, to bi im se dalo na njihov zahtjev pošto polože potreban novac.

Ističe se da na dopise upućene okruzima nisu stigli još nikakvi odgovori, pa će vam oni biti naknadno dostavljeni.

Paraf

Broj: 290

Brzojav iz Bihaća

Preuzvišenom Bosanskom vilajetu

U smislu vaše brzojavne naredbe broj 342 obavješteni su ovdašnji područni organi o potrebi nabavljanja oružja i nadati se je da će se prikupiti velika sredstva.

Sada se prema zaključku Upravnog vijeća, ljubazno moli za obavještenje o iznosu prevoznih troškova za Hanri Martin, Snajder i vinčester puške do Bihaća.

Sulejman

Komisiji za vojne poslove

3/15. septembra 1877. godine

Mahzar

Broj: 569

Razmotren je gornji brzojav, prispjeo od Bihaćkog okružja, u vezi traženja obavještenja o cijeni koštanja prevoza do Bihaća Hanri martin, šnajder i vinčester pušaka. Prije godinu dana, kada se je čulo da nam je imao čast doći brzojav u vezi iznosa prevozne cijene hanri martin, isti je od arhivskog odjeljenja više puta tražen, ali nam se on nije mogao pronaći.

Spomenutom okrugu treba javiti da se kod naše skromne Komisije nije činio nikakav postupak u vezi evidentiranja prevoznih troškova konkretnih pušaka, a konačna zapovijed pripada opet nadležnim.

MP-Komisija za vojne poslove Bosans. vilajeta

Bihaćkom okrugu odgovoreno 13/25 oktobra 1877. g. pod brojem 599

Broj: 228 Brzojav iz Travnika

Prepis sjedničkog zapisnika

Vaš brzojav pročitao je na opštem sastanku vijeća u mojoj prisutnosti. Naoružanje stanovništva našeg okruga je, obzirom na situaciju, veoma potrebno. Za davanje otpora neprijatelju neophodno je da smo svi spremni i naoružani novim oružjem. Mi smo zahvalni guverneru na njegovoj pažnji i brizi za nama. Iako je ovaj predmet svestrano razmotren, pokazalo se je da takvo investiranje mnogima ne dozvoljava ne samo njihovo materijalno stanje, nego i što imaju u vidu i sjećanje učinjene nepravilnosti po ovakvim poslovima.

Prema tome ovdje nemamo nikakve mogućnosti za pronalaženje sredstava za nabavku oružja i naoružanje stanovništva našeg okruga, pa se moli Njegova visoka mudrost namjesnik, da se potreban kontigent pušaka nabavi, stim da se suma po obračunu ustanovljena isplati iz državne blagajne. To bi bilo jedno izvanredno učinjeno opšte dobro.

Broj: 228 Bosanskom vilajetu

Vaš brzojav broj 357 od 19/31. jula 1877. godine odmah je ustupljen Okružnom vijeću. Zapisnik napisan sa njegove strane po konkretnom predmetu ustupa Vam se u gore iznesenom prepisu, a konačna zapovijed pripada opet nadležnim.

Mehmed, zamjenik travn. okružnika

b) Zalihe baruta u Travniku

Vojnoj komandi u Travniku

Visokom starješini!

U brzojavnoj zapovijedi namjesnika, koja nam je imala čast doći, javljeno je i naređeno da se hitno obavijesti i podnese izvještaj o vrsti i kontingentu municije koja se je od ranije nalazila u skladištima ovdašnje tvrđave, kao i one koja je kasnije poslana iz sjedišta vilajeta i ostalih mjesta za potrebe mustahfiza i pomoćne vojske.

Iako je jedan primjerak spiska o kontingentu municije ranije dostavljen od vaše strane, u njemu nije izričito naznačen kontigent spomenute municije koji je ovdje bio i kasniji koji je dopremljen iz centra vilajeta i ostalih mjesta.

Radi toga napisan je ovaj dopis da bi se požurilo sa opširnim sastavljanjem u jednom primjerku drugog spiska i ovamo pošalje, prikazavši navedenu municiju sve posebno i odvojeno.

3/15. februar 1877. godine

MP – Kamil Abdulah, okružnik

SPISAK konkretne municije:

I – iz Mostara

- a) 446 sanduka za puške od 16 dirheminka zrna krupne sačme, primljeno 1/13. februara 1877. godine
- b) 88 sanduka za male puške od 12 dirhemluka, primljeno 16/28. juna 77. g.
- c) 19 sanduka za male šišane, primljenih 12/24 jula 1877. godine

II – iz Sarajeva

- d) 100 sanduka za puške na iglu, primljenih 1/13 septembra 1877. godine.
- e) 30 sanduka za puške Vinčester, primljenih 12/24 septembra 1877. g.

Kontigent vatrene municije prikazanih u gornjih pet kolona smješten je u skladištima carske kasarne u Travniku.

5/17. februara 1877. godine

MP – otisak nečitak

Broj: 710

Uzvišenom Bosanskom vilajetu

Njegovoj ekscelenciji mom sretnom gospodinu

U brzopjavnoj naredbi namjesnika koja nam se je imala čast napisati 3/15 februara 1877. godine na osnovu zaključka Vilajetske vojne komisije, bilo je naređeno da se utvrdi, popiše i javi kontigent i vrsta municije koja je od ranije bila u ovdašnjim tvrđavama, a posebno opet koja je ranije dobavljena iz sjedišta vilajeta i drugih mjesta.

Pošto je mjesna vojna komanda Travnika, prema sprovedenim izvidima dala podatke, to se oni sada kao takovi šalju. U spisku koji se ustupa Njegovoj blagodarnosti prikazana je vrsta i kontigent municije koja se čuva od ranije, a posebno opet kontigent kasnije dobavljen.

Da li će trebati još neki podaci ili neće, odlučiće vojno rukovodstvo, a konačna zapovijed pripada opet nadležnoj ekscelenciji.

5/17 februara 1877. godine

MP – otisak nečitak, Okružnik Travnika

S P I S A K postojećeg kontigenta municije i ostale opreme deponovane u skladištu kod carske kasarne.

Red. br.	Br. sanduka	Vrsta municije	Dobavljeno
1.	446	Za velike šišane	16/28. aprila 1877.
2.	107	Za male šišane	26. juna/6. jula 1877. iz Mostara
3.	19	Za šišane	-II-
4.	228	Za puške starih vojnika	Zatečeno od ranije u skladištu
5.	29	Za kratke konjičke puške	-II-
6.	179	Za čapli šišane	-II-
7.	326	Za puške stanovnika	-II-
8.	100	-II-	-II-

9.	100	-II-	-II-
10.	100	Za puške na iglu	1/13 septembra 1877. iz sjedišta
11.	13	Za puške vinčester	-II-
12.	150	Za oružje kod stanovništva	Zalihe od ranije
13.	121 fišeka	-II-	-II-
14.	2780 okruglih metaka		-II-
15.	1 sanduk kapsli		-II-
16.	1580 kapsli ? preuzetih od tabora koji je otišao za Carigrad		

Ustupa se nadležnim ovaj sastavljen i pečatom ovjeren spisak postojeće municije pojedinačno po vrstama prikazano u 16 stavki, koja se čuva u kuli za municiju i ostalu opremu kod carske travničke kasarne, a konačna zapovijed pripada opet nadležnoj ekscelenciji.

26 januara/7. februara 1877. godine

MP – otisak nečitak, Starješina skladišta

Vojnoj komisij Vilajeta!

9/21. februar 1877. godine

Paraf

Broj: 1543

Prema onom kako se razabire iz ovdje priložene pusulje popisana je i naznačena sva municija koja se sada nalazi u Travniku.

Imajući u vidu gornje, potrebno je da se ovaj popis čuva u arhivi, a konačna zapovijed pripada opet nadležnim.

10/22. februara 1877. godine

MP – Komisija za vojna pitanja Bosan. vil.

Neka se čuva u arhivi!

Paraf.

c) Neispravnih starih pušaka u Visokom 1875. godine

Broj: 239

13. avgust 1291

25-8-1875 god.

Preuzvišenom zaštitniku povjereništva pokrajine Bosne

Kako je već preuzvišenom povjereništvu poznato na osnovu obavljenog ispitivanja saznalo se je, kako je već i premilostivom zaštitniku povjereništva vilajeta poznato da u redovima vojske bezbjednosti, koji se nalazi u visočkom srezu ima a siromašni su i kao što nema svoga vlastitog oružja, ono ga također neće moći ni kasnije kupiti.

Iako se u zgradi uprave sreza nalazi 150 komada dugih pušaka /granalija/, 100 kratkih pušaka i 100 noževa sve zahrđalo i neispravno, oni nisu u mogućnosti da to sami poprave. Po objašnjenju da je moguće izvršiti popravak istog uz rashode od 1.000 groša, navedena suma data je kao skromna pomoć od strane nekoliko uglednih građana i članova Vijeća te odmah dobavljena dva puškara i sutradan se počelo sa na njegovom popravku. Po izvršenom popravku, izvještavamo da će se ono, Božijom milošću, kao i ranije čuvati u zgradi sreza, a poslije, kada ono stvarno bude bilo potrebno, dijeliće se i davati siromašnim pripadnicima rezervne vojne bezbjednosti, kao i onima kojima ono bude bilo potrebno.

Naređenje i zapovijed po ovome opet pripada nadležnoj ekscelenciji.

23 redžepa 1292-13 avgusta 1291 tj. 25-8-1875 godine

Sluga pokoran:

MP – Abdulah, kajmekam sreza Visokog

Vojnom odjeljenju vilajeta

Broj:

14 avgusta 1291. g.

Pošto popravak gore navedenog oružja pomoću novčane dobrovoljne pomoći članova odbora sreza i uglednih građana pobuđuje odgovarajuće priznanje zahvalnosti, naniza Vam se ova napomena o potrebi dodjeljivanja pismene pohvale kajmekamluku visočkog sreza.

Naređenje i konačna odluka opet pripada nadležnim.

21 avgust 1291 godine.

Postupiti prema gornjem objašnjenju

MP – Vijeće vojnog odjeljenja pokrajine Bosne

Broj: 356

26 avgusta 1291 god.

Poštovanom gospodinu Abdulahu, visočkom kajmekamu

Vijeću vojnog odjeljenja ustupljeno je vaše časno pismo prispjelo pod br. 239 od 13 avgusta u vezi popravka zahrđalog oružja novčanom pomoći nekoliko uglednih građana i članova vijeća a koje je bilo uskladišteno u samoj zgradi uprave sreza Visokog.

Vaša pažnja i zalaganje na popravku rečenog oružja na taj način, pobudili su da se iz zahvalnosti na tako časno i ispravnom postupku, pohitalo napisati Vam gornje obavještenje.

Sluga ponizni – paraf.

d) Popravak arsenala u Jajcu

Broj: 869

Ravnateljstvu Travničkog sandžaka

Časnom mom gospodinu

U zapisniku koji je došao od Upravnog vijeća Travničkog okruga, protokolisanog pod brojem 448 od 7-11-1292. g., javljeno je i podvučeno da je raniji popravak dotrajalog krova arsenala, koji se nalazi u carskoj tvrđavi, postojećoj u jajačkoj kasabi, izvršen prema uvidu u zapisnik, uz rashode od 783 groš.

Gledajući na podatke spomenutog zapisnika, prilikom njegova ustupanja Upravnom vijeću, zajedno sa ranijim postupkom, popravak spomenutog arsenala od tada nije uopće vršen. Ukoliko bi se on ostavio i dalje u istom stanju, isti bi se pot-

puno srušio. Obzirom da bi za njegovu kasniju potpunu izgradnju bio potreban mnogo veći izdatak, uvidila se je potreba i važnost njegovog hitnog popravka.

Pošto su ti popravci vanredni poslovi, to nam je kao odgovor javljeno, da rashode i popravke navedenog arsenala treba podmiriti iz vanrednih rashoda Uprave sreza i da se prema gornjem nastoji hitno dovesti u ispravnost za još niže od navedenih ranijih rashoda, pazeći na njegovu čvrstinu i stabilnost.

Pohitao se sročiti Vam ovaj iskreni dopis, kako bi se prema gore iznesenom učinilo ono što bude bilo potrebno.

24 zul-kadeta 1293.....29-11-1292.....76. g.

MP – Nazif-Mehmed-Seid

Računovodstvu okruga!

Uz prilog sačinjenog prepisa treba spomenutom kajmekamluku još javiti i narediti bezuvjetno postupanje prema visokom dopisu preuzvišenog zaštitnika pokrajine, a konačno naređenje opet pripada nadležnoj ekscelenciji.

6-12-1292.....76. g.

MP – Vahid, računovođa Travničkog okružja

Postupiti prema gornjem!

Paraf

e) Nema oružja u Ostrošcu

Brzjav iz Bihaća

Visokom Bosanskom vilajetu

Ranije je bilo planirano da se odavde pošalje u Ključ 200-300 osoba. Pošto je kasnije zatraženo 2.000 osoba u Grahovo to je raniji plan poremećen, jer stanovništvo nijednog sreza izuzev Ostrožackog nije u mogućnosti niti da se sam sobom čuva, a niti da dospjele usjeve u cjelosti sakupi.

Prema tome, kada stanovništvo ovih srezova ne može da sakupi svoju desetinu, logično je da ono nije u mogućnosti ići u pomoć nekom drugom srezu.

Od Ostrožačkog stanovništva može se potpuno naoružano izvesti najviše 3 000 osoba, a svi ostali su, uistinu, bez oružja. Pa i gore spomenuti kontigent od 3 000 osoba, nalazi se od prije mjesec dana u stalnoj ophodnji. Sada kada oni nisu mogli uhvatiti vremena da veći dio svojih kukuruza okopaju, treba da od njih ide u Grahovo opet još 2 000 vojnika. Prema izloženom neophodno je potrebno da na svome mjestu za čuvanje svoga područja ostane preostalih 1 000 tih naoružanih osoba, to se iz Ostrošca ne može uzeti više od 1 000 osoba, naročito sada kada su Bihać i njegova okolina mjesta ostala bez vojske. Potpuno ispražnjavanje ovdašnjih mjesta ne bi bilo umjesno i dozvoljeno.

Više puta, svojevremeno traženo oružje, dolazilo nam je samo djelimično čime se ne možemo zadovoljiti. Od brojčano velikog ali ne naoružanog stanovništva, ne može se očekivati neka velika korist.

Zbog toga, eto, sa žaljenjem iznosi se da će veliki dio zemljišnih prihoda na terenu propasti, a konačno naređenje pripada nadležnim.

5/17. avgusta 1876. godine.

Sirri, okružnik Bihaća; Muslim, kadija; Hasan, muftija; Ismail, računovođa; Husejn, šef pisarnice; Muharem i Husejn, članovi vijeća.

Dostaviti ovo brzojavno Derviš-paši i javiti da u sporazumu sa odgovornim službenicima i stvarnim mogućnostima treba ljude mobilisati, jer zanemarivanjem i napuštanjem tih poslova može usljediti velika šteta. Ovo treba dobro imati u vidu i kloniti se od poremećavanja lokalnog reda i rasporeda.

13/25. avgusta 1876. godine.

Broj: 896

7/19. avgusta 1876. g.

Njegovoj ekscelenciji komandantu Derviš-paši

Livno

U brzojavnom dopisu koji nam je došao od bihaćkog Okružnog vijeća javljeno je da stanovništvo majdanskog sreza u bihaćkom okrugu, izuzev ostrožačkog, nije u stanju ni da se samo sobom čuva, a ni da prikupi desetinu zemljišnih prihoda. Od stanovništva ostrožačkog sreza može se mobilisati samo 3.000 potpuno naoružanih

nih osoba, dok su svi ostali stvarno bez oružja. Pošto je i to 3.000 ljudi u stalnom izviđanju, to je najveći dio njihovih kukuruza ostao neokopan.

Sada opet 2.000 od njih, koji su se mogli rasporediti za njihove lokalne potrebe, trebaju da idu u Grahovo. Iste bi trebalo u sporazumu sa odgovornim upućivati prema stvarnim njihovim mogućnostima. Obzirom da zanemarivanje ovih poslova može prouzrokovati veliku štetu, to bi ih trebalo imati dobro u vidu.

Paraf.

Broj: 314

7/19. avgusta 1876. godine

Bihaćkom okružju

Na vaš zajednički brzojav od 5/17. avgusta 1876. godine daje se slijedeći odgovor: U sporazumu sa odgovornim mobilisane treba na teren slati prema stvarnim mjesnim mogućnostima. Obzirom da zanemarivanje tih poslova može prouzrokovati veliku štetu, to ih treba imati naročito u vidu.

Pošto je i Derviš-paši, pomoćniku vrhovnog vojnog komandanta, pisano o potrebi čuvanja mjesnog rasporeda od poremećaja, to se traži da se prema gornjem i tamo sprovede ono što bude bilo potrebno.

Paraf.

f) Osmanska obavještajna služba

Ustanički komiteti u susjednim pograničnim područjima Bosne i Hercegovine aktivizirani su od prvih dana pobune. Brzojav travničkog okružnika Mehmeda upućen livanjskom kajmekamatu 16/29 septembra 1875. imao je ovaj sadržaj:

“Govore, kako sam razumio, da se u Kninu obrazuje jedna četa koja će iznenadno i mudro napasti na Livno.

Prema tome, budite budni i oprezni i ukoliko oni napadnu, vi im se hrabro suprotstavite!”

Kopija gornjeg brzojava poslana je sutradan i Bosanskom vilajetu uz napomenu da su gornji podaci primljeni pismeno od carskog vojnog atašea iz Splita preko Livanjskog kajmekamata.⁴

Podrška Srbije vidi se iz brzojava:

“Uzvišenom Bosanskom vilajetu!

Izvještavam da je od jednog starješine ustanika, koji su se pojavili u glamočkom kajmekamatu, zaplijenjeno sedam štampanih letaka. Sadržaj im je opšti bezuvjetni poziv svih hrišćana na ustanak, koji se nalaze u Bosni i Hercegovini i naređenje da napadaju na tursko stanovništvo. Leci su poslani od strane kneza Srbije. Original tih letaka dostaviću poštom, a naređenje i zapovijed pripada opet nadležnim.

U Livnu, 12. avgusta 1876.

Derviš-paša Teskredžić, komandant pomoćne vojske.”

Ispod sadržaja brzojava namjesnik je napisao da se brzojav čuva do dolaska spomenutih letaka.⁵

Leci iz Srbije učinili su svoje. Dopis Upravnog vijeća Donjeg Vakufa poslan 16/28. februara 1877 Travničkom okrugu glasio je:

“Kao što je nemuslimansko stanovništvo srezova Livna i Glamoča još prije godinu dana pobunilo se i izabralo put ustanka, što nije potrebno ovdje sada iznositi, tako ono danas, kao što se je razumjelo iz obavještenja i očitovanja Rade, kneza sela Blagaja, radi na pobuni nemuslimanskog stanovništva kupreske nahije, koja se nalazi na području našeg kajmekamata, a čije je stanovništvo i onako sklono ustancima.

U priloženom vam dopisu prispjelom od spomenute nahije moli se radi obezbjeđenja stacioniranje u navedenu nahiju dovoljan kontigent vojske.

U sjedište našeg kajmekamata dobavljen je i navedeni knez Rade. Upitan za gornji slučaj, on je izjavio u zapisniku, čija vam se kopija u prilogu dostavlja,

⁴ OIS, br. inv. 127/75. OIS je Orijentalni institut u Sarajevu. Ovdje su svi dokumenti doneseni prema brojevima inventara iz Orijentalnog instituta, a onako kako je to prenio Hasan Škapur – nap. priređivača.

⁵ Isto, 318/76.

da se on boji proganjanja nesretnih ustanika i da će mu oni u buduće nanositi materijalnu štetu.

Iako je spomenuti knez nemusliman, on je pouzdan čovjek i s obzirom da pripada raji, blokada spomenute nahije, prema njegovom mišljenju, nije daleko.

S obzirom na izloženo, moli se potreban kontigent vojske za čuvanje kupreske nahije, jer je ista u velikoj opasnosti, a konačna odluka opet pripada nadležnim.”

Izvještaj su potpisali: kajmekam, kadija, sekretar, blagajnik i još dva člana Upravnog vijeća.

Predmet je odmah uzet u razmatranje i 27. februara/11. marta nadležnim javljeno da se gornjem traženju udovoljava.⁶

Vjerovatno pod utiskom ustaničke propagande Hodžić Ismail iz Glamoča poslao je Vilajetu 30. decembra/11. januara 1876. brzojav u kome javlja:

“Prema primljenom obavještenju utvrđeno je da je uoči minulog božića došlo u Dabrac, naselje udaljeno od Glamoča 6 sati hoda, s muzikom oko 3.000 srpske vojske sa 6 topova, da je Grahovo i njegova okolina puna takve vojske i da sprovođe blokadu sa tri strane.

Kod nas u okolini imaju 4 buljuka vojnika i još toliko naoružanog stanovništva. Obzirom na snagu neprijatelja, jasno je da se nećemo moći oduprijeti.

Ako nam iz bližnjih mjesta kao što je Livno ne stigne makar još 4 buljuka, bićemo prisiljeni da svoju djecu preseljavamo u druga sigurnija naselja.

Gornje se izlaže neposredno našem gospodararu i traži zaštita, a konačna zapovjed pripada opet nadležnoj Ekselenciji.”

Prema izvidima utvrđenim po Bosanskoj vojnoj komandi, Vilajet je već 5/17. januara 1877. Travničkom okrugu poslao slijedeći odgovor:

“U prilogu se dostavlja prijepis dopisa koga nam je Bosanska vojna komanda kao odgovor po izvršenim izvidima u vezi primljenog brzojava potpisanog ispred glamočkog stanovništva po Hodžić Ismailu, da je Dabrac, minulog božića došlo 3.000 regularne srpske vojske, da je Grahovo i okolina puna ustanika i moli da se iz Livna i Glamoča prebaci još četiri buljuka i time vojna snaga poveća.

⁶ OIS, br. inv. 93/77.

Prema sadržaju dopisa Bosanske vojne komande to su lažne i neosnovane vijesti i spomenutom stanovništvu treba dati ispravne informacije i sprovesti odgovarajuće obezbjeđenje. Carska vojska, koja se tamo nalazi, pokazuje ljubav i zalaganje u čuvanju svoje domovine i ustanike ma gdje se pokažu bez straha progoni. Pohitao vam se je sročiti ovaj iskreni dopis da se založite na pravovremenom sprovođenju ovih instrukcija.”⁷

Ustanak potpirivaše i inostrana štampa. Čime su zaraćene stranke međusobno se teretile pokazaće slijedeća korespodencija organa osmanske vlasti:

“Njegovoj Ekselenciji prečasnomo okružniku!

U austrijskim novinama pisano je da je muslimansko livanjsko stanovništvo zbog napada ustanika u velikom strahu i nesigurnosti. Obzirom da je u spomenutom gradu pravoslavno stanovništvo u manjini, ono obično ne smije da izlazi iz svojih kuća, a niti se usuđuje ići na pijacu i da je među pravoslavnim trgovcima bio najbogatiji Pavlović Jovo i da su neki objesni muslimani, u doba glasina o napadu ustanika na Glamoč, prepirali se s Jovom, izvukli ga na ulicu i bez ikakva razloga ubili, kuću mu opljačkali, a potom zapalili.

Međutim, livanjsko pravoslavno stanovništvo izlazi sasvim slobodno iz svojih kuća, što u svoje magaze i dućane i niko nikada nije im ometao njihovog rada i posla. Oni i danas izlaze iz svojih kuća kada god hoće. Jasno je kao dan da oni povozdan nesmetano rade i obavljaju svoje poslove. Oni se sada obezbjeđuju više nego ikada ranije. U imovinu pravoslavaca, caru lojalnih podanika, njihove živote, čast i obraz i ostalo niko se ni sa koje strane ne miješa. Svi slojevi ovdašnjeg stanovništva žive jedni pored drugih, jednog su jezika, i jedinstveni i u tom pravcu angažujemo se svi dan-noć. To je ovdje jasno svakom i starom i mladom muslimanskom svijetu.

Obzirom da je navedeni trgovac Sarajlija, bio nastanjen u kasabi Glamoču, to se usuđujemo podnijeti ovaj naš skromni dopis uz napomenu da mi nismo nadležni voditi detaljnu istragu po gornjem slučaju, a konačno naređenje pripada opet ličnosti Njegove ekselencije koji ima pravo naređenja.

21. oktobra/3. novembra 1876. godine.”

⁷ OIS, br. 98/77.

Izvještaj su potpisali: kajmekam, kadija, sekretar i šef financija kajmekamata Livna i osam članova Upravnog vijeća.

Iz Glamoča isti dan Okrugu je stigao odgovor ovog sadržaja:

“U cijenjenom brzopjavu koji nam je imao čast doći uzvišenog Povjereništva vilajeta pod br. 407 od 11/23. oktobra 1876. godine bilo je naređeno, da se ispita kada i gdje je ubijen Niko (ili Jovo) Pavlović, ko ga je ubio, zbog čega i je li ubica uhvaćen, šta se je s njim učinilo, imaju li istražni zapisnici i da se sav istražni materijal hitno dostavi.

Jovo Pavlović ovamo nije bio ranije, a ni sada. Ovdje je bio Jovo Sarajlić, doseljenik iz Livna, koji se je svojevremeno ovdje nastanio radi trgovačkih poslova.

Po obavještenju da je spomenuti Jovo od nepoznatog lica ubijen pod glamočkom tvrđavom u četvrtak, 12/24. oktobra 1876. godine, sprovedena je istraga i poduzeto traganje za ubicom. Istragu je sprovodio i Alajbegović Mustafa-beg iz Prusca, komandant pomoćnih vojnih jedinica, koje su se u to vrijeme ovdje nalazile. Navedeni komandant o ovom slučaju službeno je izvjestio:

-Ubijeni Jovo bio je ranije, prilikom napada ustanika na selo Odžak, među ustanicima, s njima vršio napad na pomoćnu vojsku i stanovništvo spomenutog sela i da je bio prepoznat u toku borbe.

Misli se da je Jovo ubijen od strane Kara Mustafić Saliha, jednog od pomoćnika navedenog komandanta, rodom iz Mehića, jednog od zaselaka Gornjeg Vakufa, koji pripada prusačkom kajmekamatu. Zbog osumnjičenosti navedeni komandant Saliha je isporučio nadležnim organima vlasti i on je stavljen u zatvor. Sa Salihom su pritvoreni i ostali osumnjičeni, a istraga je još u toku.

Iako je bilo potrebno ovaj slučaj odmah javiti Okrugu, to nismo mogli učiniti zbog zauzetosti nastalim neprilikama.

Istraga će se završiti za 3-5 dana i navedeni Salih biće upućen tamo zajedno sa svim istražnim materijalom.....”.

Izvještaj su potpisali: Alija, kajmekam, Ismail, kadija, Mahmud, šef financija; Muhamed Emin, sekretar i još dva člana Upravnog vijeća Glamoča:

“Iz navoda austrijskih novina razabrano je kako je livanjski trgovac Pavlović Jovo, bivši u svom dućanu silom izvučen na ulicu od strane obijesnih muslimana ubijen bez ikakva razloga, tako da je unaprijed pripremljen jedan veliki kamen na koga su postavili Jovinu glavu i tukući po njoj ubili ga, da su mu kuću opljačkali, a potom zapalili.

Međutim, ni taj Jovo ni njegova rodbina nisu nastanjeni u Livnu nego u Glamoču. Njegovo ubijstvo dogodilo se je kako smo Vam javili u jednom ranijem dopisu. Njegovo nasilno izvođenje iz dućana ili kuće i ubistvo nije nikako onako izvršeno. Umorstvo tucanjem glave na kamenu nije nikom ovdje poznato. Njegov stan iznad dućana u kome je on stanovao nije mogao biti sam za sebe kako takav opljačkan i zapaljen.”

Po djelimično završenoj istragi i prikupljenim osnovnim podacima travnički okružnik Sulejman poslao je Vilajetu 27. oktobra/9. novembra 1876. godine slijedeći izvještaj:

“U prilogu visoko cijenjene pismene naredbe namjesnika, koja nam je imala čast doći pod brojem 700 od 12/24. oktobra, poslana je kopija prijevoda jednog pasusa objavljenog u jednoj od austrijskih novina, kako pripadnici pomoćne vojske i njeni zapovjednici vrše u livanjskoj okolini nad mirnim svijetom nasilje, bezakonje pa i bespravno ubijanje raje, otimaju i pljačkaju njihovu imovinu, pa nam je bilo naređeno da po tim navodima u priloženom primjerku kopije dostavimo detaljno izvješće, kao i o učinjenim mjerama za otklanjanje i najmanjih nepristojnih akata. Iz sadržaja spomenutog prijevoda razumijelo se je da je navedeno muslimansko stanovništvo u Livnu srdito i zbog straha od napada ustanika zlostavlja pravoslavce da se oni ne usuđuju ići na pijacu, a ni dućane otvarati. A kada je opet, navodno stigla vijest da je glamočka varoš zauzeta od ustanika, da su neki muslimani silom izveli Pavlović Jovu, livanjskog trgovca, iz njegove kuće, stavili mu glavu na jedan veliki unaprijed pripremljen kamen, ubili, kuću mu opljačkali, a onda zapalili.

Radi utvrđivanja činjeničnog stanja u Livno i Glamoč poslan je gosp. Junus, službenik ovog okruga. On se je sada povratio i iz originalnih priloženih vam dopisa, poslanih od Upravnog vijeća navedenih kajmekamata, moći će Njegova visost učiti pravu stvarnost, vidjeti da to ubojstvo u Livnu nije bilo i da pod imenom Pavlović nije nikada tamo postojao.

Međutim, među stanovništvom glamočke kasabe, bio je po imenu Sarajlić Jovo, koji je u četvrtak, 12/24. avgusta 1876, nešto malo prije dolaska moje malenkosti na ovdašnju dužnost, bio ubijen pod glamočkom tvrđavom. Misli se da ga je ubio Kara Mustafić Salih, rodnom iz Mehića, nedaleko od Gornjeg Vakufa, koje pripada prusačkom kajmekamatu. Razlog toga ubijstva bio je što je među ustanicima koji su ranije izvršili napad na selo Odžak bio i navedeni Jovo.

Obzirom na gornje verzije spomenuti Salih je pritvoren i kada nam se akti istražnog postupka, koji se još vodi, ustupe isti će se Naslovu odmah poslati. Podaci o ovom slučaju nisu se mogli ranije poslati usljed zauzetosti ovdašnjim neprilikama.

Novinske vijesti o zauzimanju Glamoča od strane ustanika, izvođenje navedenog Jove iz kuće i tucanjem glave na nekom velikom kamenu, nema nikakva osnova. Ubijeni je imao dućan u prizemlju, iznad njega svoju sobu u kojoj je stanovao, to ona kao takova sama za sebe nije mogla biti ni opljačkana, a ni spaljena.

Muslimansko stanovništvo ne gaji prema nemuslimanima nikakvu mržnju niti neprijateljstvo i svi se slobodno kreću, žive u bezbjednosti i nesmetano obavljaju svoje svakidašnje poslove.

U smislu želje i naredaba visoko cijenjenog državnika danas se poklanja duplo više pažnje, nego što je to bilo ikada ranije, na zaštićavanju prava caru odanog naroda, na bezbjednosti njihove imovine, života, časti, obraza i ostalog, a što se jasno vidi i iz sadržaja priloženih Vam dopisa.

Ističe se da se ovamo neprestano radi i zalaže uz moje lično prisustvo i nadzor, da se učni sve i ništa ne ispusti što bi moglo doprinijeti eliminisanju samovoljnih akcija i učinilo što suprotno volji Njegove visosti namjesnika, a konačno naređene pripada opet nadležnim.”⁸

Na traženje organa vlasti i predstavnici pravoslavne crkve poslali su 30. oktobra 1876. okružniku u Bihać odgovor:

“Razumeli smo što nas pitate za Pavlović Jovu, sina Nikina, koji se nalazi da je rođen ovdje u Ključu kasabi. Fala Bogu i čestitom caru i našem emirima živ je i zdravo je u carskom zdravlju i ništa mu noksana (štete) nije bilo. I mi ostali air (hajir) dovu činimo Bogu i čestitome caru, koji se nalazimo pod njegovim krilom i mi ostali izdajemo svoje pismo na to.

U Ključu 30. oktobra 1876. godine

Proto: Nikola; Mitar Đurić, Šain Jovo, Đurađ Miić, Nine Samardžija, Jovo Pavlović, Risto Janković, Ćuro Štrbac, Jovo Đurić.”

Gornji tekst u okrugu je preveden na osmanski jezik.

Faksimil pismenog odgovora predstavnika pravoslavnog stanovništva Ključa Bihaćki okružnik Sirri poslao je gornji dokumenat Vilajetu 9/21. novembra uz svoj popratni akt u kome između ostalog navodi: “.....Sada nam je stiglo gornje očitovanje i u kopiji prevedeno na osmanski jezik šalje se Njegovj visosti namjesniku.

⁸ OIS, br. inv. 150/76.

Pošto je na samom dokumentu očitovanja rečeni Pavlović Jovo stavio svoj potpis i štambilj, to je način demantovanja alarmantne vijesti vezan za naredbu Njegove mudrosti namjesnika.....”

Ispod ovog dopisa namjesnik je 19. novembra/1. decembra napisao:

“Predmet odmah izvorno poslati Odjelu za vanjske poslove, da javi Poslanstvu u Beč da se ovi dokumenti objave u bečkim novinama. Primjerak novine koja je ranije pisala o pogibiji Pavlovića sa objavljenim gornjim demantima treba ovamo poslati!”⁹

11/23. decembra osmanski poslanik u Beču Aleko poslao je namjesniku Nazif-paši dopis u kome javlja:

Dobio sam pismo poslano mi od strane vaše Ekselencije datirano 30. oktobrom sa demantijem nadležnog sreza alarmantne vijesti o ubijstvu Pavlović Jove u Ključu od strane muslimana.

U prilogu ovog pisma hitam Vam podnijeti i primjerak bečke novine u kojoj se nalazi i objavljen prijevod dopisa Bihaćkog okruga.”¹⁰

Po istom predmetu Vilajetu je poslao 10/22. novembra 1876. g. pomoćnik vojnog komandanta Bihaćkog okruga izvještaj ovog sadržaja:

“U uzvišenoj naredbi koja nam je s blagorodnim časnim potpisom visokopoštovanog zaštitnika vilajet imala čast doći u vezi navodnog činjenja nasilja od strane pripadnika pomoćnih vojnih jedinica i njihovih oficira, stacioniranih u okolini Livna, Bihaća i Banjaluke, naređeno je da se izvidi i demantuje sadržaj u prijepodu proloženog nam članka publikovanog u jednoj austrijskoj novini i da se navedu potrebni argumenti.

Gledajući na rezultate ispitivanja koja su po ovom predmetu vođena i javno i tajno, bilo o događanjima nemilosrdnog ubojstva Pavlović Jove, trgovca, od strane

⁹ OIS, br. inv. 1/76.

¹⁰ OIS, br. inv. 1/76.

muslimana te pljačkanja i paljenja njegove kuće, bilo druga pljačkanja i, nasilja i ubojstva napomenuta u sadržaju spomenutog prijevoda, kako u samom Livnu gdje se ja sada nalazim, a tako i prije moga dolaska ovamo, nije se ni od koga moglo saznati takve vijesti. To su očito lažne i izmišljene vijesti, koje obično šire isprijeke neki od pokvarenjaka i neprijatelja koji se nalaze duž travničkog i banjalučkog okruga koji graniče sa austrijskim područjem.

I opet poslije ovog ispitivanja neće se propustiti nijedan časak, a da se po ovom predmetu, ukoliko se ma kakvi novi podaci prikupe, a da se odmah ne izlože i ne jave bez ikakvog odugovlačenja.

Napominje se, da nema nikakvih napadaja ni sa koje strane na živote, imetak, čast i obraz lojalnih podanika, bilo muslimana bilo nemuslimana. Oni koji budu ovome suprotno radili biće kako treba najstrožije kažnjeni, bili to pripadnici pomoćne vojske bili ostali građani.

Da se ne bi takvi slučajevi ipak događali, ističemo da se među svijetom neprestano sprovode savjeti tolerancije, međusobni dobri odnosi, naređenje i zapovijed pripada opet nadležnim.”¹¹

Dok se novinska vijest od ubijstvu Pavlović Nike nije još raščistila, proširena je vijest o umorstvu Pavlović Jove u Ključu o kome je Upravno vijeće ovog kajmekamata poslalo 5/17. novembra 1876. Travničkom okrugu ovaj odgovor:

“U pismenoj naredbi od 28. oktobra/9. novembra 1876. koja nam je imala čast uputiti od strane cijenjenog okružnika, bilo je naređeno da se detaljno ispitaju proširene lažne vijesti austrijskih novina, kako su muslimani, koji su navodno došli iz Livna u Ključ, stavili na kamen glavu Pavlović Jove, trgovca iz Ključa i tako ga mrcvareći ubili, a kuću pošto su je s magazom zajedno opljačkali, zapalili i da utvrđene istražne podatke ovdašnji pravoslavci koliko ih god bude bilo u Ključu potvrđuje svojim potpisima i da se to Naslovu hitno dostavi.

Navedeni slučaj, kako će se to Vaša plemenitost uvjeriti, nije se uopće dogodio. To su samo alarmantne i bez osnova vijesti. Navedeni Jovo i danas se bavi ovdje svojim poslovima i trgovanjem. On je na svom maternjem jeziku napisanom ćirilskom pismu stavio svoj pečat i potpis i još nekoliko ovdašnjih muslimana, što Vam se u prilogu ovoga dopisa na uvid dostavlja.

¹¹ OIS, br. inv. 327/76.

Da bi se po ovom učinilo što bude trebalo, sročeni su i upućeni Vam ovaj zapisnik, a konačna odluka pripada opet nadležnoj Ekseleciji.”

Zapisnik su potpisali: Kajmekam, zamjenik kadije, šef finansija, sekretar kajmekamata Ključa i dva člana nemuslimana Upravnog vijeća.

Travnički okružnik Muhamed Abdullah prikupljeni istražni materijal poslao je Vilajetu 11/23. novembra 1876. uz slijedeći popratni dopis:

“Iako je ranije sprovedena istraga pokazala da Pavlović Jovo iz Ključa nije uopće ubijen, kako je to Naslovu javljeno opširnim dopisom br. 436 od 17/29. oktobra 1876, to se je sada opet od Ključkog kajmekamata dobio istražni u kome se kao odgovor javlja da je navedeni Jovo i sada živ i da se bavi svojim svakodnevnim poslovima, a da su proširene novinske vijesti bez ikakva osnova.

Jedan primjerak originalnog teksta pismene izjave potpisane po gore rečenom Jovi i još nekim nemuslimanima kajmekamata šalje se u prilogu ovog akta Visokoj instanciji Njegove mudrosti namjesniku, a konačna odluka po ovom predmetu opet pripada u svakom slučaju nadležnoj Ekseleciji.”

Ispod ovog dopisa namjesnik je 13/25. novembra napisao: Ovjerene prepise gornjih dopisa poslati našem poslanstvu u Beč!”¹²

Novinarska propaganda i međunarodno javno mjenje pokrenulo je na teren i neke konzule. U šifrovanom brzojavu okružnik Hercegovine Mustafa javio je 11/23. aprila 1877. Vilajetu:

“Austrijski konzul i gosp. Kiriman krenuće sutra, u utorak, prema Livnu da izvide neke alarmantne vijesti, koje šire slovenske novine. S obzirom da im je cilj i izviđanje vojnih akcija koje vojska bude poduzimala u to doba, usuđujemo vam se gornje izložiti, a konačna odluka pripada nadležnim.”

Po naređenju namjesnika prepis brzojava ustupljen je Bos. vojnoj komandi istog dana uz napomenu da potrebne instrukcije pošalju pašama Salihu i Ismetu, vojnim komandantima na terenu, dok je okruzima Banjaluke, Bihaća i Travnika poslan šifrovan brzojav slijedećeg sadržaja:

“U šifrovanom brzojavu od 11/23. aprila 1877. koji nam je došao od strane Hercegovačkog okruga, javljeno je da će austrijski i engleski konzuli sa sjedištem u Mostaru, krenuti ovog utorka iz Mostara u Livno da ispitaju alarmantne vijesti,

¹² OIS, br. inv. 1/76.

koje su proširile slovenske novine i njihovi ljudi i vidjeti napredovanje naše vojske i njene akcije koje bude u to vrijeme poduzimala.

Odgovornim treba odmah dati instrukcije da se čuvaju neuljudnosti i činjenja ma kakvih nepristojnosti. Obadvojici treba ukazati pristojnu pažnju i ne dozvoliti da se desi što god bi izazvalo pritužbu od strane njihove Vlade.

Gornje Vam se stavlja na znanje i naređuje skrajna budnost.”¹³

Naklonost Austrijanaca prema ustanicima nekad se osjećao manje, a nekada više. U jednom brzopjavu Vilajeta upućenog Predsjedništvu vlade 25. januara/6. februara 1877. i namjesniku u Trebinje 26. januara iste godine navedeno je:

“Deli Lazo, jedan od ustaničkih vođa, koji je svojevremeno bio zarobljen, a ubrzo iza toga pušten na slobodu, rekao je dvojici nemuslimana, ljudi Mehmed-bega iz Travnika, kako je od strane Austrijanaca bilo naređivano da uništavaju čifluke i pale čardake bosanskih begova i da su oni pripremali pontonske mostove za prelaz austrijske vojske preko Save u Bosnu čim nastupi mart. Oni će istovremeno sobom donijeti i oružje za katolike koji žive u Bosni. Katolici koji ne podržavaju ustanak biće stavljeni na strijeljanje, a u prostorijama željezničke stanice u Ivanjskoj, koja pripada banjalučkom kajmekamatu biće uskladištena municija.

Izvanredne vojne pripreme duž austrijske granice su očevidne, a daju se nezadovoljnicima instrukcije i na sastancima po planinama. U Sisak je dopremljeno 16 poljskih furuna za pečenje kruha, a u Slavonski Brod 32 brdska topa, 100 kola zobi i mnoštvo rezervne vojske. Ustanički prikupljeni u Slavonskom Brodu istražuju puteve za potajno prelaženje na našu stranu.

Visokoj Porti ovo je više puta izlagano na što nije uslijedio nikakav odgovor, pa se ovim ponovno mole instrukcije kako da se postupi u ovakvoj situaciji i kakve mjere predostrožnosti treba poduzimati.”¹⁴

Pod lupom obavještajne službe prvenstveno je držano sveštenstvo. Mehmed, zamjenik travničkog okružnika javlja Vilajetu 7/19. juna 1877. slijedeće:

¹³ OIS, br. inv. 372/77.

¹⁴ OIS, br. inv. 197/77.

“Učitelj hrišćanske djece u Travniku Mihajlo i njegov sin pop Gavro boravili su prije nekoliko dana na planini Vlašiću, udaljenoj tri sata hoda od Travnika. Čim se je to čulo, oni su povraćeni natrag.

Potajnim ispitivanjem utvrđeno je, da su oni tamo išli da mirno stanovništvo u jajačkom kajmekamatu svojom propagandom podignu na ustanak, a potom i sami odu ustanicima.

Oni će naći način da se za ovaj postupak opravdaju i da su išli navodno službenim poslovima, pa molimo obavještenje, da li će se za ovo protiv njih poduzeti neki otvoren istražni postupak ili neće.”

“Povjereništvu Travničkog okruga

Osobe navedene u vašem šifrovanom brzojavu od 7/19. juna 1877. treba tamošnja zaptija potajno držati pod paskom kako ne bi pobjegli iz zemlje, a sa Vlašića odmah dobiti nekoliko osoba s kojima su oni imali dodira ili ma kakve razgovore i preko njih ispitati činjenično stanje.

Ukoliko se utvrdi da su oni tamo išli po službenom svom poslu ili od tih ljudi ne bude niko svjedočio protiv njih, zaptija treba ipak da ih drži pod paskom i tek kada se stvarno ustanovi njihova krivica, zatvore i prema tome po zakonu postupi, a nama pošalje izvještaj.

8/20. juna 1877. godina¹⁵

zamjenik guvernera

potpis nečitak

Na gornji brzojav zamjenik travničkog okružnika odgovara Vilajetu 15/27. juna u šifrovanom brzojavu:

“Vlašićke ispaše nisu teren za okupljanje svijeta, nego za boravak pastira sa stokom. Osnovni zlonamjerni cilj popa i njegova sina bogoslova bio je da pobune hrišćansko stanovništvo jajačkog područja, ali neuspjevši u tom, oni su se vratili natrag. Nemoguće je ovim putem cijelu situaciju izložiti, ali se od strane redarstva potajno motre.”

Po naređenju namjesnika sutradan je cio predmet ustupljen Bosanskoj vojnoj komandi.¹⁶

¹⁵ OIS, br. inv. 319/77.

¹⁶ OIS, br. inv. 49/77.

From the Manuscript Legacy

Summary

This article is part of the manuscript legacy of Islamologist, Orientalist and historian Hasan Škapur. It is an extraordinarily significant Ottoman source material for the study of the Bosnian Uprising 1875–1878. The fact that these documents were destroyed in the 1992 shelling of the Oriental Institute in Sarajevo provides the additional value. This way, at least partially, these documents will be preserved in the translation into the Bosnian language.

PRIKAZI

Peter Burke, *The French Historical Revolution.
The Annales School, 1929–2014*

Polity Press, Cambridge – Maiden, 2015, 198. str.

Drugo, dopunjeno i prerađeno izdanje knjige posvećene historijskoj školi “Anala” Petera Burkea, profesora kulturne historije na Univerzitetu u Cambridgeu, donosi nam nova saznanja o doprinosu i razvoju ovog neprocjenjivo utjecajnog historiografskog pokreta. Kako sam autor u Predgovoru (“Preface to the Second Edition”, xiv–xv) ističe, 25 godina nakon izlaska prvog izdanja *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–1989* (1990, Stanford University press) pojavila se potreba za pojavom novog izdanja koje će obuhvatiti i najmodernija saznanja o pripadnicima ove škole i njihovom utjecaju na razvoj historijske nauke. Posebno je značajno što su u međuvremenu otvoreni lični arhivi Luciena Febvra, Fernanda Braudela i Marca Blocha, te je objavljena njihova korespondencija s kolegama širom svijeta. Uvodno poglavlje (“Introduction”, 1–6. str.) posvećeno je općem presjeku škole “Anala” i njenom razvojnom putu. Zanimljivo je istaći to da pripadnici ove škole zapravo poriču njeno postojanje. Budući da se zaista ne radi o zvaničnoj instituciji, nego više o jedinstvenom pristu-

pu historijskoj nauci, Burke se slaže s tim da bi pogodniji termin mogao biti “mreža Anala”, ili čak i pokret “Anala”. Bez obzira na ove nomenklaturne finese, o školi/mreži/pokretu “Anala” može se reći da je bazirana oko časopisa *Annales d’histoire économique et sociale* (danas: *Annales: histoire, sciences sociales*) te oko pariske *École Pratique des Hautes Études*, odnosno grupe historičara koji su promovirali novu vrstu historije, orijentiranu na cijelu paletu ljudskih aktivnosti koje je potrebno izučavati uz primjenu raznih drugih disciplina. Osnovni imperativ ove škole, kako ga je definisao Febvre, jeste: “Historičari, budite geografi. Budite pravnici također, i sociolozi, i psiholozi.” Pravilnost ovog pristupa potvrđuje njegova dugovječnost. Historijat pokreta “Anala” može se podijeliti u tri faze: prva (1920–1945), kada je to bila mala grupa radikalnih historičara koji su vodili “gerilski rat” protiv tradicionalne političko-događajne historije; druga faza (1945–1968) obilježena je radom Fernanda Braudela, kada se formirala očigledna historiografska škola, s jasno definisanim konceptima i metodama; te treća faza (1968–), kada

je uslijed velike popularnosti i dominacije pokreta, naročito u Francuskoj, došlo do njegove fragmentacije, čime je izgubljeno dosta njegovih početnih karakteristika.

Prvo poglavlje (“The Old Historical Regime and its Critics”, 7–12. str.) predstavlja pregled historiografije od njenih početaka. Međutim, Burke ne nudi standardni školski pregled “od Herodota do Brexita”, nego razvoj historijske nauke posmatra kroz prizmu borbe između dva principa: tradicionalnog, baziranog na političkoj historiji, historiji ratova, događaja i velikih ličnosti, te modernog pristupa koji se temelji na proučavanju svakodnevnog života i procesa dugog trajanja. Tradicionalna historiografija dominirala je stoljećima, u različitim svojim oblicima, bilo kao književni žanr, kao samostanske hronike, politički memoari, rasprave itd. Tek polovinom 18. stoljeća, u punom jeku prosvjetiteljstva, počinje sumnja u koncept historije ratova i velikih ličnosti. Cijeli niz učenjaka pažnju usmjerava na teme poput zakona, trgovine, morala i običaja, te nudi alternativu u tzv. konceptu “historije društva”. Istražuju se kulturološko-civilizacijski fenomeni poput viteštva, muzike, umjetnosti i književnosti, a vrhunac epohe predstavlja djelo *Decline and Fall of the Roman Empire* Edwarda Gibbona, koji u opći narativ o političkim događajima ubacuje principe nove sociokulturne historije. Ipak, ovakav pristup historijskoj nauci nije postao

mainstream, a naročit udarac doživio je s pojavom učenja Leopolda von Rankea. Iako je sam Ranke bio mnogo fleksibilniji u pogledu izbora tema za istraživanje od njegovih nastavljača, ipak je nova paradigma strogo i potpunog oslanjanja na arhivske izvore, koja je činila srž njegove historiografske škole, dovela do ponovne marginalizacije sociokulturne historije. Nastao je novi krug naučnika, prvih profesionalnih historičara koji su izučavali historiju događaja, a one pojedince koji su se bavili društvom ili kulturom smatrali su diletantima. Prosvjetitelji su prvi pokazali da se može ponuditi alternativa tradicionalnom pristupu historiji, tako da rankeovska škola nije mogla u potpunosti blokirati nova strujanja. Kritika još uvijek preovladavajuće političke historije vrhunac je doživjela početkom 20. stoljeća tzv. “Lamprechtovom kontroverzom”, kojom je slavni historičar i profesor s Univerziteta u Leipzigu Karl Lamprecht historiju opisao kao primarno sociopsihološku nauku. Na njegovim osnovama svoje djelovanje bazirali su čuveni belgijski medievist Henri Pirenne i francuski učitelj Henry Berr. Ovim je postavljena scena na koju će stupiti utemeljivači škole “Anala” i zauvijek promijeniti odnos između dva koncepta proučavanja historijske nauke.

Dvojica velikana historijske nauke, Lucien Febvre i Marc Bloch, koji se smatraju i utemeljiteljima škole “Anala”, na historiografsku scenu stupili su

gotovo istovremeno i na identičnim osnovama. Obojica su pohađali *École Normale Supérieure*, prestižnu visokoškolsku ustanovu odvojenu od Pariškog univerziteta, na kojoj su predavali vrhunski stručnjaci iz različitih struka. Utjecaj tako velikih autoriteta morao je ostaviti traga na studentima, bez obzira na to u kojoj nauci se oni specijalizirali, te je u toj školi došlo do začetka multidisciplinarnog pristupa naučnim istraživanjima. Febvre je svoju disertaciju o pokrajini Franche-Comté u kasnom 16. stoljeću (*Philippe II et la Franche-Comté*) napisao uz opsežnu primjenu socioloških i geografskih analiza, pod velikim utjecajem Micheleta, Pirena, geografa Vidala de la Blachea i antropologa Lévy-Bruhla. Sklonost historijsko-geografskim istraživanjima u ovoj ranoj fazi svoje karijere Febvre je pokazao i u monumentalnom djelu *La terre et l'évolution humaine*, čije pisanje je prekinuto na nekoliko godina tokom Prvog svjetskog rata, kada je ovaj historičar služio kao kapetan mitraljeskog odreda francuske vojske. S druge strane, Bloch se orijentirao na period srednjeg vijeka, te je pod utjecajem Senjobosa, sociologa Durkheimma, klasičara Greneta i drugih mnogo više fokusa stavio na sociohistorijska istraživanja. Inklinaciju ka istraživanju prošlosti “malih ljudi” dodatno su pojačala životna iskustva poput zainteresovanosti za aferu Dreyfus, te naročito dvostrukog ranjavanja u Prvom svjetskom ratu, dok je služio kao kapetan

pješadijskog odreda. Ključni trenutak u razvoju naše teme dolazi sa zapošljavanjem Febvra i Blocha na Univerzitetu u Strasbourgu, osnovanom nakon preotimanja ovog grada od Njemačke. Na novom Univerzitetu okupljeno je mnogo mladih učenjaka, što je stvorilo vrlo živahnu atmosferu, veoma pogodnu za formiranje novih ideja i pravaca u istraživanju. U takvom okruženju Bloch je ubrzo objavio svoju najčuveniju studiju *Les rois thaumaturges: étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre* (1924), dok je Febvre u svoja istraživanja renesanse i reformacije uveo i primjenu “historijske psihologije”. Kulminacija takve suradnje bilo je osnivanje časopisa pod nazivom *Annales d'histoire économique et sociale*, čiji je prvi broj, pod uredništvom Febvra i Blocha, izašao 15. januara 1929. godine. Časopis je od prvog broja promovirao intelektualnu razmjenu i interdisciplinarnu suradnju, pa su svoje priloge, pored historičara, poslali i geograf, sociolog, ekonomist. Također, posebna odlika časopisa bila je velika zastupljenost prikaza i osvrt na naučnu produkciju, te rasprava o historijskim metodama, kao i novosti s konferencija. “Anali” će u prvom periodu svog djelovanja izlaziti u Strasbourgu, dok je, nakon preseljenja Febvra (1933) odnosno Blocha (1936) u Pariz, glavni grad Francuske postao sjedištem i časopisa i škole/pokreta “Anala”. U to vrijeme su časopis,

ali i njegovi pokretači smatrani “hereticima” u francuskom naučnom životu, no to im nije smetalo, naprotiv, Febvre je isticao da je “važno biti heretik”.

Kasnija karijera ove dvojice osnivača i pripadnika prve generacije pokreta “Anala” bila je drugačija. Bloch se koncentrirao na kombinaciju historijskih istraživanja s ekonomsko-psihološkim temama. Prvo od dva najvažnija djela iz ovog perioda bilo je posvećeno ruralnoj historiji Francuske, dok je po drugoj studiji danas Bloch poznat svim studentima historije širom svijeta, posebno medievistima. Riječ je o ambicioznoj, dvotomnoj sintezi *La Société féodale*, objavljenoj 1939–40, u kojoj se obrađuju četiri stoljeća srednjovjekovnog vremena: 900–1300. i svi aspekti za srednji vijek karakterističnog društvenog uređenja. S izbijanjem Drugog svjetskog rata, iako već u svojim 50-im godinama, Bloch se nepokolebljivo pridružio najprije francuskoj vojsci, a zatim Pokretu otpora. U toku ratnih godina uspio je napisati dva djela: prvo predstavlja autorski/historijski osvrt na šokantno brz poraz francuske armije, dok je drugo, posvećeno zanatu historičara, ipak ostalo nedovršeno budući je Blocha uhvatio Gestapo te je strijeljan 16. juna 1944. godine. Febvre je po odlasku iz Strazbura dobio posao u prestižnoj *Collège de France*, a zatim je postao ministar obrazovanja i rukovoditelj projekta izrade *Encyclopédie française*. Po izbijanju rata i okupacije Francuske on

se povukao na selo, gdje se posvetio pisanju niza knjiga posvećenih francuskoj renesansi i reformaciji. Najvažnije njegovo djelo ovog perioda je *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*, koje predstavlja jedno od najvažnijih djela za pokretanje “historije mentaliteta”. Poslije rata pa sve do svoje smrti 1956. godine Febvre je obavljao cijeli niz značajnih funkcija, poput francuskog predstavnika u UNESCO-u, što mu je uskratilo vrijeme za istraživanje i pisanje. Razvojem ugleda i položaja njegovih osnivača razvijao se i časopis *Annales*, kao i cijeli pokret oko njega, te se uskoro od “heretičkog” počeo smatrati dijelom naučnog *mainstreama*.

Treće poglavlje “The Age of Braudel” posvećeno je najslavnijem nastavljaju Febvra i Blocha – Fernandu Braudelu (1902–1985). On nije bio učenik niti jednog od dvojice osnivača pokreta. Štaviše, u vrijeme osnivanja “Anala” imao je 27 godina, radio je kao učitelj u Alžiru i spremao disertaciju, koja je u svojim počecima bila sasvim standardno djelo iz diplomatske historije, a posvećena je vremenu Filipa II i njegovoj vanjskoj politici na Mediteranu. Tada je napisao pismo Febvru, koga nikada ranije nije sreo, tražeći savjet za obradu teme. Odgovor koji je dobio bio je sudbonosan kako za Braudelovu karijeru, tako i za razvoj svjetske historiografije. Febvre mu je napisao: “Filip II i Mediteran je dobra tema, ali Mediteran i Filip II bi ipak bio bolji

izbor.” Braudel je u potpunosti prihvatio ovaj savjet, ali ujedno i kompletan Febvreov svjetonazor prema nauci. Ne žureći s završetkom disertacije, Braudel je istraživao po arhivima u Đenovi, Firenci, Palermu, Veneciji, Marseju i Dubrovniku, u kojima je bio jedan od prvih istraživača koji je dokumente snimao s kinokamerom kako bi imao više vremena za njihovo proučavanje u svom radnom kabinetu. U periodu 1935–37. Braudel je predavao na univerzitetu u Sao Paulu u Brazilu, a od 1938. i zvanično je uključen u mrežu “Anala”. Paradoksalno, ali je izbijanje Drugog svjetskog rata i zarobljavanje pomoglo Braudelu da dovrši disertaciju. Naime, bio je zatočen u kampu za ratne zarobljenike u blizini Mainza, no tamo je imao pristup lokalnoj univerzitetskoj biblioteci, koju je nazvao “izvanrednom masom njemačkih knjiga”. U takvim uslovima je napisao i prvu verziju disertacije, koju je poslao Febvru na pregled, no teško je utvrditi koliko ta verzija sličići na konačnu, odbranjenu 1947. i publikovanu dvije godine kasnije, kao jednu od najutjecajnijih knjiga u historiji historiografije: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II*. Čak i za tadašnje francuske standarde ovo djelo bilo je masivno. S više od 600.000 riječi, *Mediterran* je imao volumen 6 uobičajenih knjiga. Korišteni metod diobe knjige u tri dijela, svaki sa svojim posebnim pristupom historijskoj nauci (bezvremena historija;

historija okoline, ekonomije, društva i političkih struktura; historija događaja), zacementirat će Braudelovo mjesto u razvoju historiografije i pokreta “Anala”. U tom smislu naročito je značajno drugo poglavlje koje se bavi pitanjima historije struktura (ekonomskih, političkih, država, civilizacija) koja se odvija sporim tempom tokom niza generacija, pa i niza stoljeća. U nastavku ovog poglavlja Burkeove knjige može se pročitati o utisku i ocjenama koje je ovo djelo, odmah po izlasku iz štampe, ostavilo na svoje suvremenike, te o kasnijoj Braudelovoj karijeri tokom koje je izrastao u najmoćniju ličnost naučnog života Francuske. Također je postao i nasljednik Febvra na mjestu predsjednika Šeste sekcije *École Pratique des Hautes Études*, te na mjestu direktora “Anala”, pozicije koju je obnašao sve do umirovljenja 1972.

Pored nesumnjivog utjecaja Braudela na razvoja časopisa *Annales*, ipak su postojali i drugi trendovi razvoja, a najznačajniji od njih je pojava tzv. “kvantitativne revolucije”. Razvoj ovog tipa historijskih istraživanja cvjetao je u vremenu između 1950-ih do kasnih 1970-ih, a zapravo je predstavljao jedan podtip ekonomske historije, s naročitim fokusom na historiju cijena. Najznačajniji predstavnici ovog smjera bili su Ernest Labrousse i Emanuel Le Roy Ladurie, a postavke smjera se mogu sumirati u dvije fraze: “Da biste bili historičar, morate znati kako da računate” i “Historičari će biti i pro-

grameri ili neće biti ništa”. Jedno od najznačajnijih djela koje je pokrenulo ovaj smjer istraživanja svakako je Labrousseova “Skica kretanja cijena i prihoda u Francuskoj 18. stoljeća”, te su se preko ovog djela i njegovog autora ideje marksizma počele uvlačiti u školu “Anala”. Najekstravagantnije djelo ovog perioda razvoja škole “Anala” svakako je disertacija Pierra Chaunua “Sevilja i Atlantik”, čijih 8 tomova predstavlja jednu od najobimnijih ikada napisanih historijskih teza. Nasljednik Braudela i u akademskoj poziciji i na mjestu urednika “Anala” bio je Le Roy Ladurie, autor dobro poznate studije *Montaillou, village occitan de 1294 a 1324* (1975), čime je počela nova faza razvoja škole/pokreta “Anala”.

Četvrto poglavlje nosi naslov “The Third Generation and the Cultural Turn”. Pored spomenutog Laduriea, u ovu generaciju spadaju velika imena, većinom rođena 20-ih godina prošlog stoljeća: Georges Duby, Philippe Ariès, Jacques Le Goff, Marc Ferro, Robert Mandrou, Michelle Perrot, Christiane Klapisch, Mona Ozouf, Jean-Louis Flandrin i drugi. Intelektualni profil treće generacije znatno je teže oslikati nego u slučaju prethodnika. Nije postojala dominacija par ličnosti kao za vrijeme Febvra ili Braudela, nego se profiliralo više različitih centara. Prva od karakteristika nove generacije bilo je uključivanje žena u krug “Anala” (Klapisch, Ozouf, Lucette Valensi), kao i tematike historijskih

istraživanja (naročita zasluge za to pripadaju Michelle Perrot i Georgesu Dubyu). Druga karakteristika je otvorenost prema anglofonskoj historiografiji i trendovima u razvoju historijske nauke; psihohistorija, nova ekonomska historija, historija popularne kulture i simbolička antropologija postaju nova polja u kojima se pripadnici škole iskušavaju. Tri potpoglavlja koja osvjetljavaju naučne interese i pomake koje su pripadnici treće generacije učinili fokusirana su na ponovno otkriće historije mentaliteta (glavni predstavnici: P. Ariès s istraživanjima o djetinjstvu i smrti u historiji; J.-L. Flandrin s istraživanjima roditeljskog autoriteta, seksualnosti i emocionalnog života seljaka, te o historiji hrane; C. Klapisch s istraživanjima o ženama, porodici i ritualima; R. Mandrou s istraživanjima iz historijske psihologije; J. Delumeau s istraživanjima o strahu i krivici na Zapadu), zatim na pokušaje uvođenja kvantitativnih metoda u kulturološku historiju (tzv. treći nivo ‘serijalne historije’ s glavnim predstavnicima: M. Vovelle, F. Furet, J. Ozouf, H.-J. Martin, D. Roche) i reakcije protiv te metode koje su rezultirale naprecima u historijskoj antropologiji, te na povratak političke historije (C. Lévi-Strauss, P. Joutard, E. Goffman, V. Turner, P. Bourdieu za antropološke studije; M. Ferro, M. Agulhon, P. Ricoeur za političku/narativnu historiju).

Ipak, najznačajniji predstavnici ove generacije bila su dvojica već spome-

nutih historičara, po usmjerenju medievisti – Jacques Le Goff i Georges Duby. Le Goff je historiji mentaliteta najviše doprinio studijama o srednjovjekovnoj imaginaciji, rođenju čistilišta, a, s druge strane, Duby je navise doprinio na području ekonomske i društvene historije srednjovjekovne Francuske, s kasnijim sintezama o ruralnom životu zapadne Europe, te jednim od najslavnijih djela *Les trois ordres ou L'imaginaire du féodalisme* (1978). Jako su zanimljive razlike između ove dvojice velikana, koje su zapravo sjajno dopunjavale njihova istraživanja: Duby je većinu života proveo u pisanju i uređivanju knjiga, dok je Le Goff bio mnogo aktivniji u organizaciji naučnog života, konferencija i seminara; Duby je bio historičar seoskog života, a Le Goff gradskog; Duby je pisao o viteštvu, ženama, porodici, historiji umjetnosti, dok se Le Goff koncentrisao na historiju crkve i univerziteta; Dubyev stil pisanja bio je elegantan, dostojanstven i u osnovi narativan, dok je Le Goff pisao više akademski, argumentirano i kolokvijalno.

U današnje vrijeme na sceni se nalazi već četvrta generacija historičara iz kruga “Anala”, kojima je posvećeno predzadnje poglavlje “New Directions (1989–2014)”. Ovo poglavlje predstavlja novitet u odnosu na prvo izdanje knjige koju prikazujemo. Četvrtu generaciju ‘analista’ čine imena kao što su Alain Boureau, Roger Chartier, Arlette Farge, Jean-Claude Schmitt,

Lucette Valensi i mnogi drugi, te ponajprije kod ove grupe povjesničara zapravo ne možemo govoriti o pokretu, nego prije o mreži “Anala”. Novi smjer istraživanja koji su oni donijeli jeste povrat ka narativnoj i političkoj historiji, što je u potpunoj suprotnosti sa težnjama utemeljivača pokreta. Pored ove promjene, pripadnici četvrte generacije svoja istraživanja su usmjerili u još nekim specifičnim metodološkim pravcima, poput mikrohistorije, historije tijela, slika, memorije, te refleksivni okret sociokulturalnim teorijama. Najjemenentniji medievisti ove generacije “Anala” svakako su Jean-Claude Schmitt i Alain Boureau, koji se bave takvim temama kao što su geste, rituali, duhovi, vizualna kultura, fabrikacija mitova o papisi Ivani i običaju *prima nocte*.

Posljednje poglavlje “The *Annales* in Global Perspective” (120–142. str.) posvećeno je proučavanju recepcije i utjecaja koji su pokret “Anala” ostavili ne samo van geografskih granica Francuske, nego na cjelokupnu historijsku nauku. Autor je istakao da je širenje ideje škole “Anala” počelo na internacionalni nivo tokom Braudelovog vremena, ponajviše preko brojnih studenata iz raznih zemalja koji su studirali na francuskim univerzitetima. Pokret je ponajbolje prihvaćen u Italiji, Španiji, Poljskoj i zemljama Latinske Amerike, dok je dugo vremena izazivao ozbiljne sumnje među povjesničarima Njemačke i Velike

Britanije. Dosta je komplikovana bila situacija među historičarima Sjedinjenih Američkih Država, od kojih su neki, naročito ekonomski i historičari francuske prošlosti, zdušno stajali na stranu Pokreta, dok su se drugi, poput B. Bailyna i J. Hextera, profilirali kao žestoki kritičari ideja “Anala”. Tek od kraja 70-ih godina prošlog stoljeća sve barijere i kritike su polako počele nestajati, te se i u navedenim zemljama sve češće pojavljuju istraživanja motivirana postignućima ‘analista’. Zanimljivo je autorovo opažanje da su se sljedbenici škole “Anala” ponajviše bavili ranim novim vijekom, a njima uz bok bili su i medievisti, dok je historičara modernog vremena bilo jako malo. To je potpuno razumljivo kada znamo da je utjecaj politike i događaja na istraživanje historije 20. stoljeća gotovo neizbježno. Tek sa pripadnicima novijih generacija, poput Marca Ferra i Pierra Nore, historija današnjice postaje prominentna potkategorija “Anala”. Od nehistorijskih disciplina, škola “Anala” imala je najviše utjecaja na razvoj pedagogije, folkloristike, arheologije, ekonomije, književnosti, filozofije, te naročito geografije, antropologije i sociologije. Kao zanimljiv dodatak knjizi, autor je priložio “Glossary: The Language of *Annales*” (143–146. str.), u kojem je podrobnije objasnio termine što često kruže u

istraživanjima ‘analista’, a nisu toliko poznati historičarima drugih usmjerenja i široj čitalačkoj publici.

Predstavljena monografija Petera Burkea, posvećena najslavnijoj historiografskoj školi, zanimljivo je štivo koje će prije svega biti od koristi studentima historije te etabliranim naučnicima što se bave proučavanjem razvoja historiografije općenito ili određenog historijskog perioda. Manje upućeni čitaoci možda će se izgubiti u mnoštvu spomenutih imena historičara i naslova njihovih djela, no oni uporniji će sigurno profitirati, te iz autorovih jasnih objašnjenja i poenti saznati mnogo interesantnih pojedinosti i finesa koje su krasile jednu od zanimljivijih epizoda historije historiografije. Pokušavajući da izbjegnemo monotoniju nabrojanja brojnih imena, ali i uslijed ograničenosti prostorom, mi smo se u ovom prikazu fokusirali uglavnom na dostignuća medievista u okviru škole “Anala”, te smo sigurni kako će klasičari i historičari novovjekovlja u knjizi pronaći druge zanimljivosti koje smo ovom prilikom preskočili. U završnom osvrtu istakli bismo da je knjiga *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–2014* jako korisno štivo, koje zaslužuje da se nađe na širim i užim fakultetskim spiskovima literature za izvođenje nastave o historiji historiografije.

Dženan Dautović

Steffen Patzold, *Das Lehnswesen*

C. H. Beck, Wissen, München 2012, 128 str.

Rijetko je koja tema u medijevistici bila podvrgnuta izmjenama i reinterpretacijama kao što je to slučaj sa feudalizmom. “Neko ko čuje riječ ‘feudalizam’ pomišlja na društvenu nejednakost u ‘mračnom srednjem vijeku’, na zle gospodare i siromašne seljake, na izrabljivanje i nasilje. Pa čak i školski udžbenici prikazuju neslobodne seljake (kmetove) kao bazu ‘srednjovjekovne feudalne piramide’. Sve su to besmislice! Predstava piramide je obmanjujuća. Sa seljacima lena imaju malo, a sa sužanjstvom i izrabljivanjem ništa zajedničkog; i ona nisu institucije koje su sa srednjim vijekom nestale” (6. str.). Ovim rečenicama Steffen Patzold, profesor srednjovjekovne historije i pomoćnih historijskih nauka s Univerzитета u Tübingenu, otpočinje ovu knjigu. Navedenu tvrdnju pojačava iznošenjem činjenice kako je posljednja odluka u Saveznoj republici Njemačkoj vezana za lenske odnose donesena pred državnim sudom 5. aprila 1937. godine. Do tog datuma je svijest o lenima još bila uvijek izražena (npr. lensko udruženje u pruskoj provinciji Westfaliji je postojalo do 1876. godine), zbog toga su se historičari, posebno u 19. stoljeću, susretali sa pojmom koji je bio dio njihove stvarnosti. Stoga se desilo da su na društvene odnose srednjeg vijeka gledali kroz prizmu njihovog vremena.

To je i otvorilo vrata interpretaciji ovog povijesnog fenomena sa kojom se mi danas ne možemo složiti. U 20. stoljeću uznapredovala su istraživanja o ovom pitanju, te se predstava o feudalnim odnosima u srednjem vijeku kontinuirano mijenjala, retuširala i “kalemila” drugim idejama, ali se osnovna postavka u suštini nije mnogo izmijenila. Do sredine osamdesetih godina prošlog stoljeća činilo se da su temeljna pitanja riješena i da je studija Belgijanca François-Louisa Ganshofa (1895–1980) iz 1944. sa naslovom *Qu’est-ce que la féodalité* zaokružila dotadašnja istraživanja na studiozan i pregledan način.

Međutim, od tada se rasplamsala nova debata o ovoj temi koja još uvijek traje. Naše predstave o srednjovjekovnom feudalizmu, koje su decenijama važile kao pouzdane činjenice, odjednom su dovedene u pitanje. Historičari su počeli da raspravljaju o temeljnim načelima o kojima je širom svijeta važio jedinstveni konsenzus, poput pitanja: Kada i kako su lena nastala? Kakvu su ulogu vršila u srednjem vijeku? Kako je izgledao odnos između lenskoga gospodara i vazala? Pa čak – da li je uopće feudalizam postojao u srednjem vijeku?! To su samo neka od pitanja koja autor obrađuje. Jedni su nastanak feudalnih odnosa smještali u 8. stoljeće, u vrijeme nesigurnih epoha

prožetih ratovima i sukobima na područjima Franačke države i formiranjem ratničkog sloja kao nosioca ovih promjena. Drugi su zastupali ideju da je lenski sistem produkt jurista 11. i 12. stoljeća, dok je najradikalnija ideja da feudalizam kao institucija nije ni postojao u srednjem vijeku, već da je on rođen u 16. stoljeću kod talijanskih jurista što su završili sistematizaciju koju su otpočele njihove kolege u 12. stoljeću. U novijoj historiografiji uvriježena udžbenička predstava o feudalnoj piramidi iz temelja je poljuljana, da ne kažemo potpuno odbačena.

Da bismo imali malo jasniju sliku, potrebno je odvojiti historijski fenomen feudalizma i njegov znanstveni model. Greška počinje onda kada historičar svoj projicirani model pomiče sa historijskom stvarnošću. Jedan znanstveni model ne može obuhvatiti kompleksnost ljudskog međudjelovanja, model samo uprošćava složenu sliku stvarnog stanja. Rasprava koja je otpočela 90-tih godina obesmislila je i trenutno važeći model, što izaziva dalekosežne posljedice na rezultate pojedinih naučnih istraživanja. Dotadašnji model predviđa postojanje u osnovi dvije komponente, lične i stvarne; lična je vazalitet, a stvarna je leno ili feud.

Prema modelu koji predstavlja Patzold, sumirajući relevantna novija istraživanja, vazalitet je ugovor između dva slobodna čovjeka – seniora (starješine, gospodara) i vazala.

Ugovor, koji ne mora biti nužno u pisanoj formi, predviđa međusobne obaveze obje strane. Vazal se zaklinje na vjernost, čime ulazi u seniorovu službu pružajući mu savjet i pomoć. To uglavnom obuhvata obaveze kao što su prisustvovanje na saborima ili sastancima, učešće u sudskim procesima, te je dužan ići u rat koji njegov gospodar bude vodio. Zauzvrat, senior je dužan svom vazalu pružiti vojnu i pravnu zaštitu. Stupanje u vazalni odnos obično se odvijalo simboličnim činom zvanim *commendatio*, u kojem vazal svoje sklopljene ruke položi u ruke seniora. Tom prilikom vazal iskazuje vjernost tzv. *homagium*, koja traje do njegove smrti. Druga važna komponenta u vazalnom odnosu, prema ovom modelu, je leno ili feud, odnosno materijalna satisfakcija koja se dodjeljuje vazalu. Obično je u pitanju posjed, ali može biti i neki drugi izvor prihoda koji obavezuju vazala da bude u službi seniora. Pri tome je važno istaći da se posjed ili neki drugi izvor prihoda vazalu ne poklanja, već samo daje na korištenje. Čin kojim senior svoja prava na korištenje prenosi na vazala naziva se *investitura*, koja se također, u pravilu, odvija u simboličnim formama. Vrijeme korištenja posuđenog posjeda, koje je usko povezano sa personalnim vazalnim odnosom, vremenski je ograničeno. Ono važi samo dok su senior i vazal živi i dok ispunjavaju preuzete obaveze. Ako iz nekog razloga personalna komponenta iščezne, bilo smrću ili kršenjem

ugovora, time nestaje i stvarne komponente. S obzirom na to da se feud dobiva samo na korištenje, vazalu nije dozvoljeno da ga mijenja za neki drugi, da ga poklanja ili prodaje. Upravo ovdje se vidi razlika između feuda i privatnog vlasništva. Vazalu je dozvoljeno da izvlači korist iz feuda tako što će sklopiti vazalni ugovor sa trećim licima, čime se stiče utisak o postojanju neke vrste hijerarhije, poznate iz udžbeničkog štiva. Feudalizam je mnogo složeniji od gore iznesene pojednostavljene slike. Ona ipak nudi uvid u bazične postavke bez kojih ne bismo mogli uopće pričati o ovom društvenom sistemu. Autor na pojedinim mjestima zalazi dublje u samu bit feudalnih odnosa, pojašnjavajući pri tome razlike u interpretacijama na primjerima iz izvorne građe.

Kako bi složeni fenomen feudalizma i njegovih brojnih interpretacija pojednostavljeno predstavio čitaocima, Patzold je pribjegao zahvalnom metodološkom okviru. Naime, on u ovoj knjizi paralelno izlaže dvije priče: jedna se odnosi na imovinske transakcije (“Besitztransaktionen”, 12. str.) i organizaciju zajedničkog života u srednjem vijeku, odnosno na historijske fenomene, dok se u drugoj pažnja posvećuje znanstvenom modelu korištenom tokom posljednjih 150 godina, koji je od sredine devedesetih godina, kako smo već istakli, postao upitan. S obzirom na to da autor u svojoj studiji pokriva čitav srednji vijek, nužno je bilo uraditi podjelu na tri poglavlja. Najprije

se analizira primjer Franačke države iz 8. i 9. stoljeća, prostor u kojem je starija historiografija ustanovila početke feudalizma i vazaliteta, a zatim se prelazi na vrijeme između 10. i 12. stoljeća i područje sjeverne Italije i drugih evropskih oblasti kao što su Flandrija, južna Francuska ili Katalonija, gdje, prema drugoj grupi historičara, treba tražiti početke feudalizma. Konačno, Patzold se osvrće i na 16. stoljeće, period u kojem je, prema radikalnoj kritici, feudalizam zapravo i izmišljen. Neki oblik feudalizma od 11. stoljeća pa nadalje postojao je, manje-više, na većem prostoru evropskog kontinenta, ako ne i svugdje. Ako bismo pojam feuda krajnje pojednostavili, sveo bi se na igru riječi između pojmova *posjeda* i *pravila njihovog raspolaganja*. Samo na području Svetog rimskog carstva na sjeverno-alpskom prostoru, kako autor na više primjera u knjizi pokazuje, postojali su različiti oblici feudalizma koji nisu bili samo sporadični.

Nije postojao samo jedan feudalizam – osnovno je polazište autora. Ovaj pojam, kao što je skiciran u klasičnim djelima, bio bi problematičan za primjenu na druga područja, ako već nije i za samu Flandriju, na osnovu koje je i nastao. Stoga bi se epilog Steffena Patzolda mogao izreći na primjeru Wittgensteinovog pojma *porodične sličnosti*. To je pretpostavka da sve stvari označene jednim imenom nužno ne moraju imati istu osobinu. To je najbolje pokazao na primjeru *igre*. Igra

može biti natjecateljska ili ne, može zahtijevati neke posebne vještine ili ne, može podrazumijevati novac, ali i ne mora. Igre su različite aktivnosti koje pokazuju jednu istu *porodičnu sličnost*. Wittgenstein je time želio pokazati da se pojmovi ne mogu jednostavno u hijerarhijske sisteme klasificirati, kao što je to Patzold nastojao pokazati na primjeru *feudalizma*. Ovaj pojam u najboljem slučaju primjenjiv je samo na regionalnoj ravni, čim se prostorno udaljimo, pravila koja važe na jednom mjestu u datom trenutku počinju blije-djeti u dodiru sa drugim područjem. Historičaru bi, kada govori o *feudalizmu*, *feudu* i *vazalitetu*, korisnije bilo opisati te pojmove konkretnim primjerima o njihovoj primjeni na određenom evropskom području. Sagledavajući koliko je do sada urađeno na osnovu ovog metodološkog prijedloga, može se samo ustvrditi da predstoji veliki izazov za historijsku nauku. U konačnici, može reći slijedeće: ne postoji *feudalizam* nego *feudalizmi*! Odvažit ćemo se da sumiramo autorovo bazično polazište.

Prezentacija institucije feudalizma u ovoj knjizi zaokružena je korisnim rječnikom manje poznatih termina (122. str.), sažetim komentarom najznačajnijih izvora i literature (124–127. str.) te imenskim i geografskim registrom. Napomenimo i to da se na unutrašnjoj strani korice nalazi ilustracija modela koji je Patzold izlagao. Tek na osnovu ove

sheme na vidjelo izlazi jasnoća ovog društvenog sistema. Sadržina knjige, iako je koncipirana za širu čitalačku publiku, namijenjena je prvenstveno studentima i historičarima koji žele svoje znanje o ovom fenomenu proširiti i osavremeniti.

Dok su historičari iz Zapadne Evrope počeli iz temelja da preispituju starije teze, a za njima ne zaostaju mnogo ni historičari istočnoevropskih zemalja, feudalna struktura srednjovjekovne Bosne ostala je na marginama interesa domaćih i stranih istraživača iako je na raspolaganju dovoljno materijala za istraživanje. Obrade feudalnog sistema i feudalnih institucija u Bosni našle su svoj izražaj ponajprije u radovima Ante Babića i Sime Ćirkovića. Njihovi pristupi su do danas ostali nezaobilazni za ovu tematiku. Problem je jedino u tome što su njihove postavke u suglasju sa starijom svjetskom historiografijom kada je riječ o feudalizmu, dok su novija istraživanja na tu temu otvorila mnoga pitanja kojima se tek treba pozabaviti. Ako je u drugim historiografijama u Evropi nastupilo “novo doba” u shvaćanju strukture feudalnog poretka, oko čijeg shvaćanja postoji konsenzus među naučnicima (s razlikama u stepenu i karakteru preobrazbe), šta je onda sa dosada postignutim rezultatima na tom polju vezanim za srednjovjekovnu Bosnu? To je pitanje na koje tek treba ponuditi odgovor.

Nedim Rabić

Ivana Komatina, *Crkva i država
u srpskim zemljama od XI do XIII veka*

Istorijski institut, Posebna izdanja: 66. tom, Beograd, 2016, 446 str.

Istorijski institut iz Beograda u okviru serije "Monografije" objavio je knjigu *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka* mlade medievistice i uposlenice Instituta Ivane Komatine. Riječ je zapravo o tekstu doktorske disertacije koju je autorica, tada pod djevojačkim prezimenom Ravić, odbranila na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2013. godine pred komisijom u sastavu: prof. dr. Andrija Veselinović, prof. dr. Đorđe Bubalo (mentor), prof. dr. Marko Šuica i dr. Dejan Dželebdžić. Knjiga je posvećena uvijek intrigantnoj temi prožimanja crkvene i svjetovne vlasti, dva najvažnija potporna stuba svakog srednjovjekovnog društva. Aktualnost riječi dubrovačkog povjesničara iz 18. stoljeća Serafina Marija Cerve do danas ništa nije izgubila na snazi: "(...) jer povjesničarima jedva da je dopušteno razdvajati crkvena pitanja od političkih" (S. M. Cerva, *Prolegomena za svetu dubrovačku metropoliju*, prir. Relja Seferović, HAZU, Zagreb – Dubrovnik, 2012, 257). Vremenski, monografija Komatine pokriva jako značajan i turbulentan period formiranja, jačanja i oblikovanja srednjovjekovnih država Jugoistočne Europe, uglavnom nakon okončanja posljednje etape bizantske vlasti na

zapadnom Balkanu. Prostorno, obuhvaćena je centralna teritorija srpske države za vrijeme vladavine dinastije Nemanjića, ali i područje obalskih gradova, naročito Bara i Dubrovnika kao nadbiskupskih sjedišta, te teritorij Bosanske banovine do okončanja vladavine bana Mateja Ninoslava (ili, kako je autorica naglasila na str. 9: *na prostor srpskih zemalja: Srbiju, Duklju, Travuniju, Hum i Bosnu*). Knjiga se sastoji od *Predgovora*, *Uvoda* i tri centralna poglavlja, uz dosta bogate tehničke priloge. *Predgovor* (9–12. str.) sadrži razradu osnovnih termina i glavne teze rada, uz kraći osvrt na stanje izvora važnih za ovakvu tematsku analizu. *Uvod* (31–50. str.) je dosta opširniji, te se u njemu daje pregled onog perioda koji je prethodio dešavanjima iz osnovne teme, tj. razvoj kršćanstva na ovim prostorima tokom postojanja Rimskog carstva, promjene koje su nastale uslijed Velike seobe naroda i naseljavanja Slavena, te početak sukoba interesa između Carigradske i Rimske crkve. Na taj način ponuđena je dovoljno opširna "prethistorija" razvoja političkih i crkvenih organizacija na ovim prostorima. Ipak, malo čudi to što je i u predgovoru i u uvodu izostao osvrt na stanje inače bogate izvorne

građe, pa potom i obilne historiografije o spomenutim temama, koja je prethodila nastanku ove monografije.

Prvo poglavlje *Između Rima i Carigrada (XI i prva polovina XII veka)* (51–156. str.) obrađuje prije svega obnovu crkvenih središta na istočnoj obali Jadrana nakon njihovog razaranja uslijed raspada Zapadnog rimskog carstva, te jačanje bizantskog utjecaja na ovom prostoru preko djelovanja kroz Ohridsku arhiepiskopiju i druge primorske crkvene centre. Drugo poglavlje *Verške razmirice i (ne)moć države (druga polovina XII i početak XIII veka)* (157–246. str.) najprije detaljno razmatra razvoj države velikih srpskih župana u vrijeme Stefana Nemanje i njegov odnos sa Pravoslavnom crkvom. Dodatna analiza ponuđena u ovom poglavlju odnosi se na razvoj Katoličke crkve u Dubrovniku i Baru te njen odnos, kako sa gradskim vlastima, koje su bile iste konfesije, tako i s okolinom, koja je mahom bila druge konfesije. Ove su nadbiskupije na Rimskoj kuriji vodile veliku borbu oko jurisdikcionih prava, pri čemu se nije prezalo niti od kleveta, ili od proizvodnje falsifikata. Završno poglavlje *Modus vivendi: Od sukoba do suživota (XIII vek)* (247–362. str.) govori o osnivanju i uređenju Srpske arhiepiskopije i okončanju spomenutog sukoba između Dubrovnika i Bara. Tehnički dio knjige dosta je uredno priređen, po već poznatim kriterijima za izdanja Istorijiskog instituta, uz postojanje *Epiloga* (363–388. str.); *Prilo-*

ga (389–395. str.) u kojima se donose spiskovi čelnika Bugarske/Ohridske i Srpske arhiepiskopije, Dubrovačke i Barske nadbiskupije, Bosanske biskupije, te pomalo nejasan pregled papinskih povelja; *Sažetak –Summary* na engleskom jeziku (395–408. str.); *Bibliografija* (409–426. str.); *Spisak karti* (427. str.); te *Registar imena i mjesta koji se spominju* (429–446. str.). Jedini prigovor u tehničkom dijelu knjige može se uputiti na *Spisak skraćenica* (13–29. str.), koji je donesen nakon predgovora, a neuobičajeno je obiman iz razloga što su u njega uvrštene i skraćene verzije citiranih knjiga u napomenama, pa je tako udvostručen posao obavljen u *Bibliografiji*.

Početni dio ovog prikaza namjerno je ponuđen u skraćenom obliku budući da je namjera da se osvrtno na crkveni i politički razvoj države Nemanjića ostavi ekspertima za to područje, te da više prostora ostane za detaljniju analizu onih dijelova monografije posvećenih srednjovjekovnoj Bosni. Pri tome, ovom prilikom uopće ne želimo ulaziti u raspravu o ispravnosti njenog uvrštavanja u sintagmu iz naslova: “srpske zemlje”. Ta praksa tako je duboko ukorijenjena u naučnim i obrazovnim institucijama Republike Srbije da bi možda bilo i previše očekivati od nekoga ko tek pravi prve korake u svijetu nauke da joj se ne povinuje. Osim toga, to je pitanje kojem vrijedi posvetiti mnogo opširniju analizu. Problem direktno vezan za ovu monografiju je taj što se očito vidi

da je analizi dijelova o srednjovjekovnoj Bosni posvećeno daleko manje vremena u odnosu na glavnu masu teksta. Ta se činjenica najprije očituje na polju proste statistike: od 13 potpoglavlja tri su s isključivo “bosanskim pitanjima”, dok je od ukupno 388 stranica osnovnog teksta, srednjovjekovnoj Bosni posvećeno svega njih 52 ili 13,4%. Sadržajna analiza samo dodatno potvrđuje ovu činjenicu. Na kraju spomenutog prvog centralnog poglavlja nalazi se potpoglavlje “Bosna na istoku i zapadu” (150–156. str.) koje obrađuje crkvene prilike na bosanskom prostoru u periodu od kasne antike do polovine 12. stoljeća. Dodijeljeni prostor od šest stranica nikako nije bio dovoljan da se ozbiljnije pokrije period od 600 godina. Tako je jedna od važnijih epizoda crkvene prošlosti ovog prostora u kasnoj antici – postojanje i rad biskupije Bestoensis – dobila svega tri rečenice, bez navođenja najrelevantnije literature kao što su prilozi A. Škegre (“Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja”, *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, 2008). Bez obzira na tu sažetost, autorica previše samouvjereno tvrdi da se ova biskupija nalazila *na njenoj* [rijeke Bosne] *levoj pritoci Lašvi, u gradu Bistue, u blizini današnje Zenice* (151. str.). Tačna lokacija niti jedne od dvije Bistue (Nova i Vetus) do danas nije sa sigurnošću utvrđena, a dvije od zastupljenijih teorija sjedište biskupije smještaju ili na lijevu obalu Lašve (Mali Mošunj kod Viteza), ili u Bilmišće kod

Zenice, dakle, još niko nije izjednačio Lašvansku dolinu i zenički plato. Prilikom spomena spisa *De administrando imperio* autorica ne navodi nedavno objavljeni rad pokojnog T. Živkovića (“O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku”, *Godišnjak CBI*, 39, 2010) u kojem se rezonuje kako su naseljeni gradovi koje spominje Porfirogenet zapravo crkvena središta, što je svakako teorija koja bi trebala biti od značajnog interesa za osnovnu temu monografije. Također, nedostaju arheološki radovi o ranom kršćanstvu V. Paškvalina, radovi o ćirilometodijevskoj biskupiji I. Bobe, M. Hadžijahića, D. Lovrenovića, itd.

Potpoglavlje “Pravoverje i pojava jeresi u Bosni” (228–246. str.) donosi pregled vjerske situacije u Bosni za vrijeme vladavine bana Kulina. Komatina se svojim stavovima iznesenim u ovom pasusu svrstala u onu historiografsku struju koja je u bosanskim krstjanima prepoznala direktnu poveznicu sa katarima i patarenima iz Francuske i Italije (F. Rački, F. Šanjek), te se u velikoj većini stavova oslanja na zaključke koje je u svojim radovima ponudio Sima Ćirković. To je lični izbor i stav, koji se zbog stanja izvorne podloge sam po sebi teško može kritizirati, no ponuđena isključujuća interpretacija istih izvora, a naročito ignoriranje historiografije sa suprotnim stavovima i njihovih argumenata, moraju se spomenuti kao značajni propusti ove analize. Usputan odnos prema izjednačavanju Bosne i Rame u titulaturi ugarskih kra-

ljeva, kao i prema položaju Bosne prema Ugarskoj kraljevini, još se mogu i razumjeti budući da te analize ne ulaze u osnovnu tematiku rada. Međutim, akcija legata Teobalda na istočnoj obali Jadrana, u okviru koje je došlo do prvog zvaničnog kontakta Rimske kurije i Bosanske banovine i tokom koje je Kulin nedvosmisleno priznao papinski autoritet u vjerskim pitanjima, a papa uočio Kulinovu svjetovnu vlast na terenu, morala je biti spomenuta. Većina teksta posvećena je problemu pojave hereze u Bosni. U analizi čuvenog pisma dukljanskog kneza Vukana, koje na svom kraju sadrži prvu zabilježenu optužbu protiv bana Kulina, njegove porodice i plemstva da u svojoj zemlji štite heretike, autorica daje slijedeći zaključak: “On prevashodno želi da obavesti papu o nedavno održanom dukljanskom crkvenom saboru i njegovim odlukama, i samo koristi priliku da, kao odani i revnosni hrišćanin, iskreno zabrinut pojavom jeresi u susjedstvu, za koju je nedavno doznao, skrene papi pažnju na tu pojavu, smatrajući to svojom hrišćanskom obavezom. (...) Zašto bi on inače uključio taj odeljak u pismo koje samo po sebi već obiluje vestima od izuzetnog značaja, ukoliko taj odeljak ne donosi istinite i pažnje vredne podatke? To, po mom mišljenju, isključuje mogućnost da iza ovog Vukanovog upozorenja papi stoji bilo šta drugo osim njegovog iskrenog obaveštenja” (231. str.). Ovakav pozitivistički pristup izvoru zabilježen je i

ranije u historiografiji, međutim, on ne donosi mnogo rezultata. Prikazivanje Vukana, vječitog nezadovoljnika što mu je poslije očeve smrti, kao starijem bratu, pripala na upravu samo Duklja, čovjeka koji je konspirirao s ugarskim kraljem Emerikom da zbacii svog brata Stefana Nemanjića sa željenog mjesta velikog župana Raške i koji je bio osvjedočeni sljedbenik Pravoslavne konfesije, kao “zabrinutog vjernika” koji je slučajno saznao za opačine u Bosni i koji samo izvršava svoju “građansku” dužnost te po ulozi “zviždača” prijavljuje kriminal svom duhovnom ocu papi, moguće je samo na osnovu gore spomenutih redaka, no, ne i kada se uzme u obzir realnost njegovih akcija prije i poslije ovog pisma. Očito je da su u vremenu nastanka ovog pisma postojale dvije jasno definirane i sukobljene koalicije: Vukan – Emerik protiv Kulin – Andrija – Miroslav – Stefan Nemanjić i da se u tom sukobu političkih interesa kriju stvarni razlozi Vukanove zabrinutosti za spas vječnih duša stanovništva u Bosni. Ključni pasus iz Vukanovog pisma glasi: “Doista ne želimo skrivati vašem očinstvu da se nemalo krivovjerje u zemlji Ugarskog kraljevstva, naime u Bosni, očito širi u toj mjeri da, zaveden zavodljivom zabludom, i sam je ban Kulin sa svojom ženom i sa svojom sestrom, koja bijaše žena preminulog Miroslava Humskog, i s mnogim rođacima, uveo u isto krivovjerje više od 10.000 kršćana. (...) Stoga molimo, preporučite ugarskom

kralju neka ih kao kukolj iz pšenice izbaci iz svoga kraljevstva.” Ove riječi se ipak ne mogu ocijeniti kao “uzgredno obaveštenje”, nego su primjer majstorstva diplomatskog denunciranja koje je Vukan upotrijebio. On je svog direktnog političkog neprijatelja bana Kulina optužio za, u vrijeme pontifikata pape Inocenta III, jedan od najtežih i najopasnijih prijestupa: zaštitu hereze. No, optužba nije stala na Kulinu, optužena je sva njegova uža i šira porodica, pa čak i njegova sestra, udovica kneza humskog Miroslava, čiju zemlju je Vukan upravo bio osvojio, a nju protjerao. Primjena okrugle brojke od 10.000, tipičnog alata srednjovjekovnog doba da se označi nešto čega bi trebalo biti jako mnogo, također je previđena. Iako spominje da je i herceg Andrija, upravitelj Dalmacije i pretendent na ugarski prijestol, također potpao pod slične optužbe od svog brata Emerika, autorica propušta da uvidi povezanost ove dvije akcije. Također, spomen “drugih važnih informacija” u Vukanovom pismu, kao dokaza o uzgrednosti denuncijacije, pokazuje propust u uočavanju da se te druge informacije odnose na zahvalu Vukana što je papa odobrio darivanje palija barskom nadbiskupu i pored izrazito negativne ocjene o crkvenom uređenju u njegovoj državi koju je dobio od svog izaslanstva nakon sprovedene istrage. Sljedeća sporna tvrdnja glasi: “U Bosni je ban Kulin direktni vazal Emerika, kao ugarskog kralja. Od juna meseca 1198. g. Andrija se nala-

zi u ratu protiv svog brata i ne priznaje njegovu vlast. Dakle, u to vreme, kralj Emerik ima neposredniju vlast nad Bosnom i banom Kulinom nego nad Andrijom u Hrvatskoj i Dalmaciji, i stoga je svoje mere i politiku mogao aktivnije sprovesti u Bosni, nego u Dalmaciji” (234. str.). Kada se sagledaju svi izvori iz vremena bana Kulina, zaista ostaje nejasno kakvu je to politiku Emerik sprovodio ili uopće mogao sprovesti u Bosni? U svim akcijama koje su se desile, neposredni akteri su papa Inocent III i ban Kulin, dok je Emerik ostao izvan dešavanja, kao autoritet na papiru, osoba koju je u odnose Kurije i Bosne uveo njegov partner Vukan i čija uloga je ograničena diplomatskom prepiskom, bez da je sam bilo šta konkretno poduzeo na samom terenu.

Cjelokupna dešavanja oko “Bilipoljske abjuracije” također donose specifične tvrdnje Komatine. Napravljeno je nekoliko sitnijih faktografskih grešaka: “Poslao je (Kulin) u Rim arhiepiskopa i dubrovačkog arhiđakona Marina” – greška je povučena još od Čirkovića. Naime, dubrovački arhiepiskop Bernard nije poslan u Rim od Kulina, on je već bio tamo po drugim poslovima; “Jovan Kazemarije je stigao u Bosnu, doduše sam (...)” (237. str.) – uz De Casamarisa je doputovao i spomenuti dubrovački arhiđakon. Ono što čudi je stav autorice kada bosanskim krstjanima negira monaški karakter. To je jedna od rijetkih stvari oko koje su se složili svi vodeći autori-

teti u vezi s pitanjima Crkve bosanske, bez obzira na tumačenja njenog učenja, potvrđena upotrebom latinskih izraza specifičnih za diskurs o samostanskim zajednicama: *ecclesia*, *ordo*, *perfectus*, *credens* itd. Komatina se u ovom pogledu odmiče čak i od Ćirkovića. Autorica ne prihvata da se *Nos priores*, kako se potpisuju ispitanici na Bilinom polju, odnosi na priore samostanskih zajednica, nego smatra da se radi o nekoj vrsti “načelnika”. Previđena je odluka iz zadnje tačke akta da, kada vrhovni prior premine, ostali će njegovog nasljednika izabrati, no taj izbor će morati biti odobren od pape, što je karakteristično upravo za monaške zajednice. Od preostalih tumačenja vezanih za ovaj akt, za čije spominjanje nemamo dovoljno prostora na ovom mjestu, treba istaći samo to da se rečenica *Et sicut separamur ab aliis secularibus uita et conversatione* interpretira u smislu da će se jedna grupa svjetovnjaka ograditi od života i komunikacije sa drugom grupom svjetovnjaka, a ne zapravo da se monasi ograđuju od ostalih koji su svjetovnjaci. O postojanju podjele društva na krstjane i “mirske ljude” u Bosni dovoljno je dokaza iz kasnijeg perioda i zaista je suvišno raspravljati o tome. U nekoliko navrata Komatina nalazi da u aktu “abjuracije” spomenute prakse *u potpunosti odgovaraju učenjima do tada poznatih dualističkih jeresi* (240. str.), bez elaboriranja po čemu odgovaraju, ili spomena dosta široke literature koja pobija tu očitost,

odnosno postojanje navodnih sličnosti između krstjana i dualističkih pokreta. Također je neprecizna tvrdnja da: *isti papa o istim jericima u Bosni govori da su ‘od proklete jeresi katara’* (243. str.). Inocent III zapravo kaže: *...qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti...* Dakle, osumnjičeni su za takvo učenje, a ne da su “od tog učenja”.

Treći dio monografije posvećen Bosni nosi naziv “Bosanska crkva: krstjani i krstaši” (334–362. str.). Iako je dosta duže od prethodnih, ovo potpoglavlje nosi i znatno manje originalnih interpretacija budući je većinu prostora oduzelo prepričavanje obimnog diplomatskog materijala papinske provenijencije vezanog za dešavanja u vrijeme vladavine bana Mateja Ninoslava. Sav taj materijal je i od ranije dobro poznat u nauci, tako da ove stranice ne doprinose širenju dosadašnjeg znanja o temi, pogotovo jer autorica nije spomenula dva najvažnija i najopširnija djela posvećena ovim dešavanjima: rad J. Šidaka “‘Ecclesia Sclavoniae’ i misija dominikanaca u Bosni”, te dio monografije N. Klaić o srednjovjekovnoj Bosni. Agresivna politika pape Honorija III dobro je uočena, no nije ponuđen pokušaj shvaćanja uzroka zbog kojih je ona bila toliko različita od politike njegovog prethodnika; u pogledu djelovanja legata Akoncija nekritički su preuzeti stavovi da je on zaista i otišao u Bosnu, iako je jedini izvor za taj podatak hronika Tome

Arhiđakona, koja je ipak nedovoljno pouzdana i sadržajna da bi bila nosilac cjelokupne spoznaje o tom problemu. U cjelokupnoj analizi opsežnog izvornog materijala izostaje osvrt na ključni faktor, motive ugarskog uključivanja i preuzimanja inicijative u napadima na Bosnu, a ban Ninoslav je prikazan kao krajnje prevrtljiva osoba koja je više puta mijenjala svoja vjerska uvjerenja. Kompletnoj situaciji oko prijenosa središta Bosanske biskupije u Đakovo nije priznata niti približna vrijednost koju ima, te je tako najvažnija i najdugotrajnija posljedica svih dešavanja u prvoj polovini 13. stoljeća ostala neprimijećena. Naime, bosanski prostor je ostao bez središnje crkvene hijerarhijske strukture, koje neće biti sve do dolaska Austro-Ugarske monarhije u 19. stoljeću. Ta činjenica bila je temelj za gotovo sve najvažnije historijske procese koji će se desiti u stoljećima koja su nastupila: formiranje Crkve bosanske, dolazak franjevacu u Bosnu, transformacija banata u kraljevstvo, neosporno izražajni stepen širenja islamske vjere u vrijeme osmanske vladavine itd. Samo takav stav je mogao dovesti i do jednog od završnih zaključaka: *No i dalje nema naznaka da je [ban Ninoslav] pristupio borbi protiv jeresi. Ta činjenica je omogućila da jeres u Bosni opstane, i uprkos zalaganju pape, ugarskog kralja i Kaločke arhiepiskopije, preraste u Crkvu bosansku* (361. str.). Stvarnost je bila potpuno suprotna: upravo su akcije pape, ugarskog

kralja i kaločkog nadbiskupa u prvoj polovini 13. stoljeća najzaslužnije za pojavu Crkve bosanske u drugoj polovici tog stoljeća. Također je propušteno da se ponudi usporedba rješenja koja su pape prve polovine 13. stoljeća primijenili u odnosima sa Srbijom, sa rješenjima upotrijebljenim u Bosni, prije svega u pitanju slanja kraljevske krune Stefanu Prvovenčanom. Završni dio “Epiloga” sadrži ekskurz “Crkvene prilike u Bosni u drugoj polovini XIII veka” (382–388. str.), u kojem se, pak, ponavljaju poznate, uglavnom Ćirkovićeve teze.

Monografija *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka* nesumnjivo će dosta doprinijeti poznavanju odnosa političkih i crkvenih struktura države Nemanjića i njihovog, često kompliciranog, međudnosa. Vrijedno je to izdanje, koje će biti od velike koristi i za proučavanje specifične pozicije kršćanstva u katoličkim sredinama Dubrovnika i Bara, okruženih ruralnim područjima pravoslavnog stanovništva, što je vjerovatno i najoriginalniji dio monografije. Tome svjedoče opširne analize na stranicama ove knjige, razrada novih teorija, izrada mapa, ali i činjenica da je ova doktorska disertacija relativno brzo objavljena od vremena njene odbrane. Nažalost, ova knjiga neće ostaviti značajnijeg traga u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni. Sve ono što karakterizira autoricin minuciozan pristup u drugim dijelovima monografije,

nedostaje priložima o Bosni. Kao najveće nedostatke možemo identificirati:

1. Odnos prema starijim historiografskim dostignućima uočljivo je uzak. Ubjedljivo najcitiranije djelo je Ćirkovićeve sinteza iz 1964. godine, koja, bez obzira što jeste epohalno djelo, ipak prvenstveno predstavlja udžbenički materijal, nakon kojeg su napisani mnogi radovi specijalizirani za pojedine teme o kojima autorica govori. Pored u tekstu već naglašenih propusta u citiranju značajnih djela, treba istaći još i to da je u analizi o bosanskim krstjanima nedopustivo izostavljanje niza radova Jaroslava Šidaka i Peje Ćoškovića, u priči o bosanskoj biskupiji radova Krunoslava Draganovića i Srećka Džaje, ili o značaju njene dislokacije radova Dubravka Lovrenovića. Izostavljanjem velikog broja izuzetno kvalitetnih knjiga i članaka objavljenih zapadno od Drine autorica je ponajprije izgubila dubinu u svojim

analizama i zaključcima, istu dubinu koja krasi druge dijelove knjige.

2. U brojnim analizama historijski kontekst gotovo u potpunosti nedostaje. Na taj način izgubljen je iz vida cijeli spektar informacija koje su mogle dati uvid u motive, ambicije, ali i mehanizme reagiranja koji se primjećuju kako kod rimskih papa, tako i kod vladara Bosne i Ugarske. Politički i crkveni razvoj bosanske države u XII i XIII stoljeću toliko su kompleksni – ali istovremeno i specifični procesi u odnosu na susjedne države – da sigurno zaslužuju i zahtijevaju mnogo više vremena i prostora nego što im je dodijeljeno u ovoj monografiji. U zaključku, svi uočeni propusti i disproporcija u kvaliteti i kvantiteti dijelova o Bosni u odnosu na one dijelove knjige posvećene Srbiji ili primorskim gradovima čini nam se da najprije potječu od početnog koncepta u koji je Bosna morala biti ubačena, pa i na uštrb kvalitete rada kao cjeline.

Dženan Dautović

Зборник радова: *Власт и моћ*

– *Властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*

Народна библиотека Крушевац – Филозофски факултет Београд,
Крушевац, 2014, 396 стр.

Zbornik radova *Vlast i moć – Vlastela moravske Srbije od 1365. do 1402. godine* nastao je kao pisani izraz izlaganja

predstavljenih na istoimenom međunarodnom naučnom skupu održanom od 20. do 22. septembra 2013. godine

u Kruševcu, Velikom Šiljegovcu i Varvarinu. Ulogu izdavača ovog zbornika preuzeli su Narodna biblioteka u Kruševcu i Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Autori priloga u zborniku su istaknuti medievisti iz Srbije i Bugarske. Članci u zborniku obrađuju prostor na kojem je srpska vlastela organizovala svoje oblasti u vrijeme slabljenja a zatim i nestanka Srpskog carstva u drugoj polovini XIV stoljeća, sa posebnim akcentom na posjed kneza Lazara Hrebeljanovića i njegovog nasljednika kneza Stefana Lazarevića. Zbornik krase raznolikost obrađenih tematskih okvira iz domena političke, društvene i ekonomske historije, te historije umjetnosti i svakodnevnog života. Radi se o hronološko-tematskom okviru koji je solidno zastupljen u historiografiji, međutim, upravo ovaj zbornik ukazuje na mogućnosti revidiranja i dopunjavanja dosadašnjih saznanja i postavki te otkrivanja novih izvora.

Zbornik otvara članak urednika ovog izdanja Siniše Mišića naslovljen “Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздицање до владарске моћи” (7–20. str.), u kojem se prati razvoj u karijeri Lazara Hrebeljanovića. Autor uočava tri faze u njegovom usponu. Obezbeđivanjem titule kneza šezdesetih godina završava prva faza, dok daljnjim osvajanjem početkom sedamdesetih godina XIV stoljeća Lazar zaokružuje svoj posjed u kompaktnu cjelinu. Tre-

ća faza u igri za čelnu poziciju među Srbima uključivala je dodatno širenje posjeda, ali je i Srpska crkva prihvatila Lazara za samodržca Srba. Marko Šuica istražuje “Нарастање нових моћника (1389–1402)” (21–38) i razlikuje tri etape u ovom procesu. Prva etapa se odnosi na događaje nakon Kosovske bitke i trajala je do konsolidacije vlasti kneza Stefana Lazarevića sredinom devedesetih godina XIV stoljeća, dok je ključna faza obuhvatala period do velike zavjere vlastele 1398. godine. Posljednja etapa završava posljednjom Bitkom kod Angore 1402. godine. Riječ je o periodu u kojem je srpska vlastela prošla razvojni put te razdoblju u kojem su udareni temelji vlasteoske strukture Srpske despotovine. Problematiku razdvajanja mitova i historijskih činjenica na primjeru bugarskog srednjovjekovlja promatra Hristo Matanov u članku “Факти и легенди за цар Иван Шишман” (39–50. str.). Analizirajući dostupne izvore autor iznosi zaključke kako i izvori i legende govore o svakodnevnoj borbi bugarskog cara Ivana Šišmana s Osmanlijama sedamdesetih godina XIV stoljeća, te predstavlja okvire njegova učesća u sukobima u Bizantu.

Doprinos zborniku svojim istraživanjem ponudio je i Marko Aleksić sa člankom “Расподела моћи у Српском царству и успон кнеза Лазара” (51–74. str.). Autor iznosi novija promišljanja upoređujući model funkcionisanja vlastele za vrijeme Srpskog carstva i

u godinama koje su uslijedile zaključujući kako se i u ranijem periodu državna uprava zasnivala na starinskim patrimonijalnim odnosima. Aleksić naglašava značaj krupne vlastele za vrijeme Carstva te zaključuje kako su posljednjih godina Uroševe vladavine i desetak narednih godina izmijenjene samo političke okolnosti ali ne i opšte društvene prilike. Široko postavljen tematski okvir “Структура властеоског слоја у држави кнеза Лазара” (75–94. str.) obrađuje Miloš Ivanović. Autor analizira dostupne pokazatelje o ulozi vlastele kneza Lazara, među kojima ističe značaj čelnika Muse, Nikole Zojića, Novaka Belocrkvića, Crepa Vukoslavića te ostalih magnata. Ivanović zaključuje kako su na vrhu hijerarhijske ljestvice stajali vlastelini uglednog porijekla sa kojima je Lazar nastojao da se poveže i na taj način učvrsti svoju moć, te kako su pojedinci raspolagali velikim baštinama i snagom da nakon Kosovske bitke ugroze vlast Lazarevića. Sličnu problematiku obrađuje i Marija Koprivica u članku “Успон и моћ властеоске породице Мусић” (95–112. str.). Suprotstavljena tumačenja historijata porodice koja je djelovala u periodu smjene dvije velike generacije vlastele i oblasnih gospodara proističe iz kontradikcije izvornog materijala. Autorica prati razvoj ove porodice od Musine ženidbe Lazarevom sestrom Draganom do kraja XIV stoljeća nastojeći pojasniti njihovu ulogu u okvirima Srpskog car-

stva. Pažnja je usmjerena i na period u kojem su priznavali vlast Lazara te potencijalnu nevjeru prema Lazarevićima koja je uzrokovala njihovu propast.

Dejan Radičević i Dejan Bulić zajedničkim naporima publiciraju rad naslovljen “Прилог проучавању властеоске сахране у Моравској Србији” (137–148. str.). Autori na primjerima crkvenih grobova vladara i grobnica vlastele pokazuju kako je način i ritual sahrane pojedinca bio u direktnoj vezi sa njegovim društvenim položajem. Rezultate istraživanja iznimno značajnog pitanja hronološkog okvira koje tretira ova publikacija predstavlja Miloš Antonović u članku “Српска црква и транзиција моћи од 1355. до 1402. године” (137–148. str.). Autor analizira oscilacije vodstva Srpske crkve u periodu polarizacije političke moći od smrti cara Dušana do uspostavljanja Srpske despotevine. Istražujući neuspješni pokušaj izmirenja Srpske i Bizantske crkve u režiji Mrnjavčevića autor ukazuje na značaj Srpske crkve u političkom usponu kneza Lazara pod čijim patronatom je 1375. godine izmirenje konačno postignuto. Konstruisana sprema crkve i države došla je do izražaja osamdesetih godina XIV stoljeća, a nakon Kosovske bitke vrh Srpske crkve pomaže knezu Stefanu Lazareviću u očuvanju pozicija i izgradnji Lazareva kulta. Vjerske prilike istražuje i Plamen Pavlov u radu naslovljenom “От Парория и Търново до Печ и

Раваница” (149–162. str.). Autor ukazuje na ranije zanemarene kontakte i suradnju bugarskih i srpskih monaha u XIV stoljeću na Atosu, u manastiru Kilifarevu kod Trnova, te u Ravanici. Marija Vukušić u članku “Властела кнеза Лазара у епској поезији” (163–170. str.) upoređuje epsku поезију и историјске изворе. Autorica analizira najznačajnije ličnosti Kosovske bitke Vuka Brankovića, Miloša Kobilića, Stefana Musića i Vlatka Vukovića te zaključuje kako epska поезија о овим ličnostima sadrži niz podataka koji odgovaraju историјским чињеницама, али и знатан слој митолошких конструкција.

Značaj i ulogu kneginje Milice nakon Lazareve smrti predstavljaju Aleksandra Fostikov i Vladeta Petrović u radu “Јевгенија монахиња кнегиња” (171–182. str.). Autori prate političku djelatnost kneginje Milice od sazivanja državnog sabora 1390/1391. godine. Njen politički angažman nije gubio intenzitet nakon Stefanovog preuzimanja vlasti niti nakon zamonašenja, kada uzima monaško ime Jevgenija. Fostikov i Petrović ukazuju na njen samostalan nastup prema Dubrovčanima te učesće u Stefanovim i Vukovim poveljama manastirima devedesetih godina XIV stoljeća, što je svrstava u red onovremenih evropskih monahinja koje vjerska služba nije omela u bavljenju politikom. Upravo spomenute povelje koje su izdali Lazarevići razmatra Dejan Ječmenica u članku “Поседи светогорског манастира

светог Пантелејмона у Моравској Србији” (183–206. str.). Autor uočava dvije etape osnivanja metohije ovog manastira koja je nastajala za vrijeme kneza Lazara i njegovih nasljednika. Istraživanja Ječmenice rezultiraju zaključkom kako je u ovom periodu egzistiralo osam ili devet odvojenih metoha manastira sv. Pantelejmon, koja su podrazumijevala više od trideset sela, zaseoke, crkve, trg i ostale posjede. Aleksandar Nikolov u članku “Serbs and Bulgarians in the Treatise *On the Origins of the Turkish Tyrants of John Vodnianus Campanus*” (207–224. str.) razmatra osmanska osvajanja u jugoistočnoj Evropi kroz objektiv predstavnika centralnoevropskog humanizma s kraja XVI stoljeća. Autor se opredijelio za analizu dijela traktata koji završava sa sultanom Mehmedom II, iz kojeg je kvalitetno dijagnosticiрао кључне елементе те их према познатим чињеницама исправно смјестио у историјски контекст.

Problematiku međusobnih odnosa Srba i Ugara upotpunjuje pristup Borisa Stojkovskog pod naslovom “Кнез Лазар и Угарска” (225–244. str.). Autor podsjeća na malo poznatu hroniku Jovana Kikileija u kojoj se navodi kako je kralj Ludovik I učestalo ratovao protiv Srba, međutim, pisac hronike povezao je događaje iz vremena cara Dušana i kneza Lazara koji je postao ugarski vazal najkasnije 1373. godine, kada je i dobio vojnu pomoć Ugara. Koristeći dostupne izvorne

podatke iz hronika i Sigismundovih darovnica ugarskoj vlateli Stojkovski ukazuje na srpsko-ugarske pogranične sukobe 1377. godine, sporadične sukobe osamdesetih godina u Mačvi, okolini Golupca i Beograda, te Lazareve veze s ugarskom vlastelom Horvatima. Prema rezultatima ovog istraživanja, Lazar je najkasnije 1389. godine ponovo priznao vazalni status prema ugarskom kralju. Angel Nikolov u članku “Францисканская миссия в Видине (1365–1369)” (245–256. str.) rekonstruiše epizodu odlaska franjevacu iz Bosne u Vidin tokom ugarske okupacije ovih teritorija. Nastojanja kralja Ludovika I za širenjem katoličanstva među bugarskim stanovništvom okončana je vlaškim osvajanjem Vidina 1369. godine. Tematskom okviru Lazareva odnosa sa susjednim gospodarima pridružuje se članak Katarine Mitrović “Однос кнеза Лазара и његових наслѣдника са Балшићима” (257–268. str.). Karakter očuvanih podataka uslovljava površinsku rekonstrukciju odnosa koja podrazumijeva zajednički nastup Lazara i Đurđa I Balšića protiv Nikole Altomanovića, te zajedničke aktivnosti oko crkvenog ujedinjenja 1375. godine. Kvalitetna linija odnosa zabilježena je i između nasljednika ovih porodica – Stjepana Lazarevića i Đurđa II Balšića. Marko Aleksić u članku “Нови типови оружја и војне опреме у Моравској Србији друге половине 14. века” (269–286. str.) analizira predstavu šljema sa reljefne

kamene ploče iz Hilandara te arheološke nalaze velikog viteškog mača s ovog prostora.

Brojni osmanski pohodi u jugoistočnoj Evropi posljednjih decenija XIV stoljeća predstavljaju prostor za dodatna istraživanja. Upravo jedan od ovih pohoda rasvjetljava Boban Petrovski u članku “Ottoman Military Campaign in 1385: Itinerary and Goals” (287–304. str.). Autor prikazuje precizan pravac vojnog pohoda koji je rezultirao uspostavom osmanske vlasti nad centralnom Makedonijom i središnjom Albanijom, te prihvatanjem vazalskih obaveza od kralja Marka Mrnjavčevića i Karla Topije. Aleksandar Uzelac donosi zanimljiva zapažanja u članku “Цртице за историју Браничева у XIV веку” (305–318. str.). Riječ je o četiri zasebna razmatranja koja obogaćuju dosadašnje historiografske postavke, te nude prostor za daljnja istraživanja unutar ovog okvira. Arheološki kontekst zbornika upotpunjuju članci Dušana Raškovića “Археолошка истраживања налазишта *Град у Жупањевцу, у Левчу*” (319–342. str.) i Vladana Zdravkovića “Утврђени властеоски стан у Жупањевцу” (343–362. str.). Posljednji članak u ovoj publikaciji pod naslovom “Нова запажања о ликовима на живопису Велуће” (363–396. str.) potpisuje Nebojša Đokić.

Zbornik radova *Vlast i moć – Vlastela moravske Srbije od 1365. do 1402. godine* predstavlja uspješan

projekat koji značajno popunjava historiografske praznine. Radovi u okviru ovog zbornika pisani su na engleskom, srpskom i bugarskom jeziku, što ovu publikaciju čini interesantnom i u međunarodnim okvirima. Pojedini pristupi u ovoj publikaciji detaljnije obrađuju jako uske probleme, dok se drugi zadržavaju na površini zbivanja i prate samo ključne događaje koji su formirali procese duž vremensko-prostorne skale. Autori pojedinih priloga

donose i do sada nepoznate arhivske podatke, te nove informacije crpljene iz savremenih i kasnijih hronika. Kvalitetu zbornika doprinose i radovi koji nude nove uglove posmatranja određenih problema, te revidiraju ranija historiografska polazišta. Uprkos velikom broju radova koji su tematski raznoliki, zbornik ne iscrpljuje krajnje istraživačke domete o ovom specifičnom periodu srpske srednjovjekovne historije.

Enes Dedić

Марко Шуица, *Вук Бранковић*.
Славни и велможни господин

Еволута, 2014, 194 str.

Publiciranjem nove studije o Vuku Brankoviću u izdavaštvu kuće Evoluta Marko Šuica i dalje zadržava istraživački fokus na prostor Srbije tokom druge polovine XIV stoljeća. Marko Šuica trenutno je uposlenik Odjeljenja za historiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Autor je knjige *Nemirno doba srpskog srednjeg veka: Vlastela srpskih oblasnih gospodara* te većeg broja naučnih radova uglavnom vezanih za problematiku političkih gibanja na ruševinama Srpskog carstva. Knjiga *Vuk Branković. Slavni i velmožni gospodin* podijeljena je na osam hronoloških cjelina koje obuhvataju porijeklo,

porodicu i život Vuka Brankovića, pokrivajući u najširem opsegu period od 1319. do 1397. godine. Iako je period od šezdesetih godina do kraja XIV stoljeća u historiografiji solidno zastupljen, manjak izvornog materijala uslovio je da mnogi segmenti iz ovog hronološkog okvira do danas ostanu nedovoljno osvijetljeni. U političkom smislu posmatrano, radi se o periodu vladavine cara Uroša, kada dolazi do stagnacije i opadanja državne vlasti, te o periodu u historiografiji poznatom pod nazivom “doba oblasnih gospodara”. Opadanje vladarske moći dovelo je do jačanja srpske vlastele koja je od

pedesetih godina XIV stoljeća sve više dobijala na značaju, uspjela je izvojivati prividnu samostalnost nad svojim posjedima koja je nakon smrti cara Uroša prešla u faktičku vlast. U vrtlogu ovakvih političkih okolnosti došlo je do izrastanja feudalne porodice koja je po Branku Mladenoviću baštinila prezime Brankovići. načajne informacije pružaju autorov uvod u knjizi te izvod iz recenzije Andrije Veselinovića na poledini knjige. Oba teksta, od kojih je izvod mnogo kraći, govore o “konačnom rehabilitovanju Vuka Brankovića” prema kojem je u narodnom predanju građen stereotip izdajnika. Kroz autorov uvod zrcali se želja i ambicija za spomenutom rehabilitacijom historijskog lika i djela Vuka Brankovića. Unaprijed konstruisano polazište naučnog pristupa, poput ambicije da se s određene historijske ličnosti skine veo izdajništva, nije najkvalitetnija osnova za sistematsko istraživanje jedne historijske epizode. Ukorijenjeni mit o izdaji Vuka Brankovića odnosi se na Bitku na Kosovu iz 1389. godine. Preživjevši Kosovski boj, Branković je u narodnim predanjima okarakterisan kao izdajnik, nasuprot knezu Lazaru Hrebeljanoviću koji je izgubivši život na Kosovu ušao u legendu.

Uvodno poglavlje naslovljeno “Porijeklo i porodica” (19–38. str.) prati izrastanje porodice Brankovića. Autor je ovaj pregled priredio oslanjajući se na studije Rade Mihaljčića, Konstantina Jirečeka te publikacije koje donose

pregled institucija srpskog srednjeg vijeka. Radi se o periodu u kojem je egzistiralo više faza državnog ustrojstva koji nije lako predstaviti čitaocima u osnovnim konturama. Prvi poznati pripadnik porodice bio je Mladen, koji se spominje 1319. kao župan, a 1326. godine sa titulom vojvode. Dužnost kraljevskog činovnika Mladen je obavljao u župama Trebinja i Dračevica. Autor iznosi pretpostavke prema kojima je ova porodica, iako je imala baštinske posjede na prostoru Kosova, porijeklom iz Huma, te da je Mladen mogao biti član jedne bočne grane Nemanjića iz loze velikog kneza Vukana, sina Stefana Nemanje. Mladenov sin Branko nosio je titulu velikog sevastokratora te je bio gospodar Ohrida, što ukazuje na njegov visok položaj u državnoj hijerarhiji. Prema autoru, najstariji podatak o Branku potječe iz rukopisa jednog psaltira iz 1346. godine. Upravo je Brankova titula sevastokratora navela Šuicu na dodatno razmišljanje o rodbinskim vezama Brankovića i srpske vladarske dinastije s obzirom na to kako je prema običaju ova titula bila rezervisana za vladareve srodnike. Prema dostupnim podacima, Branko je imao sinove Nikolu, Grgura i Vuka.

“Poslednje godine Srpskog carstva (1365–1371)” (39–57. str.) predstavljaju ujedno i okvir od kojeg je moguće pratiti djelatnost Vuka Brankovića, koji se prvi put u historijskim izvorima javlja 1365. godine. Prvi njegov pomen vezan je za povelju cara Uroša kojom

potvrđuje dar Grgura i Vuka Brankovića manastiru Hilandar. Početak karijere Vuka Brankovića obilježilo je širenje osnaženih Mrnjavčevića na njegove porodične baštine u Drenici na Kosovu. Pored ostvarivanja veza sa Srpskom crkvom do 1371. godine nema podataka o Vuku. Shodno tome, autor nije bio u poziciji detaljnije opisati početak širenja Vukovih porodičnih posjeda te njegov uspon na društvenoj ljestvici toga doba. Nedostatak primarnih izvora motivisao je autora da priredi kratak pregled osnovnih procesa u drugim dijelovima Srpskog carstva, gdje se kao najnoviji faktor javljaju Osmanlije, glavni akteri Bitke na Marici 1371. godine kada su uništeni Mrnjavčevići. Međutim, pregled šireg konteksta političkih promjena u ovom šestogodišnjem periodu nije uključio i prikaz svojevrstne kontekstualizacije Vukove pozicije u decentralizovanoj državi.

Pojava Vuka Brankovića “Među oblasnim gospodarima (1372–1380)” (59–74. str.) bila je diktirana krupnijim promjenama na prostoru Srbije nakon smrti Mrnjavčevića i cara Uroša. Dugoročno posmatrano, ovim se događajima ponajviše okoristio knez Lazar koji je svoje veze širio i bračnim putem. U okvir ovih aktivnosti spada i vjenčanje Vuka Brankovića sa Lazarevom kćerkom Marom do kojeg je došlo tokom 1370. ili 1371. godine. Prema autorovom istraživanju, brak je po svemu sudeći bio uvjetovan blizinom njihovih posjeda. Vukove aktivno-

sti u ovoj dekadi autor posmatra kroz objektiv širenja njegova posjeda na značajne centre Prizren, Skoplje i Peć. Autor se konstantno kreće linijom prikazivanja kvalitetnih odnosa između Vuka i Lazara, međutim, i nakon ovog pristupa ostaju otvorena pitanja Vukovog ne(angажmana) sedamdesetih godina XIV stoljeća u akcijama kneza Lazara protiv Nikole Altomanovića i crkvenom ujedinjenju koje se odvija pod Lazarevim patronatom.

U okviru poglavlja “Doba uspona (1380–1389)” (75–101. str.) Šuica u najvećoj mjeri posvećuje pažnju prikazu opsega i ustrojstva Vukovog posjeda te isticanju kvalitete njegovih odnosa sa Lazarem. Autor ističe kako je Vukov posjed obuhvatao Prištinu, Drenicu, krajeve na lijevoj obali Sitnice, dolinu rijeke Gračanke, Gornju i Donju Gadimlju, te iznosi tezu kako je svako teritorijalno proširenje koje je Vuk preduzeo bilo uz Lazarevu saglasnost. Nastojeći potkrijepiti osnovnu tezu o kvalitetnim odnosima Vuka i Lazara tokom osamdesetih godina XIV stoljeća autor se oslanja na četiri osnovna izvora. Šuica ističe *Slovo o knezu Lazaru* patrijarha Danila III koje sadrži navode kako je Lazar dovoljno zemlje odijelio Vuku te zaključuje kako su se ovi posjedi mogli nalaziti samo na Kosovu. Prema autoru, linija njihovih odnosa u ovom periodu izražena je i serijom Vukovog novca na kojem se pored njegovog imena, s druge strane, nalazilo i Lazarevo, što

ne predstavlja izraz vazalnosti nego privrženosti i poštovanja prvenstva glave porodice. Šuica iznosi i karakterne crte hronološki širokog procesa njihovih odnosa od Vukova vjenčanja do Kosovske bitke te zaključuje kako je taj odnos sedamdesetih i osamdesetih godina unapređivan da bi vrhunac dostigao 1389. godine. Šuica navodi izvore koji govore kako su Vuk i Lazar u jedinstvu i ljubavi pobjeđivali svoje neprijatelje, te ističe značaj Vukove povelje Dubrovčanima iz 1387. godine u kojoj se, prema autorovoj analizi, uočava starješinska gradacija u okviru porodice i ističe Lazarevo prvenstvo.

Postavljeni istraživački fokus prisutan je i u poglavlju “Vuk Branković i Kosovska bitka (103–117)”. Bez namjere za detaljnijim i sveobuhvatnijim promatranjem problematike Kosovske bitke, Šuica se okreće navodima nepoznatog katalonskog pisca prema kojem je Lazarev zet, kada je saznao za smrt svog tasta, donio odluku da odustane od daljnje borbe te da se vrati u svoju zemlju da bi bio gospodar. Analizirajući ove navode autor ističe postojanje onovremenog pravila prema kojem je u ovakvim slučajevima drugi muški član porodice dužan da se povuče u zemlju kako bi učvrstio vlast i organizovao daljnju odbranu. Iako ovakav dogovor između Vuka i Lazara u izvorima nije zabilježen, Šuica ostavlja mogućnost za uspostavljanje ovakve pretpostavke. Svojevrsna konfuzija nastala nakon Bitke na Kosovu

obrađena je kroz poglavlje “Gospodar Srba (1389–1391)” (119–142. str.). Iz ovog perioda zrcali se nekoliko važnih poteza poput priznavanja osmanske vlasti od Lazarevića te širenja Vukovog posjeda na oblasti sitnije vlastele u susjedstvu koja je priznavala vlast Lazarevića. Odgovor Lazarevića, na čijem se čelu nalazila kneginja Milica, sastojao se u učvršćivanju prava na nemanjičku tradiciju posredstvom novog patrijarha Danila III. Suzbijen u ambiciji da ga Crkva prihvati kao gospodara Srba, položaj Vuka Brankovića sve je više kopnio u odnosu na Osmanlije. Izgubivši Skoplje Vuk postaje “Bajazitov vazal (1392–1393)” (143–155. str.). Nastojeći osigurati dodatni izvor prihoda Vuk je tokom 1392. godine bezuspješno pokušavao obezbijediti sebi Svetodmitarski dohodak. Uspon Stefana Lazarevića, koji je na državnom saboru 1393. godine zvanično preuzeo upravljanje svojom državom, ujedno je predstavljao i kraj Vukovih ambicija u nasljeđivanju Lazareve pozicije.

U posljednjem poglavlju “Posljednje godine” (157–169. str.) autor analizira događaj iz 1395. godine kada Vuk izlazi iz reda osmanskih haračara. Uporedo s ovim događajem nastupio je snažan dvogodišnji osmanski pritisak na posjede Brankovića koji je rezultirao gubitkom najznačajnijih uporišta ove porodice. Do kulminacije osmanskih napada došlo je u oktobru 1397. godine kada je Vuk Branković okončao život u osmanskom zarobljeništvu. Autor ana-

lizira interesantne teze hroničara Mavra Orbinija, prema kojima je kneginja Milica izdala nalog za Vukovo trovanje, te drugu varijantu po kojoj je Vuk pobjegao iz zarobljeništva kod Đurđa II Stracimirovića koji ga je osudio zbog izdaje tasta u Kosovskoj bici. Šuica zaključuje kako i ove navode mljetskog opata treba smjestiti u legendu.

Niti jedna studija iz domena srednjovjekovne historije ne iscrpljuje krajnje domete istraživačkog polja, niti zaključava vrata budućim generacijama istraživača. Takav je slučaj i sa knjigom Marka Šuice o vremenu i životu Vuka Brankovića. Historiografska produkcija o ovom problemu u ranijem periodu iznosila je širu lepezu naučnih postavki, a ova publikacija uveliko popunjava historiografske praznine novim viđenjima. Hronični nedostatak svježijih izvornih pokazatelja

uslovio je baziranje autorovih postavki na već ranije prezentiranim izvorima. Šuicina osnovna postavka kreće se linijom dokazivanja kvalitetnih odnosa Vuka Brankovića i Lazara Hrebeljanovića tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XIV stoljeća, što autor potkrepljuje izvornim pokazateljima. Obrađujući kasniji hronološki okvir autor uspostavlja tezu o dogovorenom scenariju na Kosovu 1389. godine, prema kojem je u slučaju smrti jednog od aktera drugi trebao preuzeti upravu nad zemljom. Nedostatak direktnih pokazatelja o ovom dogovoru te politički razvoj događaja između Lazarevića i Brankovića nakon Bitke na Kosovu autoru su otežali dokazivanje ove teze. Posebno je važno naglasiti kako je ova publikacija zbog upotrijebljenog metodološkog aparata i stila pisanja pristupačna široj čitalačkoj publici.

Enes Dedić

Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju,*
Istorija kosovskog mita

Biblioteka XX vek, Beograd, 2016, 503. str.

Mitovi u svojim metamorfozama, konstrukcijama prostora, vremena i prošlih (ne)svršenih događaja imaju i svojstvo da uključuju nove elemente, ali i da se tih elemenata odriču i izbacuju ih iz svog svemira. Mitove kreira čovjek,

tako da oni nemaju svojstva crne rupe i ne podliježu zakonima prirodnih znanosti. Ne postoji opasan mit. Opasna je upotreba mitova u političke svrhe. Naročito je opasno kada takve političke svrhe postanu zapravo zločini protiv

čovječnosti i međunarodnog krivičnog prava. Čolović naglašava kako je ova knjiga samo jedna od mogućih historija kosovskog mita, “plod želje” i pokušaja razumijevanja sjećanja na Kosovsku bitku, kao i pokušaj da se razumiju i istraže političke i ideološke funkcije kosovskog mita od prvih priča do današnjih dana, odnosno da se razumije “kome je i čemu to sećanje služilo i u kojim slučajevima ono postaje mit ili hoće da to bude” (5. str.). Autor je na samom početku knjige ukazao na pouzdane i neosporne podatke: bitka se odigrala u junu 1389. godine, na jednoj je strani vojsku predvodio knez Lazar, a uz njega su stajali Vuk Branković te odred vojnika iz Bosne koji je pod vodstvom Vlatka Vukovića poslao bosanski kralj Tvrtko, dok je na čelu osmanske vojske bio sultan Murat sa sinovima Bajazitom i Jakupom. Neosporno je da knez Lazar i sultan Murat nisu preživjeli bitku. Svi ostali podaci “ostaju u sferi manje ili više uverljivih hipoteza i nagađanja” (10. str.), tako da svaka rasprava o nekim novim “znanjima” može da postane ili ona to i jeste – rasprava sa mitom.

No, prema mišljenju historičara Sime Ćirkovića, historičari se ne smiju ograničavati samo na istraživanje Kosovske bitke kao događaja budući da su ljudska razmišljanja, vjerovanja i narativ koji su stvorili u vezi s ovim događajima bili dio “njihove socijalne realnosti i mi to ne smemo odbacivati i onda kada iz naše perspektive znamo

da ne odgovara podacima iz izvora”, te traži da se historičari zabave pitanjima historije tradicije koja je vezana za ovu bitku (11. str.). Tako je Ivan Čolović u ovoj knjizi uspio prikazati razloge metamorfoze kao i zanimljive obrate koji su od prvih vijesti do danas bili sastavni dio historije tradicije ovog događaja. Patrijarh Danilo III je autor spisa “Slovo pohvalno knezu Lazaru”, jedne od prvih priča o Kosovskoj bici, koja je nastala sa svrhom da se knez Lazar uvede među crkvene svece, čime bi regentkinja Milica, supruga kneza, ojačala politički položaj i omogućila sinovima preuzimanje zemlje na upravljanje. Čolović navodi kako je problem izvora kako u tome što ne postoje originalni rukopisi, tako i u tome što ne postoje ni pouzdani prepisi kao ni kritičko izdanje ovih spisa (35. str.). Konstantin Filozof u *Žitiju despota Stefana Lazarevića* znatan prostor posvećuje smrti kneza Lazara, a priča o Kosovskom boju je nadopunjena motivom Muratove pogibije. Ovom je sličicom priča o izdaji i poruka o vjernosti vladaru dobila važnije mjesto, dok je ubica sultana još uvijek neimenovan. Kada Konstantin Mihailović u *Janičarima uspomenu* opisuje bitku, on također u krupni plan stavlja motive vjernosti i sloge junaka okupljenih oko Lazara, ali s namjerom da savremenike u Poljskoj uputi na savezništvo kojim je moguć otpor opasnosti. Sultanov ubica se uzgred spominje, ali ovog puta je imenovan kao – Miloss Kobyla.

Čolović je pored osmanskih i srpskih tekstova predstavio i zapadne (Filip de Mezijer, korespondenciju kralja Tvrtka I sa Firencom, bilješke đakona Ignjatija i ostale), kao i dubrovačke izvore, bilo savremene (nastale neposredno nakon bitke), bilo izvore iz 15. i 16. stoljeća, koji su uz vijest o boju pisali nove verzije priče o toku i ishodu same bitke iz vlastitog ugla i potreba. Kosovska bitka je tema o kojoj u svojim djelima tokom 18. stoljeća pišu, neovisno jedan od drugoga, Andrija Kačić Miošić i Jovan Rajić, obojica školovani teolozi koji su živjeli uz osmansku granicu, jedan u Dalmaciji, drugi u Vojvodini. Želja obojici je da svojim sunarodnicima pomognu kako bi stekli svijest o vlastitoj prošlosti. Rajić je kao začetnik kritičke historiografije (prije Ruvarca i Kovačevića) bitan iz tog razloga što je nastojao da u svoje djelo uvrsti sve što je mogao da u literaturi nađe o događajima nakon bitke, tako da nam njegov rad nudi i saznanja o “zrelosti” historiografije u vezi s ovim pitanjima budući je nastojao da “radi prema tadašnjim standardima naučne istoriografije” (110. str.).

Čolović je posebno poglavlje posvetio pitanju koje se odnosi na oživljavanje sjećanja na bitku tokom priprema i propagande ustanka protiv Osmanskog carstva u Srbiji tokom 19. stoljeća. Vojno rukovodstvo ustanka je pomoću tradicije sjećanja na Kosovsku bitku obrazlagalo i opravdavalo svoje političke zahtjeve, što im je po-

služilo za jačanje vlastitog položaja, ali pri tome je oživljavano sjećanje na Dušana i njegovo Carstvo, a ne na kneza Lazara i njegov poraz na Kosovu. Spjevovi objavljeni u 19. stoljeću ukazuju na motiv osvete i revanš “Turcima” za poraz iz 1389. godine. S druge strane, Vuk Stefanović Karadžić nastoji da ukaže na to da je “turski jaram” doprinio tome da se uspješno sačuva nacionalna specifičnost srpskog naroda. Pjesme koje je Karadžić objavio o Kosovskom boju “postale su pogodno za formiranje političkog mita o toj bici, kosovskog mita, ne samo zbog toga što sadrže kanonsku, oficijelnu (školsku) verziju fabule toga mita, nego i zahvaljujući priči o mestu gde su navodno nađene”, a ono je “u živom pamćenju srpskog naroda” (142. str.). Ovdje je Čolović napomenuo kako je Svetozar Matić, historičar književnosti, u knjizi objavljenoj 1964. godine istaknuo da u doba Vukovog zapisivanja “kosovskih deseteračkih pesama izvan Srema, izvan Fruške gore i Vrdnika [...] nije bilo” te da su one (Vukove pjesme) zapisivane u Srijemu, među onovremenom srpskom građanskom elitom, a ne u “klasičnim junačkim epskim krajevima” – Hercegovini i Crnoj Gori. Sredinom 19. stoljeća Njegoš je *Gorskom vijencu* borbu za oslobođenje Crne Gore od osmanske vlasti prikazao i predstavio kao dio borbe za nezavisnost srpskog naroda (161. str.). Srednjevjekovno postojanje “srpske države” je tokom 19. stoljeća postalo

argument kojim je bilo moguće braniti pravo na stvaranje nezavisne države, te je zbog toga osveta Kosova i obnova Dušanova carstva tema koju ne njeguju samo guslari, već su to i programski ciljevi srpske državne politike (191. str.). U ovom razdoblju (sredina 19. stoljeća) kosovsko predanje koriste i sljedbenici Ilirskog pokreta koji su za cilj imali “ujedinjenje i oslobođenje Južni Slovena” (243. str.). Posebno poglavlje je posvećeno Ivanu Meštroviću i historiji projekta nikad završenog vidovdanskog hrama, koji je prema Meštrovićevoj ideji trebao biti izgrađen kroz više godina, a smješten na mjestu odigravanja bitke, između rijeka Lab i Sitnice.

Nove interpretacije kosovskog mita intelektualna elita u Srbiji je postavila nakon Balkanskih ratova (1912–1913), kada je srpska vojska slavljena kao vojska koja je osvetila Kosovo, tj. ispunila zavjet svojih predaka – mitskih kosovskih heroja. Ovim podvigom priča o Kosovskoj bici je dobila novi epilog – zadobijanje zemaljskog carstva, dok je Vidovdanu pridodano novo značenje – postao je praznik oslobođenja i osvete Kosova. No, pjesnici i novinari se nisu zaustavili na ovome, već se u hvalama kosovskim osvetnicima 1912. godine traži proširenje srpske države. U nemogućnosti da se proširenje izvrši nad teritorijem koji je Dušanovo carstvo imalo u najvećem opsegu, traženo je da ono bude zapadno i južno od Srbije. Tokom Velikog rata

(1914–1918) uslijedio je novi narativ o Kosovu, proslavljanje Vidovdana nije više praznik oslobođenja i osvete, već “Dan tuge i radosti; dan pada i vaskrsenja” (293. str.). Jugoslovenskim ujedinjenjem (1918. godine) su se učvrstili kultovi kralja Petra (koji je slavljen kao Oslobodilac) i princa Aleksandra (koji je slavljen kao Ujedinitelj) te se oni povezuju sa kosovskim junacima. Nakon očeve smrti Aleksandar dobija oba navedena zvanja, uz jedno koje je stekao ranije, a to je zvanje *kosovskog osvetnika*. Vidovdan je postao jedan od tri državna praznika, a nakon zavođenja diktature 1929. godine se isticalo kako se politika kralja Aleksandra temelji na “autentičnim vidovdanskim vrednostima” (307. str.). Činu proslave Vidovdana su se postepeno uvodili novi rituali, što je bilo jasno već za vrijeme 550. godišnjice. Čolović posebno ističe da su i srpski nacisti bili aktivno uključeni u obilježavanje 550. godišnjice Kosovske bitke. Tako je Milan Nedić pisao (Politika, 28. jun 1939. godine) o vraćanju kosovskim uzorima (primjeru hrabrosti, divljem otporu, prkosu, vječnom izvoru snage, putokazu) koji je predstavljen u junačkom liku Miloša Obilića (317. str.). Nakon Aprilskog rata bilo je potrebno da Nedić “navuče kostim kosovskog mučenika i narodnog spasioca” (320. str.) te su ideolozi poraz predstavljali kao moralnu opomenu iz koje je trebalo izvući pouke, odnosno – nacionalno se ujediniti, vratiti duhovnim i viteškim vrijed-

nostima. Određeni prostor autor knjige je posvetio i propagandi narodnooslobodilačke borbe i partizanskog pokreta u Srbiji, koja nije ni zanemarivala ni potezivala važnost “povezivanja na srpsku junačku tradiciju” (332. str.), a početkom 50-ih komunistička vlast je ohrabrivala njegovanje sjećanja na Kosovsku bitku, dok je do Titove smrti 1980. tema Kosova izazivala brojne rasprave koje Čolović ukratko interpretira i navodi kroz XVIII poglavlje naslovljeno: *U komunističkoj Srbiji* (336–367. str.).

Sukobi između Albanaca i Srba na Kosovu od 1981. godine, kada je zapaljen manastirski kompleks Pečke patrijaršije, “dobijaju epske razmere i postaju nova Kosovska bitka, odnosno nova epizoda bitke”, koja, kako naglašava autor – nekima nikad nije ni završena. Pisci iz Udruženja književnika Srbije, pojedini historičari (od kojih je najistaknutiji bio Radovan Samardžić), Srpska pravoslavna crkva i mediji u drugoj polovici 80-ih aktiviraju kosovski narativ, o Slobodanu Miloševiću stvaraju projekcije srednjovjekovnog vladara koji je krenuo putem zavjeta predaka. U Srbiji se tih godina pojavilo više knjiga o Kosovskom boju, čiji tiraži dostižu i 10.000 primjeraka, a na osnovi pozorišnih komada snimljen je i film *Boj na Kosovu* u kojem su prilike iz 1389. upoređene sa stanjem u Srbiji 1989. godine, pri čemu “postaje nejasno o kom se Kosovu i kom vremenu zapravo radi” (381. str.). Aktualizaci-

jom kosovskog narativa i njegovim uvođenjem u svakodnevnicu Kosovo je za Miloševićeva režima postalo “pokretačka snaga političke akcije”. Prema Čoloviću (387–389. str.), Milošević na Gazimestanu 28. juna 1989. godine nije držao (samo) govor, a slušaoci nisu tu bili okupljeni radi slušanja govora o kosovskim junacima, već je Milošević izveo političko-vjerski ritual, činodejstvovao je, inscenirao političko-vjerski performans, a slušaocce pozvao da se identificiraju sa kosovskim junacima, da i sami budu junaci. Međutim, savez uspostavljen sa nacionalistima u SANU, Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Udruženju književnika i na Univerzitetu Miloševiću postaje nepotreban, ali je i unatoč tome njegova propaganda “zadržala inicijativu u političkoj eksploataciji Vidovdana”.

Kosovski je narativ oživljavao i tokom ratova vođenih u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U tzv. Srpskoj Republici je Vidovdan postao slava vojske Republike Srpske, pri čemu je Ratko Mladić imao u nekim interpretacijama status kneza Lazara, a u interpretacijama gušlara i narodnih pjevača nadahnutim izjavama nakon ulaska u zaštićenu zonu Ujedinjenih nacija – Srebrenicu, personificirao je Miloša Obilića, dok je Srebrenica u istim interpretacijama postala – Kosovo polje. Iako autor knjige *Prakosovo – Slovenški i indoevropski koreni srpske etike* Aleksandar Loma, prema Čolovićevim riječima, oklijeva da ovom epu “pri-

zna” ulogu “neupitnog moralnog kodeksa” i uputu na “obavezujuće modele akcije” – izvjesno je da je kosovski mit još uvijek prisutan u svakodnevici srpskog naroda. Njegova se snaga, snaga mita, ispoljava i koristi u različitim metamorfoziranim oblicima, skladno željama političke i crkvene elite. Iako

“zaboravljen” i “prekriven gustom tamom”, kosovski mit, folklorna priča i njeni junaci su sastavni dio svih segmenata i dimenzija srpskog društva i kao takav taj “lanac koji čine srpski junaci nadahnuti starim epskim uzorima, koji i sami postaju uzori svojim potomcima nije do danas prekinut”.

Edin Omerčić

Izgubljeno je samo ono čega smo se odrekli!

Ibrahim Hodžić, *Uvod u genealogiju i historiju familije*

Sarajevo, 2017, 420. str.

Naviknuta na široko prisutan diskurs u kojem se nacionalno u svijesti o sebi istura ispred općeg znanja o identitetu, čitalačka javnost će sigurno biti iznenađena jednom drugačijom knjiškom jedinicom udžbeničkog naslova: *Uvod u genealogiju i historiju familije: Kako napraviti porodično stablo*. Sam autor Ibrahim Hodžić jedan je od onih koji su, vođeni ličnom motivacijom i dijelom profesionalnim ukonom nauci, hrabro zakoračili u elaboraciju naučne metode u genealogiji, a posebno izradi porodičnog stabla. Uviđajući koliko je njemu bitno poznavanje historije njegove porodice i skupljajući podatke za to, profesor Hodžić se suočio sa nedostatkom onoga što obično i ne rade pojedinci nego institucije, a to su pri-

ručnici i standardi realizacije takvog projekta u našoj zemlji. Motiviran da svoja saznanja prenese na pravi način čitaocima, prof. Hodžić je krenuo u veliki poduhvat u kojem je uzora mogao tražiti uglavnom kod vanbalkanskih autora, u praksi zemalja koje već stoljećima prate historiju porodica i u djelićima radova nekih domaćih autora. Pri svemu tome je naišao na niz problema, od terminologije koja nije bila poznata kod nas ili je poznata tek dijelom, preko poriva da takvu jednu tematiku – od priče o hromosomima do informacija o mjestu čuvanja izvora o porijeklu, rodoslovu i slično – predoči na način prijemčiv čitaocima različitog nivoa obrazovanja i kulture. Posebno težak stepenik pred autorima sličnih

djela jeste priroda trusnog bosanskog prostora u kojem je evidentan genealoški diskontinuitet. Sve to je ovu knjigu učinilo višeslojnom, prepoznatljivo kroz naizmjenično uvjerenje čitaoca da se radi o punom naučnom pristupu u nekim poglavljima, informativnom u drugim, edukativnom u trećim. Čitalac nerijetko kod nekih detalja pomisli prvo da su suvišni, a već u sljedećih nekoliko redova shvati koliko u cjelini sadržaja i autorovih namjera imaju smisla (npr. kontakt-adrese arhivskih i drugih ustanova u BiH koje posjeduju arhivsku građu bitnu za temu historije familija).

Pažljivo biran papir, korice, format i primjerene uvodne sentence i ilustracije dosljedno prate i zaokružuju sadržaj sa sljedećim poglavljima: 1. *Genealogija – prvi koraci u genealoškom istraživanju i kreiranju porodičnog stabla*, 2. *Institucionalni izvori podataka*, 3. *Različiti oblici predstavljanja genealogija*, 4. *Srodstvo i vrste srodstva*, 5. *Sistemi numerisanja*, 6. *Imena i prezimena*, 7. *Historijat genealogije*, 8. *Historija familije*, 9. *Svjetske abrahamske religije*, 10. *Uticaj historijskih okolnosti na rezultate genealoškog istraživanja*, 11. *Izrada porodičnog stabla pomoću genealoškog softvera*, 12. *Prilozi* u vidu tabela simbola i skraćenica, rječnika genealoških pojmova i dr. Možda je upravo činjenica da je autor obrazovanjem vezan za prirodnomatematičke nauke doprinijela kvalitetu djela u smislu odsustva paradigme nacional-

nog naboja u fokusu na porijeklu porodice i svijesti o sebi. Kroz doneseni sadržaj čitalac na praktičan način shvata u kolikoj mjeri genealogija, ustvari, nadvisuje nacionalno i to prvenstveno realitetom svoje trajnosti. Pojednostavljeno rečeno, genealogija je trajna kategorija, dok ljudi po izboru ili silom prilika mogu mijenjati većinu svojih drugih generalija. Jedan od najljepših zaključaka autora Hodžića je da istraživanjem historije familija “raste vjerovatnoća da smo, teoretski, svi jedna familija. I da svi vodimo porijeklo – ili od kraljeva i vitezova, ili od prosjaka i hajduka. Svaka naša familija imala je i genije i otpadnike, i bogate i siromašne, i školovane i neobrazovane. Dakle, ne postoji stoprocentna čistota ni u jednoj familiji”.

S druge strane, porodice su mijenjale staništa iz različitih razloga, mijesale su se DNK i kad bi čovjek danas ocjenjivao i premjeravao naciju prema DNK, nacije bi nestalo. Upravo zato je genealogija trajnija kategorija, kategorija koja nadvisuje pojam nacije. To, međutim, ne znači suzbijanje svijesti o sebi kroz historiju, kako bi pomislili oni koji rade na porodičnim stablima samo iz pobude isticanja svojih vanrednosti. Naprotiv, samo svijest o sebi i svojoj porodici čovjeku otvara višestranu korisna polja rada u zajedničkom interesu i boljitku, a to je ideal čovjeka budućnosti. Pošto je traganje za vlastitim korijenima univerzalna potreba ljudske duše, zainteresiranima za vrste

izrade porodičnih stabala, objašnjenje prednosti korištenja određenih oblika u određenom području i razloga zbog kojih je sve to bitno postupne i detaljne upute pruža ovo djelo Ibrahima Hodžića. Kad je riječ o sferama koje se mogu obogatiti saznanjima iz genealogije, one su svakim danom brojnije. Nekad se isticalo uglavnom kako je genealogija korisna u medicini kroz utvrđivanje nasljednih bolesti, npr., a danas znamo da su genealoški podaci visokorangirane važnosti u demografiji (kroz podatke o natalitetu i mortalitetu, broj sklopljenih brakova, uzroke migracija...), u sociologiji, historiji, psihologiji, antropologiji i nizu drugih nauka.

Balkansko područje, koje je daleko iza drugih svjetskih zemalja u općim genealoškim istraživanjima, ustvari je pravi rudnik genealoških izvora. Autor Hodžić je za uzorak načina na koji genealogija kao pomoćna historijska disciplina može doprinijeti svijesti o sebi i svom porijeklu u pozitivnom smislu uzeo svoju porodicu Hodžić i time velikim dijelom lokalnu visočku zajednicu. No, sav sadržaj djela budi kod čitaoca niz asocijacija. Za historičara je možda dovoljno primjerena ona prema familijama kakve su Čengić i Karaman, npr. Njihovo porijeklo je potvrđeno azijsko, a široko su prisutne na Balkanu stoljećima. Možda je još egzotičnija priča o crnim afričkim robovima u Ulcinju, čiji se potomci još uvijek mogu sresti u tom gradu. Historija je zabilježila da je u vrijeme pri-

znanja Crne Gore Berlinskim kongresom 1878. godine u Ulcinju bilo 928 crnačkih kuća. Ti crnci, koji su stizali trgovačkim brodovima iz Afrike, ostali su tu i kroz različite periode izražavali drugačije svoje državljanstvo, svoj kolektivni identitet. Dakle, kolektivni identitet je ovdje neka vrsta vještačke konstrukcije zbog silnog miješanja rasa i nacija, dok ono prirodno u porodici jesu geni.

Balkan je pun ovih priča. Pogledajmo jednu iz ugla geografije: u Bosni imamo skoro sve rijeke s ilirskim nazivima. Postavimo li realno pitanje gdje su nam danas Iliri, istraživanja će samo pokazati njihove tragove u narodima u koje su se pretopili. Kad za istaknute sarajevske srpske porodice navedemo Besaroviće, Jeftanoviće i sl., struka, potomstvo i zainteresirani amateri istraživači znaju da su to porodice, ustvari, cincarskog porijekla. Cincari su bili i Branislav Nušić, Koča Popović, puno njih. No, gdje su ti isti Cincari danas?

Osim ovih masovnih familijarnih linija, ogroman je niz pojedinačnih slučajeva poput osmanskih ili austro-ugarskih službenika koji su ostajali po bosanskom prostoru i ostavljali iza sebe niz potomaka. Ima i događaja koji su porodicama sjekli ili širili grane porodičnog stabla. Porodica visočkih Valjevaca, npr., čuva sjećanje na pretke koji su se prezivali Fevzibašići i koji su otišli na područje današnje Srbije iz straha od osвете zbog nekog ubistva,

a onda se sa progonom muslimanskog stanovništva jedan krak vratio u Visoko i ovdje su prozvani Valjevci zbog toga što su došli iz tog pravca, dok je drugi krak otišao prema Bijeljini.

Način kako se genealogija veže za sociološka istraživanja može se pratiti kroz primjer emigranata, iako je ta tematika tek načeta. Kad bošnjački muhadžiri stižu u Tursku, npr., oni tamo zatiču naviku ženidbi u bližem koljenu, što u Bosni nije bila praksa osim u ekscenim situacijama. Nauka mora postaviti pitanje zašto je to tako ako su ti isti muslimani iz Bosne primili islam upravo od Osmanlija? Odgovor leži u tome da je tradicija u kojoj su ti naši muhadžiri odrastali bila konglomerat različitih vjerovanja i praksi, koji se kod njih ugradio u doneseni islam i konzervirao se, pa Bošnjaci nikad nisu navikli na udaje za tetiće, daidžića i sl. U djelu Ibrahima Hodžića nalazimo i pojašnjenja

temelja ovim navikama, kakvi su propisi i praksa bili kod katoličkog, kod pravoslavnog i muslimanskog stanovništva u pogledu koljena u kojima su bile dopuštene ženidbe i udaje.

Ovo su samo detalji koji kod čovjeka bude potrebu praćenja svoje familije u cilju znanja o samom sebi, a sa djelom koje ovdje prikazujemo dobili smo multidisciplinarni uvod u načine kako to postići. Iako čovjek općenito nije jednako zainteresiran za svoje pretke u svim periodima života, najmanje u jednom će sigurno biti zaokupljen pitanjem svrhe svog postojanja kao generacije rođene nakon toliko njih ranije. Uzimajući u obzir ovo cjelokupno traganje za najboljim putem otkrivanja i čuvanja lanca predaka, možemo prepoznati – parafrazirajući G. B. Shawa – autorov *intencio principalis*: “Ja nisam učitelj, već samo saputnik kojeg si upitao za put. Pokazao sam naprijed: kako sebi, tako i tebi.”

Ramiza Smajić

Amila Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914.*

Udruženje za modernu historiju / Udruga
za modernu povijest (UMHIS), Sarajevo, 2016, 397 str.

Knjiga *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914.* prerađena je doktorska disertacija Ami-

le Kasumović, odbranjena 2013. godine na Filozofskom fakultetu UNSA. Kako je to vidljivo iz samog naslova,

težište istraživanja stavljeno je na zakonodavne norme i njihovu primjenu u periodu austrougarske uprave. Svoja zapažanja autorica je sistematizirala nastojeći pobuditi zanimanje za ovu naizgled suhoparnu problematiku i pokrenuti niz pitanja koja se u vezi s njom javljaju. Autorica analizira kako su izgledali odnosi jedne monarhije sa novookupiranom teritorijom, koja se u već kompliciranom političkom sistemu bori za svoje mjesto. Koliko je trgovinska politika bila važna u preraspodjeli ekonomske nadmoći i na kojim pitanjima su se “lomila koplja”, jasno se iščitava kroz poglavlja ove knjige.

U uvodnom dijelu monografije Kasumović pojašnjava zašto se odlučila na istraživanje ove teme, a nakon toga daje kritički osvrt na dosadašnju literaturu, izvore i arhivsku građu. Monografija se sastoji od pet cjelina, *Zaključka* na bosanskom i njemačkom jeziku, *Priloga*, *Izvola* i *Literature*, kao i *Registra ličnih imena* te *Registra geografskih imena*.

Prva glava nosi simboličan naslov *Između istoka i zapada: Trgovinsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini (1878–1882)* i oslikava stanje trgovine koje je Habsburška monarhija zatekla okupacijom 1878. godine, kao i način i tempo uspostave nove vlasti. Kroz šest poglavlja autorica pokazuje kako je u prvim godinama okupacije vlast pronalazila oslonac u osmanskoj trgovinskoj regulativi, ali i kako je s vre-

menom bilo jasno to da će okupirano područje doživjeti određene promjene. One su se očitovale kroz donošenje općih propisa o trgovini, počevši od usvajanja Trgovačkog zakona preko drugih zakonskih akata kojima se regulirala ova grana privrede. Posebna pažnja posvećena je *kućarenju*, kroz koje se može sagledati kako je izgledao ovaj način trgovine, i to na osnovu konkretnih primjera. U narednom poglavlju autorica sistematski prati kako je Habsburška monarhija regulirala pitanje carina te monopola duhana, soli i baruta, a posebna pažnja posvećena je utjecaju monopola duhana na otvaranje Fabrike duhana u Sarajevu. Kasumović ukazuje na to da je monopol duhana i soli bio povezan sa profitom i kontrolom tržišta, a da je monopol na barut bio više kontrolna mjera. Posebno poglavlje govori i o mjerama poduzetim za unapređenje trgovine stokom. U njemu se analiziraju mnoga pitanja kroz koja se upoznajemo sa značajem trgovine stokom, ali i problemima sa kojima se ta grana susretala. Autorica navodi da je zbog stočnih zaraza u periodu od 1879. do 1883. godine bilo izgubljeno čak 33.000 komada stoke. Posljednje poglavlje govori o krčmarskom obrtu, akcionarskim društvima, zaštiti marki i oznaka, pijačnom redu, mjerama i utezima. S obzirom na to da su ova pitanja sagledana iz više uglova, pokazano je kako su se zakonski akti preplitali i utjecali na svakodnevnicu prodavača i konzumenata.

U glavi pod naslovom *Trgovinska politika u vrijeme konsolidacije trgovinskih odnosa Bosne i Hercegovine (1883–1895)* obrađena su kroz sedam poglavlja pitanja vezana za trgovinsko zakonodavstvo. Prvo se upoznajemo sa novom zakonskom osnovom o kućarenju, te se iznose konkretni primjeri koji “govore u prilog selektivne fleksibilnosti trgovinske politike”. Od velikog značaja za trgovinu Bosne bila je trgovina šljivom, a centar trgovine, posebno suhom šljivom, bio je Brčko, ponajviše zbog svoga geografskog položaja. Kasumović nas detaljno upoznaje sa kvalitetom, cijenama uroda i mjestima gdje se šljiva dalje distribuirala, te ukazuje na to da se s vremenom, radi brze zarade, počeo distribuirati lošiji kvalitet, koji je bio uočljiv u polusušnoj krupnoj šljivi, a ona kao takva nije mogla biti konkurentna na svjetskom tržištu. Autorica sagledava sve opcije tržišta, pa ukazuje i na mogućnost manipulacije ovim podacima, odnosno ukazuje na to da su ugarski trgovci – kako bi umanjili cijene bosanske, a lakše prodavali svoje šljive – ciljano vršili lošu propagandu. Neuspio pokušaj uspostave trgovačkih medžlisa i imenovanja trgovačkih predsjednika tema je narednog poglavlja. Izuzetno važno pitanje za trgovinu je i pitanje trgovačkih marki. Prve registrirane industrijske marke u Bosni i Hercegovini objavljivane su u generalnom registru maraka. Međutim, ovo pitanje nije bilo posebno važno jer vlast od njih nije

imala značajne “finansijske koristi”, pa ga nije ni forsirala na terenu. Kao novina koju austrougarska vlast donosi sa sobom bilo je i otvaranje trgovačkih muzeja; njih možemo pratiti od inicijative koju je pokrenuo trgovački muzej iz Budimpešte, pa do njegovog otvaranja u Sarajevu, a ubrzo i drugim gradovima. Svjesna potrebe za školovanim kadrom, vlast je u ovom periodu pokrenula i otvaranje trgovačkih škola. Prva trgovačka škola otvorena je u Tuzli, a potom je uslijedilo otvaranje i u drugim gradovima, tako da je trgovačkih škola u tom periodu u Bosni i Hercegovini bilo ukupno deset. Ove škole su, kako autorica naglašava, imale “značajan korak na putu razvoja trgovačkog života” prvenstveno zbog toga što se u njima školovao budući stručni kadar na tom polju. Kasumović je analizirala i pravno reguliranje i inicijative za unapređenje drugih pitanja vezanih za trgovinu, te i to koje su isprave bile potrebne za obavljanje trgovačkih poslova, posebno kod putujućih trgovaca, agenata i ostalih trgovaca kojima je način trgovanja podrazumijevao odlazak iz matičnog mjesta trgovanja. Autorica pokazuje kako su se firme unosile u Trgovački registar i izlaže nedoumice koje su se javljale prilikom obavljanja tog posla. U ovom periodu postalo je jasno da je jedan od problema ove privredne grane nepostojanje jednakih mjera, pa je tako baždarenje aktuelizirano, a formirani su i uredi za baždarenje. U Sarajevu je 1896. otvoren i Ured

za punciranje. Posljednje poglavlje ove glave govori o tome koliko je problema u praksi bilo prisutno u registru protokoliranih firmi.

U trećem poglavlju pod naslovom *Period novih inicijativa i revidiranje pojedinih segmenata trgovinskog zakonodavstva (1896–1907)* ukazuje se na jačanje trgovinske razmjene, kao i na razlike Kallayevog i Burianovog doba općenito. To je period u kojem dolazi do revidiranja određenih odredbi i pokretanja novih inicijativa. Kroz konkretan primjer Philippa Flescha ukazuje se na različite prakse u tumačenju odredbi Nacrta o kućarenju, kao i na problem zaštite marke i ingerencije u vezi s tim pitanjem. Na konkretnim primjerima se vidi kako je vlast pokušavala uskladiti pravne odredbe unutar komplicirano ustrojene Austro-Ugarske monarhije, te kako je na terenu često bilo stanje drugačije od onog koje se zagovaralo kroz pravne akte. Naredno poglavlje bavi se reorganizacijom trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini. Saznajemo kakav je bio plan i program škola, kao i to da je vlast težila putem ovih škola formirati trgovački sloj. U monografiji je ukazano na mnogobrojna neusaglašena pitanja između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, kao i na zabrinutost vlasti konfesionalnim sastavom učenika, gdje je broj muslimana bio neproporcionalan u odnosu na broj stanovnika i u stalnom opadanju. U ovom periodu su osnovani i potporni fondovi

za trgovinu i obrt, prvo u Sarajevu, a zatim u Travniku, pa onda i u drugim gradovima. Pored osnivanja Fonda, u ovom periodu došlo je i do osnivanja novčanih zavoda koje je počelo od 1883. godine, kada je otvorena filijala Union banke iz Beča pod imenom Privilegovano odjeljenje Union banke za Bosnu i Hercegovinu, nakon čega su otvoreni i drugi novčani zavodi, kako autorica navodi, varijabilnog značaja.

U glavi pod naslovom *Trgovina “Po mjeri” Bosne i Hercegovine (1908–1914)?* ističe se da je aneksiona kriza naizgled riješena, ali da je kriza bila “klica mnogih drugih nemilih dešavanja”. Kasumović analizira kako je došlo do osnivanja Trgovačke i obrtne komore za Bosnu i Hercegovinu i kako je ona radila, te konstatira da je ovo složeno pitanje odraz opće situacije na ekonomskom i političkom planu, a preko njega je pojašnjena borba za ekonomski prosperitet dva rivala unutar Austro-Ugarske monarhije. U daljem tekstu detaljno je izložen sastav, ovlasti i rad Komore. Izbor tijela unutar Komore bio je pokazatelj toga da je vlast nastojala zaštititi trgovce iz Habsburške monarhije u odnosu na domaće, za što je koristila svaku priliku. Komora je imala ovlast i nad donošenjem zakonodavstva vezanog za obrt i trgovinu, a bila je izuzetno aktivna i u vezi s pitanjem zakonodavnih akata. Nužno je napomenuti to da se Komora i Zemaljska vlada nisu uvijek slagale u pogledu mišljenja vezanih za nove provi-

pise. Interesantno je mišljenje Komore u vezi s pitanjem davanja kredita. Komora je, kako autorica ukazuje, o nekim pitanjima imala “nevjerovatno napredno” mišljenje. Tako je osudila stav određenih krugova koji su kroz Mjennični zakon tražili da se krediti ne daju seljacima i ženama. Pored zakonskih akata, Komora je imala ingerencije i u vođenju Ureda za registraciju zaštitnih maraka. Tabela o prihodima i rashodima Komore te njena analiza u ovom poglavlju u potpunosti pružaju sliku o poslovanju ovog zvaničnog organa sve do Prvog svjetskog rata. Nadalje se prati pitanje konkurencije sa kojim se trgovina šljivom susretala. Na samom kraju, kroz nekoliko potpoglavlja, detaljnom analizom upoznajemo se s radom trgovačkih škola. Autorica primjećuje da su djevojčice u odnosu na dječake bile u “određenom diskriminirajućem” položaju s obzirom na to da su se mogle upisati u trgovačke škole jedino kad ostane slobodnih mjesta za koje nije bilo više zainteresiranih dječaka, i to samo ako u tom mjestu nema djevojačke škole, a postoji trgovačka.

Posljednja glava ove monografije nosi naslov *Politika i statistika: Trgovina Bosne i Hercegovine u periodu između 1878. i 1914.* U njoj se autorica opredijelila za tematski pristup i sveobuhvatnu analizu stanja trgovine, posebno kroz statističke podatke u periodu od 1878. do 1914. godine. Kasumović konstatira da se austrougarska trgovinska politika može pratiti kroz

zakonsku regulativu, ali da se kompletna slika dobija ukoliko se napravi i analizira njihova primjena na terenu. Kroz statističke podatke sintetički je prikazano kako je zapravo izgledala ova politika u praksi. Posebnu pažnju autorica je posvetila Statističkom odjelu u Sarajevu, koji je osnovan 1894. godine, te konkretnom radu koji je obavljao. Kao poseban prilog date su tabele kojima su obuhvaćeni svi segmenti trgovine, čime je ova monografija umnogome obogaćena.

Detaljnou obradom mnogobrojnih pitanja o trgovini pokazano je kako je austrougarska vlast reagirala i na koji način se nosila sa mnogobrojnim problemima što su se nametali tokom uprave. Ukazano je i na čest nesklad između Zajedničkog ministarstva finansija, Zemaljske vlade i nadležnih institucija, te zajedničkog interesa Habsburške monarhije i pojedinačnog interesa Ugarske i Austrije i mogućeg profita okupirane teritorije.

Ova monografija, urađena ponajviše na izvornoj građi, predstavlja veliki doprinos u proučavanju kako privrednog tako i pravnog aspekta historije Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu. Autorica je analizirala sve sfere trgovinskog zakonodavstva, hijerarhije pri donošenju tih zakona, kao i sve institucije koje su imale utjecaj, direktan ili indirektan, na razvoj trgovine. Kroz ova brojna pitanja Kasumović je prikazala politiku dvojne monarhije

naspram Bosne i Hercegovine. S obzirom na temu i metodološki pristup, ova monografija će zasigurno biti nezaobi-

lazna u daljim istraživanjima trgovačke politike, ali i odnosa austrougarske vlasti naspram Bosne i Hercegovine.

Hana Younis

Sve se to krilo, a moglo se pretpostaviti

Andrej Rodinis, Velika praznina, Njemački ratni zarobljenici na radu u Bosni i Hercegovini

Tuzla, 2017, 282 str.

Britanci su još krajem decembra 1944. upozoravali jugoslavenske vlasti i maršala Tita na obećanja koja su data u maju 1944. da će poštivati međunarodne zakone u postupanju s neprijateljskim ratnim zarobljenicima. Tito je ove britanske navode odbacio ocijenivši ih kao potpuno neistinite, tvrdeći da su ih prenijeli “tamošnji kvislinški agenti-provokatori s kojima se oni družē”, te da on drži svoju riječ. Britanci su mu skrenuli pažnju kako, bez obzira na to je li on pogazio riječ ili ne, “uvijek postoji mogućnost da se njihovi tamošnji zapovjednici nisu obazirali na njegove naredbe. To se uvijek događa”. Noel Malcolm navodi podatak da je u Jugoslaviji u masovnim strijeljanjima, marševima smrti i koncentracionim logorima čak oko 250.000 ljudi izgubilo živote 1945–1946. godine.

Bivša Jugoslavija je u vezi s pitanjem njemačkih ratnih zarobljenika

ocijenjena kao jedno od najgorih mjesta, odmah iza Sovjetskog Saveza. Vršena su uglavnom istraživanja progona njemačke manjine u Jugoslaviji, folksdojčera, dok o njemačkim ratnim zarobljenicima u Bosni i Hercegovini ne postoje pisani prilozi.¹ Zbog toga je A. Rodinis istražio arhivske izvore, knjige i članke kako bi na osnovu njih rekonstruirao život i rad njemačkih ratnih zarobljenika u Bosni i Hercegovini, tj. njihovu ulogu u obnovi i izgradnji zemlje u godinama nakon Drugog svjetskog rata.

U uvodnom dijelu autor pojašnjava ko su ratni zarobljenici te daje kratak

¹ Vlada SR Njemačke 1957. osnovala je u Minhenu posebnu znanstvenu komisiju za ratne zarobljenike. Kurt Beme je studije ove komisije priredio u dvije knjige koje govore o zarobljeništvu u Jugoslaviji 1941–1949, a objavljene su u Njemačkoj 1962. i 1964. godine.

historijat razvoja pravila o postupanju s ratnim zarobljenicima. Broj njemačkih ratnih zarobljenika u bivšoj Jugoslaviji po okončanju Drugog svjetskog rata nije se mogao precizno utvrditi, tako da se procjene kreću od 194.000 do 400.000. Da je Ženevska konvencija o postupanju s ratnim zarobljenicima iz 1929. godine kršena u svim aspektima, dokaz su masovne likvidacije zarobljenika “na licu mjesta”. U samim zarobljeničkim logorima smrtnost je bila velika. Zarobljenici su umirali od gladi i bolesti, korišteni su za opasne poslove, naročito za čišćenje mina.

I pored zapovijedi Vrhovnog štaba NOVJ iz decembra 1944. o humanom postupanju sa zarobljenicima, brojni dokumenti potvrđuju da je ubijanje ratnih zarobljenika potkraj i neposredno nakon rata bilo sasvim uobičajeno i uglavnom je ostalo nekažnjeno. Masovne likvidacije tokom 1944. i 1945. izvođene su na temelju prethodnih odluka najužeg partizanskog odnosno partijskog vodstva. U stradanju zarobljenika naročito se ističu marševi kojim su zarobljenici upućivani na razna područja bivše Jugoslavije, a prozvani su marševima smrti. Autor je utvrdio da su u Bosnu i Hercegovinu, prema Sarajevu, zarobljenici usmjeravani iz Slavenskog Broda, koji je označen kao jedno od najvećih koncentracijskih mjesta, a iz Istre, u Bosnu prema Banjoj Luci, zarobljenici su dolazili i preko Kostajnice i Dvora na Uni.

Na osnovu procjena dolazi se do podatka da je u zarobljeništvu od gladi i iscrpljenosti umrlo najmanje 80.000 ljudi. U ovaj broj nisu uračunati likvidirani na licu mjesta. Jugoslavensko zarobljeništvu je imalo nekoliko faza. U prvim mjesecima nakon rata zarobljenici su bili “na putu”. Slijedi prelazno razdoblje u kome su formirani logori te su zarobljenici raspoređivani na radove. U ovoj fazi zbog zime i nedostatka odjeće stradao je veliki broj zarobljenika. U trećoj fazi, u proljeće 1946. godine, došlo je do određenih poboljšanja životnih uvjeta: logori su dovedeni u nešto bolje stanje, a određeni broj bolesnih i za rad nesposobnih zarobljenika pušten je kućama.

Najveći broj njemačkih zarobljenika ostao je u Jugoslaviji do kraja 1948. i početka 1949. godine, kada je uslijedila repatrijacija. Kroz te nepune četiri godine korišteni su kao radna snaga. Arhivska građa vojne i policijske provenijencije o ratnim zarobljenicima, kao ključni izvor za utvrđivanje brojnog stanja njemačkih ratnih zarobljenika u Bosni i Hercegovini, još uvijek je nedostupna. Analizom brojnih dokumenata iz 24 fonda Arhiva Bosne i Hercegovine i 16 fondova Arhiva Jugoslavije autor je utvrdio da je sredinom 1948. godine u privredu Bosne i Hercegovine bilo uključeno preko 17.000 njemačkih ratnih zarobljenika.

Zarobljenički logori u Bosni i Hercegovini su tema potpuno nepoznata

do pojave ove knjige.² Prema podacima iz aprila 1947. godine, u Jugoslaviji su postojala 83 logora, od toga 15 u Bosni i Hercegovini, i to u većim mjestima i važnijim rudarskim i industrijskim centrima. Većina ih je bila na omladinskim prugama Brčko – Banovići i Šamac – Sarajevo.³ U početku su zarobljenički logori bili pod nadzorom vojnih jedinica, pri Komandi VI armije postojao je odsjek za ratne zarobljenike, a početkom aprila 1946. zarobljeničke logore preuzimaju savezno, odnosno republička ministarstva unutrašnjih poslova sa svojim odsjecima za ratne zarobljenike.

Iscrpnom analizom arhivske građe obuhvaćen je svakodnevni život i rad ratnih zarobljenika: od smještaja u privremenim barakama, u brojnim slučajevima to je boravak pod otvorenim nebom, preko nedostatka odjeće, obuće, hrane, obavljanja teških poslova. Veće zarobljeničke bolnice u Bosni i Herce-

govini nalazile su se u Brčkom, Mostaru i Zenici, dok su Sarajevo i Dobož imali zarobljeničku bolnicu II reda. Sa pruge Brčko – Banovići zarobljenici su prebacivani u sarajevski lazaret zbog smrzavanja nogu. Izvršeno je mnogo amputacija, a bio je i veći broj smrtnih slučajeva. Posebno pitanje u organizaciji logora jeste slobodno vrijeme u logoru i društveni život. U pogledu logorskog života, na prvom mjestu se nalazilo pitanje svojevrsnoga preodgoja zarobljenika kroz osnivanje posebne antifašističke organizacije.

U situaciji izrazitog nedostatka radne snage uloga ratnih zarobljenika je iznimno važna, stoga autor o angažmanu njemačkih ratnih zarobljenika u pojedinim oblastima govori kroz zasebna poglavlja. Brojčano, zarobljenici su najviše korišteni kao fizička radna snaga u drvnoj industriji, rudnicima, industrijskim preduzećima, u obnovi mostova, izgradnji tunela, zatim u građevinskim odjeljenjima pojedinih vojnih jedinica, a naročito na izgradnji hidroelektrana na Neretvi. Većina njih su do kraja 1947. godine bili na omladinskim prugama. Zbog toga je krilaticu da se pruga gradi dobrovoljnim radom omladinskih radnih brigada neophodno dopuniti i “radom nemačkih ratnih zarobljenika”. U poljoprivredi zarobljenici su uglavnom bili fizički sezonski radnici.

A. Rodinis konstatira da je godina 1947. određena prelomnica, tada dolazi do sve većeg oslobađanja za-

² Književnik Miljenko Jergović u jednom napisu iz 2015. godine naveo je podatak da su novu željezničku stanicu u Sarajevu radili ratni zarobljenici Nijemci. Radiosarajevo.ba, 02.03.2015.

³ Na karti br. 1 (str. 17) A. Rodinis daje pregled lokacija zarobljeničkih logora u BiH. To su: Banja Luka, Prijedor, Drvar, Mostar, Jablanica, Konjic, Sarajevo, Busovača, Turbe, Nemila, Žepče, Dobož, Maglaj, Zavidovići, Begov Han, Zenica, Kakanj, Visoko, Vareš, Foča, Pale, Rogatica, Sokolac, Banovići, Živinice, Tuzla, Lukavac, Brčko. Pominju se i neka druga mjesta poput Kreke, Modriče, Bosanske Dubice itd.

robljenika i njihovog angažiranja prema svojim strukama. Autori koji su se bavili ekonomskom poviješću Bosne i Hercegovine su propustili ukazati i na ovaj segment, odnosno nisu iskoristili sve bogatstvo podataka koje nudi fond Planske komisije NR BiH – osnovane pri republičkoj vladi, koja je vršila i raspored zarobljenika u ministarstvima i ustanovama – kao i još neki arhivski fondovi. Brojno stanje njemačkih ratnih zarobljenika po logorima u oktobru 1947. pokazuje da ih je u FNRJ 78.218, od čega 20.491 u Bosni i Hercegovini. U posljednjim mjesecima 1947. godine veoma su intenzivna oslobađanja zatvorenika. Repatrijacijom zarobljenika u ljeto 1948. iz Bosne i Hercegovine je otišlo preko 20.000 ljudi.

Njihovim odlaskom iz Bosne i Hercegovine nastao je veliki problem jer se zbog nedostatka stručnjaka u brojnim dokumentima navodi da je njemački ratni zarobljenik “nezamjenjiv”. Oni su se isticali u radu, posebno su cijenjeni stručnjaci, pokazali su se od velike važnosti u svim granama privrede u BiH, ali i u nauci, prosvjeti, kulturi. Nalazimo ih na fakultetima, u zdravstvenim ustanovama, pozorištu, kinematografiji, ali i kao vrtlare kod četiri bosanskohercegovačka ministra. Jergović u pomenutom članku

navodi da “imena tih ljudi naprosto nisu važna ili su predstavljala državnu tajnu”. Rekli bismo ni jedno ni drugo. Bez sagledavanja vremena i okolnosti u kojima se to dešava nemoguće je ponuditi valjan odgovor. Jergovića demantira imenski registar s imenima nekoliko stotina njemačkih ratnih zarobljenika. A. Rodinis na kraju zaključuje da *samo godinu ili dvije nakon masovnih likvidacija, o njima se uglavnom govori pohvalno, kao dobrim drugovima i izvrsnim radnicima, čiji će odlazak predstavljati veliki, teško nadoknadiv gubitak.*

Čitav tekst je potkrijepljen nizom dokumenata, fotografija i, na kraju, izvanredno odabranih priloga koji su dodatno obogatili ovaj rukopis.

Knjiga dr. Andreja Rodinisa predstavlja značajan doprinos historiografiji Bosne i Hercegovine, ali i evropskoj historiografiji. Njome se otvara niz pitanja: od onih zašto su se ovakve stvari sakrivala i nisu bile predmet historio-grafske obrade, do onih najosjetljivijih koja se javljaju u svakom ratu, a to je odnos prema ljudskom životu. Prevođenje knjige na njemački jezik otvorilo bi put ka saradnji sa njemačkim historičarima te bi se otklonila barijera u izučavanju sudbine ratnih zarobljenika iz bivše Jugoslavije u Njemačkoj.

Senija Milišić

Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma (ur. Igor Duda)

Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017.

Zbornik radova *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma* rezultat je rada nekolicine naučnih radnika iz Republike Hrvatske okupljenih oko Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS) i Sveučilišta Jurja Dobrile iz Pule. Premda CKPIS postoji i djeluje tek relativno kratko, svojim radom pozicionirao se kao regionalno mjesto okupljanja istraživača socijalističkog razdoblja. Rad CKPIS-a zapažen je prvenstveno kroz organizaciju međunarodne konferencije pod nazivom *Socijalizam na klupi*, koja je do sada održana tri puta, te i kroz izdavačku djelatnost u okviru CeKaPISarnice. Ono što ovaj Centar izdvaja jeste činjenica da je svojim radom fokusiran isključivo na socijalističko razdoblje i što okuplja naučnike i istraživače različitih profila i akademskih usmjerenja.

Ovaj zbornik predstavlja završnu fazu trogodišnjeg istoimenog projekta u okviru kojeg su realizirane radionice, učešća na konferencijama, objavljeni brojni naučnih radovi te je formiran poseban izborni predmet na studiju historije Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli “Socijalistički čovjek: jugoslavenski slučaj”. Povezujuća nit deset naučnoistraživačkih radova koji su prezentirani

u ovom zborniku jeste želja i nastojanje autora da prikažu “stvaranja socijalističkog čovjeka poslije Drugog svjetskog rata, posebno u Hrvatskoj kao jednoj od jugoslavenskih republika”. Dešavanja u SR Hrvatskoj uzeta su kao formalni okvir djelovanja autora, ipak, većina radova kroz kontekstualizaciju prilika, komparaciju ili na druge načine često prevazilaze zadate okvire i pružaju nam širu sliku o prilikama i dešavanjima u cijeloj Jugoslaviji.

Igor Duda, ujedno i urednik ove publikacije, radom o pionirima kao “stupovima jugoslavenskog društva” otvorio je ovaj zbornik. Savez pionira Jugoslavije je kroz pet osnovnih kamena temeljaca: Tito, narodnooslobodilačka borba, bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje i nesvrstanost učestvovao u izgradnji socijalističkog čovjeka. Na ovim osnovama je, ističe autor, počivala najšira djelatnost pionirske organizacije, ali se njezin razvoj kretao u skladu s tekućim društveno-političkim prilikama, dok su aktivnosti na lokalnom nivou najčešće ovisile od angažmana pojedinaca. O tome kako se muzičkim odgojem trebao dati doprinos formiranju socijalističkog čovjeka raspravlja se u radu autorice Lade Duraković. Muzički odgoj uopšte, pa i u osnovnim školama, je prije svega

podrazumijevao društveno-odgojno djelovanje, i to kroz nekoliko smjernica: široka dostupnost bez obzira na socijalni status, podsticanje na kolektivni rad kroz zajedničko muziciranje, a posebno je bila izražena njegova odgojno-obrazovna komponenta u sadržaju koji je velikim dijelom društveno angažiran, odnosno promovirao je ljubav prema domovini, njegovao uspomene na narodnooslobodilačku borbu i slično. Put od ideje do prakse bio je trnovit. U realizaciji postavljenih premisa, smatra autorica, trebalo se nositi s nizom problema, s nedostatkom kadrova, njihovom slabom educiranošću, nedostatkom sredstava za rad, s “potcjenjivanjem” nastavnika muzičkog odgoja kao organizatora “dodatnih aktivnosti” unutar obrazovnih struktura i slično. Antropolog Andrea Matošević, koristeći kategorije utopije, dijalektike i vremena, u svom radu vodio nas je kroz izgradnju socijalističkog čovjeka od mladih ljudi, učesnika omladinskih radnih akcija. Autor navodi: “(...) dohvatljivost utopije i dijalektički dosezi akcija od njih u očima organizatora i sudionika činiti (će) događaje čija se povijesnost i veličina ne mora nužno potvrditi protokom vremena, što ukazuje na specifičan, prema budućnosti okrenut, doživljaj vremena i vlastite avangardnosti.”

Prva tri rada ovog zbornika posvećena su kategoriji djece i omladine, a onog trenutka kada omladinac stupi u radni odnos on postaje radnik. Upravo

to razdoblje u razvoju socijalističkog čovjeka, kao radnika samoupravljača, u svome radu opisuje Igor Stanić. Na osnovu studije slučaja, na primjeru brodogradilišta Uljanik tokom 1960-ih godina, autor ukazuje na to da se ideja “izgradnje” idealnog radnika samoupravljača i praksa nisu podudarale. To je u suštini bio poludovršen proces, radnici su bili svjesni svojih prava, ali su najviše djelovali kao pasivni sudionici. Radnička tematika nastavlja se i u članku Borisa Koromana, ali kroz nešto drugačiji diskurs autor analizira radničku štampu. Ova studija slučaja prati razvoj radničke štampe na području Istre od 1945. do 1990. godine. Koliko su se određene društveno-ekonomske promjene reflektovale na transformaciju ovih medija, kao naprimjer samoupravljanje, toliko su teme iz društveno-političkog života potpuno zanemarivane i izostavljane u radničkoj štampi. Studiju koja analizira štampu, ali iz jednog drugačijeg ugla, ponudile su autorice Teodora Fonović Cvijanović i Vanessa Vitković Marčeta. One su pregledale nekoliko stotina brojeva štampe radničkog i društvenog karaktera koja je izlazila u socijalističkom razdoblju u Istri s ciljem prikazivanja jezika i pravopisa te periodike. Kao bitan segment autorice izdvajaju činjenicu da je u štampi zastupljen niz sadržaja obogaćenih filološkim temama, što ukazuje na to da “svijest i briga o jeziku” nisu zanemarivani. Pitanje štampe i novinarstva tema je rada i

Magdalene Najbar Agičić, ali iz historijske perspektive. Autorica analizira kako je djelovanje Komisije za agitaciju i štampu kao jednog od oblika komunističke vlasti i nadzora nad medijima provedeno u praksi. Kontrola je odmah po uspostavi nove vlasti brzo provedena, ali je tek poslije sukoba Staljin – Tito znatno pooštrena, navodi autorica. Utjecaj se izražavao na više načina, a neke od konkretnih akcija bile su ukidanje izdanja koja nisu bila pod kontrolom vlasti, suptilnim ali i direktnim mjerama, kontrolisanjem uredništva i redakcija postojećih novina i drugih sličnim metodama.

U izgradnji socijalističkog čovjeka u Jugoslaviji značajna pažnja se posvećivala ne samo njegovom mentalnom već i fizičkom razvoju. Upravo na tom tragu historičar Hvoje Klasić piše u svome radu kroz obradu jedne iznimno zanimljive i u historiografiji zanemarene teme o “fiskulturi u službi naroda”. Prati razvoj i aktivnost administrativnog aparata za fiskulturne aktivnosti, te zaključuje kako je stroga kontrola države nad ovim segmentom djelovanja imala izvjesne prednosti jer je direktno podstican razvoj potrebne infrastrukture, a ujedno kroz fiskulturne aktivnosti, njihovu formu i sadržaj vršena je snažna propaganda. O zabavi, muzici, televiziji i modi 1950-ih i 1960-ih u svakodnevnom životu socijalističkog čovjeka u svom radu piše Anita Buhin. Ona popularnu kulturu posmatra kao sredstvo za širenje političke pro-

pagande, jer je lako dostupna i raširena u odnosu na tzv. “revolucionarnu kulturu”. Zbornik zaključuje urednik i autor prvog teksta Igor Duda još jednim zanimljivim radom o “potrošačima kao nositeljima socijalizma”, odnosno o zaštiti potrošača u sistemu jugoslavenskog samoupravljanja i udruženog rada. Rad u fokusu ima praćenje djelovanja rada savjeta i vijeća potrošača s ciljem da se formira sistem koji bi štiti njihova prava, a kako autor navodi, posebno je bila istaknuta “dvojnost socijalističkog čovjeka koji je istodobno i proizvođač i potrošač”.

Zbornik *Stvaranje socijalističkog čovjeka* predstavlja kompilaciju različitih tema širokog spektra: od pionira do radnika, od samoupravljača do potrošača, od radnih akcija do kulturno-umjetničke djelatnosti. Iz svega navedenog vidljivo je da je “izgradnja socijalističkog čovjeka” bila kompleksan i dugotrajan proces obilježen dinamičnim društveno-političkim prilikama u Jugoslaviji, od sukoba Staljin – Tito, kada se sa “sovjetskog modela” krenulo na vlastiti put traženja koji će biti najsnažnije obilježen procesom samoupravljanja u svim njegovim fazama, do prvih naznaka “razgradnje” ovog koncepta od konca 1980-ih godina. Rezultati predstavljeni u ovom zborniku nastali su korištenjem brojne literature i različitih izvora, kao i pristupa; multidisciplinarnost je jedno od glavnih obilježja i iz njega proizlazi posebna vrijednost ove publikacije. Pristup

je uveliko bio određen različitim akademskim opredjeljenjima saradnika/ autora. I kako to urednik zbornika navodi: “Sigurno bi ista projektna podtema u rukama druge discipline bila drugačije obrađena jer riječ je o različitim polazištima, interesima i znanstvenom instrumentariju”.

Vrijednost zbornika jeste u tome što otvara niz novih tema u okviru jednog složenog procesa koji se odvijao u socijalističkoj Jugoslaviji. On može i mora biti podsticaj za nove istraživačke pothvate, koji istovremeno treba da teže multidisciplinarnosti u svome radu.

Aida Ličina Ramić

Amir Duranović, *Snažan eho brionski: odjeci Brionskog plenuma u Bosni i Hercegovini 1966. godine*

Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest,
Sarajevo, 2017, 182. str.

Jedna od tema iz nedavne, jugoslavenske, prošlosti koja je često predmet naknadne valorizacije i nasilne konstrukcije jeste Četvrta plenarna sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije održana 1. jula 1966. godine. Prema mjestu održavanja u historiografiji je mnogo poznatija kao Brionski plenum. Ovaj događaj, o kojem se govori kao o jednom od najkontroverznijih iz socijalističkog perioda, bio je predmet pažnje brojnih “stručnjaka” i različitih sudionika. Oni su, shodno svojim osnovnim polazištima i najčešće u skladu s dnevno-političkim kontekstom, govorili i pisali o uzrocima, toku i posljedicama sjednice. Istovremeno, Brionski plenum sa svim svojim uzročno-posljedičnim

kompleksnostima bio je predmet izučavanja i historijske nauke. Danas su uglavnom dostupni radovi koji se činjenično fokusiraju na Plenum prateći hronološki slijed ili pak razmatraju njegove odjeke u, npr. hrvatskoj ili vojvođanskoj, političkoj javnosti.

Na sličan način, odjeci, reakcije i reagovanja u Bosni i Hercegovini na Brionski plenum i njegove zaključke tokom 1966. godine fokus su prve knjige docenta Filozofskog fakulteta u Sarajevu Amira Duranovića, bazirane na njegovom magistrarskom radu. Autor je na osnovu memoaristike, publicistike, historiografskih radova i najvećim dijelom neobjavljene arhivske građe nastojao rekonstruisati bosanskohercegovačku *postbrionsku druš-*

tveno-političku zbilju. Glavnina teksta bazirana je na primarnoj, neobjavljenoj građi različitih arhiva i fondova iz kojih je autor nastojao crpiti informacije o prirodi prvih vijesti o Brionskom plenumu, javnim reakcijama, reagovanjima društvenih i političkih organizacija i organa, posebno SK BiH, odjecima u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine, kao i istupima pojedinaca različitog socijalnog statusa. S ciljem upotpunjavanja predstave o raspoloženju u Bosni i Hercegovini povodom održavanja Brionskog plenuma autor se osvrnuo na dominantan ton pisanih medija u SR BiH kao značajnog društvenog, kreativnog i reflektivnog faktora.

U prvom dijelu knjige autor detaljno analizira stanje i dostupnost izvora, vrši njihovu klasifikaciju i ocjenjuje značaj dokumenata različite provenijencije. Također, ukazuje na osnovne karakteristike, povode i nakanu dosada objavljenih memoarskih radova, vrijednost i nedostatke publicističkih djela, kao i zainteresiranost za ovu problematiku i dostignuća istraživanja nauke.

U prvom od tri tematska poglavlja “Prvi odjeci Brionskog plenuma” (45–63. str.) autor se fokusirao na prve informacije o Brionskom plenumu i smjenu Aleksandra Rankovića i njegovih bliskih suradnika te na reakcije bosanskohercegovačke javnosti, od političke i partijske *elite* do *običnih stanovnika*. Očekivano, u uslovima velike zainteresovanosti, ali nedovoljne

informisanosti, čuđenje i iznenađenje, ali i zabrinutost i šutnja, suzdržavanje od javnog izjašnjavanja pa i bojazan od rata i novog oružanog sukoba bile su dominantne reakcije tokom prve pomenute, tzv. faze informisanja koju autor veže za juli mjesec.

Snažna partijska precizno usmjerena aktivnost slanja *ispravnih* činjenica i njihovo tumačenje građanima, kao i brižljivo prikupljanje informacija sa terena o reakcijama na Brionski plenum, obilježila je drugu fazu, fazu “složene diskusije”. Pri tome su svakodnevno vođeni razgovori i rasprave na forumima, uglavnom partijskih organizacija, o “stanju u vlastitim redovima”. Autor ukazuje na brojna i najčešće postavljena pitanja u vezi s odlukama Brionskog plenuma, odnosima u političkom vrhu, međusobnim odnosima aktera Plenuma, posebno Aleksandra Rankovića i Josipa Broza Tita, odgovornosti i stanju u Upravi državne bezbjednosti i slično. Autor podcrtava tematsku širinu diskusija koje su zadirala u brojna pitanja i često bile vrlo iscrpne. Na osnovu *stanja na terenu*, tj. izvještaja sa sastanaka tokom kojih je Partija, između ostalog, “provjeravala stepen lojalnosti” građana, sačinjena je sumarna *Informacija o aktivnostima i reagovanjima poslije Četvrtе sjednice CK SKJ* koja, ako zanemarimo uobičajeni retorički dekor, ukazuje na dublji društveni problem, a to je evidentno postojanje straha, tj. nepovjerenja među stanovnicima ove izrazito nacionalno izmiješa-

ne republike. Taj zaključak potkrepljuju predočeni primjeri kvalificirani kao “negativne reakcije pojedinaca ili grupa”, istupanja s “nacionalističkih i šovinističkih osnova” koja nisu bila direktno posljedica Brionskog plenuma, ali su nedvojbeno njime potaknuta.

Istovremeno, diskusija o aktualnom stanju na političkim i partijskim forumima se zaoštavala i produbljavala kako je vrijeme proticalo, a kritika je bila sve glasnjija i konkretnija na nižim instancama partijske hijerarhije. Na drugoj strani, na osnovu dostupnih dokumenata organa vlasti i *izvještaja sa terena* koje predočava autor zaključuje da je Josip Broz Tito tokom cijelog posmatranog perioda imao potpunu podršku institucija i građana, *partijaca* i *vanpartijaca*.

U drugom poglavlju koje nosi naslov “Iz centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine prema drugim institucijama” (63–99. str.) autor analizira snažnu aktivnost političkog rukovodstva CK SKBiH, kao i posebne radne grupe Izvršnog komiteta CK SKBiH nakon 1. jula.

Brionskim plenumom, koji se nerijetko ocjenjuje kao završni čin “odmeranju snaga političkih i policijskih struktura”, inicirana je debata o odnosu Saveza komunista i Službe državne bezbjednosti i Sekretarijata unutrašnjih polova tokom koje se detaljno diskutovalo o nadležnostima, metodama i načinu, problemima i nedostacima

rada, unutrašnjim odnosima, kadrovskoj politici i slično ovih institucija sile. Instrukcijama sa viših nivoa vlasti “pretresao se cjelokupni rad svih službi unutrašnjih poslova”, njihove “zloupotrebe”, “brljanja”, “deformacije”, “svemoć”, a potom se planirano pristupilo realiziranju odluka Brionskog plenuma i njihovoj reorganizaciji. Na “Slučaj Đoke Mijatovića”, djelatnika Službe bezbjednosti, autor se detaljno osvrće smatrajući da je to paradigmatičan primjer stanja u ovoj instituciji koji ujedno govori o dotadašnjem načinu rada, ali je istovremeno i reakcija na odluke Brionskog plenuma.

U ovom poglavlju autor ističe i drugo vrlo važno pitanje postbrionske diskusije i kritike dotada rađenog, a to je pitanje odnosa organa policijsko-bezbjedonosnog aparata i privrede u Bosni i Hercegovini. Analizirajući zapisnike sa sastanaka najznačajnijih privrednih organizacija autor ukazuje na dominirajući stav da su se organi unutrašnjih poslova dotada intenzivno mijenjali u poslove privrede, bili izuzetno nepovjerljivi prema privrednom sektoru i pri tome razvili zavidan sistem kojim su pratili, gradili saradničku mrežu, špijunirali, privodili, ispitivali i pretresali, tj. “obavještajno obrađivali” pojedince, a posebno rukovodioce.

U početku u drugom planu, ali u svojoj suštini krucijalno pitanje koje korespondira i s odjecima i s posljedicama Brionskog plenuma jeste pitanje

stanja i kretanja u Savezu komunista tokom 1966. godine, kada već postaje jasna premoć reformističkih struja u rukovodstvu nad tzv. konzervativnim. Autor ističe da je Brionski plenum itekako utjecao na “ritam partijske aktivnosti”, ali i na proces reorganizacije Partije koji je još bio definiran na Osmom kongresu SKJ 1964. godine. Poslije diskusija o policijskim strukturama i organima državne bezbjednosti, reformi i stanju u privrednom sektoru, na sastancima *na terenu* pokrenuta je diskusija o stanju u Partiji, načinu rada, zadacima i nadležnostima kao i odnosima građana prema ovoj rukovodećoj političkoj strukturi. S ciljem da se pokrenuti proces izmjena uskladi s odlukama Brionskog plenuma, CK SKBiH je organizirao niz komisija od kojih se posebno ističe Komisija za reorganizaciju što je definisala suštinske i organizacione reforme. Ova Komisija ubrzala je, također već pokrenuti, proces kadrovskih promjena i imenovanja znatno mlađeg političkog i partijskog rukovodstva.

U trećem poglavlju pod naslovom “Snažan eho brionski – odjeci Brionskog plenuma u medijima” (99–125. str.) autor ukazuje na odjeke ovog značajnog događaja u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine. Pri tome analizira tekstove *Oslobođenja*, glasila SSRN BiH, *Fronta slobode*, koji je izlazio u izdanju SSRN Tuzlanskog sreza, i *Glasa*, lista SSRN Banjaluč-

kog sreza. Ističe da je snažan eho Brionskog plenuma u medijima započeo prvo informativnim člancima dok će vrlo brzo preovladati informacije sa terena, osvrtni na održane sastanke, pojedini akcenti iz diskusija, tekstovi o konkretnim aktivnostima institucija, organizacija i pojedinaca. O značaju i interesovanju, a time općenito o atmosferi u Bosni i Hercegovini tokom druge polovine 1966. godine, govori činjenica da je *Oslobođenje* uvelo rubriku *Odjeci Brionskog plenuma*, a nešto kasnije i tribinu “Smjerom Četvrtog plenuma”. Iako uočava razlike u pisanju *Oslobođenja* kao republičkog dnevnog lista i *Glasa* i *Fronta slobode* kao regionalnih listova, sedmičnika koji su u potpunosti bili fokusirani na lokalne teme, autor naglašava da ne postoje značajna, principijelna odstupanja o Brionskom plenumu i reakcijama. Kao zajedničku karakteristiku ova tri lista autor prepoznaje upotrebu karikature kao duhovitog komentara aktuelnih društvenih tokova. Karikatura je, o čemu svjedoči i četrnaest u knjizi predstavljenih, značajno korištena da bi se ukazalo na probleme bosanskohercegovačkog društva o kojima se razgovaralo poslije Brionskog plenuma i prenijela određena poruka. Na zabavan i šaljiv način ilustrativno je ukazano na pitanja odgovornosti, rukovođenja, rukovodilaca, karijerizma, razjedinjenosti kolektiva, suprotstavljenosti samoupravljanja i birokratije, “pokazivanje drugog” kao česte poja-

va negiranja odgovornosti od najnižeg do najvišeg nivoa i slično. Štampa se u cijelosti, zaključuje autor, tokom 1966. godine fokusirala na stavove najviših političkih i partijskih instanci, ali je Brionski plenum nedvojbeno otvorio određena pitanja, potaknuo promjene i novine, većeg ili manjeg javnog značaja, poput uvođenja rubrike u *Oslobođenju* namijenjene pitanjima i dilemama *običnog čovjeka*.

U odabranim *Prilozima* (135–161. str.) čitaocu je predložen izvještaj – “O stanju, metodu rukovođenja i pojavama zloupotreba u organima državne bezbjednosti” – komisije koja je imala zadatak da analizira stanje i rad pomenutih organa i koja je formirana na inicijativu Izvršnog komiteta CK SKJ 16. juna 1966. godine kao i spisak 154 učesnika Brionskog plenuma. Prilog broj 3. jeste pismo Dobrice Ćosića upućeno Josipu Brozu Titu 28. juna 1966. godine povodom smjene Aleksandra Rankovića. Kao ilustrativni primjer izvještaja o *stanju na terenu* i vladajućoj atmosferi autor je predložio Prilog broj 4. – Informaciju o političkoj aktivnosti u vezi sa upoznavanjem članstva sa odlukama i zaključcima Četvrtog plenuma CK SKJ opštinskog komiteta SK BiH Banja Luka, koja je datirana 13. jula 1966. godine. Na kraju, Prilog broj 5. jeste izjava Selima Numića, pomoćnika saveznog sekretara unutrašnjih poslova, krivično gonjenog povodom afere prisluškivanja, data 24. juna

1966. godine, o istrazi informacije o prisluškivanju određenih rukovodilaca u Beogradu 1962. godine. Poslije *Priloga* u knjizi se nalaze popisi skraćenića, slikovnih priloga, korištenih izvora i literature kao i indeksi geografskih pojmova i ličnih imena.

U osnovi, ovako organizirana cjelina ukazuje na to da je Brionski plenum imao značajnog odjeka u svim sferama društveno-političkog života Bosne i Hercegovine. Autor naglašava šarolikost raspoloženja i u “tematskom i u značenjskom smislu”. Zaključuje da se reakcije ne mogu klasificirati prema regionalnoj stacioniranosti ili, pak, socijalnom statusu, nego da se mogu pratiti određene poveznice unutar nacionalnih korpusa, o čemu posebno svjedoče izvještaji sa terena, bilješke javnih diskusija i rasprava, ali i *neformalnih* razgovora. Na drugoj strani, odjeci, reakcije i reagovanja u Bosni i Hercegovini i sveukupni tok dešavanja tokom 1966. godine, ističe autor, moraju se sagledavati u kontekstu reformskih procesa između Osmog i Devetog kongresa SKJ. Upravo u tom periodu, između Četvrtog i Petog kongresa SK BiH, republičko rukovodstvo se suočava s dugogodišnjim neriješenim pitanjima nastojeći utvrditi realnu političku ocjenu stanja i potencijala ove središnje jugoslovenske republike. Brionski plenum, posmatrano u cjelini, dinamizirao je započete i potaknuo nove reformske procese države i druš-

tva u čijoj osnovi je bila transformacija, tj. demokratizacija Saveza komunista. Pored inih aktuelnih političkih i društveno-ekonomskih dešavanja iz toga vremena, neosporno je da je Brionski plenum predstavljao itekako važan događaj u historiji Bosne i Hercegovine.

Činjenica je da se autor zaista držao svoje nakane da ne diskutuje o posljedicama i rezultatima Brionskog plenuma, niti da ulazi u dublju elaboraciju turbulentnog, jugoslavenskog društveno-političkog konteksta 60-tih godina. Čitalac se ne može otrgnuti utisku da dio koji se odnosi na izvore i literaturu, kao i broj stranica koji je posvećen priložima, stvara određen nesrazmjer

sveukupnog dojma rukopisa koji može dovesti do potencijalnih rasprava. Međutim, s druge strane gledano, autor na taj način, između ostalog, skreće pažnju na značaj različitosti historijskih izvora za ovu problematiku tokom šezdesetih godina 20. stoljeća. Nedvojbeno je vidljiv uloženi trud autora koji, u konačnici, predloženom tekstu uveliko daje premoć kvaliteta nad kvantitetom. Uzeto u cjelini, ova knjiga je vrijedan doprinos naučnom osvjetljenju još jedne, javnosti omiljene “kontroverzne” teme savremene bosanskohercegovačke povijesti. Kao takav, zasigurno će privući pažnju kako historičara tako i šireg kruga čitalaca.

Igor Mišković

IN MEMORIAM

Akademik Dubravko Lovrenović

(Jajce, 30. august 1956. – Sarajevo, 17. januar 2017)

Nakon teške bolesti u 61. godini života u Sarajevu je preminuo akademik Dubravko Lovrenović. Nekoliko dana nakon smrti uvaženog profesora i akademika održane su komemorativne sjednice na Filozofskom fakultetu u Sarajevu te na Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sahranjen je na gradskom groblju Bare 21. januara 2017. godine uz prisustvo velikog broja kolega, prijatelja, studenata, članova porodice te osoba iz javnog života. Iznenadnom smrću akademika Dubravka Lovrenovića bosanskohercegovačka nauka ostala je bez istaknutog predstavnika, Filozofski fakultet u Sarajevu bez dugogodišnjeg profesora, a generacije mlađih historičara bez dragog učitelja.

Dubravko Lovrenović rođen je u Jajcu 30. augusta 1956. godine. Studij historije završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1979. godine. Postdiplomske studije okončao je 1985. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu sa magistarskom tezom “Balkanske zemlje prema mletačko-ugarskim ratovima početkom XV stoljeća”. Doktorsku disertaciju naslovljenu “Ugarska i Bosna (1387–1463. godine)” odbranio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu decembra 1999. godine. Tokom skoro četrdesetogodišnje karijere ispisao je brojne stranice vlastite radne knjižice. Kompletan radni vijek proveo je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je 1980–2010. godine prošao univerzitetska zvanja od asistenta pripravnika do redovnog profesora. Na istom fakultetu obnašao je funkcije predsjednika Odsjeka za historiju i prodekana za nastavu. U nekoliko navrata boravio je u svojstvu istraživača i gostujućeg predavača na istaknutim svjetskim institucijama poput Centralno-evropskog univerziteta, Yalea te Univerziteta Chicago. Obnašao je dužnost sekretara Odbora za historijske nauke te predsjednika Centra za leksikografiju i leksikologiju pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Od 2012. godine bio je dopisni član istoimene Akademije. Lovrenović je bio predsjednik i član Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika te član Komisije za saradnju s UNESCO-om. Bio je član brojnih naučnih redakcija, a između ostalih i član redakcije časopisa “Prilozi” Instituta za historiju. Pored naučnih obnašao je i funkcije ministra i zamjenika ministra u kantonalnom i federalnom ministarstvu BiH.

Uprkos brojnim obavezama Lovrenović se aktivno bavio naučnoistraživačkim radom, o čemu svjedoči impozantan naučni opus. Tokom karijere učestvo-

vao je na više desetina naučnih skupova i konferencija u Bosni i Hercegovini i Evropi. Njegova bibliografija odiše tematsko-hronološkom raznovrsnošću, čiji integralni dio čine i okviri u kojima su brojni stariji naučnici lomili pera. Radi se o još uvijek “živim” temama koje su i danas aktuelne i čiji se procesi nastavljaju. Najprostije rečeno, birao je najkrupnija, najzamršenija i najkontroverznija pitanja iz bogate historije bosanskog srednjovjekovlja hronološki omeđenog od sredine X stoljeća do 1463. godine. U svojim radovima otvarao je problematiku suvereniteta nad Bosnom i vječitog pitanja “čija je Bosna?”. Na taj način je često uzburkavao ustajale konstrukcije i shvatanja te poticao diskusije i daljnja istraživanja. Kroz svoje pristupe nastojao je u bosanskohercegovačku medievistiku unijeti moderne evropske metode i približiti je svjetskim istraživačkim standardima. Smatrao je da se historija jednog naroda mora posmatrati u najširem obimu. Prevazilazeći okvire same političke historije nastojao je odgonetnuti parametre za izračunavanje identiteta jednog naroda kroz poznate historijske segmente: kulturu, ideologiju, društvo, religiju i politiku. Istražujući srednjovjekovnu Bosnu Lovrenović je u svom istraživačkom horizontu istovremeno držao ogromne evropske hronološko-geografske horizonte. Smatrao je da saznanja o prošlosti pripadaju svima, a ne samo uskom krugu stručnjaka te je redovno pronalazio modul da svoja naučna istraživanja elaborira jezikom razumljivim široj javnosti. U tu svrhu je objavio veći broj tekstova publicističke naravi.

Lovrenović je gajio ljubav prema pisanom izražaju, o čemu svjedoče njegovi naučni pristupi prožeti izvanrednom akribijom, koji odstupaju od ustaljenih oblika odnosno šabloniziranih historijskih radova, unoseći u historiografske norme dašak svježine. Razmišljao je izvan modela iskovanih prije stoljeće i pol te ukazivao na potencijalnu opasnost od nekritičkog prihvatanja tih modela. Iz svake rečenice njegovih radova i knjiga izvire temeljitost, inovativnost te naučna ozbiljnost. Uprkos ambiciji da ne ostane nedorečen, Lovrenović je redovno ukazivao kako rezultati historijske nauke najčešće nisu jednodimenzionalni. Njegov naučni ambijent karakteriziraju različiti metodološki i tematski pristupi. Početnu fazu Lovrenovićeve karijere karakteriše pozitivističko-narativni stil sagledavanja problematike četverougla: Bosne, Dalmacije, Ugarske i Napulja na razmeđu XIV i XV stoljeća. U narednom periodu njegov istraživački fokus evoluirao a posebna pažnja usmjerena je na posmatranje Bosne u kontekstu evropskog srednjovjekovlja. Predmet njegovih interesovanja obuhvatao je početke bosanskog političkog tkiva, međusobne odnose Bosne i Ugarske, srednjovjekovnu Bosnu i evropsku kulturu, Bosnu kao integralni dio istočno-centralne Evrope, percepciju i tumačenje bosanskog srednjovjekovlja u današnjim okvirima, mitove, državnu ideologiju, religijsku sliku Bosne, srednjovjekovne gradove, historiografiju.

Kapitalnom studijom “Na klizištu povijesti – Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387–1463” Lovrenović svojom glavnom tezom obara ukorijenjeno shvatanje o Bosni kao vazalu ugarske krune. Studija pozicionira srednjovjekovnu Bosnu na kartu istočno-centralne Evrope te ovaj termin uvodi u bosanskohercegovački naučni diskurs. Lovrenović se etablirao i kao autoritet u vezi s pitanjem Crkve bosanske, koju je posmatrao kao šizmatičku crkvu, posljedicu jednog konfesionalnog raskida, uvrštavajući je na veliko evropsko konfesionalno platno međusobno ekskomuniciranih crkava. Baveći se najmarkantnijim fenomenom bosanskog srednjovjekovlja – stećcima, Lovrenović postavlja ključno pitanje: Čiji su stećci? Kao odgovor nudi dokaze za tezu o interkonfesionalnosti stećaka. Kroz svoj naučni opus nastojao je ukazati kako je bosansko društvo XIV i XV stoljeća pripadalo evropskom feudalnom ambijentu, baš onako kako i sami stećci svjedoče. Posebnu pažnju je posvetio izučavanju bosanskohercegovačkih mitova koji se javljaju kao produkt XIX i XX stoljeća, s izvorištem u srednjovjekovnoj Bosni. Fokus je usmjeravao na mitove o bosanskohercegovačkom političkom prostoru kao srpskoj ili hrvatskoj državnoj tvorevini, bogumilskom mitu, konstrukcijama o brzom padu Bosne, te mitološkim predstavama o krunisanju kralja Tvrtka I Kotromanića i karakteru bosanske krune i države. Kroz njegova historiografska ostvarenja se zrcali kako je Bosna imala vlastiti politički, vjerski i kulturološki identitet.

Bez obzira na okolnosti kojima je bio okružen, Lovrenović je ostao dosljedan glavnom zadatku historičara – безусловnom traženju historijske istine. Kao naučnik bio je izuzetno kritična i samokritična osoba. Ovaj intelektualac u najširem smislu riječi služio je kao uzor svima onima koji su ga poznavali. Njegov odlazak ostavio je za sobom prazninu koja u historiografiji Bosne i Hercegovine i jugoistočne Evrope dugo neće biti popunjena. Borio se za svoju struku i inspirisao mlađe generacije da se bore ne obazirući se na okruženje. Upravo mlađi historičari će ga se sjećati kao učitelja koji je ulijevao hrabrost i nudio nesebičnu pomoć. Iza njega su ostala brojna djela, koja i nakon njegove smrti ostaju u našem društvu da nas uče o minulim epohama. Ostale su i njegove neispunjene želje. Zalagao se za pravljenje leksikona odnosno enciklopedije o srednjovjekovnoj Bosni te pisanje nove sinteze o bosanskoj državi u srednjem vijeku. Ostala je neostvorena i njegova zamisao o osnivanju institucije za interdisciplinarno istraživanje srednjeg vijeka i stećaka. Dubravko se nije štedio, godinama je kroz svoja djela klesao vlastiti epitaf, poput nekadašnjih *dobrih Bošnjana* koji su mu bili životna zagonetka.

Enes Dedić

Prof. dr. Mustafa Imamović (1941–2017)

U Sarajevu je 23. januara 2017. godine preminuo dr. Mustafa Imamović, pravnik, historičar i profesor emeritus na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Za vrijeme izuzetno uspješne naučne karijere, i pored silnih obaveza, ostao je posebno vezan za svoj Gradačac, u kojem je rođen 29. januara 1941. godine i gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Studirao je i diplomirao, magistrirao i doktorirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Profesor Imamović je naučnu karijeru započeo 1972. godine kao asistent na Istorijsko-pravnoj katedri Pravnog fakulteta u Beogradu, a od 1975. godine zasniva radni odnos na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je biran u zvanja vanrednog, redovnog profesora i profesora emeritusa, te bio na pozicijama prodekana i dekana ovog fakulteta. Predavao je i na pravnom fakultetu u Beogradu, Novom Sadu, Mostaru i Rijeci, kao i na Odjeljenju za historiju Yale Univerziteta (New Haven), te na više drugih univerziteta u Evropi i SAD-u.

Na osnovu svojih širokih naučnih uvida, temeljnog znanja i istraživanja objavio je više od 500 studija, rasprava i članaka iz historije političkih i pravnih institucija Bosne i Hercegovine i bivše Jugoslavije, političkog i kulturnog razvitka Bošnjaka, različitih aspekata jevrejske historije i općenito razvitka civilizacije. Svojim ukupnim naučnim opusom spada među historičare koji su dali najveći doprinos upoznavanju i rasvjetljavanju brojnih pitanja iz perioda austrougarske okupacije i aneksije u Bosni i Hercegovini. Njegova istraživanja historije Bosne i Hercegovine i danas služe brojnim naučnicima i istraživačima za dalje proučavanje različitih društveno-pravnih i političkih sistema. Kroz svoja istraživanja, koja idu od srednjovjekovnog do savremenog perioda, često je davao odgovore na aktuelna a nedovoljno obrađena društveno-historijska pitanja, kroz što se nesumnjivo osjeća njegova svestranost, naučna ali i ljudska dosljednost.

Profesor Imamović je autor monografije *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878–1914*. (1976, 1997. i 2007) za koju je dobio republičku nagradu za nauku “Veselin Masleša”. Ovim djelom, koje ima trajnu vrijednost za našu nauku i posebno mjesto u udžbeničkoj literaturi, definirao je pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine u austrougarsko doba. Nakon ove knjige, koja se odlikuje analitičkim pristupom, kasnija djela profesora Imamovića više se odlikuju sintetskim obilježjima. I u tome je postao

primjer budućim generacijama naučnika te pokazao na koji način treba razvijati smisao za sintezu. Ta sposobnost izdvaja ga iz širokog kruga istraživača i zbog toga jeste uzor kako i na koji način objektivno pristupati i izučavati kompleksnu bosanskohercegovačku povijest. To je posebno vidljivo u knjizi *Historija Bošnjaka* (1997), koja predstavlja prvu uopće napisanu historiju ovoga naroda. Kroz nju je, između ostalog, pokazao kako je u nauci neophodno otvarati nove pravce istraživanja koja će u konačnici omogućiti preciznije shvatanje pojedinih povijesnih fenomena kroz duži vremenski kontinuitet. Istovremeno to nije pisanje historije samo jednog od bh. naroda, nego velikim dijelom ima karakter pisanja historije Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do najnovijeg doba.

Djelo profesora Imamovića pod nazivom *Knjige i zbivanja* (2008) najbolje prikazuje uloženi višedecenijski naučni trud. Ovo djelo svjedoči o tome da autor svoj naučni interes nikada nije ograničavao na historiju Bosne i Hercegovine, a istovremeno i činjenicu da se nikada nije ograničavao samo na pravo ili historiju u užem smislu te riječi. U tome se prepoznaje i njegov razvijen osjećaj za potrebu praćenja savremenih zahtjeva multidisciplinarnosti u istraživanju i pisanju.

Profesor Imamović je autor i koautor više od 30 knjiga, a među njima su svakako najznačajnije: *Bosanski Ustav, Bošnjaci u emigraciji, Muslimani i bošnjaštvo, Ekonomski genocid nad Muslimanima, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata...* Bio je urednik i član redakcije više časopisa: “Gledišta”, “Pregled”, “Survey”, “Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu”, “Ljudska prava” itd., te niza objavljenih enciklopedija. Njegovi radovi prevedeni su i objavljivani na engleskom, njemačkom, španskom, albanskom, turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Njegova djela i radovi afirmativno su prikazivani kako u domaćim tako i inostranim naučnim časopisima (“American Historical Review”, “Nationalities Papers” i dr.).

Za svoj rad dobio je više društvenih priznanja, među kojima su nagrade “Veselin Masleša” (1987), zatim Šestoaprilska nagrada Grada Sarajeva za djelo *Historija Bošnjaka* (1998), Povelja Univerziteta u Sarajevu povodom 50 godina osnivanja i rada (1999), te “Preporodova” nagrada za nauku (2003). Na XVI međunarodnom sajmu knjiga i učila (Sarajevo, 2004) dodijeljena mu je nagrada u kategoriji “Najbolja stručna knjiga” za djelo *Historija države i prava BiH*. Dvije godine kasnije, na XVIII međunarodnom sajmu knjiga i učila (Sarajevo, 2006) dobio je plaketu za najbolji izdavački projekat za djelo *Bosnia and Herzegovina: evolution of its political and legal institutions*. Od Udruženja izdavača i knjižara Bosne i Hercegovine proglašen je najboljim autorom u 2008. godini za djelo *Knjige i zbivanja*.

Bibliografija i biografija, bremenita brojnim knjigama, člancima, studijama, raspravama i sudjelovanjima profesora Imamovića na međunarodnim skupovima, zahtijevali bi puno više prostora nego li je slučaj u ovoj prigodnoj riječi sjećanja. Napomenut ćemo da su o njegovom naučnom radu i doprinosu održana dva naučna skupa: prvi u Gradačcu 2009. godine u organizaciji JU Biblioteka “Alija Isaković” i Instituta za istoriju Sarajevo, kojim je obilježio 45 godina svog naučnog i publicističkog rada, i drugi skup, povodom 50 godina naučnog rada, održan u Tuzli 2014. godine.

Svoj bibliotečki fond profesor Imamović je donirao svom rodnom gradu i danas je na raspolaganju u JU Biblioteka “Alija Isaković” u Gradačcu. Njegove kolege su pokrenule i inicijativu za osnivanje fondacije koja će nositi ime Mustafa Imamovića. Zamišljeno je da korisnici budu magistranti i doktoranti postdiplomskih studija u cijeloj Bosni i Hercegovini.

Profesor Imamović je na najbolji način intelektualno afirmirao Bosnu i Hercegovinu i njenu državnu, pravnu i političku historiju. Zbog toga i jeste jedan od najplodnijih i najcitiranijih autora iz sfere društvenih i humanističkih nauka u Bosni i Hercegovini. Radovi profesora Imamovića sigurno će narednim generacijama biti inspiracija i putokaz u njihovim istraživanjima, ali i kvalitetan metodološki i naučni uzus kojeg se velikim dijelom mogu pridržavati.

Igor Mišković

INDEKS AUTORA

- Bašić Kemal**, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Bećirović Denis**, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, Bosna i Hercegovina
- Bešlija Sedad**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Brkljača Seka**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Dautović Dženan**, Travnik, Bosna i Hercegovina
- Dedić Enes**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Dujmović Sonja**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Gladanac Sanja**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ličina-Ramić Aida**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Medić Jasmin**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Mesihović Salmedin**, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Milišić Senija**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Mišković Igor**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Omerčić Edin**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Rabić Nedim**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Sarač-Rujanac Dženita**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Smajić Ramiza**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Šehić Zijad**, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Veladžić Edin**, Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Younis Hana**, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi* Instituta za historiju u Sarajevu objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. e-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Rad pisati fontom Times New Roman, veličine 12 pt i proredom 1,5. Obimom, rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta; jednu karticu teksta čini 1.800 znakova (s razmacima). Isprintan primjerak rada uz zapis na CD-u poslati poštom ili predati osobno na adresu Instituta za historiju s naznakom "ZA ČASOPIS *PRILOZI*" ili poslati elektronskim putem na e-mail adresu Instituta za historiju. Svi kontakti Instituta navedeni su na 387. strani.

Autori objavljenih radova dobivaju besplatan primjerak *Priloga*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U ČASOPISU *PRILOZI* INSTITUTA ZA HISTORIJU U SARAJEVU:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa – kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n. dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Bošnjački institut, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, 51–66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i u radovima s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000, br. 29, 39–44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Boris Nilević, “Srednjovjekovna Bosna i Osmansko Carstvo” u: *Bosna i Hercegovina i svijet*. Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju, Sarajevo 1996, 65-74.

Citiranje novina:

“U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana”, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21. IX 2003, 4–5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1953. (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Weba:

Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25.02.1999)

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Podgaj 6, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63

fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač:
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača:
Dr. Senija Milišić

Prijevodni rezime na engleski jezik:
Alma Hamza

Lektura:
Mr. Mehmed Kardaš

DTP:
Fatima Zimić

UDK:
Igor Mišković

Štampa:
Dobra knjiga, Sarajevo

Kontakti izdavača:
Podgaj 6, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63
fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library,
Frankfurt am Main, (<http://www.ceeol.com>)

EBSCO Publishing, United States of America